

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATININ İNKİŞAFINDA
ŞƏKİ ƏDƏBİ-MƏDƏNİ MÜHİTİNİN ROLU (1900-2015-ci illər)**

İxtisas: 5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı

Elm sahəsi: Filologiya

Elmlər doktoru

elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

İddiaçı: _____ filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Kamil Fikrət oğlu Adışirinov

Elmi məsləhətçi: _____ filologiya elmləri doktoru, dosent

Baba Maqsud oğlu Babayev

Bakı – 2023

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3-12
I FƏSİL	
ŞƏKİDƏ ƏDƏBİ-MƏDƏNİ MÜHİTİN FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFI	13-84
1.1.Ədəbi mühitin folklor qatında formalaşan el aşıqları.....	13-36
1.2.XX əsrin əvvəllərində və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti illərində Şəkiddə ədəbi-mədəni mühit (1900-1920).....	36-56
1.3.“Qızıl Qələmlər Cəmiyyəti”nin Şəki şöbəsinin və “Səbuhi” ədəbi məclisinin yaranması və fəaliyyəti.....	56-69
1.4.Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Şəki bölməsinin yaranması və fəaliyyəti.....	69-84
II FƏSİL	
ƏDƏBİ NÖV VƏ JANR ƏLVANLIĞI	85 -173
2.1.Poeziya.....	85-134
2.2.Nəsr.....	134-162
2.3.Dramaturgiya.....	163-173
III FƏSİL	
ŞƏKİDƏ TEATR VƏ MƏTBUAT	174-238
3.1. Şəkiddə teatrın yaranması və inkişafı.....	174-207
3.2.Ədəbi mühitin inkişafında region mətbuatının rolu.....	207-225
3.3.Publisistika.....	225-238
IV FƏSİL	
SƏNƏTKARLIQ MƏSƏLƏLƏRİ : BƏDİİ DİL, TİPİKLƏŞDİRMƏ, FƏRDİLƏŞDİRMƏ, ÜMUMİLƏŞDİRMƏ	239-273
4.1.Bədii təsvir və ifadə vasitələrinin fikrin ifadə imkanlarında rolu	239-257
4.2. Tipikləşdirmə, fərdiləşdirmə və ümumiləşdirmə: epik, lirik-epik və dramaturji düşüncədə əksi.....	257-274
NƏTİCƏ	275-281
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	282-304

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. XX əsrin 90-cı illərində də əyalət ədəbiyyatının öyrənilməsinə sovetizmdən miras qalmış ögey münasibət uzun illər Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında özünü göstərmiş, nəticədə milli ədəbiyyatın inkişafını və formalaşmasını təmin edən region ədəbiyyatının öyrənilməsi diqqətdən kənar qalmışdır. Belə ki, bu istiqamətdə aparılacaq tədqiqatlara vurulan “qeyri-aktuallıq” damğası uzun müddət ədəbiyyatşünaslıqda hökmran rol oynamışdır.

Ədəbi şəxsiyyətlərin formalaşmasında, onların müasirləri ilə ədəbi əlaqələrinin yaranmasında mühitin rolu inkaredilməzdir. Görkəmli ədəbiyyatşünas, akademik İsa Həbibbəyli ədəbiyyatın inkişafında mühitin rolunu təsdiq edərək yazır: *“Sənətkarı əhatə edən ictimai-ədəbi mühitin bütün mürəkkəbliyi və çoxcəhətliyini öyrənmədən yazıcının formalaşma və inkişaf prosesini doğru - düzgün mənalandırmaq çətindir”* [133, s. 9]. Həmçinin sovet ideologiyasının ədəbiyyatımızın tərkib hissəsi olan ədəbi mühitlərin öyrənilməsinə qoyduğu qadağalara münasibət bildiren akademik yazır: *“...Doğrudur, müxtəlif yazıçı və şairlərdən bəhs edən tədqiqatlarda onların dünyagörüşünün formalaşma və inkişafında müasirlərinin rolundan da söz açılmışdır. Belə məqamlarda yenə də ideoloji meyillər buxova çevrilmişdir...”* [133, s.7-8]. Xalqımızın əldə etmiş olduğu siyasi müstəqillik şərait yaratmışdır ki, müstəqil ədəbiyyatşünaslığımız özünün zənginləşmə bazası olan region ədəbi mühitlərinin də köklü araşdırılmasına üz tutsun. Siyasi müstəqilliyin əldə edilməsindən keçən müddət ərzində bu sahədə əməli addımlar atılaraq ədəbi mühitlərin öyrənilməsi ilə bağlı çoxsaylı tədqiqatlar aparılmışdır. Akademik İsa Həbibbəylinin “Cəlil Məmməd-quluzadə: mühiti və müasirləri” [133], Abuzər Bağırovun “Moskva - Azərbaycan ədəbi mühiti” (Rus dilində) [338], Alxan Bayramoğlunun “Şamaxıda maarif və maarifçilik (XIX əsrin ortalarından, mart 1918-ci ilə qədərki ədəbi mühit)” [73], Əsgər Qədimovun “XIX əsr Ordubad ədəbi mühiti” [165], Ziyəddin Məhərrəmovun “İrəvan ədəbi mühiti: (1800-1920-ci illər)” [189], Asif Rüstəmlinin “Cəfər Cabbarlı: həyatı və mühiti” [249], “Bayraməli Abbaszadə: mühiti və mücadiləsi” [248], Şahbaz Musayevin “Mirzə Fətəli Axundzadə: mühiti, müasirləri ilə əlaqələri və yeni tipli ədəbiyyat yaradıcılığı” [203], Bədirxan Əhmədovun “Sabit Rəhman: həyatı, mühiti

və yaradıcılığı” [216], İlham Məmmədlinin “XX əsr Kəlbəcər ədəbi mühiti” [197], Ş. Məmmədlinin “Azərbaycan ədəbiyyatının Borçalı qolu” [199], S. Əhmədovanın “Qarabağ ədəbi-mədəni mühiti (XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəlləri)” [117] ,M. Saraclının “Naxçıvan ədəbi mühitindən” [260], Mirhaşım Talışlının “XIX əsr Lənkəran ədəbi mühiti” [298], Sona Xəyalın “ Məştağa ədəbi mühiti və Mir Cəlal” [266] və digər ədəbiyyatşünas alimlərin əsərləri nəşr edilmişdir. Hələ sovet ədəbiyyatının amirliyi dönməndə, 1980-ci ildə ədəbiyyatşünas Abbas Hacıyevin Tiflisdə Azərbaycan teatrının və mətbuatının inkişaf tarixini səhifələrində əks etdirən “Tiflis ədəbi mühiti” [132] fundamental araşdırması nəşr etdirilmişdir. Göründüyü kimi, müstəqilliyin ədəbiyyatımıza verdiyi ən böyük töhfələrdən biri region ədəbi mühitlərinin öyrənilməsinin yüksələn xətlə inkişafı olmuş və Azərbaycanın ədəbi-mədəni həyatında önəmli yeri olan Şəkidə ədəbi-mədəni mühitin tədqiq edilməsi bu zərurətdən yaranmışdır.

Şəkidə ədəbi mühit zəngin bir tarixi inkişaf yolu keçmiş, burada tədqiqinə ehtiyac yaranan ədəbi birlik və məclislər fəaliyyət göstərmişdir. XX yüzilliyin 20-ci illərinin ortalarından Şəkidə “Qızıl Qələmlər Cəmiyyəti”nin şöbəsi, 40-ci illərdən “Şəki fəhləsi” qəzetinin redaksiyası nəzdində “Səbuhi” ədəbi məclisi, 90-cı illərin ortalarından isə Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Şəki bölməsi fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Bu ədəbi birliklər ziyalıları özündə birləşdirməklə dövrünün yaradıcı ədəbi gəncliyinin yetişməsində mühüm rol oynamışdır. Şəki ədəbi-mədəni mühitinə yeni təfəkkür tərzini, milli mənlik, demokratik fikir gətirən həmin ziyalılar yaşadıkları dövrün ictimai-siyasi hadisələrini, insanların sosial durumunu və əhvali-ruhiyyəsini epik düşüncənin hekayə, povest və roman janrlarında əks etdirmiş, haqsızlıqları tənqid atəşinə tutmaqdan çəkinməmiş, xalq şeiri üslubunda bayatı, qoşma, gəraylı, klassik üslubda məsnəvi, qəzəl və müxəmməs janrlarında yazıb-yaratmışlar. Onların əsərləri “Azərbaycan”, “Elm və həyat”, “Kirpi”, “Azərbaycan müəllimi”, “Ədəbiyyat və incəsənət”, “Sovet kəndi”, “Kommunist”, “İnşaatçı”, “Azərbaycan gəncləri”, “Şəki fəhləsi”, “İpəkçi”, “Region-Şəki” (sonralar “Region-media”), “Şəki bələdiyyəsi”, “Şəki təhsili” və s. kimi nüfuzlu mərkəzi və yerli dövri nəşrlərdə dərc olunmuşdur. Lakin vaxtında ictimai-siyasi hadisələri dərk edərək xalqa sözünü

çatdırmış və xalqın istəklərini bədii formada bəyan etmiş yaradıcı şəxsiyyətlərin bəziləri sovet ideologiyasının təzyiqlərinə məruz qalmışdır. Dövrün milli mənafenin əleyhinə yönəlmiş ideoloji tələbləri XX əsr Şəki ədəbi-mədəni mühitinin tədqiqinə zərbə vurmuş, 1901-1950-ci illərdə istər yaradıcı şəxsiyyətlərin ömür yolu, istərsə də onların ədəbi fəaliyyəti araşdırılmamışdır. Bu baxımdan təəssüf ki, Salman Mümtaz kimi ədəbi şəxsiyyətin həyat və fəaliyyətinin Şəki mərhələsi qaranlıq səhifələrdə qalmış, Şəkinin pedaqoji və ədəbi fikir tarixində silinməz iz buraxmış Rəcəb Əfəndiyev Stalin repressiyasının xofundan qorxaraq 1950-ci ildə müəllimi Firidun bəy Köçərlinin ədəbiyyat və ictimai fikir tariximiz üçün böyük əhəmiyyət kəsb edəcək məktublarını yandırmağa məcbur olmuşdur. Dövlət müstəqilliyimizin bərpasına qədər problemlərə milli müstəvidən deyil, ideoloji müstəvidən yanaşılması bir sıra həqiqətlərin üzərinə pərdə çəkmişdir. Hələlik ayrı-ayrı məqalə və kitab şəklində “Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında Şəki ədəbi-mədəni mühitinin rolu: 1900-2015-ci illər” mövzusu bugünədək ədəbiyyatşünaslığın xüsusi tədqiqat obyektinə olmamış, bu mühitin özünəməxsus cəhətləri, əsas nümayəndələrinin yaradıcılığı, “Səbuhi” ədəbi məclisinin yaranması və inkişaf mərhələləri sistemli şəkildə araşdırılmamışdır. Doğrudur, XX əsrin əvvəllərindən bugünədək Şəki ədəbi-mədəni mühiti, onun ictimai-siyasi, nəzəri-estetik problemləri ədəbiyyatşünaslarımızı düşündürmüş, lakin bu məsələ geniş tədqiqat baxımından real həllini tapmamışdır.

XX əsrdə və XXI əsrin əvvəllərində Şəki ədəbi-mədəni mühitinin ümumi mənzərəsinin yaradılması, onun yaranma və formalaşma prosesinin işıqlandırılması, inkişafın əsas mərhələ və xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılması baxımından aparılan tədqiqat xüsusi aktualıq kəsb edir. Odur ki bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqi baxımından Şəki ədəbi-mədəni mühitinin tədqiqi ədəbiyyatşünaslıqda vacib bir məsələ kimi diqqəti cəlb etmiş, həllini gözləyən bir problemə çevrilərək hazırkı tədqiqatın aktuallığını şərtləndirmişdir. Düzdür, Şəkinin ədəbi - mədəni və elmi həyatı ilə bağlı son iyirmi beş ildə bir sıra ümumi məzmunlu əsərlər yazılaraq nəşr etdirilmişdir. Bunların sırasında Əbdürəhman Abdullayevin “Maarif pərvanəsi” [3], Hüseyn Əhmədov və Sabir Əfəndiyevin “150 yaşlı Şəki məktəbi” [114], professor Mərziyə Qiyasbəylinin “Rəcəb Əfəndiyev” [168], AMEA-nın Şəki Regional Elmi

Mərkəzinin Şəkinin elmi həyatındakı rolunu əks etdirən “Şəkidə məhəllə adları, soylar və ləqəblər: I kitab (Qoruq ərazisi)” [283, kitab1], Ulduz Mürşüdovanın “Rəşid bəy Əfəndiyev və folklor” [207], “Şəki Regional Elmi Mərkəzi 30 ildə” [285], Həbibulla Manaflının “Öyünc və güvənc qaynağı” [187], “Şəkidə məhəllə adları, soylar və ləqəblər: II kitab” [284, kitab 2], Ləman Vaqifqızının “Şəki folkloru” [181], teatrşünas alimlərdən professor İncilab Kərimovun “Azərbaycan peşəkar teatrının tarixi və inkişaf mərhələləri”[157], professor İlham Rəhimlinin “Azərbaycan teatr tarixi [242], “Şəki teatri” [243], “Dramaturgiya və teatr” [244] və s. kimi Azərbaycanın teatral həyatı ilə bağlı yazılmış əsərlərdə Şəki teatrina dair məlumatlar da yer tutur. Həmçinin Şəkidə ədəbi-mədəni mühitin inkişafını formalaşdıran və zənginləşdirən yazarların nəşr olunmuş əsərlərini, bu əsərlərə yazılmış ədəbi-tənqidi qeydləri, akademik Bəkir Nəbiyevin [283, kitab 1], professor Yaşar Qarayevin [160], professor Asif Rüstəmlinin [250; 251], professor Faiq Çələbinin [288], professor Məhərrəm Qasımlının [13], professor Hüseyn İsmayılovun [150], Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Şəki bölməsinin rəhbəri Vaqif Aslanovun [301; 310] və digərlərinin də məqalələrini bu silsiləyə daxil etsək, tədqiqatın mənbə bolluğunu şərh etməyə ehtiyac qalmır. Lakin qeyd etməliyik ki, hər mənbədə ədəbi-mədəni mühiti səciyyələndirən ayrı-ayrı tərəflərin əks etdirilməsi, bir ya iki ədəbi şəxsiyyətin adının çəkilməsi ədəbi-tarixi həyatın dolğun mənzərəsini yaratmır, bu məlumat və adları müxtəlif mənbələrdən toplayıb onları ümumi tədqiqat müstəvisinə gətirərək haqqında geniş məlumat verdikdə mükəmməl təsəvvür formalaşır. Tədqiqatçının son qənaəti belədir ki, Şəki ədəbi-mədəni mühiti ilə bağlı olan ümumi və xüsusi məzmunlu araşdırmalar bu mühitin ümumi mənzərəsini ətraflı şəkildə təqdim etmək gücündə deyildir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini XX əsrdə və XXI əsrin əvvəllərində Şəkidə ədəbi - mədəni mühitin inkişafını təmin edən teatr, mətbuat və ədəbiyyat tarixinin, sözügedən dövərdə Şəkidə fəaliyyət göstərən “Qızıl Qələmlər Cəmiyyəti”nin Şəki şöbəsinin, “Səbuhi” ədəbi məclisinin və Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Şəki bölməsinin inkişaf mərhələlərinin, Şəkidə yaşayıb-yaradan yazıçıların həyat və yaradıcılıq yolunun, onların sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılması

təşkil edir. Şəki ədəbi-mədəni mühiti ilə bağlı son illərdə yazılıb dərc edilmiş elmi məzmunlu məqalələr, yazıçıların ayrı-ayrı qəzet və jurnallarda dərc olunmuş məqalələri, nəşr olunmuş kitabları, ədəbi-mədəni mühitlə bağlı arxiv sənədləri, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Respublika Əlyazmalar İnstitutunun və M.F. Axundzadə adına Azərbaycan Milli Kitabxanasının fondunda mühafizə olunan sənədlər tədqiqatın predmetini təşkil edir. Tədqiqat işi yerinə yetirilərkən çap olunmuş əsərlərin təhlili ilə kifayətlənməmiş, əldə olunması nə qədər ağır olsa da, Şəki şəhərini və ətraf kəndlərini gəzməklə şəxsi evlərdə mühafizə edilib saxlanılan əlyazmalardan, şəxsi arxiv materiallarından da istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. XX əsrdə və XXI əsrin ikinci onilliyinin ortalarında Şəkidə ədəbi-mədəni mühitin araşdırılmasının elmi cəhətdən daha məqsədəuyğun tədqiq olunması zərurətini nəzərə alaraq tədqiqatçı:

– Dövrün ictimai - siyasi və ədəbi - mədəni mənzərəsini verməklə Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında Şəki ədəbi-mədəni mühitinin mövqeyini və rolunu aydınlaşdırmağı;

– Folklorşünaslığın tədqiq olunmamış səhifələrində qalan problem kimi şəkili aşıqların həyat və yaradıcılığını öyrənməyi;

– Sovet ideologiyasının milli deyil, ideoloji müstəvidən ədəbiyyata, ədəbi mühitə təsirini tədqiq olunan dövrdə yaşamış yazıçıların həyat və yaradıcılığı nümunəsində aşkarlamağı;

– Ədəbi mühitdə yazıb-yaratmış yazıçıların müasirləri ilə əlaqələrini, bu əlaqələrin ədəbi – mədəni mühitə təsirini;

– Şəkidə teatr və mətbuatın mədəni mühitin inkişafına təsirini müəyyənləşdirməyi və digər məsələləri qarşısına əsas məqsəd kimi qoymuşdur.

Müəyyənləşdirdiyimiz məqsədə aşağıdakı zəruri vəzifələrin yerinə yetirilməsi ilə nail olmağa çalışmışıq:

– Şəki ədəbi-mədəni mühitini özündən əvvəlki əsrlərin ədəbi-mədəni mühitinin davamı kimi araşdırılması;

– XX əsrdə Molla Cümə sənətini davam etdirən el aşıqlarının həyat və yaradıcılığının tədqiqata cəlb edilməsi;

– XX əsrin ayrı-ayrı dövrlərində Şəki ədəbi-mədəni mühitinin inkişaf mərhələlərini müəyyənləşdirmək, ədəbi-mədəni mühitin zamanın ictimai-siyasi problemləri kontekstində tədqiq edilməsi;

–“Səbuhi” ədəbi məclisinin bədii və ideya-siyasi baxımdan inkişafında “Şəki fəhləsi” qəzetinin rolu, ümumilikdə Şəkiddə mətbuatın inkişaf tarixinin tədqiq edilməsi;

– XX əsr Şəki ədəbi-mədəni mühitinin formalaşmasında mühüm rol oynayan ədəbi simaların həyat və yaradıcılığını, əsərlərini tədqiqata cəlb edərək elmi şərhinin verilməsi;

– Ədəbi-mədəni mühitin nümayəndələrinin yaradıcılığında lirikanın mövzu və ideya qaynaqlarının, nəsrin ideya istiqamətlərinin, novator xüsusiyyətlərinin, ədəbi-estetik problemlərinin üzə çıxarılması;

– XX əsrdə və XXI əsrin əvvəllərində Şəki ədəbi-mədəni mühitinin bədii materiallarında, Şəki yazarlarının qələmində Sabir satira ənənələrinin inkişaf dinamikasının təhlil edilməsi;

–Şəkiddə teatr və dramaturgiya məsələlərinin inkişaf tarixinin tədqiq edilməsi;

– Şəki ədəbi mühitində yazıb-yaradan yazıçıların sənətkarlıq keyfiyyətlərinin üzə çıxarılması.

Tədqiqat metodları: Tədqiqat işində XX əsrdə və XXI əsrin əvvəllərində Şəkiddə ədəbi-mədəni mühitin inkişafı ilə bağlı bədii materialların araşdırılması və ədəbi meyarlar üzrə təhlili zamanı tarixi-xronoloji, tarixi-müqayisəli, müqayisəli-tipoloji metodlardan istifadə olunmuşdur. Bədii mətnlərin dəyərləndirilməsində ideya-bədii təhlil üsulu əsas götürülmüş, tarixilik və müasirlik prinsiplərinə əməl edilmişdir. Dissertasiyada həmçinin, müxtəlif elmi və siyasi baxımdan müəlliflərin fikirlərinə dövrün reallıqları kontekstindən yanaşılmış, təhlil olunan bədii materiallarda öz əksini tapan siyasi-ideoloji meyillərə obyektiv münasibət bildirilmişdir. Tədqiqatın əsas özülü kimi XX əsrin 90-cı illərində Şəki ədəbi-mədəni mühiti

sovet ədəbiyyatının tərkib hissəsi olan Azərbaycan ədəbiyyatının məzmununu formalaşdırdığından tədqiqat prosesində obyektiv - tarixilik prinsipindən çıxış etmək, ədəbi irsə obyektiv mövqedən yanaşmaq, bu kontekstdə region ədəbiyyatı nümunəsində milli ədəbiyyatın elmi tarixinə dəyər vermək qaçılmaz vəzifələrdən olmuşdur.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Dissertasiyada müdafiyyə aşağıdakı müddəalar çıxarılmışdır:

– Molla Cümənin elmi təcüme-yi-halının tədqiq olunmamış səhifələrdə qalan tərəflərinin, xüsusilə aşığın İsmi-Pünhanının şəxsiyyətinin əsaslandırılması;

– Molla Cümə sənətindən sonra Şəkiddə aşiq mühitinin inkişaf tempini və el əşıqlarının həyat və yaradıcılığı ilə bağlı bəzi zəruri məsələlərin müəyyənləşdirilməsi;

– XX əsrin 20-30-cu illərində Şəkiddə fəaliyyət göstərmiş “Qızıl Qələmlər Cəmiyyəti”nin yaranması və fəaliyyəti, sonrakı 40-90-cı illərdə “Səbuhi” ədəbi məclisinin və 1993-cü ildən bu günədək fəaliyyət göstərən Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Şəki bölməsinin ədəbi-ictimai və tarixi missiyası;

– XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatının tərkib hissəsi kimi Şəki ədəbi-mədəni mühitinin inkişaf yollarının və əsas təmsilçilərinin şəxsiyyətinin, yaradıcılıq yollarının ədəbi ictimaiyyətə tanıtılması;

– Tədqiq olunan zaman kəsiyində Şəki ədəbi mühitində yaşayıb-yaradan ədəbi şəxsiyyətlərin həyat və yaradıcılıqları haqqında regional istiqamətli sistemli ədəbiyyatşünaslıq nümunəsinin yaradılması;

– Sovet ideologiyasının məlum qadağaları dövründə Şəki ədəbi mühitində ideoloji yasaqlara məruz qalmış bədii əsərləri diqqətə çatdırmaqla onların xalqa tanıtılması;

– 1879-cu ildən 2015-ci ilədək Şəkiddə teatr tarixini sistemli şəkildə öyrənmək və bu teatrın nəinki Azərbaycan teatrının tərkib hissəsi, həmçinin keçmiş SSRİ məkanında tanınmış region teatri kimi nüfuzunun əsaslandırılması;

– Azərbaycan mətbuatının zəngin tarixinin tərkib hissəsi kimi Şəkiddə mətbuat tarixinin öyrənilməsi və jurnalistlərin ömür və yaradıcılıq yolunun təbliği;

– Tədqiq olunan dövrdə Şəkidə poeziya, nəsr və dramaturgiyanın inkişaf yollarını və mövzu dairəsinin ədəbi meyarlara uyğunluğunun əsaslandırılması;

–Şəkidə yazıb-yaratmış ədəbi şəxsiyyətlərin sənətkarlıqlarının özünəməxsusluğu və səciyyəsi.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Azərbaycan ədəbiyyatının ayrı-ayrı dövrləri tədqiq olunarkən Şəki ədəbi-mədəni mühiti və onun nümayəndələri haqqında da qısa məlumat verilmişdir. Lakin XX əsrdə və XXI əsrin əvvəllərində Şəkidə ədəbi-mədəni mühit kompleks şəkildə tədqiq olunmamış, onun inkişafı, yaradıcılıq problemləri, yazıçıların həyat və yaradıcılıqları sistemli şəkildə öyrənilməmişdir. Bu baxımdan hazırkı tədqiqat işi ilkin təşəbbüs kimi yenidir. Tədqiqat işinin elmi yeniliklərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

– Molla Cümədən sonra Şəkidə aşiq mühitinin mərhələli şəkildə tədqiq edilməsi;

– Şəkidə teatr tarixinin 136 illik bir dövr üzrə sistemli şəkildə öyrənilməsi;

– Şəki ədəbi-mədəni mühitinin ictimai-siyasi şəraitlə bağlılığı təhlil edilərək ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərinin müəyyənləşdirilməsi;

– XX əsrdə və XXI əsrin əvvəllərində Şəkidə yaşayıb-yaradan yazıçıların dram yaradıcılığına və onların teatrba bağlılığına elmi qiymət verilməsi;

– XX əsrin 20-90-cı illərində Şəkidə ədəbi prosesin inkişafını tənzimləyən və istiqamətləndirən “Qızıl Qələmlər Cəmiyyəti”nin Şəki şöbəsinin, “Səbuhi” ədəbi məclisinin və Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Şəki bölməsinin fəaliyyətinin tədqiq edilməsi;

– Azərbaycan mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi Şəkidə mətbuat tarixinin öyrənilməsi baxımından da dissertasiya işi mükəmməl məzmunlu əsər kimi yeni və aktualdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya XX əsrdə və XXI əsrin əvvəllərində Şəki ədəbi-mədəni mühitini Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk dəfə üzə çıxaran yeni və orijinal araşdırma olduğu üçün elmi-nəzəri və təcrübi cəhətdən əhəmiyyətlidir. Tədqiqat prosesində bu və ya digər mərhələdə Şəki ədəbi-mədəni mühiti dövrün ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni prosesləri ilə qarşılıqlı əlaqədə

öyrənilmiş, ayrı-ayrı müəlliflərin sənətkarlıq qüdrəti, yaradıcılıqları hərtərəfli tədqiq edilmişdir. XX əsrdə və XXI əsrin əvvəllərində Şəki ədəbi-mədəni mühitinə verilən qiymətdə tədqiqatçının faydalandığı tədqiqat metodları yeni monoqrafiyaların yazılmasına stimül verə bilər. Bu nöqtəyi - nəzərdən yeni yazılacaq əsərləri nəzəri - metodoloji baxımdan istiqamətləndirmək də əsərin praktik əhəmiyyətinə daxildir.

Elmi araşdırma milli ədəbiyyatşünaslıq tariximizi regional aspektdə öyrənən, yeni, Cümhuriyyət illəri, ən yeni və müstəqillik dövrü ədəbiyyatının təşəkkül və inkişaf mərhələlərini tədqiq edən mütəxəssislər, Şəki ədəbi-mədəni mühitinin tarixini, elmi-nəzəri və ideya-estetik problemlərini öyrənmək istəyən alimlər, ali məktəb müəllimləri, magistr və doktorantlar üçün faydalı ola bilər. Həmçinin tədqiqat işi 1900-2015-ci illərdə Şəkiddə mədəniyyət, teatr və mətbuat məsələləri ilə maraqlanan oxucular üçün də böyük maraq kəsb edə bilər.

Əsər ali və orta məktəb dərsliklərinin, tədrislə bağlı metodik vəsaitlərin, ədəbiyyatşünaslığa dair tədqiqat əsərlərinin yazılmasında da elmi əhəmiyyətə malik ola bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqatın əsas müddəa və nəticələri iddiaçının Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi elmi jurnallarda, həmçinin xarici ölkələrin nüfuzlu jurnallarında, o cümlədən beynəlxalq xülasələndirmə və indeksləmə sistemlərinə daxil olan (Web of Science, Scopus, Copernicus) dövrü elmi nəşrlərdə, ölkə daxilində və xaricdə keçirilən beynəlxalq konfransların materiallarında öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın məzmununa daxil olan ayrı-ayrı məsələlər müəllifin “XX əsr Şəki ədəbi-mədəni mühiti: 1900-2000-ci illər. I Kitab” (2015, 488 s), “Göynük mahalı: siyasi, coğrafi, mədəni tarixi və folkloru. I Kitab” (2019, 360 s), “ Yaqub Mahirin poetik irsi” (2020, 352 s) və “Şəki ədəbi mühitində Sabir satira ənənələri” (2020, 448 s) adlı monoqrafiyalarında da diqqətə çatdırılmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı: Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Mətbuat tarixi və publisistika” şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın mövzusu Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizami Gəncəvi

adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Şurasının 31 yanvar 2017-ci il tarixli (2 sayılı protokol) və Azərbaycan Respublikası Elmi Tədqiqatların Əlaqələndirilməsi Şurasının Filologiya Problemləri üzrə Elmi Şurasının 13 sentyabr 2018-ci il tarixli iclasının (8 sayılı protokol) qərarı ilə təsdiq edilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi: Dissertasiya işi “Giriş” - 17859, əsas məzmun - (I fəsil 129288 – I paragraf 40383, II paragraf 36387,III paragraf 25866,IV paragraf 26652), II fəsil 152948 – I paragraf 73960, II paragraf 58028, III paragraf 20960), III fəsil 127906- I paragraf 65891, II paragraf 35631, III paragraf 26384, IV fəsil 53226 - I paragraf 28077, II paragraf 25149), “Nəticə” 11216 şərti işarədir. Dissertasiya işinin ümumi həcmi 492. 443 şərti işarədir.

I FƏSİL

ŞƏKİDƏ ƏDƏBİ-MƏDƏNİ MÜHİTİN FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFI

Söz sənətinin ecazkar xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayan və yaşadan ədəbi mühitlərdən biri Şəki ədəbi mühitidir. Ədəbi fikirdə Şəkiddə ədəbi mühitin təşəkkülü XVIII əsrlə bağlansa da, bu bölgədə ədəbi mühitin mövcudluğunun XI – XII əsrlərlə səsleşdiyi qənaətimizdir. XI əsrdə ömrünü Rəvvadi və Şəddadi saraylarında sürmüş qüdrətli şair Qətran Təbrizinin “Divan”ında Şəki ilə bağlı irəli sürdüyü fikirlər bizdə bu qənaəti təsdiqləyir. “Divan”da şairin Şəddadi hökmdarı Əbülhəsən Əli Ləşkərinin şərəfinə söylədiyi:

Şəkinin də neməti sənin olacaqdır,

Şirvan məmləkəti də sənin olacaqdır [166, s. 30] , –

– fikirlər bəlkə də adları tarixin öyrənilməmiş səhifələrində qalmış şəkili şairlərlə ədəbi bağlılığa bir işarədir. Şəkiddə ədəbi mühitin mövcudluğu ilə bağlı bu cür vurğulama dahi Nizaminin də qeydlərində özünə yer almışdır. “Leyli və Məcnun” poeməsindən Zeynəbin zahiri gözəlliyi ilə əlaqədar gətirəcəyimiz nümunə şairin Şəkiddə olması fikrinin birbaşa təsdiqidir:

Tük kimi incəydi beldən o dilbər,

Ağzı xırdacaydı qarışqa qədər.

Şəki almasıək çənəsi vardı,

Məkkə qumundan da çox yandırardı [223,s.219].

Həmçinin görkəmli ədəbiyyatşünas Salman Mümtazın: “Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli müəssisələrindən biri də bu günə kimi hafizələrdən silinmiş Ənbəroğludur. Bu əhlişair VIII əsrin ilk yarısında (miladi XIV əsrin ikinci yarısında - K.A) şirvanlı Molla Qasım, isfərayinli Həsənoğlu və digər bəzi Azərbaycan şairləri ilə müasir və ya bir az sonra yaşamış mühüm bir simadır” [256, s.364], – qeydlərini nəzərə alsaq, Şəkiddə yazılı ədəbi nümunələrin ən gec XIV əsrdən meydana gəlməsi

fikrinin təsdiqi mövqeyində dayanmalıyıq. Salman Mümtaz Həsənoğlunun və Ənbəroğlunun oxşar mətləli qəzəlini müqayisə obyektı götürür.

Həsənoğluda:

*Apardı könümü bir xoş qəməryüz canfəza dilbər,
Nə dilbər, dilbəri şahid, nə şahid, şahidi sərvar* [64, s. 27].

Ənbəroğluda:

*Apardı əqlimi məndən bugün bir sərvü - siminbər,
Saçı sünbül, bəni filfil, yanağı gül, boyu ərər* [256, s. 367].

Təəssüf ki, Şəki ilə bağlı sonrakı əsrlərdə qələmə alınmış xronikalarda bu unudulmuş tarixdən bəhs edilməmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatının sistemli xronikasını yaradan Firidun bəy Köçərli də özünün “Azərbaycan ədəbiyyatı” tarixində yalnız XIX əsrdə yazıb-yaratmış şəkili şairləri diqqət mərkəzinə çəkmişdir. Sonrakı dövrlərdə Salman Mümtaz və Hüseyn Əfəndi Qayıbov tərəfindən aparılmış tədqiqatlarda ədəbi mühitin tarixinin qədimlərə çəkilməsi meyli güclənmişdir. Salman Mümtazın qeydlərində XVIII əsr şairlərindən Hüseyn xan Müştəqın, küngütlü Nəbinin, şabalıdlı Racinin, ağcayazılı Zarinin, kəlbirli Rafeinin adları, onların dostluq münasibətləri ədəbi mühiti inkişaf etdirən amillər kimi xüsusi vurğulanmışdır.

XVIII əsrin sonunda Azərbaycanda həm daxili, həm də xarici siyasi vəziyyətin ağır olması ədəbiyyatın da inkişafına mənfi təsir göstərmişdir. 1801-ci ildə Gürcüstanın Rusiya tərkibinə daxil olması bütün Zaqafqaziyanın Rusiyaya birləşdirilməsinin başlanğıcını qoydu və “1805-ci il mayın 21-də Şəki xanlığının Rusiyanın himayəsinə keçməsi haqqında müqavilə imzalandı” [153, s. 42]. Rusiya ilə İran arasında olan müharibə İranın tam məğlubiyyəti ilə nəticələndi və 1813-cü ilin oktyabr ayının 12- də Qarabağın Gülüstan kəndində çar Rusiyası ilə İran arasında bağlanmış müqaviləyə görə Talış, Şirvan, Quba, Bakı, Gəncə, Qarabağ və Şəki xanlıqları Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil edildi. Bu müqavilə üzrə Azərbaycanın iki hissəyə bölünməsinin başlanğıcı qoyuldu.

“XIX əsrin əvvəllərində (1801) Gürcüstan Rusiyaya birləşdirildikdən sonra Tiflisdə təhsilin rus dilində verildiyi ilk məktəbin əsası qoyulmuş, Nuxa, Şamaxı,

Bakı, Qazax və Qubada qəza məktəbləri açmaq fikri irəli sürülmüşdü” [296, s.8-9]. Bununla əlaqədar *“Əhalisinin əksəriyyəti savadsız olan Şəkiddə 1831-ci ildə qəza məktəbi açıldı”* [153, s. 55]. Çarizmin bu məktəbi açmaqda məqsədi yerli varlıqların uşaqlarından çar məmurları, əsasən, tərcüməçilər hazırlamaq idi. 1831-ci ilin dekabr ayının 30-da ilk dəfə fəaliyyətə başlayan Şəki qəza məktəbinin şagird sayının tərkibi də bu məktəbin qapılarının yoxsullar və imkansızların üzünə bağlı olduğunu göstərirdi. *“1883-cü ildə Şəki qəza məktəbində təhsil alanların ümumi sayı 29 nəfər idi”* [113, s. 227-228].

XIX əsrin birinci yarısında olduğu kimi, ikinci yarısında da Rusiyada yaşayan xalqları cəhalətdə saxlamağa çalışan çar hökuməti nəinki məktəb açmaq haqqında fikirləşir, hətta belə bir uydurma irəli sürürdü ki, müsəlmanlar elm öyrənməyə heç bir ehtiyac hiss etmirlər. Şəki əhalisi məktəb binası üçün hökumətə müraciət etsə də, çar hökuməti məktəb açmaq fikrində deyildi. *“1855-ci ildə Şəkiddə cəmi bir dövlət məktəbi var idi. Şəki qəzasında maarifin əsas ocağı xüsusi məktəblər idi. Xüsusi məktəblərin sayı 32 idi, lakin onların xeyli hissəsi ruhani məktəbləri idi”* [153, s. 98-99].

İmperiya strukturlarında məmurluğa yol tapmış Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundzadə, Həsən bəy Zərdabi kimi maarifçilərin səyi ilə Azərbaycanın bütün bölgələrində yeni təhsil sisteminin yaradılması uğrunda mübarizə gedirdi.

“Şəkiddə “Rus-Azərbaycan məktəbi”nin meydana gəlməsi 1896-cı ilə təsadüf edir. Rus-Azərbaycan məktəbi yerli sakin Hacı Əbdürrəhim ağanın və tacir Hacı Məmmədsadiq Əliyevin evində yerləşirdi” [296, s. 112]. Məktəbdə “Quran”ın tərcüməsi, Azərbaycan, rus, ərəb dilləri, hesab və Rusiyanın coğrafiyası öyrədilirdi. Məktəbdə təhsil pullu idi. Yoxsul uşaqları təhsil haqqından azad edilmişdi. Məktəbin üç nəfər müəllimi var idi və onlara maaş vermək üçün vəsait çatmadıqda əhalidən toplanırdı.

XIX əsrdə Şəkiddə onlarca şair yaşayıb-yaratmışdır. Onlar haqqında müxtəlif mənbələrdən məlumat almaq mümkündür. Firidun bəy Köçərlinin [158], Salman Mümtazın [256] əsərlərində, “Azərbaycan qəzəlləri” [64] adlı topluda, Ədalət Tahirzadənin “Şəkinin tarixi qaynaqlarda” [295] və Əbdürəhman Abdullayevin

“XVIII - XIX əsr Şəki şairləri” [4] adlı əsərində və digər nəşrlərdə Şəki şairləri haqqında məlumat verilmişdir.

XIX əsrdə Şəkiddə Xəstə Qasım, Kərim ağa Fateh, Şuxi, Zövqi, Hüzni, Hüseyn Qəmnək, Dəli Bəbir, Molla Qasım Zakir, Hacı Rəsul, İbrahim Əfəndi Nicati, Hacı Mahmud Əfəndi Nafe, Rəsul Dülğər, Xəstə Qədir, Məhəmməd Şəmədüz, Molla İbrahimxəlil Dodui, Mah xanım, Mahtab xanım və başqa şairlər, M.F.Axundzadə kimi dramaturq, şair, nasir, ədəbi tənqidçi və filosof, Rəşid bəy Əfəndiyev kimi maarif xadimi, dramaturq, şair, tərcüməçi və etnoqraf yaşayıb-yaratmışdır. XIX əsrdə Kərim ağa Fateh, Əbdülqəni Əfəndi Nuxəvi, Rəşid bəy İsmayılov, Məhəmməd həsən Mollazadə ədəbiyyatşünaslığa və tarixə aid əsərlərin müəllifi olmuşlar. Kərim ağa Fatehin və Əbdüllətif Əfəndinin Şəki xanlarının tarixinə həsr etdiyi əsərlər elmin, xüsusilə tarixşünaslığın zəif inkişaf etdiyi bir dövrdə yazılmasına görə müəyyən nöqsanların olmasına baxmayaraq müsbət əhəmiyyət kəsb edir.

XIX əsrdə Şəkiddə yetişmiş görkəmli alimlərdən biri Əbdülqəni Əfəndi Nuxəvi Xalisəqarızadə idi. Əbdülqəni Əfəndi Nuxəvi Xalisəqarızadələr haqqında fundamental tədqiqatları ilə tanınan professor Kamandar Şərifov Əbdülqəni Əfəndi Nuxəvinin təhsili ilə bağlı yazır: *“Əbdülqəni Nuxəvi təhsilini XIX əsrdə Şəkiddə fəaliyyət göstərən milli məktəb və mədrəsələrdə almışdır. Bu mədrəsələrdə müəllimlik edən İbrahim Ərəşi Şəkəvi, Abdulla Əfəndi Axundzadə Xalisəqarızadəyə dərs demişlər”* [277, s.24].

Fransız səyyahı Aleksandr Duma Nuxa səfəri zamanı Nuxəvinin qonağı olmuş, onunla dostluq əlaqələri saxlamışdır. XX əsrin görkəmli maarifçisi Rəşid bəy Əfəndiyev Nuxəvidən dərs almışdır.

Şəkili Rəşid bəy İsmayılovun XIX əsrin sonlarında yazdığı, 1904-cü ildə Tiflisdə nəşr etdirdiyi “Müxtəsər Qafqaz tarixi” kitabında Zaqafqaziya tarixi, xüsusən Azərbaycanın Rusiyaya birləşməsi, çar generallarının Qafqazda fəaliyyəti, Molla Vəli Vidadi, Qasım bəy Zakir, Mirzə Fətəli Axundzadə və başqa yazıçılar haqqında qısa məlumat verilir.

XX əsrdə və XXI əsrin əvvəllərində Şəki ədəbi-mədəni mühiti yuxarıda qeyd etdiyimiz təməllər üzərində inkişaf etmişdir.

1.1.Ədəbi mühitin folklor qatında formalaşan el aşıqları

Şekidə söz sənətini şifahi və yazılı şəkildə bu günümüzdə daşıyan aşıqların yaşaması bu məkanda aşıq mühitindən kifayət qədər söz açmağa imkan verir. Folklorşünas Elxan Məmmədli aşıq sənətinə aid araşdırmalarında qeyd edir ki, *“bu sənət formalaşdığı dövrdən insan aləmini, onun istək və arzularını, ağrısını, acısını, sevincini, kədərini, sevgi və izzirablarını tərənnüm edir”*[196, s.10].

XIX əsrin ikinci yarısında Nuxada (Şekidə) Aşıq Novruz kimi ustad sənətkar yaşayıb-yaratsa da, bu əsrdə Aşağı layısqılı Molla Cümə Azərbaycan aşıq ədəbiyyatına ecazkar sənət dili ilə səs salmış, XX əsrdə Nuxa bölgəsində onun sənətinin təsiri ilə formalaşan sənətkarlar: Doduda Aşıq Paşa, Baş Göynükdə Aşıq Camal, Aşıq Əhmədiyyə, Aşıq İsmayıl, Aşıq Azad, Baş Layısqıda Aşıq Əhməd, Aşıq Sirac, Aşıq Hacıbala, Aşıq Nəzir, Aşıq Məmməd, Biləcikdə Aşıq Musa, Şində Aşıq Güləhməd, Cəfərəbadda Aşıq Müğüm, Şəki şəhərində Aşıq Sakit, Qışlaqda Aşıq Kərim kimi aşıqlar ömür sürmüşlər. Şəkili aşıqların fəaliyyəti yalnız boya-başa çatdıqları ərazi ilə məhdudlaşmamış, eyni zamanda Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində və ondan kənarda, Orta Asiyada, Dağıstan ərazisində də məşhurlaşmışdır. Molla Cümə, Aşıq Sirac, Aşıq İsmayıl və Aşıq Sakit belə sənətkar ömrü yaşamışlar. Etiraf edək ki, Şekidə aşıq mühitinin Azərbaycan folklorşünaslığının qaranlıq səhifələrində qalması bugünədək araşdırılmaması ilə əlaqədar olmuşdur.

Nuxada (Şekidə) aşıq mühitinin hələlik bizə məlum olan, əsərləri zəmanəmizə qədər gəlib çatan ilk nümayəndəsi XVIII əsrin ikinci yarısı, XIX əsrin 1845-ci ilinə kimi yaşamış daşbulaqlı Aşıq Donidir. Şübhəsiz ki, Aşıq Doninin bir sənətkar kimi yetişməsi təsadüfi olmamış, ola bilsin ki, bu bölgədə (Şəki şəhəri və ətraf kəndləri nəzərdə tutulur – K.A.) Doniyə qədər çox aşıqlar yaşayıb-yaratmışlar. Onların yaradıcılıq nümunələri günümüzdə gəlib çatmadığı üçün tədqiqata cəlb olunmamış, Aşıq Doni haqqında ilk məlumatı professor Sədnik Paşayev vermişdir. Sonrakı dövrlərdə Daşbulaqda Aşıq Doninin sənət yolunu Aşıq Şamil davam etdirmişdir.

Tədqiqatçı üçün maraq doğuran polemika ondan ibarətdir ki, necə ola bilər ki, Zaqatala folklor mühitində aşıq ədəbiyyatı zənginliyi ilə diqqəti cəlb etsin, bu mühitlə

bağlı fundamental araşdırma aparılaraq burada fəaliyyət göstərmiş el aşıqlarının həyat və fəaliyyəti tədqiq edilsin, lakin bu mühitin (Zaqatala aşığı mühiti nəzərdə tutulur-K.A.) inkişafına birbaşa təsir edən Şəkiddə aşığı mühiti mövcud olmamış olsun? Bu fikri təsdiqləyən ədəbiyyat azmanı Yaşar Qarayev doğru olaraq yazır: “.... *XX əsrdə Şəkiddə və kəndlərində aşığı ənənəsi əslində çox güclü olmuş, burada ilkin sovet vaxtı da canlı aşığı mühitləri fəaliyyət göstərmiş, onların nümayəndə heyəti Azərbaycan aşıqlarının ikinci qurultayında iştirak etmişdir*” [160, s.33]. Ancaq təəssüf ki, folklorşünas alimlərin tədqiqatlarında Nuxa (Şəki) aşıqlarının fəaliyyətinə Molla Cümə yaradıcılığı istisna olunmaqla yer verilməmişdir. Professor Faiq Çələbi təəssüf hissi ilə qeyd edir ki, “*XX əsrin ikinci yarısında, aşıqşünaslığın fəallaşdığı bir dövrdə tədqiqatçıların gözü Şəki tərəfə baxmadı, Şəki aşığı sənətinə biganə olan tacirlər və zadəganlar diyarı kimi qələmə verildi*” [69, c.2, s.23]. Lakin bunlar heç də Şəki folklor mühitinin araşdırılmaması, “donuq qalması” fikrini təsdiq etmir. Folklorşünas alim Ləman Vaqifqızı 2012-ci ildə “Şəki folklor mühiti” mövzusunda filologiya üzrə fəlsəfə doktoru iddiaçılığı üzrə dissertasiya müdafiə etmiş, həmin ildə Şəki folklorunun janr sistematikasını əhatə edən “Şəki folkloru” adlı monoqrafiya nəşr etdirmişdir. Araşdırmanın “2.2. Aşığı sənəti” adlı paraqrafında Molla Cümə sənətindən geniş şəkildə məlumat verən tədqiqatçı, görünür, işin həcm tələblərini nəzərə alaraq digər aşıqlar haqqında məlumat verməmişdir. Şəkiddə münbit aşığı sənətinin mövcudluğunu vurğulayan tədqiqatçı yazır: “*Şəki folklorunun tipoloji xüsusiyyətlərindən danışarkən aşığı sənətinin üstündən sükutla keçmək olmaz. Şəki aşığı sənətinin geniş inkişaf etdiyi bölgələrimizdəndir*” [181, s.116].

Folklorşünaslar əsaslandırmağa çalışmışlar ki, Şəki aşığı mühiti Şirvan aşığı mühitinin tərkib hissəsi kimi inkişaf etmişdir. Folklorşünas Azad Nəbiyev bu fikirdə olmuş, Şirvan aşığı mühiti adı altında *Zaqatala, Qax, Şəki, Balakən* bölgələrinin də adlarını çəkmişdir. Fikrimizcə, bu elmi mülahizə Nuxada aşığı mühitinin mövcudluğunu kölgədə qoymuş, aşıqşünaslıqda bu məsələ ilə bağlı səhv fikirlər irəli sürülmüşdür. Folklorşünas Ağalar Mirzə “Şirvan aşığı yaradıcılığı: təşəkkülü və inkişaf tarixindən” adlı kitabında bu mülahizəni dəstəkləyərək, “...*Şirvan ifaçılığı Şəki-Zaqatalada özünə daim pərəstişkar tapır və onun yerli ifaçıları yetişib*

peşəkarlıq səviyyəsinə yüksələ bilirdilər” [49, s.151-153], – fikrini irəli sürür. Təəssüf ki, bu mülahizə axını sürətlənərək folklorşünaslıqda özünə yer almış, folklorşünaslar bu məsələyə birmənalı yanaşaraq, *“Dərbənd, Salyan-Muşan, Şəki-Zaqatala aşığı mühitləri ilə qarşılıqlı təsir, faydalanma şəklində bu gün də Molla Qasımla başlanan Şirvan aşığı ənənəsi yaşayıb davam etməkdədir*” [253,s.94], – fikrini möhkəmləndirmişlər.

Problemə aydınlıq gətirən tədqiqatçı Zümrüd Mənsimova Şirvan və Zaqatala - Şəki aşığı mühitləri arasındakı fərqləri ifaçılıq baxımından təhlil edərək, fikrimizcə, düzgün elmi nəticəyə gəlmişdir. Tədqiqatçı yazır: *“... Şirvanda tarixən aşığın yanında xanəndə olub. Onlar bir-birini əvəzləyərək məclisi keçiriblər. İfa zamanı Şirvan aşıqları rəqs etməyə meyillidirlər. Zaqatala aşıqlarında (həmçinin Şəki aşıqlarında – K.A.) bu xüsusiyyətə təsadüf edilmir*” [190,s.18]. Bu mülahizəsi ilə araşdırıcı professor Sədnik Paşayevin *“Ayrı-ayrı mühitlərdə aşığı sənətinin musiqinin, dastan yaradıcılığının və ifaçılığın əlaqəli şəkildə öyrənilməsi məqsədəuyğundur*” [234, s. 167], – fikrini müdafiə etmişdir.

XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərində Şəki aşığı mühitində yazıb-yaratmış Molla Cümə haqqında çox yazılıb. Folklorşünas alimlərimizdən Sədnik Paşayev [234], Vaqif Vəliyev [311], Məhərrəm Qasımlı [62], Ləman Vaqifqızı [181] və başqaları aşığın ömür və yaradıcılıq yolu ilə bağlı mübahisə doğuracaq fikirlər irəli sürmüşlər. Aşığı haqqında söylənilmiş fikirlərdə natamamlıq özünü göstərmiş, elmi tərcümeyi-halı ilə bağlı bir sıra vacib məsələlər unudulmuşdur. Aşığın şəklinin necə tapılması ilə bağlı Molla Cümə tədqiqatçıları ədəbi və elmi ictimaiyyətə məlumat verməmiş, bu məlumatı Cüməşünaslığa ilk dəfə *“Şəki fəhləsi”* qəzetinin redaktoru Məhyəddin Abbasov (Paşazadə) vermişdir: *“... Molla Cümənin qəbri üstündə büstünün qoyulması təklifi irəli sürülmüş, şəkili heykəltaraş Albert Mustafayev büstü hazırlamaq üçün aşığın şəklinin vacibliyini bildirmişdir. Nuxa Kənd Təsərrüfatı İstehsalat İdarəsinin rəisi Qəni Hüseynov və baş baytar həkim Əsgər Əsgərov tərəfindən Molla Cümənin şəkli Zaqatalada yaşayan baş baytar həkim Əziz Abdullayevin ailə albomundan tapılmışdır*” [2, s.6].

Molla Cümə haqqında verəcəyimiz və məzmunu yenilikçi ruhu ilə seçilən məlumatlardan biri aşığın öldürülməsi ilə bağlı dəqiq məlumatın elmi ictimaiyyətin və kütləvi oxucunun diqqətindən kənar qalmasıdır. Bir sıra mənbələrdə və söyləmələrdə aşığın 1920-ci ildə öldürülməsi ilə bağlı yayılan rəvayətlər, fikrimizcə, bir-birini tamamlamır və həqiqətdən uzaqdır. Molla Cümənin nəticəsi Elman Əzizov Molla Cümə irsi ilə əlaqədar son illərin sanballı nəşrlərindən olan “İsmi Pünhan” adlı kitabda nəşr etdirdiyi “Molla Cümənin son günləri” adlı yazısında aşığın öldürülməsi ilə bağlı həqiqətləri nənəsinin (Molla Cümənin qızı Reyhan xanımın – K.A.) məlumatına söykənərək aşağıdakı kimi diqqətə çatdırır: *“Mənim (Molla Cümənin qızı Reyhan xanım nəzərdə tutulur – K.A.) 14 yaşım var idi. Həmin il (1920-ci il) yaz tez gəlmişdi. Atam evdə yazı-pozu işləri ilə məşğul idi. Bir azdan o, bizə yaxınlaşdı və mənə dedi: “Qızım, al, bunlar məndən sənə yadigar qalsın”. Əlindəki döş saati, cib bıçağı və pul kisəsini mənə verib evə qayıtdı...Səhər qapımızı atlılar döydülər. Atama dedilər ki, təzə hökumət səni caparxanaya danışıqlara çağırır. Atam ağ atına minib onlarla getdi. Atam gedəndən təxminən yarım saat sonra güllə səsləri eşidildi”*[214, s.20-21].

Aşığın İsmi-Pünhanı ilə bağlı verilmiş məlumatlarda da natamamlıq özünü göstərmiş, folklorşünaslar Molla Cümənin sevgilisinin adı ilə bağlı yekdil rəyə gələ bilməmişlər. Bu problemin həllində dolaşıqlıqlar bir sıra səbəblərlə izah oluna bilər. XIX əsrdə Azərbaycan qadınının hüquqsuzluğu ilə bağlı reallıqlar şifahi və yazılı örnəklərdən artıq məlumdur. Həmin əsrdə dilimizin ad sistemində bu hüquqsuzluğun təsdiqi kimi qızlara verilən Yetər, Yeganə, Bəsti, Qızbəsti, Qızıyetər adları üstünlük təşkil edirdi. Qadın hüquqsuzluğunun şiddəti Nuxada (Şəkiddə) özünü daha qabarıq göstərirdi. Bu ərazidə həyat yoldaşını adı ilə çağırmaq yasaq idi. Evin xanımına “uşaqların anası”, “bizim evin xanımı”, “bizim arvad” deyə müraciət edilirdi. O illərin qaranlıq mühitini, savadsızlıq və cəhalətpərəstliyin acı mənzərəsini əks etdirən Ələşrəf Kərimov “Şəki keçmişdə və imdi” adlı məqaləsində yazır: *“...İctimai həyat tam mənasıyla sönük və yox kibi idi. Əhalinin qismi-əzəmini təşkil edən qadınlar işıqlı dünyaya həsrət idilər. Öz ərindən, qardaşından, ata və ən yaxın qohumundan başqasıyla söyləşən qadınların qanını ruhanilər halal buyurmuşdular...”* [295, s.

200-201]. Düşünürük ki, bəlkə bu yasaq və qadağaların təsiri ilə aşığı sevgilisinin adını gizli saxlamışdır. Lakin 2015-ci ildə Şəkinin Baş Şabalıd kəndinə folklor ekspedisiyamız zamanı bu məsələyə aydınlıq gətirmək imkanı əldə etdik. Baş Şabalıd kəndinin 88 yaşlı sakini Məkkə Şükürlü ilə apardığımız söhbət zamanı aşığın İsmi Pünhanının şəxsiyyətinə işıq salındı, məlum oldu ki, Cümənin adını gizli saxladığı sevgilisi mahalın ən hörmətli adamı Şeyx Hacı Əhmədin kiçik qızı Anaqız xanım olmuşdur.

Məlum olduğu kimi, şifahi söz sənətinin digər sahələri kimi, aşığı ədəbiyyatı da XX əsrin 20-ci illərindən sonra sistemli şəkildə inkişaf etməyə başlamış, bu sahə ilə bağlı bir sıra tədbirlər keçirilmişdir. “Nuxa işçisi” qəzetinin (qəzet 30-cu illərdə “Nuxa işçisi” adlanmışdır - K.A.) 30-cu illər buraxılışları Nuxada (Şəkiddə) aşığı sənətinin inkişafının öyrənilməsi baxımından böyük maraq doğurur. Qəzetin buraxılışlarının araşdırılması göstərir ki, bu illərdə (30-cu illər nəzərdə tutulur – K.A.) Nuxada (Şəkiddə) və onun ətraf kəndlərində aşığı sənəti inkişaf etmiş, bu ərazilərdə məşhur el aşığıları yaşayıb-yaratmışlar. Dodulu Aşığı Paşanın, qışlaqlı Aşığı Kərimin, cəfərabadlı Aşığı Müğümün, Baş layısqılı Aşığı Əhməd və Aşığı Məhəmməd, Aşağı layısqılı Aşığı Əhməd, daşbulaqlı Aşığı Şamilin, biləcikli Aşığı Musanın, Baş göynüklü Aşığı Camalın, şinli Aşığı Güləhməd, şabalıdlı Aşığı Əhməd yaradıcılıqlarının izləri qəzetin səhifələrində qalmışdır.

Baş Göynük kəndində yaşayıb-yaratmış saz-söz sərraflarından biri Aşığı Camal olmuşdur. Toplayıcı Ramiz Orsərin verdiyi məlumata görə, “*O, (Aşığı Camal nəzərdə tutulur – K.A) 1830-cu ildə Şəki rayonunun Baş Göynük kəndində anadan olmuş, sonralar Qax rayonunun Zəyəm kəndində yaşamışdır. Aşığın irsindən xeyli nümunələri və onun “Şahbaz və Camalşah” dastanından müəyyən parçaları Qax rayonunun Zəyəm kənd orta məktəbinin dil-ədəbiyyat müəllimi Bəsti Səfərqızı toplamışdır*”[289, s.98]. Aşığı Camalın əldə olunan şeirləri onun geniş və hərtərəfli biliyə malik ustad sənətkar olmasından və söz dünyasının zənginliyindən xəbər verir. Klassik aşığı şeirindən süzülüb gələn müdriklik, ictimai-əxlaqi məzmun, fikrin obrazlı ifadə tərzini onun şeirlərinə xas olan xüsusiyyətdir. “Ola bilməz”, “Gəlsin”, “Ay fələk” qoşmaları Aşığı Camalın yaradıcılığının bitkin nümunələrindəndir. “Ola bilməz”

qoşması məzmun gözəlliyi ilə daha çox diqqət çəkir. Şeirin birinci bəndində müdrik aşıq üzünü gənc nəslə tutaraq onları əməksevərliyə, doğru danışmağa, yalandan uzaq olmağa səsləyir:

*Ey cavanlar, sizi agah eyləyim,
Zəhmətdən heç kəsə ar ola bilməz.
Yalan tez tutular, doğru söyləyin,
Yayda yağan qardan qar ola bilməz [69, c.2, s.330; 14, s.337].*

Gəncliyi qurub-yaratmağa, daim öyrənməyə, öz zəhməti ilə yaşamağa səsləyən aşıq bütün xoşbəxtliyin başlanğıcının halal zəhmətdə olduğunu, zəhmətsiz varın bir anda yox olacağı qənaətini təsdiqləmişdir:

*Öz bağından heyva dərsən, nar üzsən,
Bəxtin versə, vəfalı bir yar üzsən,
Bilmə ki, zəhmətsiz bir şey var, üzsən,
Halal zəhmət yoxsa, var ola bilməz [69, c.2, s.330; 14, s. 337].*

Ustadnamənin dördüncü və beşinci bəndlərində aşıq gənclərə gənclik illərini faydalı keçirməyi, sevgidə zahiri gözəlliyə aldanmamağı tövsiyə edir:

*Aldanma görəndə hər incəbeli,
Seçmə öz bəxtinə hər qıvrım teli,
Gözə xoş görünsə, bəzəsə eli,
Hər gözəl görünən yar ola bilməz [69, c.2, s. 331; 14. s.338].*

Aşıq qoşmanın möhürbəndində yaşının altmışa çatdığını, ancaq hələ də dost seçməkdə təcrübəsiz olduğunu açıqlayaraq yazır:

*Ay Camal, ağartdın, saqqalı, saçı,
Altmışa çatdırdın sən ömrü, yaşı,
Hələ dost seçməkdə naşısan, naşı,
Dar gündə pis dostdan kar ola bilməz[69,c.2, s. 331;14, s.338].*

Aşıq Camal 1907-ci ildə 77 yaşında vəfat etmişdir.

Göynük mahalında yetişən istedadlı aşıqlardan biri Aşıq Əhməd olmuşdur. 1883-cü ildə Nuxanın Aşağı Layısqı kəndində dünyaya göz açan Əhməd kiçik

yaşlarından valideynlərini itirdiyindən aclıqla üz-üzə qalaraq çörək pulu qazanmaq üçün varlı evlərində nökr olmuşdur. Molla Cümə kimi sənət fədaisinin sınağından çıxaraq ona şøyirdlik edən Əhməd xalq şeirinin incəliklərini öyrənmək məqsədilə fasiləsiz mütaliyəyə girişmişdir. Təxminən 1922-ci ilədək özgə qapılarında muzdurluq edən Əhməd sonralar aşiq sənətinin sirlərinə yiyələnərək ustad aşiq kimi tanınmış, hətta ifaçılıq məharəti nəzərə alınaraq 1928-ci ildə Azərbaycan aşıqlarının birinci qurultayına nümayəndə göndərilmişdir. Yarışlarda qalib gələn aşiq, aşıqların 1938-ci ildə keçirilən ikinci qurultayında da iştirak etmişdi. “Nə mümkündür” gəraylısında aşiq sevgi hisslərini biruzə verərək yazmışdır:

Bir tərlana tor qurmuşam,

Tora gəlmir nə mümkündür.

Bərəsində mən durmuşam,

Tora gəlmir, nə mümkündür [289, s.153-154].

1938-cu ilin mart ayında Azərbaycan aşıqlarının Bakı şəhərində keçirilən II qurultayında Aşiq Əhmədlə yanaşı, digər nuxalı aşıqlar da iştirak etmişdilər. “Nuxa işçisi” qəzeti 1938-ci il 10 və 12 yanvar saylarında Azərbaycan aşıqlarının II qurultayında Nuxa (Şəki) aşıqlarının iştirakı ilə bağlı Nuxa Şəhər Sovetində keçiriləcək müşavirədə iştirak edəcək aşiq və yazıçıların adlarını açıqlayan bildiriş dərc etmişdi. Həmin ilin yanvar ayının 13-də gündüz saat 12-də Nuxa şəhər Sovetində Nuxa rayonu aşıqlarının Nuxa sovet yazıçıları ilə birlikdə müşavirəsi çağırılmışdı [228, s. 2] Qəzetin 10 mart 1938-ci il tarixli sayında Məmmədiyyə Süleymanlının “Nuxa aşıqlarının konferensiyası” adlı məqaləsi həmin ilin mart ayının 4-də Partiya Maarifi Evində Azərbaycan aşıqlarının respublika qurultayına hazırlıq münasibətilə Nuxanın bütün aşıqlarının sovet yazıçıları, ədəbiyyat müəllimləri ilə birlikdə keçirilən konfransı ilə bağlı dolğun təsəvvür yaradır. Konfransda Abdulla Faruqun məruzəsindən sonra aşıqların və ziyalıların çıxışları dinlənilmiş və vurğulanmışdır ki, *“rayonumuzda aşıqlar çoxdur, lakin onlarla heç bir əməli iş aparılmır. İstər Rayon İncəsənət İşləri müvəkkili, istər Nuxa sovet yazıçıları, istərsə də ədəbiyyat müəllimləri aşıqların yaradıcılıqlarının artmasına, onların siyasi və texniki biliklərinin yüksəlməsinə fikir vermirlər”*[229; 270, s.2].

Məqalənin sonunda II respublika aşıqlar qurultayına seçilmiş nuxalı nümayəndələrlə bağlı oxuyuruq: *“Çıxışlardan sonra Azərbaycan aşıqlarının respublika qurultayına seçkilər başlanmış, bu qurultaya Aşıq Şamil, layısqılı Əhməd, Aşıq Paşa, şabalıdlı Əhməd, Aşıq Müğüm yoldaşlar bir səsə delegat seçilmişlərdir”* [270, s.2].

Konfransın tezisləri oxucuda böyük ikrah hissi doğurur: *“Aşıq xalqın dərđini unudub, gördüyünü çağırmaıyb”* *“səmərəli iş”* görməlidir, Lenini, partıyanı, kommunistmin təntənəsini tərənnüm etməlidir.

Siyasi rəhbərliyin yeritdiyi ideologıyanın aşıq sənətinə, aşıqlara səhv, yabançı münasibəti özünü Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqı Nuxa filialının İdarə Heyətinin 1938-ci il fevralın 3-də keçirilmiş iclasında da göstərmişdir. İclasda digər tədbirlərlə yanaşı aşıqların sovet yazıçılarına *“təhkim edilməsindən”* də söhbət getmişdir. Elə bu ideoloji amirliyin təsirindən idi ki, otuzuncu illərin *“Nuxa işçisi”* qəzetinin səhifələrində Aşıq Əhməd (Baş Layısqı), Aşıq Musa (Biləcik), Aşıq Müğüm (Cəfərabad), Aşıq Şamil (Daşbulaq) və digər sənətkarların Lenin, Stalin, Voroşilov, sosializm, kommunistmin yolu, Sovet ölkəsi, Qızıl Ordu barəsində şeirləri çoxluq təşkil etmişdir.

Elmi dəyərini nəzərə alıb, Şəkiddə aşıq mühitini qabarıq nəzərə çatdırmaq məqsədilə maraqlı bir məlumatı qeyd etməyi vacib bilirik. Folklorşünas Azad Nəbiyev qaçaq dastanlarından bəhs edərkən yazır: *“...Dastanın (“Qaçaq Kərəm” dastanı nəzərdə tutulur - K.A.) “Kərəm xan Şərtib” adlı başqa bir variantı SSRİ xalq artisti Bülbülün rəhbərliyi altında 1937-ci ildə Nuxa (Şəki) rayonuna getmiş folklor ekspedisiyasının üzvləri tərəfindən yazıya alınmışdır. Dastanı Aşıq Şirin İsmayılov söyləmişdir* [62, c.1, s. 683-684].

“Nuxa işçisi” qəzetinin 1938-ci il 28 aprel tarixli sayında Aşıq Müğümün *“Yaşasın”* və Aşıq Pirinin *“Kolxoz”* şeirləri sovet ideologiyasının aşıq ədəbiyyatına təsirinin bariz nümunəsi kimi diqqəti cəlb edir. *“Yaşasın”* şeirində Aşıq Müğüm sosializm cəmiyyətini, fəhlə-kəndli birliyini, bu birliyi təmin edən Lenin ideyalarını alqışlamışdır:

*Ölkəmizdə sosializm qurulmuş,
Azad hüquq, yeni həyat görmüşük.*

Fəhlə-kəndli, biz əl-ələ vermişik,

Lenin qoyan doğru yollar yaşasın[60,s.4; 14, s. 312].

Aşıq Pirinin “Kolxoz” şeirində isə kollektiv təsərrüfat sistemi alqışlanaraq Lenin partiyasının rəhbərlik edici gücü tərənnüm edilmişdir:

Partiyamız bizə rəhbərlik edir,

Sovet xalqı Lenin yolu ilə gedir.

Bir-birilə yaxın qardaşlıq edir,

Kəndimizdən səsi gəlir kolxozun [59, s.4; 14, s.313].

“*Biləcikli Aşıq Musa 1896-cı ildə anadan olmuş, yeddi yaşında olarkən atasını itirdiyindən böyük bacısının himayəsində böyümüşdür. O, aşıqlıq sənətini qüdrətli el nəğməkarı Molla Cümədən öyrənmişdir*” [300,s.177]. Aşıq Musanın yaradıcılığında təbiət lirikası mühüm yer tutmuş, lakin istedadlı aşıq çağdaşları kimi siyasi lirikadan, sovet azadlığından, gözəl dövrandan, qadınların çadra əsarətindən qurtarmağından bu mövzulu şeirlərində də bəhs etməyi unutmamışdır. Bu cəhətdən aşığın “Bahar” adlı şeiri maraqlı doğurur. Şeirin birinci bəndi oxucuda bahar fəslinin gözəlliyi ilə bağlı xoş duyğular oyadır:

Bahar çağı, xoş zamandır, yoldaşlar,

Bülbüllər oxuyur, güllər açılmış.

Gözəllər geyinib qırmızı donu,

Xoş danışır, şirin dillər açılmış, – [69, c.2, s.396; 14, s.314].

yazaraq insanda xoş əhvali-ruhiyyə yaradan aşıq, birdən-birə siyasi məzmununa keçid edir:

Çox gözəl zamana, gözəl dövrandır,

Düşmənlərin ürəkləri xallandı,

Azadlıq verilib, çadra tullandı,

Hər tərəfdə ipək tellər asılmış [69, c.2, s.396; 14, s.314].

Əlbəttə, Aşıq Musanın şeirdə bu cür məzmununa yer verməsi zamanın ideoloji tələblərindən irəli gəlmişdir. Qoşmanın sonuncu bəndində vətəninin gələcəyinin parlaq olacağını görən aşıq yazır:

*Aşıq Musa, sazı əldə danışır,
Səhər-axşam tarlalarda yarışır,
Bağçamızda qızıl güllər oynadır,
Gələcəyə geniş yollar açılmış [69, c.2, s. 396; 14, s.314].*

Aşıq şeirinin şəkli xüsusiyyətlərini mükəmməl bilən Aşıq Musanın yaradıcılığında bağlama-müəmmalara da rast gəlinir. Aşığın təqdim etdiyimiz bağlaması bu janrın bitkin nümunəsi kimi diqqətimizi cəlb edir:

*Aşıq-aşıq aşındadır,
Aşın ocaq başındadır.
Söylə görüm, ay aşıq,
Bu daş neçə yaşındadır? [69,c.2, s. 397; 14, s. 314-315].*

“Nuxa işçisi” qəzetinin 2 oktyabr 1938-ci il tarixli sayında əlində saz tutmuş 7 nəfər aşıq və 1 nəfər balabançı şəklinin verilməsi isə aşıq sənətinin Nuxa (Şəki) folklor mühiti üçün xarakterik olduğuna dair qənaətimizi möhkəmləndirir. Şəkin aşağısından bu sözlər yazılıb: *“Nuxa rayonu aşıqları Böyük Oktyabrın XXI illiyinə hazırlaşırlar. Şəkildə rayonun aşıqları”* [230, s.2].

Şəkinin Dodu ərazisində yaşamış Aşıq Paşa XX əsrin birinci yarısında ustad sənətkar kimi tanınmış, 1938-ci ildə yüksək ifaçılıq məharəti nəzərə alınaraq Azərbaycan aşıqlarının II qurultayına nümayəndə seçilmişdir. Aşığın nəvəsi Sevil xanımın anasının xatirələrinə söykənərək dediklərinə görə, Şəkinin elə bir toy mərasimi olmamışdır ki, Aşıq Paşasız keçsin. O, toylarda gözəl saz çalar, dastanlar, rəvayətlər söyləyərdi. Bu sətirlərin müəllifinin folklor ekspedisiyası zamanı Dodu ərazisindən topladığı məlumatlara əsasən, *“Aşıq Paşa Molla Cümənin müasiri və yaxın dostlarından olmuşdur. Şifahi söz sənətinin vurğunu olan bu el sənətkarı “Əsli və Kərəm”, “Koroğlu”, “Qaçaq Nəbi” kimi xalq dastanlarını sinədəftər əzbər bilirmiş. O, hər gün axşamlar məhəllə adamlarını başına yığar, onlara ayrı-ayrı aşıqların yaradıcılıq nümunələri ilə yanaşı, öz şeirlərindən də əzbər deyərdi”* [284, Kitab 2, s.430]. Folklorşünas Salman Mümtaz XX əsrdə yaşamış məşhur aşıqlarla bağlı tərtib etdiyi siyahıya dodulu Aşıq Paşanın da adını daxil etmişdir: *“mosullu*

İbrahim, ititalalı Hacı Murad, Abdurrahman, qorağanlı Murad, Aşıq Paşa dodulu, gəncəli Molla Oruc, kinaşlı Murtuzalı, qandaxlı Aşıq Azər, zəngli Aşıq Bayram” [255, s.88] zamanının məşhur aşıqları kimi tanınmışlar.

Verilmiş qeydlərin qısa şərhindən gördüyümüz kimi, XX əsrin birinci yarısında bu gün monoqrafik aspektdə tədqiq edilməsi vacib olan Şəkiddə aşıq sənəti haqqında da məlumatlar yox deyildir və bu məlumatlar tədqiqatçıya bu məkanda aşıq mühitinin geniş öyrənilməsi üçün istiqamət verir.

XX əsrin ikinci yarısında Şəkiddə aşıq sənəti daha geniş inkişaf etmiş, Molla Cümənin varisləri olan Aşıq Əhmədiyyə, Aşıq Hacıbala, Aşıq İsmayıl, Aşıq Əhməd, Aşıq Məmməd, Aşıq Sirac, Aşıq Sakit, Aşıq Azad və digər aşıqlar fəaliyyət göstərmişlər.

Bu dövrdə (XX əsrin ikinci yarısında – K.A.) Şəkiddə aşıq mühitinin istedadlı təmsilçilərindən biri Aşıq Sirac olmuşdur. Onun haqqında aşıqşünaslıqda ilk məlumatı professor Faiq Çələbi vermişdir. Alimin qeydlərindən öyrənirik ki, *“Siracın üç ustadı olmuşdur: Aşıq Əhməd (Şəki, Baş Layısqı kəndi), Aşıq Musa (Şəki, Biləcik kəndi), Aşıq Məhəmməd (Balakən, İtitala kəndi)”* [288, kitab.1, s. 27]. O, 1933-cü ildə Baş Layısqı kəndində anadan olmuş, yeniyetməlik yaşından aşıq sənətinə, saza, sözə ürəkdən bağlı olduğundan, bu sahədə formalaşmaq üçün 1959-cu ildə respublikanın ikinci mədəniyyət mərkəzi olan Gəncə şəhərinə köçmüşdür. Şeir yazmağa 1946-cı ildə başlayan Aşıq Sirac Gəncədə saz bəndlik peşəsinin sirlərinə yiyələnmişdir. Bu peşəyə bağlılıq bibisi Saranın ona saz bənd Həvildən saz aldığı gündən başlamışdı. Aşıq Siracın saz ənənələrinin qorunmasındakı xidmətlərini yüksək dəyərləndirən Aydın Murovdağlı yazır: *“...170-ə qədər saz havası haqqında dərin təsəvvürü olan, aşıq sənətini incəliyinə qədər mənimsəyən Aşıq Sirac həm də Dədə Qorqud yadigarı sazın qorunub mühafizə edilməsində 50 ilə yaxındır ki, var qüvvəsini sərf edir. Mahir saz bəndin bağladığı sədəfli sazın sayı-hesabı yoxdur”* [57, s.7]. Aşığın saz bəndlik peşəsinin hüdudlarını dəyərləndirən etimoloq Əjdər Fərzəli yazır: *“Sirac Gəncədə özünə tezliklə saz bənd emalatxanası açdı və çox keçmədi ki, ona Gəncədən, Şəmkirdən, Tovuzdan, Gədəbəydən, Qazaxdan ilk sifarişlər gəldi”* [129, s.108].

Yaradıcılığını Molla Cümə sənəti üzərində kökləyən Aşıq Sirac Molla Cümə sənətinin sirlərinə tək-cə ustadlarını dinləməklə yiyələnmiş, Şəki şəhərində, ətraf kənd və rayonlarda onun olduğu evləri gəzərək əsərlərini toplamışdır. Folklorşünaslıqda bəzən Aşıq Siracın məhz Gəncə mühitində formalaşaraq kamilləşməsi ilə bağlı səhv fikirlər dolaşmaqdadır. Aşıq özü vaxtilə bu fikirlərə münasibət bildirərək söyləmişdir ki, : *“O, Şəkidən Gəncəyə gələndə 17 dastan bilmiş, bunlardan biri də vaxtilə ustadı Aşıq Musadan dinlədiyi “Baxış-Leyla” dastanı olmuşdur”* [288, kitab1, s.27]. Lakin etiraf edilməlidir ki, Gəncə mühiti aşığın dünyagörüşünün formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışdı. Etimoloq Əjdər Fərzəlinin qeyd etdiyi kimi, *“ Gəncədə ustad aşıqlar: Borsunlu Məzahir Daşqın, Miskin Vəli, Sabir Cavad gənc Siracın səsini bəyəndilər, sazbəndlilik məharətini də alqışladılar”* [129, s.108]. Ustad aşıq kimi Sirac, “Sirac gəraylısı” və “Sirac gözəlləməsi” havalarını yaratmışdır. Ancaq sənətkar ustadı Molla Cümənin sənətinə vurğunluq əlaməti olaraq el məclislərində Molla Cüməyə məxsus “Cümə gəraylısı”, “Cümə gözəlləməsi”, “Cümə müxəmməsi”, “Şəki dübeyti”, “Şəki bayramısı”, “Layısqı gözəlləməsi” kimi havaları da çalıb oxumuşdur. Dağıstan - Şəki ədəbi əlaqələrinin inkişafında mühüm xidmətlər göstərən aşıq, dağıstanlı Kor Rəcəblə yaradıcılıq əlaqələri saxlayaraq “Rəcəbi” və “Qasım-kənd” havalarını da repertuarına daxil etmişdir. Aşıq Sirac həmçinin “Hümay xanla Sərgüşə xanım” və “Aşıq Siracla Kəmsavadın deyişməsi” dastanlarının müəllifidir.

Ustad sənətkar kimi Aşıq Sirac sənət ənənələrini gələcək nəsillərə çatdırmaq üçün istedadlı şagirdlər hazırlamışdır. Zaqatalanın Qımır kəndindən olan Ziyəddin Rəcəb oğlu Yusifov, Göyçənin Zod kəndindən olan Əjdər Tağıyev, Gədəbəydən olan Aşıq Polaq aşıqlıq sənətinin sirlərini Aşıq Siracdən öyrənmişlər.

Yaradıcılığında aşıq ədəbiyyatının bütün janrlarında - qoşma, gəraylı, divani, müxəmməs, təcnis, qıfıl-bənd və digər janrlardan məharətlə istifadə edən Aşıq Sirac, sənətin bütün çətinliklərinə, əzab və məşəqqətlərinə ləyaqətlə sinə gərmişdi.

Aşığın “Dağlar” rədifli gəraylısında yurdunun təbiətinə, başıqarlı dağlarına, sərin yaylaqlarına olan məhəbbəti öz əksini tapmışdı. Aşıq yazır:

Gəzdim sərin yaylağında,

Könül açan oylağında,

İsti suyun bulağında,

Təbim gəldi cuşa, dağlar [57,s.23-24; 14, s.318].

Aşıq Siracın “Zeynəb”, “Nabat”, “Əlfinaz”, “Zümrüd” adlı gözəlləmələrində el qızlarının hüsn-camalı, zahiri və batini gözəlliyi tərənnüm edilir:

Muştaq oldum ala gözə,

Tüti dilə, şirin sözə,

Dilim tutmur deyim sizə,

Bu dərdimi bala, Zeynəb [57, s.42-43; 14, s. 319].

Şeir sənətkarlıq baxımdan da diqqəti cəlb edir. Aşıq “ala göz”, “şirin söz”, “tuti dil” epitetlərindən məharətlə istifadə edərək poetik obrazlılığı artırmışdır.

Aşıq Siracın poetik irsində qoşmanın təcnis, cığalı təcnis, nöqtəsiz təcnis, diltərpənməz təcnis növlərindən orijinalılıqla istifadə edilmişdir. Şair Molla Cümə yaradıcılığında təsadüf edilən “əvvəl-axır” (yəni misralar hansı hərflə başlayırsa, həmin hərflə də qurtarmalıdır) formantından istifadə edərək sənətkarlığını sərgiləmişdir. “H” hərfi üzrə “əvvəl-axır”ına diqqət edək:

Həyatda görmədim fərəh,

Həsrət məni üzdü billah.

Hərzə, hədyan deyən əbləh,

Həzar edib dərdim vallah [57, s. 276; 14, s. 321].

Aşığın yaradıcılığında doğma Şəkiyə, ana yurdu Layısqıya həsr etdiyi şeirlər bənzərsiz poetik örnəklərdir. Aşıq Siracın “Layısqı” şeiri onun doğma yurda olan sonsuz məhəbbətinin ifadəsidir. Şeirdə aşıq Layısqının təbiətini, rəngarəng flora və faunasını, müqəddəs ocaqlarını, cənnətə bənzərliyini tərənnüm etməkdən doymur, bu obanı sazının, sözünün təməli, səadət məşəli sanır:

Sazımın, sözümün ilk təməlisən,

Könül rübabımın incə telisən,

Molla Cümə vətənisən, elisən,

Məşəlisən səadət, Layısqı [57, s.114-117; 14, s.326-327].

Yaradıcılığının ideya-bədii dəyərini, həmişəyaşarlığını duyan Aşıq Sirac “Mən” rədifli qoşmasında yazır:

Cinasdan yaratdım nöqtəsiz təcnis,

Divani, dildönməz, hər biri nəfis,

Nadanlar sözümə qoy desin naqis,

Sənət binasının bənnasıyam mən [57, s. 117; 14, s.328].

Aşığın ədəbi irsi 2003-cü ildə “Gözləyən var yollarımı” adı ilə nəşr olunmuş, folklor materiallarını səhifələrində əks etdirən “Şəki folklor örnəkləri: 1-ci kitab” adlı topluda “*Dolanır*”, “*Onun*”, “*Şah*”, “*Qabadqa*”, “*Eyləmə*” [288, s. 221-226] adlı şeirləri yer almışdır.

XX əsrin II yarısında Şəkinin Göynük mahalının yetişdirmiş olduğu aşıqlardan biri Aşıq Hacıbala olmuşdur. O, həm yaradıcı, həm də yaşadıcı aşıq kimi məşhurlaşmışdır.

“*Aşıq Hacıbala 1905-ci ildə Baş Layısqı kəndində dünyaya göz açmış, İslami dəyərlərə bağlı müdriklərdən olmuşdur. Hələ 14 yaşında olarkən (1919- cu ildə) Molla Cümə kimi aşığın sənət sınağından üzü ağ çıxdığına görə, şeir sahəsində də özünü sınayaraq maraqlı poetik örnəklər yazmışdır*” [14, s.330]. Aşığın bir şagird dəftəri həcmində əski ərəb əlifbası ilə yazılmış şeirləri bu sətirlərin müəllifi tərəfindən aşkar edilərək götürülmüşdür. Şahidlərin söyləmələrinə görə, “*O, kəndin (Baş Layısqı kəndi nəzərdə tutulur – K.A.) şeirsevərlərini və şairlərini başına yığıb şeir məclisləri təşkil edər, ustadı Molla Cümənin şeirlərini sinədəftər əzbər deyərmiş. Aşıq halallığı sevən şəxs olduğuna görə, bir müddət kənd dəyirmanında dəyirmançı işləmişdir*” [14, s.330]. Aşıq Hacıbala kənd əhalisinin istirahəti üçün gözəl bir bağ salmışdır. Əməyə yüksər dəyər verən aşıq ömrünün müəyyən dövrünü Qax rayon Maşın - Traktor Stansiyasında (MTS) çalışmışdır. Aşıq 1974-cü ildə dünyasını dəyişmişdir.

Aşıqlıq sənətinin sirlərini Aşıq Hacıbaladan öyrənmiş Aşıq Məmməd 1921-ci ildə Baş Layısqı kəndində anadan olmuşdur. O, aşıq yaradıcılığının ayrı-ayrı janrlarında yazıb-yaratmasa da, klassik aşıq poeziyası nümunələrini, xüsusilə, Molla Cümə irsini mükəmməl bilmişdir. Təəssüf ki, onun sinəsində olan Molla Cümənin şeir

*nümunələri yazıya alınmamışdır. O, nəinki Molla Cümənin, Cümənin ata babası Molla Orucun da bəzi şeir nümunələrini əzbər bilmişdir. Müasirlərinin söyləmələrinə görə, əksər saz havalarını da çalmağı bacarıbmış. Aşıq Məmməd 2007-ci ilin iyul ayının 15-də dünyasını dəyişmişdir. Aşığın sazi evində ən əziz xatirəsi kimi saxlanılır**.

*Göynük mahalının məhşur aşıqlarından olmuş İsmayıl Nəzir oğlu Allahverdiyev 1929-cu il mart ayının 22-də Baş Göynük kəndində anadan olmuşdur. Aşığın uşaqlıq həyatı ağır müharibə illərinə düşmüş, 1949-1953-cü illərdə Bakıda neft mədənlərində fəhlə işləmişdir. Aşıqlıq sənətinin sirlərini əvvəl göynüklü Aşıq Əhməddən, sonra Göyçə mahalından Göynüyə gəlmiş Aşıq Əlidən öyrənmişdir**.* 1960-cı ildə Aşıq Əli gənc İsmayılı anası Şahzərif xanımdan alaraq özü ilə Orta Asiyaya aparmış, aşığın Orta Asiya həyatı yaradıcılığının mükəmməl nümunələrindən olan “Sazım” müxəmməsində bədii əksini tapmışdır:

... Alma-ata, Çimkənd, Sırdərya,

Teymurləngdə olmuşam.

Kəlbəcər, Göyçə, Baş Keçid,

Dağıstan, Xanda olmuşam.

Azərbaycan öz elimdir,

Gəl dolandır canı sazım [56, s.50-52; 14, s.332].

Aşığın “Neylərəm”, “Görmədi”, “Görməmişəm”, “Kasıblıq”, “Gələnim yoxdur”, “Gözəldir”, “Nənə”, “A sazım”, “Eylər”, “Çatınca”, “Ellər bayramı”, “63”, “Könlümdə” və s. kimionlarca şeirində vətən, yurd sevgisi, həyatının acılı-şirinli günləri misralara çevrilərək bədiiləşmişdir. O, 30 il həmyerlisi və ustadı Aşıq Əhmədiyyə ilə birlikdə el şənliklərində sazi ilə iştirak etmiş, toy məclislərini idarə etmişdir.

Aşığın “Olsun” və “İnsan” rədifli şeirləri ustadnamə təsiri bağışlayır və bu bədii nümunələrdə yüksək əxlaqi fikirlər aşılır. Aşıq ədəb-ərkan qaydalarını tərənnüm etdiyi birinci şeirdə müdrik el ağsaqqalı kimi gənc nəslə gözəl, mənalı danışmağa, davranış norma və qaydalarına düzgün əməl etməyə çağırır:

Elə yerdə salam söylə,

* Materiallar doktorantın şəxsi arxivindədir

** Materiallar doktorantın şəxsi arxivindədir

Salamını alan olsun.

Danışanda elə danış,

Səni saya salan olsun [69, c.2, s. 331; 14, s. 335].

Aşığın “İnsan” adlı gəraylısında tərbiyəvi motivlər çox güclüdür. Müdrik aşıq insanın insan kimi yaşamaq haqqını mənəvi ölçülərdən başa salaraq həyatını yaxşılıqlar üzərində qurmağı, xeyirxah əməllərlə yaşamağı, kəsdیی çörəyi müqəddəs bilməyi gənc nəslin timsalında bütün insanlara xatırladır, axirət evinə hamının rəhmət diləyi ilə gedəcəyinin vacib olduğunu vurğulayır:

Qəbristanlıq yol üstündə,

Gör, yolunu azma, insan.

Çörək basma, yaxşılığı,

Yamanlığa yozma, insan [69, c.2, s. 332; 14, s. 335-336].

Şeirinin ikinci bəndində aşığın tərbiyəvi fikirləri “Başqasına quyu qazan özü düşər” atalar sözü üzərində köklənmişdir və aşıq əsl insanın xidmətini xalq üçün yaşamaqda görür və insanları pis əməllərdən uzaq olmağa çağırır:

Pislik edib nə şişərsən?

Tor qurduqca ilişərsən,

Qazarsan, özün düşərsən,

Xalqa quyu qazma, insan [69, c.2, s. 332; 14, s. 336].

Gəraylının möhür bəndi aşığın “Əsl aşıq-sənətkar necə olmalıdır?” sualına lakonik cavabıdır. Aşığa görə, doğrunu tərsinə yozandan, şər-böhtan yazandan, hərcayı danışandan, ümumiyyətlə, gördüyünü çağırılmıyandan əsl aşıq ola bilməz. Aşığın hər sözü “sağ ol”larla qarşılanmalıdır:

Doğru sözü tərsə yozan,

Ay İsmayıl, olmaz ozan,

Yazanda da “sağ ol” qazan,

Hərcayı söz yazma, insan [69, c.2, s. 332; 14, s. 336].

Aşıq dəfələrlə respublika festivallarında uğurla çıxış etmiş, mükafatlara layiq görülərək saz havalarının mahir ifaçısı kimi Azərbaycan Aşıqlar Birliyinə üzv seçilmişdir.

Aşıq İsmayıl dövrünün söz ustaları ilə yaradıcılıq və dostluq əlaqələri saxlayaraq onlarla şeirləşmişdir. Şəkiddə el şairi kimi tanınan Yaqub Mahir Aşıq İsmayılın və Aşıq Sakitin yaradıcılığını daim izləyərək onların ünvanına şeirlər və qıfılbəndlər yazmışdır. Mahirin Aşıq İsmayıla ünvanladığı qıfılbənd maraqlıdır. O, aşığın özü kimi qəm əhli olduğunu bilərək onunla dərdləşmiş, kədərini bölüşmüşdür:

*Başına dönüm mən, Aşıq İsmayıl,
Sanki hal əhlisən, a qadan alım,
Vardır sənə mənim üç-dörd sualım,
Onun cavabını yaz gəndər mənə.*

*O nədir ki, yarı qara, yarı ağ?
Axşam olur, sabah olur yenə sağ,
O nədir ki, urəyimə cəkib dağ?
Sözün açmasını tez göndər mənə [15, s.80].*

Aşıq İsmayılın aşıq ailə ansambli təkcə Şəkiddə deyil, respublikamızın ayrı-ayrı yerlərində də tanınmışdır. Aşığın oğlanları Aydın, Osman və Aqil də bölgədə saz havalarının mahir ifaçıları kimi tanınırlar.

Aşığın şeirləri 2008-ci ildə “Baş əy, ana torpağa” [56] adı ilə nəşr edilmişdir.

Şəkinin Göynük mahalında yaşayıb-yaradan aşıqlardan biri 1930-cu ildə Baş Layısqı kəndində anadan olmuş Aşıq Nəzir olmuşdur. Nəzir aşıqlıq sənətinin sirlərini balakənli aşıqlardan öyrənmiş, şagirdlik illərində onlar (balakənli aşıqlar – K.A.) balaca Nəzirə şagird sazı bağışlamışlar. Müasirlərinin və övladlarının söyləməsinə görə, aşığın üç sazı olmuşdur. Professor Faiq Çələbi bu sətirlərin müəllifi ilə həmsöhbət olarkən kəndin (Baş Layısqı kəndi nəzərdə tutulur - K.A) “Bayramuşağı” nəslinə mənsub olan Aşıq Məmməd (Böyük Vətən müharibəsində həlak olmuşdur – K.A.), onun bacısı oğlu Aşıq Nəzir və bu nəslə mənsub olan Aşıq Hacıbala ilə bağlı maraqlı məlumatlar vermişdir. 2014-cü ildə nəşr olunmuş “Şəki folklor örnəkləri: 1-ci kitab” adlı əsərə yazmış olduğu “ön söz”də professor qeyd edir: “... *Baş Layısqıda Hacı Salman oğlu Aşıq Məhəmməd vardı. Təxminən 1910-cu ildə doğulub.*

Müharibədə öldü. Onun bacısı oğlu Aşıq Nəzir dayısının sazını çalırdı. Nəzir yaradıcı aşıq deyildi, ancaq çox yaxşı ifaçı idi. 1930-cu ildə doğulub, təxminən 1974-cü ildə ölüb” [288, kitab.1, s.29]. Vaxtilə dayısı Məhəmməddən qalmış saz hazırda Aşıq Nəzirin Qax rayonunda yaşayan və atasının aşılıq sənətini davam etdirən oğlu Vəzirin evində saxlanılır. Aşıq Nəzir aşıq yaradıcılığının ayrı-ayrı janrlarında yazıb-yaratmasa da, Molla Cümə irsini sinədəftər bilmiş, çox təəssüf ki, bu nümunələr yazıya alınmamışdır. *“Aşıq Nəzir el ədəbiyyatının sirlərini dayısından və anasından öyrənmişdir. Güclü səsə və gözəl ifaçılıq məharətinə malik olan Aşıq Nəzir Balakən - Şəki regionunda onlarca gəncin toyunu sənətin ecazkar gücü və sazının yanıqlı sədaları ilə aparmışdır*” [14, s.329]. O, Dağıstandakı toy məclislərində də iştirak etmiş, Aşıq Soltanla dostluq əlaqələri saxlamışdır. Məşhur aşıq Ulduz dəfələrlə bu el sənətkarının ailə qonağı olmuşdur.

Aşıq Nəzir 1971-ci ildə dünyasını dəyişmişdir. Hazırda onun aşılıq sənəti oğlanları tərəfindən davam etdirilir.

Göynük mahalının saz nəğməkarı olmuş Əhmədiyyə Saadov 1932-ci ildə Qax rayonunun Dəymədağlı kəndində anadan olmuş, 1950-ci ildə yaşayış yerini dəyişərək Göynükdə məskunlaşmışdır. *“Aşıq sənətinin sirlərinə dəridən yiyələnən Əhmədiyyə Saadov əliabadlı Aşıq Əlidən dərs almış, göynüklü Aşıq İsmayılın yetişməsində böyük əməyi olmuş, saz havalarının mahir ifaçısı kimi mahalda tanınmışdır. Aşıq 1990-cı ildə dünyasını dəyişmişdir*” [14, s.338].

Aşıq Əhmədiyyə aşılıq sənətinin sirlərini oğlu Azada da öyrətmiş, Azad Əhmədov Şəkiddə saz havalarının mahir ifaçısı olmuşdur. *“Saz-söz sənətinin fəal təbliğatçılarından olan Azad Balakən rayonunun Tala kəndindən olan Xaliqəyə saz çalmağı öyrətmişdir. Aşıq bir müddət Şəki Rayon Mədəniyyət Şöbəsinin S.Vurğun adına Folklor Evində xalq yaradıcılığı qrupunun bədii rəhbəri işləmişdir*” [14,s.339].

Şəkiddə aşıq sənətinin tanınmış təmsilçilərindən olmuş Aşıq Sakit Köçəri 1946-cı ilin oktyabr ayında Dağıstanın Axtı rayonunun Xnov kəndində anadan olmuşdur. Uşaq yaşlarından ailəsi ilə birlikdə Azərbaycana köçən aşıq 1960-cı ildən daimi

olaraq Şəkiddə yaşamışdır. Aşıq Sakit saz, söz sənətinin sirlərini Aşıq Şəmşirdən öyrənmişdir. 1957-ci ildən 1962-ci ilədək Aşıq Şəmşirin yanında şagirdlik edən Sakit, 1963-cü ildə Şəki şəhər Mədəniyyət Şöbəsində əmək fəaliyyətinə başlamışdır. 1970-1971-ci illərdə o, Dağıstan Dövlət Mahnı və Teatr Ansamblında çalışmış, 1972-ci ildə yenidən Şəkiyə qayıdaraq, Şəki rayon Mədəniyyət Şöbəsində əmək fəaliyyətini davam etdirmişdir. 1978-1983-cü illərdə aşıq Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət İnstitutunda qiyabi yolla ali təhsil almışdır.

1980-ci ildə Şəkiddə Molla Cümə aşıqlar ansamblını yaradan və ona rəhbərlik edən Aşıq Sakit, 1989-2002-ci illərdə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunun Şəki Arxeologiya və Etnoqrafiya şöbəsində çalışmışdır.

2003-cü ildə Dağıstana köç edən aşıq Cənubi Dağıstanda aşıqlar məktəbi yaratmış, Dərbənddə Azərbaycan dilində nəşr olunan bütünlük mətbuat orqanları ilə əməkdaşlıq etmişdir. Azərbaycan - Dağıstan ədəbi əlaqələrinin yaranmasında və inkişafında Aşıq Sakitin xidmətləri böyük olmuş, 2007-ci ildə Dərbənddə Dədə Şəmşirə həsr olunmuş “Belə ustad olammazdı” xatirələr kitabını, 2009-cu ildə ustadının 115 illiyinə həsr etdiyi Dədə Şəmşirin mətbuatda çap olunmayan 115 şeirini kitab şəklində çap etdirmişdir*. 2014-cü ildə nəşr olunmuş “Şəki folklor örnəkləri: 1-ci kitab”da “Dədə Şəmşirin şagirdi Aşıq Sakitə zəmanəti haqqında aşıq zəmanəti” [288, kitab.1, s. 244-247] adlı rəvayət və aşığın müxtəlif janrlı “Gərək”, “Adada”, “Şükür”, “Bu dünya”, “Elə”, “Aldadır”, “Şəkiddədir”, “Görünməz”, “Deyişmə”, “Neynim?”, “Payız”, “Nə qaldı?”, “Üstə”, “Nə danışım, nə deyim?” [288, kitab.1., s. 230-242] şeirləri yer almışdır.

Aşıq Sakit Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin və Aşıqlar Birliyinin üzvü olmuşdur. O, 2010-cu ilin aprel ayında dünyasını dəyişmiş, Şəki şəhər qəbristanlığında dəfn olunmuşdur.

2012-ci ildə aşığın sonuncu “Demə ömür bu imiş” [56] adlı şeirlər kitabı nəşr olunmuşdur.

* Materiallar doktorantın şəxsi arxivindədir

Aparılmış təhlillər sübut edir ki, Baş Layısqı və Baş Göynük kəndləri aşıqlar məkanı olmuş, burada fəaliyyət göstərmiş aşıqların həyat və yaradıcılığının öyrənilməsi yalnız Şəki aşıq mühiti barədə deyil, ümumiyyətlə Azərbaycan aşıq sənəti haqqında bilgiləri əhəmiyyətli dərəcədə zənginləşdirir.

1.2. XX əsrin əvvəllərində və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti illərində Şəkidə ədəbi-mədəni mühit

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ictimai-siyasi, mədəni vəziyyət acınacaqlı olaraq qalırdı. Sənaye fəhlələri ağır şəraitdə yaşayırdılar. Ölkənin ucqar bölgələrindən olan Nuxada da sənaye fəhlələrinin güzəranı olduqca aşağı idi. İş saatının çox, əmək haqqının az olması fəhlələrin inqilabi çıxışlarının baş verməsinin əsas səbəblərindən idi. Bu dövrün iqtisadi təhlilini verən tarixçi alim Mahmud İsmayılovun qeydlərindən məlumatlanırıq ki, *“1901-1902-ci illərdə Nuxa qəzasında 12 fabrikdə işləyən 1220 fəhlədən 383 nəfəri 9-15 yaşlı oğlan uşaqları, 787 nəfəri 15 yaşından böyük olan oğlan uşaqları, 50 nəfəri isə qadınlar idi”* [153, s. 90].

Birinci rus inqilabı ağır iqtisadi zülmün nəticəsi idi ki, bu inqilab Azərbaycanı və onun qəzalarını da bürümüşdü. Nuxa əməkçiləri də ölkənin hər yerində olduğu kimi tətillər hərəkatı yaradır, hüquq və azadlıqlarını tələb edirdilər. Nuxada tətillər dalğaları 1907 və 1910-1912-ci illərdə daha coşqun şəkildə özünü göstərmişdi. Tətillər arasında inqilabi məzmunlu vərəqələrin yayılmasında Rusiya Sosial-Demokrat Fəhlə Partiyasının (RSDFP) Bakı Komitəsinin böyük rolu olmuşdu. Nuxa Qəza Rəisliyi Yelizavetpol qubernatorunun tapşırığı ilə fəhlələrin nümayəndələri ilə danışıqlar aparıb onları inqilabi mübarizədən çəkəndirməyə çalışsa da, danışıqlar baş tutmamışdı. Tədqiqatçı T.T. Vəliyev həmin dövrdə Nuxa fəhlələrinin tətillər hərəkatının vüsətini əks etdirərək yazır: *“Şəki fəhlələrinin 1912-ci il may tətili bütün Rusiyada ipək sənayesi fəhlələrinin ən böyük tətili idi”* [312, s.27-30]. *“Daxili bazarın yarandığı və qəzalarda sosialist istehsal münasibətləri üstün mövqe tutmağa başladığı şəraitdə Azərbaycan şəhərləri də böyüməyə başladı. 1900-1915-ci illər arasında əhalisi sürətlə çoxalan Azərbaycan şəhərlərindən Nuxanın əhalisi 28,4*

mindən 52,2 minə” çatmışdı [61, s.94]. Sonrakı I Dünya müharibəsi illəri və fevral burjua-demokratik inqıabı ərəfəsi çarizmin yeritdiyi müstəmləkəçilik siyasətinə və yerli milli zülmə qarşı Şəki zəhmətkeşlərinin çoxsaylı tətilləri ilə müşayiət olunmuşdu. Düzdür, ədəbi-mədəni inkişafa təsir baxımından iqtisadi-siyasi durum nə qədər mühüm əhəmiyyət kəsb etsə də, biz tədqiqatın həcmi nəzərə alıb ictimai-siyasi və iqtisadi məsələlərdən geniş məlumat verməyə ehtiyac hiss etmirik. Sosial-iqtisadi sahədə olduğu kimi, ədəbi-mədəni sahədə də çarizm ucqarlarda yaşayan xalqların mədəni səviyyəsini artırmaq məqsədilə maarifləndirmə işləri aparmaq, məktəblər açmaq fikrində deyildi. Hətta arxiv sənədləri ilə tanış olarkən belə bir qondarma faktlarla üzləşirik ki, guya *“müsəlmanlar elm öyrənməyə heç bir ehtiyac hiss etmirlər”*[348, s.377]. Çarizm məktəblər açmaq əvəzinə Nuxanın ipəkçi tacirlərinin varidatını əllərindən almaq məqsədilə ictimai qumarxanalar təşkil etmişdi ki, *“belə qumarxanalardan biri XIX əsrin sonlarında, 1894-cü ildə Nuxada təşkil olunmuşdu. Həmin ildə ictimai qumarxananın “Nizamnamə”si rus generalı Şebeko tərəfindən nəşr olunmuşdu”* [284, kitab.2, s. 438-449].

Azərbaycanda hökm sürən cəhalət və maarifsizlik ucqar şimal bölgəsi kimi Nuxada da dözülməz idi. Şəhərdə falçılar, cindarlar, “müqəddəs ocaq” sahibləri, sosial xidmət məsələlərində olan yarıtmazlıqlar meydan sürürdü. Bu çatışmazlıqların sədəs dövrün qüdrətli satirik orqanı olan “Molla Nəsrəddin”in səhifələrindən də gəlirdi. Tədqiqatın gedişatı təsdiqləyir ki, jurnalın 1908, 1924, 1925, 1927, 1928 və 1929-cu illər buraxılışlarında *“Dərdimənd”* [209, c.2, s.41], *“Hər şeyə yetən”* [210, c.8, s.93; 210, c.8, s.143; 211, c.7,487], *“Falçı”* [210, c.8, s.104], *“O”* [210, c.8, s. 189], *“Şeyda”* [210, c.8, s.200], *“Xalaoğlu”* [210, c.8. s.553], *“Qızıl onluq”* [210, c.8, s.577], *“Cırıqqulu”* [211, c.7, s.246], *“Dostbaz”* [210, c.8. s.609], *“Bir nəfər”* [211, c.7, s.89], *“Dütdik”* [211, c.7, s.40], *“Xoruzoğlu”* [211, c. 7, s.141], *“Naqqay”* [211, c.7, s.119] və *“Çopur Yetər”* [211, c.7.662] və s. imzalarla tənqidi yazılar verilmişdi. Məsələn: Jurnalın 1908-ci il 3 fevral sayındakı “Dərdimənd” imzalı “Əlac” adlı yazıdan oxuyuruq: *“Molla dayı! Rəhmətlik babamdan, allah ölənlinə rəhmət eləsin, bir parça yer qalıb Nuxa şəhərində. Məşhur arxüstü. Bu yerdə Nadir şah zamanından bir qarağac göyərrib. O qədər böyükdür ki, axırda pir olub. Torpağı tutiyədir. Hər*

kəsin gözü ağrıya bir qədər torpaqdan tökər, gözü yaxşı olar”[209, c.2, s. 41; 212, s.3 ; 300, s. 4]. Şəhərdə dini xürafatın baş alıb getməsi jurnalın 1924-cü ilin 12-ci nömrəsində “Kefsiz” imzası ilə dərc olunmuş “Şəki” adlı şeirdə qatı tənqiddə məruz qalmışdır:

Sünnilərin məscidi

Dopdolu dindar ilə,

Şiyələrin məbədi

Qupquru göftar ilə,

Komsomol Əhməd böyük

Hiylə və rəftar ilə

Qəsb eləmiş məscidi

Məktəbi nöqsan Şəki [210, c.8, s. 252].

Həmçinin jurnalın 1928-ci il 21 fevral tarixli 9-cu nömrəsində “Hər şeyə yetən” imzası ilə verilmiş “Şəkiddə yenilik” başlıqlı yazıda isə əhaliyə göstərilən kommunal xidmətin yarıtmazlığı yumora məruz qalmışdır. Yazıdan oxuyuruq: “*Əzizbəyov küçəsinə işıq çəkmək üçün küçələrə dörd ay bundan əvvəl tökülmiş ağacların bir yanı çürüdüyünə görə kommunxoz onları o biri yanları üstə çevirəcəkdir* [211, c. 7, s. 487; 212, s.3; 300, s. 4].

“Molla Nəsrəddin” jurnalının səhifələrində Nuxa ilə bağlı verilmiş hər bir yazı koloritinə, tənqid obyektinə və istiqamətinə görə seçilir və dövrün ictimai-siyasi vəziyyəti ilə yanaşı, ədəbi-mədəni mühit haqqında daha dolğun təsəvvür yaradır.

XX əsrin əvvəlləri Şəkiddə maarif və mədəniyyətin inkişafı baxımından nə qədər qaranlıq səciyyəyə daşısa da, maarifpərvər ziyalıların təkid və səyi nəticəsində mədəni mühitin inkişafını təmin edən məktəblər açılmağa başlamış, mənbələrin təsdiq etdiyi kimi, artıq “*1904-cü ildə Şəkiddə fəaliyyət göstərən 6 ibtidai məktəbdə 772 şagird təhsil alırdı*” [153, s. 99].

XX əsrin əvvəllərində çarizm tərəfindən tərtib olunmuş rusdilli sənədlərdən də bu dövrdə mədəni inkişafın səviyyəsini əks edirən məlumatlar almaq mümkündür. Bu sənədlərdə göstərilir ki, “*Şəkiddə az da olsa başqa mədəniyyət ocaqları fəaliyyət*

göstərirdi. 1910-cu ildə 1 kitabxana-qiraət zalı [341, s. 960-961], 1914-cü ildə isə 4 xeyriyyə cəmiyyəti, 1 klub və 2 kitabxana fəaliyyət göstərirdi” [348, s. 377].

XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərində Nuxada ədəbi mühitin formalaşmasında Nizami və Füzuli ədəbi məktəbinin layiqli davamçısı İsmayıl bəy Nakamın böyük rolu olmuşdu. İsmayıl bəy Nakamın lirik və lirik-epik əsərlərinin əksəriyyəti XIX əsr Nuxa ədəbi mühiti ilə bağlı olsa da, şair lirik-epik yaradıcılığının mükəmməl örnəklərindən olan “Gəncineyi-ədəb” poemasını (1904), “Lətifənamə” əsərini və bir sıra qəzəllərini 1900-1906-cı illərdə yazmışdır. Şairin həyat və yaradıcılıq yolu ilə bağlı bu sətirlərin müəllifi 2006-cı ildə “İsmayıl bəy Nakam: həyatı və bədii yaradıcılığı” [11] adlı monoqrafiya nəşr etdirmiş, 2013-cü ildə isə İsmayıl bəy Nakamın həyat və yaradıcılıq yolu ilə bağlı AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun İxtisaslaşmış Müdafiə Şurasında filologiya üzrə fəlsəfə doktoru iddiaçılığı üzrə dissertasiya müdafiə etmişdir ki, bu səbəbdən hazırkı araşdırmada İsmayıl bəy Nakamın yaradıcılıq yolundan bəhs etməyə ehtiyac duyulmur.

XX əsrin əvvəllərində Şəkiddə ədəbi mühitin formalaşmasında əsərlərini “Qazi” təxəllüsü ilə yazan Hacıbaba Mehdizadənin xidmətləri böyük olmuşdur. O, 1862-ci ildə Qubadlı rayonunun Çaytumas kəndində anadan olmuş, ilk təhsilini həmin kənddəki mədrəsədə almışdır. Hacıbaba Mehdizadə sonra iki il Şamaxıda, dövrünün görkəmli qəzəlxanı Seyid Əzim Şirvaninin məktəbində oxumuşdur. Şair sonrakı təhsilini Ağdaş şəhərinə gələrək Hacı İbrahim Əfəndidən almışdı. 1880-ci ildə Nuxaya gələn Hacıbaba Mehdizadə burada Rəsul Əfəndinin mədrəsəsində təhsilini tamamlamışdı. 1919-cu ildən o, Nuxa Qazixanasında fəaliyyətə başlamışdı. Onun ədəbi yaradıcılığının ən parlaq dövrü 1890-1917-ci illəri əhatə edir. Şairin öz əli ilə yazdığı 600 və 260 səhifəlik külliyyatı onun yaradıcılıq fondunun əhatəliliyini göstərir. Hacıbaba Mehdizadənin 1957-ci ildə ədəbi aləmə 600 səhifəlik külliyyatı məlum olmuşdur. Nəzərdən keçirilən şeirlərinin məzmunu göstərir ki, müasirləri kimi Hacıbaba Mehdizadə də zəmanəsindən narazı qalmış, mühitin köhnə adət və ənənələrinə, cahilliyə və avamlığa qarşı çıxmışdır. Onun yaradıcılıq fondunda klassik poeziyanın qəzəl, qəsidə kimi mükəmməl nümunələri aparıcı yer tutur. Bu əsərlər

sırasında ictimai motivli, məhəbbət mövzulu şeirlər, satirik ruhlu mənzumələr özünə yer almışdır. Müəllif “Xalqı soyan bəndələr” adlı satirik ruhlu şeirində insanı zülmənkənar, rəhmli olmağa, var-dövlət düşkünü olmamağa çağırır:

*Yatma bu dünyaya uyan bəndələr,
Zalım olub xalqı soyan bəndələr.
Varını çox bilmə bu dünyada sən,
Eylə yəqin, sal ölümü yada sən.
Rəhm eylə, dar gündə yetiş dada sən [131, s.5].*

Şairin “Yaman gördüm” adlı qəzəlində yaşadığı zamanəyə qarşı üsyankar mövqeyi daha güclüdür. O, yaşadığı cəmiyyətdə ədalətin olmamasından şikayətlənir, varlıların kef içərisində zəngin yaşadıklarını, yoxsulların isə bədbəxtlik çarşabına bürünərək kədərli halda bir küncə sıxıldığını ürək yanğısı ilə yazır:

*Uyandım xabi qəflətdən bu dünyanı haman gördüm.
İli- ildən, ayı- aydan, günü- gündən yaman gördüm.
Kimi bədbəxt olubdur əyləşib bir küncü pünhanda,
Kimi xoşbəxt olubdur söyləyir tiri-zəban gördüm [131, s.5].*

Şair istedadını məhəbbət mövzulu qəzəllərində daha qabarıq şəkildə nümayiş etdirə bilmişdir. Bu da təsadüfi deyildir. Çünki Hacıbaba Mehdizadə bir tərəfdən Seyid Əzim Şirvani kimi qüdrətli qəzəlxanın əsərlərinin təsirini daim öz üzərində hiss etmiş, digər tərəfdən XIX əsrin II yarısında və XX əsrin əvvəllərində Nuxa ədəbi mühitinin görkəmli nümayəndəsi İsmayıl bəy Nakamla müasir və yaxın dost olmuşdur. Əlbəttə, danılmazdır ki, Hacıbaba Mehdizadənin lirik yaradıcılığına təsirin ana xəttini müasirləri kimi Məhəmməd Füzuli ədəbi irsindən aldığı qüvvət və ilham təşkil etmişdir. Şairin məhəbbət mövzulu qəzəlləri dil sadəliyi və poetik struktur və məzmununa görə oxucular tərəfindən sevilmişdir. XX əsrin 20-80-ci illərində Şəki şairlərinin əsas tribunası rolunu oynayan “Nuxa fəhləsi” qəzetinin 1957-ci ilin 17 iyun sayında Hacıbaba Mehdizadənin qəzəllərindən maraqlı nümunələr verilmişdir. Bu nümunələr şairi oxucuya əruz vəzninin qayda-qanunlarını mükəmməl bilən qüdrətli sənətkar kimi təqdim edir. Şair qəzəllərində əruz vəzninin tələblərinə uyğun

olaraq “sərvi-qamət”, “mahi-münəvvər”, “laleyi əhmər” kimi ərəb-fars izafət birləşmələri ilə paralel olaraq “gül yanaq”, “şəhla göz”, “mərmər sinə”, “ağ buxaq”, “püstə dodaq” və s. kimi anadilli sözləri də məharətlə işlətmişdir:

*Nə gözəl qaməti var, sərvi-sənubərdir gələn,
Aləmə şölə saçan mahi-münəvvərdir gələn.
Var ümidim ki, bu gün aşiqini yada sala,
Deyəsən, gül yanağı laleyi-əhmərdir gələn.
Qaziya, aç gözüünü, yollara bax, kəsmə nəzər,
Ağ buxaq, püstə dodaq, sinəsi mərmərdir gələn [131, s.5].*

Qəzəldəki poetizmlər misraların mənə yükünü artıraraq müəllifin sənətkarlıq qüdrətini göstərir. Şairin “Qaldım”, “Gəlmişəm”, “Var”, “Dağı çəkib” rədifli qəzəllərinin də mətn-struktur ölçüləri mükəmməl, mənası dərinidir. “Dağı çəkib” rədifli qəzəlində Hacıbaba Mehdizadə məhəbbət notlarından başqa etnoqrafik lövhə də yaradır, müasiri olduğu hüquqsuz, ağzı yaşmaqlı, qaşları yay, cəmalı gözəl bir Məşuqə obrazı təsvir edir:

*Nə baxırsan, gözəlim, ağzına yaşmağı çəkib.
Dağı dağ üstə qoyubsan sinəmə dağı çəkib.
Sanki nəqqəşi qələm məscidə mehrabi tək,
Deyəsən, kövsi qədəhdir qaşına tağı çəkib...
Gözlərin hökmü mənə eylədi cəlladi tək,
Kipriyin qıldı hücum üstümə beydağı çəkib [131, s.6].*

XX əsrin əvvəllərində Şəkiddə ədəbi mühitin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamış Hacıbaba Mehdizadənin ədəbi irsinin monoqrafik aspektdə tədqiqinə bu gün ehtiyac çox böyükdür.

Məşədi Mehdi Sadıqov XX yüzilliyin əvvəllərində Şəkiddə ədəbi-mədəni mühitin formalaşmasında rol oynayan maarifçi aydınlardan olmuşdur. Mədəniyyət xadimi Baxşəli Axundov Məşədi Mehdi Sadıqovun ömür yolunun məzmununu əks etdirərək yazır: “*Qabaqcıl fikirli, dönməz mübariz Məşədi Mehdi Sadıqovun keçdiyi həyat yolu ağır və çox məzmunlu olmuş, 13 yaşında olanda ailə sıxıntısı onu sənətkar*

atasının yanında işləməyə məcbur etmişdir. O, "Molla Nəsrəddin" jurnalının, "Həqiqət", "Tərəqqi" və bu kimi yaxşı fikirli qəzetlərin yayılmasına kömək edirdi..." [48, s.3]. Zəngin mütaliə sayəsində Məşədi Mehdi şairlik istedadını bürüzə vermiş, poeziyaya olan sevgisi onu şeir yazmağa sövq etmişdi. Yaradıcılığında həcvlərə üstünlük verən şair, 1906-cı ildə şahidi olduğu varlı toyundakı dəbdəbəni və yoxsulların acınacaqlı həyatını oxuculara aşağıdakı kimi çatdırmışdır:

Toy səsi ilə yanaşı bax ucalır nalə və zar,

Bəs olarmı tıxanmaq küt buna, ey huşyar.

Sən eşit Sabiri, allahsız olanda nə olar.

Sözü düz, məsləki haqq, tutduğu işlər nə ki var.

Sabahın carçısıdır, sizlərə meydan oxuyar [48, s.3].

Şəkinin teatral həyatında da Məşədi Mehdi Sadıqovun xidmətləri böyük olmuş, o, mühüm rollarda səhnəyə çıxaraq təcrübəsini gənc həvəskarlarla öyrətmişdi. Onun Mirzə Cəlilin "Ölülər" komediyasında oynadığı Şeyx Nəsrullah obrazı uzun illər tamaşaçıların xatirində qalmışdır.

1917-ci ildə baş verən fevral - burjua inqilabı nəticəsində xalqlar həbsxanası olan Rusiya imperiyası dağıldı. Xalqlar müstəmləkə əzabından qurtararaq azadlıq, müstəqillik qazanmaq imkanı əldə etdilər. Nəticədə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradıldı. Azərbaycanın müstəqilliyi elan olunan kimi Milli Şura tərəfindən 12 nəfərdən ibarət Azərbaycan hökuməti yaradıldı. Xalq Cümhuriyyətinin rəhbərləri, Milli hökumət ölkədə maarif və mədəniyyətin inkişaf etdirilməsinə xüsusi qayğı göstərirdi. 1918-1920-ci illərdə Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında mühüm rola malik olan "Türk federalistlər" partiyasının, "İrşad", "Əhrar", "Hümmət", "İttihadi-İslam" partiyalarının Nuxa özəkləri müsavətçilərlə birləşib vahid cəbhədə fəaliyyət göstərməyə başladılar. Yerli ədəbiyyat xadimləri və ziyalılar yeni rus-bolşevik quruluşuna bel bağlamamağı təbliğ edərək Azərbaycanı yenidən rus millətçi şovinizminə qurban verməyi müstəqilliyimizi itirmək cəhdi kimi qiymətləndirdilər. Tanınmış hüquqşünas, siyasi xadim Mustafa bəy Əlibəyov, Emin bəy, Törə Salam, Lütfuli bəy Əmircanbəyov və başqaları bu cür düşünən xadimlər idilər. Tədqiq

olunan dövrdə Şəkiddə ədəbi - mədəni hərəkatın tərəfdarlarından olan Abdulla bəy Əfəndizadə yaranmış vəziyyətlə bağlı “Ya ölüm, ya Türkiyə” adlı kitabında öz məramını aşağıdakı kimi açıqlamışdı: “*Məqsədsiz millət yaşamaz!*” [101,s.22] Həmin dövrdə Şəki ədəbi-mədəni mühitinin təmsilçiləri azadlıq yolunda maarifçiliyin, ədəbiyyatın və elmin topdan və tufəngdən üstün olması ideyasını əsas götürürdülər. Onların fikrincə, əgər kütlə maarif, mədəniyyətə sahib olarsa, heç bir qüvvə milli müstəqillik və dirçəliş axınının qarşısını ala bilməz. 1910-1920-ci illərin Şəki ədəbi-mədəni mühitində maarifə doğru mübarizənin mərkəzində o fikir dururdu ki, zorakılığa və savadsızlığa qarşı mübarizə gərək hər kəsin öz ruhundan doğsun. Bunun üçün isə maarifləndirici və tərbiyəedici kitablara, qəzet və jurnallara ehtiyac var idi. Bu dövrün mədəni səciyyəsi haqqında tədqiqatçı Sabir Əfəndiyev yazır: “*Nuxada maarifçiliyin yayılması məqsədilə çap məhsullarının nəşrinə kömək göstərən qüvvələr çox idi. Onların təşəbbüsü ilə Bakıdan sonra Azərbaycanda ilk mətbəə Nuxada yaradıldı. 1911-ci ildə fəaliyyətə başlayan Həsən Mustafayevin mətbəəsində əhalini maarifləndirmək üçün kitabçalar nəşr olunurdu*” [110,s.20-21].

Rusiyada istibdad hökuməti yıxılıb azadlıq əldə edildikdən sonra 1917-ci ilin mart ayında Nuxanın ziyalı gənclərinin təşəbbüsü ilə “Nuxa Hürriyyəti - Maarif Cəmiyyəti” yaradıldı. Araşdırılan dövrün ədəbi-mədəni mənzərəsi haqqında müəyyən təsəvvür yaradan bu cəmiyyət haqqında elmi və ədəbi ictimaiyyətə məlumatı ilk dəfə tədqiqatçı Sabir Əfəndiyev vermişdir. Vaxtilə qocaman jurnalistdən aldığımız məlumata görə, o, bu Cəmiyyətin fəaliyyəti ilə bağlı sənədi şəxsi kitabxanasının fondunda qoruyub saxlamışdı. Bu nadir sənədin digər nüsxəsini professor Məmməd Adilov AMEA - nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun fondundan aşkar edib əski qrafikadan latın qrafikasına çevirmişdir. Professor Şirməmməd Hüseynov bu Cəmiyyətin fəaliyyəti ilə bağlı mətbuatda geniş məzmunlu məqalə [145, s.4] ilə çıxış etməklə sənədlə bağlı Sabir Əfəndiyevin verdiyi məlumatı daha da möhkəmləndirmişdir. Tarixçi Həbibulla Manaflı ilkin mənbələrə istinad edərək 2007-ci ildə çap etdirdiyi “Öyünc və güvənc qaynağı” adlı kitabında bu Cəmiyyətin fəaliyyətindən də söz açmışdır: “*Nuxa Hürriyyəti - Maarif Cəmiyyəti*” fəaliyyətə 60 nəfərə yaxın tələbənin təhsil aldığı ibtidai məktəb müəllimləri hazırlayan kurs

açmaqla başladı. Kursda yalnız Nuxai qəzasından deyil, Şamaxı, Qaryagin kimi uzaq bölgələrdən gələn tələbələr də təhsil alırdılar. Cəmiyyət tələbələri təqaüdlə təmin edirdi” [187, s.109; 227]. Cəmiyyətin fəaliyyəti haqqında “Şəki” qəzetinin 27 yanvar 1993-cü il tarixli sayında verilmiş məlumat daha diqqətçəkicidir. Qəzet yazır: *“Cəmiyyətin 18 fəxri, 76 həqiqi üzvü vardı. Cəmiyyətin fəxri sədri görkəmli din xadimi Nurməhəmməd Əfəndi İmamzadə, sədr müavini Abdulla Əbdülhəmidzadə, katibi Veysəl Mustafayev idi* [281, s.3].

Azərbaycanda məktəb tarixinin tədqiqatçısı Hüseyn Əhmədov Cəmiyyətin Nuxanın mədəni həyatındakı rolunu yüksək qiymətləndirərək yazır: *“Cəmiyyətin 1918-1919-cu illər ərzində topladığı 11 min 611 manat vəsait hesabına qəzada (Nuxa qəzasında - K.A.) yeni məktəblər, müəllim hazırlayan savad kursları, ən başlıcası isə daha çox savadsız və yoxsul əhali yaşayan şəhərin yuxarıbaş hissəsində qız məktəbi açıldı”* [114, s.54].

Cümhuriyyət illərində Nuxada (Şəkidə) ədəbi mühitin inkişafında Abdulla bəy Əfəndizadə, Rəcəb Əfəndiyev, Salman Mümtaz və başqaları əhəmiyyətli rol oynamışdılar.

Abdulla bəy Əfəndizadə Azərbaycan maarifinin korifeylərindən olan Rəşid bəy Əfəndiyevin qardaşı olmuşdur. “Şəkidə məhəllə adları, soylar və ləqəblər: II kitab” adlı kitabın “Əfəndizadələr” bölümündə qeyd edilir ki, *“Abdulla bəy Əfəndizadə 1872-ci ilin mart ayının 3-də Şəki şəhərində dünyaya göz açmışdır. O, əvvəlcə Şəkidə rus məktəbini bitirmiş, 1891-ci ildə Gəncə Mixaylov sənət məktəbinin kənd təsərrüfatı şöbəsinə daxil olaraq orada oxumuşdur. Şəkidə iki il müəllim kimi çalışdıqdan sonra Tiflis Müəllimlər İnstitutunda ali təhsil almışdır...”* [284, kitab 2, s. 296]. Abdulla bəy 1890-cı illərdə Nuxada dərs deyərək məşhur “mollanəsrəddinçi” Ömər Faiq Nemanzadə ilə birlikdə cəhalət və nadanlığa qarşı mübarizə aparmışdır. Ömər Faiq “Xatirələrim” [215] toplusunda Abdulla bəyi hörmət və ehtiramla xatırlamışdır. Xalqın oyanışında teatrın rolunu yüksək qiymətləndirən Abdulla bəy Ömər Faiqlə əl-ələ verərək Mirzə Fətəlinin “Molla İbrahimxəlil kimyagər”, “Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah” komediyalarını Şəkidə tamaşaya qoymuşdur.

Abdulla bəy araşdırılan dövrdə folklorşünas kimi də diqqəti çəkir. O, Şəkidən və ətraf kəndlərdən topladığı folklor örnəklərini rus dilinə çevirərək dövrünün nüfuzlu nəşri olan SMOMPK jurnalında nəşr etdirmişdir. Abdulla bəy həmçinin bədii yaradıcılıq və tərcümə sənəti ilə də məşğul olmuş, rus klassiklərindən İ.A. Krilovun və M.Y.Lermontovun əsərlərini Azərbaycan dilinə çevirərək kitabça şəklində çap etdirmişdir. Elmi - pedaqoji irsi ilə bağlı verilən məlumatlarda qeyd olunur ki, *““Azaqbəyli”, “Zövqi” imzasıyla əsərlər yazan Abdulla bəy bir neçə dərsləyin, şeir və tərcümə kitabının müəllifidir. Bədii yaradıcılığı, gözəl qələmi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucularından biri və lideri Məmməd Əmin Rəsulzadə tərəfindən yüksək dəyərləndirilmişdir”*[65, s. 350; 102, s. 7]. Onun bədii yaradıcılığının zirvəsini *“Hər ürəkdə səbt olubdur: Ya ölüm, ya Türkiyə”* adlı kitabı təşkil edir. Siyasi lirikanın dəyərli örnəklərinin toplusu olan bu əsər 1919-cu ildə Nuxanın *“Mədəniyyət”* mətbəəsində çap olunmuşdur. Müəllifin Türkiyəyə hədsiz sevgisini ifadə edən bu mənzumələr toplusunu sovet dövləti pantürkizmi, panislamizmi təbliğ edən əsərlər sırasına salaraq oxunuşunu qadağan etmişdi. Əsərin yeganə nüsxəsi Şəkinin tanınmış ziyalısı Sabir Əfəndiyevin şəxsi kitabxanasından tapılmışdır. Kitabı 2005-ci ildə professor Mayis Əmrahov və tarixçi Həbibulla Manaflı əski əlifbadan latın qrafikasına çevirərək çap etdirmişlər. Kitabda müəllifin adı səhv olaraq Əbdü bəy kimi verilmişdir.

Abdulla bəyin *“Hər ürəkdə səbt olubdur: Ya ölüm, ya Türkiyə”* əsərində müəllifin *“Növhe”, “Ümid”, “Acı həqiqətlər qarşısında ümidvarlıq”* və *“Qafqaza dəvət”* mənzumələri yer almışdır. *“Növhe”* mənzuməsi Ərzurum qalasının ruslar tərəfindən işğal edilməsi və Qars müsəlmanlarının düşmən zülmünə məruz qalması münasibəti ilə yazılmışdır. Klassik şeirin qəzəl janrını xatırladan bu ictimai-siyasi məzmunlu əsər *“yuz yerdən”* rədifi ilə qələmə alınmışdır. Əsər Abdulla bəyin dərin kədər hissləri üzərində qurulmuşdur. İslam dini daşıyıcıları arasında tarixi birliyin olmaması, hesabca uç yüz milyonu keçməsinə baxmayaraq yüz yerə parçalanması, İran, Turan taxtının xarabazara dönməsi, Kazanın, Krımın, Mərakušun, Əndəlisin, Buxaranın məhv olub, dinara satılması böyük bir tarixi faciə kimi beylərin

məzmununa hopmuşdur. Fikrini bədii suallar üzərində quran müəllif əsərin bədii ifadəliliyini artıraraq daha canlı emosiya yaratmışdır:

*Xudavəndə, hər iqlimə qılıbsan çarə yüz yerdən!
Nədəndir pəs bizim millət olub biçarə yüz yerdən?
Hesabça milləti-islam üç yüz milyonu keçib,
Nə hikmətdir, həmin millət olub səd parə yüz yerdən?* [103, s. 14].

Türk-islam dünyasının məğlubedilməz fəthlərinin adını böyük fəxrlə çəkən müəllif, osmanlı ordusunun ruslar tərəfindən məğlubıyyəti ilə barışa bilmir, vətənin qan ağlamasını, qara geyinməsinə islamın çərxinin dönməsi kimi səciyyələndirib ürək ağrısı ilə yazır:

*Səlim, Osman, Ərtoğrul, Bəyazid, Fatehin nəsli,
Bu aslanzadələrdir tək verən can yarə yüz yerdən.
Pənahı müsəlmanın qaldı tək Osmanlı ordusuna!
Həmin ordu urdu başın daşa-divara yüz yerdən!* [103, s.14].

Şairin “Ümid” adlandırdığı “Salıb” rədifli ictimai-siyasi məzmunlu qəzəlində Avropa dövlətlərinin müstəmləkəçilik siyasəti pislənilmişdir. Bu tarixi gerçəkliyin poetik təsdiqi özünü aşağıdakı misraların məzmununda tapmışdır:

*Misiri, Hindi tutan ingilisi-düşməni-din
Bu dönüş hiylə oxun Bəsrəyə minayə salıb.
Qazanı, həm Krımı, Qafqazı, həm Turanı,
Şimal ayısı udub, meyli Buxaraya salıb...* [103, s.16].

Şeirdə verilmiş “Şimal ayısı” ifadəsi Abdulla bəy Əfəndizadənin bədii məcazının qüvvətliliyini göstərən poetik gedişdir. Şeir sonunda şair türk, ərəb, fars, tatar, bir sözlə, bütün islam aləmini ayıq olmağa çağıraraq onları intiqama, birliyə səsləyir:

*Ayıq ol, türk, ərəb, fars, tatar əqvamı!
İtirib qüvvəsin ol kəs ki, ərzi rayə salıb.
İntiqam almalısan, bay, gədə, müttəfik ol!
Fürsəti fəvq eləmə milləti qovğayə salıb!* [103, s.17].

Abdulla bəy Əfəndizadənin “Acı həqiqətlər qarşısında böyük ümidvarlıq” adlandırdığı, poetik strukturuna görə müxəmməs olan şeiri türk qövmünə qarşı kəskin siyasi ittihamları ilə digər şeirlərindən seçilir. Abdulla bəy vətənpərvər, türklüyü ilə fəxr edən bir insan olmuşdur. Ona görə, türk qövmü dünyada ən qüdrətli qövmdür. Lakin yuxarıda adını çəkdiyimiz müxəmməsdə lirik qəhrəmanın qəlbi kədərlə, qəm-qüسسə ilə doludur. Bu kədərin mənbəyi isə türklərin bir-birinə olan laqeydlik və mənəm-mənəmlik hissidir. Tarixin ibrət güzgüsündə Əmir Teymur - Bəyazid, Şah İsmayıl - Sultan Səlim görüntüləri bu mənəmliyin acı faciələri kimi qalmaqdadır:

Yıxan türk aləmini əskidən qalmış bənəmlikdir,

Bu aləm içrə hər dəm təfriqə salmış bənəmlikdir,

Ayrılmış milləti, dinə qılinc çalmış bənəmlikdir,

Tamam əyani-ixvanı ələ almış bənəmlikdir,

Bənəmlikdən necə bizlər üçün bir qiyamətdir [103, s.17].

Şeirinin sonrakı bəndlərində şair şanlı türk tarixinə üz çevirərək mənəm-mənəmlik azarının tarixi faciələrini tarixi şəxsiyyətlərin mübarizəsi fonunda bədiiləşdirməklə sanki oxucusunu və bütün türk qövmünü bu azara tutulmamağa çağırır:

Yönel tarixə doğru, gör bənəmlik bir nələr qoydu,

İgid Çingizin övladın ayırdı, dərbədar qoydu,

Teymurləngin büsatın dağıtdı, bisəmə qoydu,

Nə Baburdan, nə Nadirdən, nə Əkbərdən əsər qoydu,

Bənəmlik türklərə bəxş etdiyi yalnız zəlalətdir [103, s.18].

On beş bəndlik bir şeirdə böyük bir əsər məzmununa sığacaq bir tarixin əks etdirilməsi Abdulla bəy Əfəndizadənin bədi sənətkar kimi mükəmməlliyini göstərir. Bu əsər məzmun və qayəsinə görə Molla Vəli Vidadinin “Müsibətnamə” və Molla Pənah Vaqifin “Görmədim” müxəmməslərinə yaxınlaşır. Bu da əsər müəllifinin klassik ədəbiyyatı gözəl bilməsindən irəli gəlir.

Abdulla bəy Əfəndizadənin poetik yaradıcılığında şanlı türk ordusunun Azərbaycanda yerinə yetirmiş olduğu xilaskarlıq missiyasını tərənnüm və vəsf edən “Qafqaza dəvət”, yaxud “Ya ölüm, ya Türkiyə” müsəddəsi mühüm yer tutur. Tarixçi Həbibulla Manaflı müsəddəsin qələmə alınmasının tarixi səbəbləri ilə bağlı yazır:

“...Azərbaycan türkü rus işğalından sonra tarixin bütün qorxunc dövrlərində təhlükə ilə üz-üzə qaldıqda ümidlə Türkiyəyə baxmış, onun şəxsində öz xilaskarını görmüşdür. Abdulla bəy Əfəndizadə zamanın və tarixi şəraitin tələbindən çıxış edərək xalqın arzusunu, diləyini ifadə etmişdir” [187, s.130]. Azərbaycanda rus və erməni özbaşınalığının hökm sürdüyü bir şəraitdə xalqın bu taundan nicat yolunu bir sıra soydaşları kimi Türkiyədə axtaran müəllif yazmışdır:

*Ey nəcib övladın ordusu, Şəki, Şirvanə gəl!
Tiflisü, Baküvü, Şişə, Gəncəvü Səlyanə gəl!
Qafqazın hər guşəsində güş qıl, nalanə gəl!
Hazırq biz siz gələrkən can verək sultanə gəl!
Səbrimiz daha tükəndi, durmagəl, şahənə gəl!
Yurdumuz düşmən əlində olmamış viranə gəl!* [103, s.20].

Nümunə gətirdiyimiz birinci bənddə müəllif ümumiləşdirmə apararaq böyük və müdhiş tarixi hadisələri cəmi altı misrada diqqətə çatdırmışdır. Abdulla bəy “Qafqazın hər guşəsinə güş qıl, nalanə gəl!” misrası ilə canlı tarix yazaraq rus-erməni vəhşiliyinin nəticəsi kimi insanların faciələrini, “Tiflisü, Baküvü, Şişə, Gəncəvü, Səlyanə gəl!” misrası bu vəhşiliyin əhatə dairəsini göstərir. Şeirin üçüncü bəndində müəllif Türkiyəni millətin pənahı, dini - islamın rəhbəri adlandıraraq taqəti qalmamış azərbaycanlıların son ümidini məhz ona bağladığını əks etdirərək yazır:

*Millətin sənsən pənahı, dini-islam rəhbəri!
Misrü Hindistanü İran...günbəgün getdi geri,
Bircəsinin yox bu gündə səltənəti-kərrü fəri...
Razı qıldın tək bu aləmdə sən o peyğəmbəri,
Tabu-taqət qalmayıbdır kimsədə, dərmanə gəl!
Yurdumuz düşmən əlində olmamış viranə gəl!* [103, s. 21].

Əsərin beşinci bəndində lirik qəhrəman - müəllif ittihamçı rolunda çıxış edir. O, adını gizlətdiyi seymin vəkili millətə layiq bilmir, onu düşmənə itaətkarlıqda günahlandırır, yurdun erməni talanına məruz qalmasında onu günahkar bilir, millət sevgisindən kənar olan bu şəxs üzərində qəzəbini quraraq şanlı türk ordusunu köməyə çağırır:

Bir baxın, seymin vəkili millətə layiqmidir?

Düşməyə himmət edən kəs himmətə layiqmidir?

Yurdunu viran edən kəs qeyrətə layiqmidir?

Millətini sevməyən kəs hörmətə layiqmidir?

Gəl, özün gör, bil, can verən cananə gəl!

Yurdumuz düşmən əlində olmamış viranə gəl! [103, s.21].

Qoyulmuş suallar bədiiliyin tələbi üzrə cavabsız qalmalıdır. Lakin şairin gəldiyi ictimai nəticəyə görə, sualların heç bir müsbət cavabı ola bilməz: qeyrətsiz elə qeyrətsiz, himmətsiz elə himmətsiz, hörmətsiz elə hörmətsizdir.

Abdulla bəy Əfəndizadənin bədii xarakterli ictimai-siyasi məzmunlu əsərləri üzərində aparılan qısa təhlildən tədqiqatçı bu qənaətdədir ki, o, şeir kononlarını yaxşı bilmiş, klassik şeirin qəzəl, qəsidə, müxəmməs, müsəddəs kimi janrlarından yaradıcılığında məharətlə istifadə edərək sələflərinin ədəbi ənənələrini ustalıqla davam etdirmişdir.

Cümhuriyyət illərində Şəki ədəbi mühitinin təmsilçilərindən biri mətbuat və ədəbiyyat tariximizdə özünəməxsus yeri olan Salman Məmmədəmin oğlu Əsgərovdur. Ədəbiyyat tariximizi qurub-yaradan, haqqında bir sıra yazılar yazılsa da, hələlik öz layiqli qiymətini almayan Salman Mümtazın həyatının doğulub boya-başa çatdığı Nuxada (Şəkidə) keçən günləri ədəbiyyat tariximizin qaranlıq səhifələrində qalmışdır. Onun həyat və fəaliyyətinin ayrı-ayrı tərəfləri alimlərimizdən Ədalət Tahirzadə [294], Qulam Məmmədli [198], Nəcəf Nəcəfov [221], Nəsiman Yaqublu [318], Rasim Tağıyev [297] və başqalarının tədqiqatlarında əksini tapsa da, tədqiqatçılar Salman Mümtazın Şəki ədəbi mühiti ilə bağlılığından geniş şəkildə söz açmamışlar. Bu mənada professor Məhərrəm Qasımlının fikirləri yerinə düşür: *“Ölkəmizdə cəmləşmiş qədim əlyazmaların az qala yarından çoxu Şəkidən toplanmışdır. Bu yerdə əslən Şəkidən olan Salman Mümtazın unudulmaz xidmətlərini də qədirşünaslıq duyğusu ilə yad etməyimiz lazım gəlir* [13,s.3]. Professorun qeydlərinin doğruluğu tədqiqatçı Nəsiman Yaqublunun “Ağrılı ömürlər” kitabında Salman Mümtazla bağlı qeydlərinə özünü doğruldur. Tədqiqatçının qeydləri Salman Mümtazın qızı Şəhla xanımın atası haqqında xatirələrinə söykənir. XX əsrin 20-ci illərində Salman Mümtaz

Nizaminin qəbrini tapmaq üçün Mircəfər Bağirovla birlikdə Gəncəyə gedərkən siyasi rəhbərin: *“Sən bu əlyazmaları necə toplayırsan? Bəlkə sirrini bizə də deyəsan?”* [318,s.122] sualı ilə bağlı məşını xahişlə Nuxaya (Şəkiyə) sürdürərək oradan toplamışdır.

Salman Mümtaz Cümhuriyyət illərində, 1919-cu ildən “Yaşıl Qələm Cəmiyyəti”nin fəal üzvü olmuş, onun uğurlu fəaliyyəti üçün xeyli pul xərcləmişdi. Professor Ədalət Tahirzadə “Salman Mümtaz” adlı araşdırmasında Salman Mümtazın Şəkiddə keçən həyatına da yer verir. Tədqiqatçı yazır: *O, (Salman Mümtaz nəzərdə tutulur -K.A.) 1918-ci ildə təkcə Bakını yox, bütün Quzey Azərbaycanı, o sıradan Şəkini də rus - erməni işğalçılarından təmizləmiş fəriq (general-leytenant) Nuru paşa ilə Şəkiddə görüşərək “Öyün, millət!” qəzəlini bədahətən söyləmiş və onun böyük qardaşı Ənvər paşaya yazdığı “Ənvəriyyə” müsəddəsini oxumuşdur* [294, s.7].

“Ənvəriyyə” müsəddəsi quruluş etibarilə yeddi bənddən ibarətdir. Əsərdə müəllifin Ənvər paşaya mübariz və qeyrətli türk oğlu kimi böyük məhəbbəti duyulur. Müəllif Ənvər paşanı oxucusuna müsəlman qeyrəti çəkən, kafirlərə qarşı amansız, türkün namusunu, islamın müqəddəsliyini hər şeydən uca tutan bir sərkərdə kimi təqdim edir:

Müsəlman qeyrətin çəkdi, gözərdin türkün namusun,

Dağıtdın xavəri-islamdan küffur kabusun,

Məsaciddən dilərdi rus asa öz nəhs naqusun,

Gəbərdib torpağə sərdin həyasız niyyətin rusun,

Günəşdən parlaq amalın olub Şərq əhlinə əzhər,

Yaşa, ey qariyi-ərəm, yaşa, ey möhtəşəm Ənvər! [294, s.15].

Əsərdə çətin anlaşılan “xavəri-islam”, “küffür kabus”, “nəhs naqus”, “qariyi-ərəm” izafətləri və “məsacid”, “əzhər” sözlərinin işlədilməsi müəllifin klassik poeziyaya bağlılığından irəli gəlir. Heç bir yerdə mükəmməl təhsil almayıb, necə deyərlər, elmləri ayaqüstü öyrənən şair üçün belə şeirin yazılması onun poeziyaya olan marağından əlavə, fitri istedadından da xəbər verir. Araşdırıcı Rasim Tağıyev Salman Mümtazın şeirə, sənətə verdiyi qiymət və yeni şeir tərəfdarı olması ilə bağlı

yazır: “*Salman Mümtaz XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında yeni şeir tərəfdarı olmuş və onun yaradıcılarından biri sayılır. Onun şeir haqqında öz görüşləri vardır:*

*Nə qədər söylədik meydən, qədəhdən, zülfi-canandan,
Nə onlardan vəfa gördük, nə də zövqü-səfa candan –*

*deyə şeirdə ictimai mübarizənin, ictimai ruhun tərəfdarı olduğunu bildirir” [297]. Mətbuat araşdırıcısı Qulam Məmmədli doğru olaraq yazır ki, “*Salman Mümtaz ədəbiyyata olan həvəs və istedadı sayəsində gənc yaşlarından, xüsusilə şeir sahəsində daha ciddi və maraqla çalışdığı qarşısına məqsəd qoymuş, ömrünü bu nəcib işə sərf etdiyindən “şeir sərrafi” adlanmışdır” [198].**

Salman Mümtazın Nuxada Nuru paşa ilə görüşərkən ona xitabən “Öyün, millət!” qəzəlini deməsi də onun şairlik istedadından xəbər verir. Cəmi səkkiz beytlik bir qəzəldə ifadə olunan böyük fikir yükü, millətin işıqlı gələcəyinə olan vətənpərvər bir şair inamı əsərin əsas məzmun göstəricisidir:

O gün millət ki, altafi olub şövkətli sultanın,

Hilalın haləsi qılsın əhatə türk övtanının.

Təfaxür eylə, ey millət, muradın hasil olmuşdur,

Daha əflakə yüksəlməz ənimi ahu əfğanın.

Ziyasız rus zülmündən o yüksək ruhun ölmüşdü,

Dökürdü şişəyə hər dəm şərabi-nab tək qanın [294, s.16].

Yuxarıdakı misraların məzmunu uzun illər rus zülmü altında əzilən azərbaycanlıların tarixi faciəsini əks etdirir. Şair Nuru paşanın türk ordusunun komandanı kimi Azərbaycana gəlişini millətin arzusuna çatması kimi qiymətləndirir. Heç bir işıqlı gələcək vəd etməyən, ruhən ölən, qanı hər dəm şərab kimi rusların zülm şüşəsinə tökülən xalqın ah-naləsi daha Nuru paşanın xilaskarlıq missiyası ilə göylərə yüksəlməyəcək. Əsərin sonrakı:

Qızılgültək açıl, qül, gör ki, türkün şanlı ordusu,

Rivaqi-ərşə kəsb etmiş böyük Osmanlı ünvanın.

Səmayə doğru toğrul tək sən, ey türk oğlu, uç, yüksəl,

Ki, sənsən şanlı övladı şərəfli əski Turanın [294,s.16],

– beytlərində şair xalqın türk ordusu tərəfindən azad olunması münasibətilə yaşadığı sevinci qızılgülün açılması ilə müqayisə edir. Növbəti beytin məzmunu Salman Mümtazın tarixi görüşlərinin dərinliyini sübut edir. Belə ki, şair əski Turanı – ümumtürk birliyini yada salmaqla bu birliyin vacibliyini xatırladır. Şairin azadlığa dair sonsuz arzu və ümidləri şeirin məqtə beytində açıqlanır:

Bütün, Mümtaz, ellərdən olar türk milləti mümtaz,

Sürər bundan sora türklük şərəfli-şanlı dövrünün [294, s.17].

Salman Mümtazın XIII əsrin ikinci yarısı, XIV əsrin əvvəllərində Şəkiddə yaşayıb-yaratmış Ənbəroğlu ilə bağlı görüşləri onun Nuxa (Şəki) həyatı ilə sıx bağlıdır və araşdırılmağa möhtacdır.

Son illərdə Şəki ilə bağlı aparılmış tarixi araşdırmalarda Şəki camaatının xilaskar kimi Ənvər paşaya və Nuru paşaya məhəbbəti xüsusi vurğulanmışdır. Tədqiqatçı Rahim Həsənov “Şəkiddə erməni təxribatları” adlı araşdırmasında hər iki türk bahadırına xalqın məhəbbətinin ifadəsini diqqətə çatdıraraq yazır: “*Nuru paşanın rəhbərliyi ilə türk ordusunun qəzaya (Nuxa qəzası nəzərdə tutulur – K.A) daxil olması xalq arasında böyük bir sevinc hissi oyatmış, Ənvər paşa və onun qardaşı Nuru paşaya xalq arasında xüsusi ehtiram mövcud olmuşdur*” [140,s.118]. Hər iki türk sərkərdəsinin xilaskarlıq missiyası xalqın məhəbbətinə tuş gəlmiş, vaxtilə Qax rayonunun Lələpaşa kəndində yaşayaraq hər iki türk sərkərdəsini görmüş Gilə qarının dilindən yazıya aldığımız aşağıdakı şeir parçasında onların Nuxaya (Şəkiyə) gəlişi təsdiqini tapmışdır:

Faytonlar gəlir qoşa,

İçində Nuru paşa.

Nuxaya qonaq gəlir,

Yanında Ənvər paşa[140,s. 118].

XX əsrin əvvəllərində və Cümhuriyyət illərində Şəkinin ədəbi-mədəni həyatında əhəmiyyətli rol oynamış fikir sahiblərindən biri Rəcəb Əsədulla oğlu Əfəndiyev olmuşdur. O, 1893-cü ildə Nuxada (Şəkiddə) anadan olmuş, atasını vaxtsız itirdiyindən əmisinin himayəsində böyümüş, əvvəl mollaxanada, sonra isə yenitipli şəhər məktəbində təhsil almışdır. Pəcəb Əfəndiyev şəhər məktəbini bitirdikdən sonra Qori

Müəllimlər Seminariyasına daxil olmuşdur. Qori Seminariyasının məzunları haqqındakı məlumatında tədqiqatçı Fikrət Seyidov yazır: *“...İbtidai təhsilini tamamladıqdan sonra, o, (Rəcəb Əfəndiyev - K.A.) həmyerlisi, böyük maarifpərvər Rəşid bəy Əfəndiyevin məsləhəti ilə 1910-cu ildə Qori Seminariyasına gedir və dövlət hesabına seminariyanın aşağı hazırlıq sinfinə qəbul edilir”* [261, s.188]. *“Seminariya mühiti, biliklərin əsaslarına yiyələnməsi, dünyagörüşünün zənginləşməsi, elmi-pedaqoji təfəkkürünün inkişafında ona güclü təsir göstərdi”* [168, s.4]. Rəcəb Əfəndiyev 1914-cü ildə seminariyanı bitirərək Göyçay qəzasına müəllim təyin edilir.

“XX əsrin ikinci onilliyində - 1914-cü ildə, çarizm Azərbaycanın başqa bölgələri kimi, Şəkidə də ilk gimnaziyanın açılmasına icazə verdi. 1915-ci ildə Rəcəb Əfəndiyev yüksək ixtisaslı kadr kimi həmin gimnaziyanın direktoru təyin edildi”[284, kitab 2, s.301]. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra həmin gimnaziya Pedaqoji Texnikuma çevrilmiş, Rəcəb Əfəndiyev 1927-ci ilədək orada direktor vəzifəsində çalışmışdır. Ədib bədii yaradıcılığına hələ Nuxa (Şəki) gimnaziyasında çalışdığı illərdə “İntiqam”, “Gimnazist”, “Kimdir o?”, “Vahid”, “Bədbəxt Ədhəm”, “Yaşamaq istəyirəm”, “Namus” adlı hekayələrini və “İlin axır çərşənbəsi” pyesini yazmış, onları “İrşad” “Məktəb”, “Dəbistan” və “Dirilik” kimi mətbuat orqanlarında çap etdirmişdir. Onun tərbiyəvi məzmunlu bədii əsərləri uşaq ədəbiyyatımızı zənginləşdirmiş, lakin təəssüf ki, onun adı uşaq ədəbiyyatımızı araşdıran tədqiqatçı - rın qələminə düşməmişdir. Rəcəb Əfəndiyevin 1918-ci ildə Nuxada fəaliyyət göstərən “Mədəniyyət” mətbəəsində çap olunan “Türk çələngi” dərslisi böyük əksədə doğurmuş, bu dərslikdən təkcə Nuxada deyil, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin digər bölgə məktəblərində də tədris vəsaiti kimi istifadə olunmuşdur. Ədibin bədii yaradıcılığının inkişafına görkəmli maarifçi və ədəbiyyatşünas Firidun bəy Köçərlinin təsiri böyük olmuşdur. Gənc Rəcəb Firidun bəy Köçərli ilə sıx dostluq əlaqələri saxlamış, onların arasında olan fasiləsiz məktublaşma bu dostluğun səviyyəsini və səmimiyyətini əks etdirən sənədlər kimi əhəmiyyət kəsb edir. Çox təəssüf ki, ədəbiyyat və pedaqoji fikir tariximiz üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edəcək bu məktublara əksəriyyətini Rəcəb Əfəndiyev 1930-

cu illərin repressiyasından qoruyub saxlasa da, onların bir qismini 1950-ci ilin yayında yandırmışdır. Professor Əziz Əfəndizadə qeydlərində həmin anları aşağıdakı kimi xatırlayır: *“1950-ci ilin yayında atamın alçaq bir kürsüdə əyləşib yanına bir mis xəkəndaz qoyduğunu gördüm. Yanındakı qovluqlardan hansı kağızları isə götürüb oxuyur və bir-bir xəkəndaza qoyub kibritlə yandırır. Rəngi qıpqırmızı qızarmışdı. Həyəcanı məni narahat etdiyi üçün soruşdum:*

Ata, bu yandırdıqların nədir?

Müəllimim Firidun bəy Köçərlinin mənə yazdığı məktublardır, istəmirəm ki, məndən sonra sizə bir xətər dəysin,- dedi...” [168 ,s.37].

Professor Mərziyə Qiyasbəyli Firidun bəy Köçərlinin Rəcəb Əfəndiyevə yazdığı məktublardan birini oxuculara təqdim edir. Məktubdan oxuyuruq: *“Mehribanım Rəcəb, çoxdandır ki, səndən bir əhval yoxdur. Bilmirəm, sən mənə yazmalısan, yoxsa mən sənə. Unutmuşam, hər halda sən mənim yazıb-yazmamağıma mültəfik olmayıb, gah da bir öz işindən və şüğlindən məlumat ver. Nə üçün qəzetlərdə əhval yazmırsan, mümkün olsa “Yeni iqbal”a hekayələrinin göndər dərc olunsun. İstəyirsən mən Üzeyirə yazım, sənin barəndə və o, sənə məxsus təklif eyləsin yazmağa... Firidun.17 dekabr,1915-ci il, Qori” [168, s.21].* Məktubun məzmununda ədəbiyyat tariximiz üçün maraqlı faktlar vardır. Bu sənəd Firidun bəyin Rəcəb Əfəndiyevin bədii yaradıcılığına təsirindən əlavə, Firidun bəylə Üzeyir Hacıbəyovun ədəbi əlaqələrinə də işıq salır. Rəcəb Əfəndiyevin yüksək bədii dəyəərə malik hekayələrinə görkəmli ədəbiyyatşünas Firidun bəy Köçərlinin nəfəsi dəymiş, onun köməyi və dəstəyi ilə dövrün nüfuzlu ədəbi nəşrlərində dərc olunmuşdur.

Rəcəb Əfəndiyevin hekayələri realist məzmunu ilə diqqəti cəlb edir. “İntiqam” hekayəsində müəllif cəhalətin doğurduğu qan düşmənçiliyinə qarşı çıxmışdır. Əsər mövzuya Nəcəf bəy Vəzirovun “Müsibəti-Fəxrəddin” faciəsini xatırlatsa da, janr və quruluşca ondan fərqlənir. Hekayənin süjetində gənc bir türkün qardaşının intiqamını almaq üçün gecə-gündüz rahatlıq tapmaması əsas konflikt kimi diqqəti cəlb edir. O, qisas hissi ilə alışıb yanır. “Sağ əli ilə çiyindən asdığı “beşaçıları” bərk-bərk tutaraq sol əlinin barmaqları ilə ovcunu sıxır, dişlərini qıcayaraq: “ – *Gəlmədi, gəlmədi ,... “G” bircə gəlsə...Qardaşımın intiqamını alsam, parça-parça doğrayıb da yerə*

töksəm, o vaxt ürəyim sakitləşər, – deyir”[168,s.261]. Lakin hadisələrin axarı müsbət sonluğa doğru gedir. Müəllifin humanist və vətənpərvər ruhu dəliqanlıqın qan tökmək məqsədini alt-üst edir. Qeybdən gələn bir səs gənci bəd niyyətindən çəkindirir: “ – *Ey türk, düşmənin qurğuşunları qarşısında tut kimi yerə sərilmən igidlərimiz bəs deyilmi? Yad ellərdə gözləri açıq yatan gənclərimiz kifayət etmirmi? Haqsızlığın yıxdığı evlər, yoxsulluğun qaraltdığı evlər azdırmı?...Sənin qardaşına heç bir yamanlığı toxunmayan bir suçsuzun qanına girmə*” [168,s.261]. Bu müdrik çağırış gənci qan tökməkdən çəkindirir. Müəllif bu kiçikhəcmli bədii nümunə ilə azyaşlı oxucularda vətənpərvərlik duyğuları aşılamiş, milli birlik ideyasını təbliğ etmişdir. Hekayənin sonunda verilmiş: “*Ətrafına bax, bax da millətinin ayaqları altında dərin uçurumlar, ölüm quyuları qazanları tanı... Milli əməllərinə doğru yürüməyinə mane olanları bil və onları heç vaxt əhv etmə!*” [168, s.261] – cümlələri məhz bu amala xidmət edir. Yazıcının “Namus” hekayəsində I Dünya müharibəsinin dəhşətləri, acı səhnələr, xalqın mübarizlik ruhu əksini tapmışdır. Müəllif Bulud babanın, oğlu Məmişin, gələcək gəlini Sanəhənin və nəvələrinin şəxsində müharibənin yaratmış olduğu aclıq və səfalət, alçaqlıq və rəzalət dünyasının dəhşətlərini qələmə almışdır. Oğlu Əhməd həyat yoldaşı Fatmanı, dörd qızı və bir oğlunu atasına tapşırıb cəbhəyə getmişdir. Aclıq minlərlə insan kimi Bulud babanı və onun nəvələrini də haqlamışdır. Artıq onun danışdığı şirin nağıllar ac nəvələrini ovundurmur. Ailənin çörək qazanan yeganə ümidi Bulud babanın kiçik oğlu Məmişdir. Bulud baba onu yeni qohumu Məhəmməd bəygilə göndərmişdi ki, bəlkə onlarda azuqə tapılar.

Hekayənin süjeti qanlı hadisələrlə yadda qalır. Bir dəstə qaniçən Məhəmməd bəyi güllə ilə vurub öldürərək qızı Sanəhəni qaçıрмаq istəyir. Məmiş sevgilisini yadlara vermək istəmir. Onun üçün namus hər şeydən üstündür. O, sevgilisinin düşmən əlində qalmaması üçün onun təkidi ilə güllə ilə vurub öldürür.

Əsərin baş qəhrəmanı Bulud babanın şəxsində yazıçı azadlıq uğrunda son nəfəsinə qədər mübarizə aparıb məğlub olmayan Azərbaycan kəndlisinin tipik obrazını yaratmışdır. Bulud babanın: “*Allahım, sən islama qüvvət ver, dinimizə, millətimizə, namusumuza təcavüz edənləri zəlil elə!*” [168, s.254], – sözləri onu imanlı, dini əqidəli, vətənpərvər bir obraz kimi oxucunun gözlərində yüksəldir.

Məmişin nişanlısı Sanəhə də mübariz, namuslu bir azərbaycanlı qız kimi yadda qalır. Onun: *“Məmiş, bir güllə də mənə fəda et, tez ol hazıram, tez ol gəldilər! Lailahəillallah!”*[168, s.260], – deməsi, namusu, isməti ölümdən üstün tutması, bütün türk qadınlarına xas olan mənəvi keyfiyyət təsiri bağışlayır.

1.3. “Qızıl Qələmlər Cəmiyyəti”nin Şəki şöbəsinin və “Səbuhi” ədəbi məclisinin yaranması və fəaliyyəti

Respublikamızda ədəbiyyatın inkişafını istiqamətləndirən Azərbaycan Yazıçılar Birliyi uzun inkişaf yolu keçmişdir. 1923-cü ilin avqust ayının 17-də dövrün bir qrup yazıçısı Azərbaycanın bütün yazarlarına yazıçılar ittifaqı yaratmaqla bağlı müraciət etmişdir. Müraciətdə göstərilmişdir ki, “Heyəti-mütəşəbbüsə”nin səyi və fəaliyyəti sayəsində “Türk ədib və şairlər ittifaqı” dərnəyi yaradılmış, məramnaməsi yazılaraq adı “İldırım” qoyulmuşdur. Müraciətçilər avqust ayının 18-də bütün yazıçılardan dərnəyin məskunlaşdığı “Darülmüəllim”in binasına gələrək məramnamə ilə tanış olmalarını xahiş etmişdilər. Bu təşəbbüsün bəhrələri özünü 1925-ci ilin mart ayının 30-da göstərmiş, həmin tarixdə gənc ədəbi qüvvələri sənət və bədiiyyatın incəlikləri ilə tanış etmək, ədəbi tənqidi genişləndirmək və Azərbaycan ədəbiyyatını dərinləndirmək məqsədilə “Ədəbiyyat cəmiyyəti” təşkil edilmişdi. Artıq 1925-ci ilin dekabr ayında gənc yazıçılar “Kommunist” qəzeti ətrafında birləşərək sovet ideologiyasının ədəbi əsaslarını, fəhlə və kəndlilərin zövqünü ifadə edən “Gənc Qızıl Qələmlər Cəmiyyəti”ni yaratdılar. Əslində, bu cəmiyyətin yaradılmasının siyasi məqsədləri var idi ki, bu da gənc, təcrübəsiz gənclərin qələmi ilə qocaman yazıçılara qarşı çıxıb, onları sarsıtmaq idi. Yeni yaradılan “Gənc Qızıl Qələmlər” “Ədəbiyyat cəmiyyəti”ni sıxışdırdığından 1926-cı ilin noyabr ayının 30-da bu iki cəmiyyətin birləşdirilməsi qərara alınmış, həmin tarixdən cəmiyyət “Qızıl Qələmlər İttifaqı” adlanmağa başlamışdır. Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının bu dönəminin inkişaf tarixindən bəhs edərkən ədəbiyyatşünas Vaqif Yusifli yazır: *“Azərbaycanın bir sıra şəhərlərində - Naxçıvanda, Gəncədə, Şəkiddə “Qızıl Qələmlər İttifaqı”nın şöbələri açıldı”* [319].

1926-30-cu illərdə “Nuxa fəhləsi” qəzetinin redaksiyasının nəzdində fəaliyyət göstərən ədəbiyyat dərnəyinin sıralarına bir sıra istedadlı gənclər toplaşmışdılar. Qəzetin redaktoru Məhyəddin Abbasov bu münasibətlə yazır: *“Nuxa fəhləsi” nəzdində 1925-ci ildən Azərbaycan Proletar Yazıçılar Cəmiyyətinin Nuxa şöbəsi təşkil edilmiş, “Qızıl Qələm” adlı məcmuəsi buraxılmışdır. Məcmuədə Azərbaycanın məşhur sovet yazıçılarından olan Səməd Vurğun, Osman Sarıvəlli, Yusif Şirvan, Sabit Rəhman, Abdulla Faruq və başqa bir çoxları iştirak etmişlər*”[1, s.6].

“Qızıl Qələmlər Cəmiyyəti”nin Şəki təşkilatının ilk üzvlərindən biri Heydər Əfəndiyev olmuşdur. Heydər Xəlil oğlu Əfəndiyev 1907-ci ilin iyul ayının 1-də Nuxa (Şəki) şəhərində dünyaya göz açmış, kiçik yaşlarından atasını itirərək dayısının himayəsində yaşamışdır. Balaca Heydər Şəkinin “Vətən” məktəbində (İndiki 5 sayılı məktəb - K.A.) təhsilini tamamladıqdan sonra Şəki Müəllimlər Seminariyasına – Darülmüəlliminə daxil olmuş, oranı 1925-ci ildə bitirmişdir. Sonralar gənc maarifçi müəllimlik kimi şərəfli bir peşəni özünə həyat yolu seçmiş, Nuxada (Şəkiddə) xalq maarifinin inkişafında müstəsna xidmət göstərmişdir. Onun bədii və publisistik istedadı hələ tələbə ikən yazmış olduğu və Darülmüəllimin divar qəzetində yer alan şeir və məqalələrində özünü göstərmişdir. Akademik Mirəli Qaşqay Heydər Əfəndiyevi tənqidçi, ədəbiyyatçı, publisist və istedadlı bir pedaqoq kimi səciyyələndirərək yazır: *“Fəaliyyətinin erkən dövründə o, (Heydər Əfəndiyev –K.A.) Nuxada (Şəkiddə) tənqidçi, ədəbiyyatçı, publisist və pedaqoq kimi məşhurlaşmışdır. 1927-ci ildə Heydər Əfəndiyev “Qızıl qələm” ədəbi birliyinin Şəki şöbəsinə məsul katib seçildikdən sonra, ona dövrü olaraq rayon qəzetinin “Gənc qələmlər” səhifəsinin hazırlanması işi həvalə olunmuşdur* [164, s.13]. O, tez bir zamanda istedadı ilə tanınmış, ədəbi təşkilatın sıralarında olarkən yazılarını “Heydər”, “Əfəndiyev”, “H-q” imzaları ilə yazmışdır. Onun publisistik yaradıcılığında M.F.Axundzadəyə həsr etdiyi məqalələri çoxluq təşkil edir ki, bu da Heydər Əfəndiyevin Mirzə Fətəli Axundzadənin yaradıcılığına və şəxsiyyətinə məhəbbətindən irəli gəlmişdir.

Heydər Əfəndiyev 1933-cü ildən ömrünün sonunadək mənalı həyatını Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası ilə bağlamış, Azərbaycanda geokimya elminin

təşkilatçısı və rəhbəri kimi şöhrət qazanmışdır. Bu görkəmli elm və ədəbiyyat fədaisi 1967-ci ildə Bakı şəhərində vəfat etmişdir.

“Qızıl Qələmlər Cəmiyyəti”nin Şəki təşkilatının fəal üzvlərindən biri Əbdülzəl Dəmirçizadə olmuşdur. O, 1909-cu ildə dəmirçi Məmmədin ailəsində dünyaya göz açmışdır. İlk təhsilini 1917-ci ildə Nuxadakı “Həqiqətül-maarif” adlandırılan məktəbdə alan Əbdülzəl, Heydər Əfəndiyevlə bir sinifdə oxumuşdur. Onları şəxsi dostluq münasibətlərindən əlavə, bədii yaradıcılıq, ədəbiyyata olan məhəbbət də birləşdirirdi. Çünki Əbdülzəl də, Heydər də şeir yazırdılar və “Qızıl Qələmlər Cəmiyyəti”nin Şəki şöbəsinin fəal üzvləri idilər. “Nuxa işçisi” qəzetinin səhifələrində Əbdülzəl Dəmirçizadənin “*Sonya*” poeması (1933) [89] və “*Hərb elan olunsa*” (1935) [90] şeiri, “Allahsız” jurnalında “*Əfşan*” (1932, №4)[91] hekayəsi, “Şərq qadını” jurnalında “*Cavab*” (1931, № 7-8) [92] şeiri dərc edilmişdir. “Nuxa işçisi” qəzetinin səhifələrində Ə. Dəmirçizadənin onlarca şeiri yer almışdır.

Ə.Dəmirçizadə nəinki məktəb illərində, sonrakı Şəki Pedaqoji Məktəbində oxuduğu illərdə də bədii yaradıcılıqla məşğul olaraq ədəbi mühitin fəal təmsilçilərindən olmuşdur. O, Azərbaycan Dövlət Darülfünunun (indiki BDU) dil-ədəbiyyat fakültəsini bitirdikdən sonra Şəkiyə qayıdaraq müəllimliklə məşğul olmuş, sonra isə aspirantura təhsili almışdır. Azərbaycan dilçiliyinin mükəmməl tədqiqatçısı olan Ə.Dəmirçizadə sonralar Azərbaycanın ən görkəmli dilçi alimi kimi yetişmiş, dilçiliyə dair sanballı əsərlər yazmışdır. Ə.Dəmirçizadənin dilçi alim kimi yetişməsi bir tərəfdən şəxsi zəhməti və istedadı, digər tərəfdən onu yetişdirən mühit, dərs aldığı görkəmli alimlərlə bağlı idi. Belə ki, ona universitet illərində professor Bəkir Çobanzadə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Yusif Vəzir Çəmənzəminli, Abdulla Şaiq kimi korifeylər dərs demişdilər. Həmçinin Ə.Dəmirçizadə Səməd Vurğun, Süleyman Rüstəm, Əbülhəsən, Sabit Rəhman, akademik Həmid Araslı, professor Cəfər Xəndan və başqaları ilə bir qrupda təhsil almışdı. Sonralar alim bu ədəbiyyat fədailərini hörmətlə xatırlamışdır. O, Azərbaycan dilçiliyi, Azərbaycan ədəbiyyatı, folkloruna dair 200-dən çox kitab və məqalənin müəllifidir. Görkəmli alim 1978-ci ildə Bakı şəhərində dünyasını dəyişmişdir. Filologiya elmləri doktoru Yeganə İsmayılova doğru olaraq yazır ki: “*Ə.Dəmirçizadənin yaradıcılığının Azərbaycan ədəbiyyatında “Dədə*

Qorqud” motivləri” mövzusu baxımından müstəsna mövqeyi vardır. Ədəbiyyatımızda “Kitabi-Dədə Qorqud” mövzusunda ilk bədii əsər Ə.Dəmirçizadənin Ş.Şeyxovla müştərək 1943-cü ildə qələmə aldığı librettodur” [152,s.45]. Libretto tamaşa şəklində Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasında oynanılmışdır. Ölkənin xarici basqınlardan müdafiəsi librettonun əsas ideyasını təşkil edir. Əsərdə göstərilir ki, Uruz xanın ovda olmasından istifadə edən düşmən Oğuz elinə basqın edir. Ancaq düşmən Qaraca Çoban və Uruz xan birliyi ilə məğlub edilərək oğuz torpaqlarından qovulur.

Ə.Dəmirçizadənin “Qaraca Çoban” pyesinin məzmununda da “Kitabi-Dədə Qorqud” eposundakı “Salur Qazanın evinin yağmalanması” boyunun motivləri durur. O, “Qaraca Çoban” pyesini mənzum şəkildə yazmışdır. Əsərdəki şeirlər ritmik struktura, misralararası və misradaxili qafiyələrə, gözəl bədii məzmunla malikdir. Şeir-nəğmələr bütün hallarda təsvir olunmuş məclisin, süjet hadisəsinin məzmunu ilə vəhdət təşkil edərək bir tərəfdən əsərin bədiiliyini gücləndirirsə, digər tərəfdən süjet xəttinin inkişafına xidmət edir. Ə.Dəmirçizadə pyesdə Salur Qazan-Qaraca Çoban xəttini geniş və hərtərəfli təsvir etmişdir. Məsələn, eposda Salur Qazan ovda olarkən qarışıq yuxu görür və bunu qardaşına danışır. Lakin o,pyesdə yuxusunu Qaraca Çobana danışır. Ə.Dəmirçizadə bu yolla oğuz cəmiyyətinin iki nümayəndəsinin – oğuz sərkərdəsi ilə oğuz çobanının qarşılıqlı etimadının nümunəsində Azərbaycan-oğuz xalqının birliyi və vəhdətini tərənnüm etmişdir. Üçüncü pərdənin sonunda Salur Qazan əvvəlcə özü ilə döyüşə aparmaq istəmədiyi üçün ağaca bağladığı Qaraca çobanın qollarını açır və onlar birgə döyüşə yollanırlar. Çobanın qızı Gülçin onların arxasınca baxıb deyir:

Odur, birləşərək çobanla ağa,

Gedirlər yağıdan qisas almağa.

Biri mənim atam, dağlar çobanı,

Biri qayınatam, ellərin xanı [94, s. 40].

Sonda oğuz igidləri qələbə çalırlar. Oğuzun ağır günündə Oğuz elinin bütün nümayəndələri, mənsub olduğu təbəqədən asılı olmayaraq hamı bir araya gəlir və birləşərək düşmən üzərində qələbə qazanırlar. Oğuz elinin başçısı Salur Qazanın oğlu

Uruzla çoban qızı Gülçinin biri-birinə qovuşmalarının nümunəsində dramaturq Oğuz xalqının gücünün milli birlikdə olduğunu göstərmişdir.

“Qızıl Qələmlər Cəmiyyəti”nin Nuxa bölməsinin fəal üzvlərindən olmuş Sabit Rəhman dövrünün görkəmli maarifçisi Ələkbər Mahmudovun qardaşı oğlu olmuşdur. Ələkbər Mahmudov Nuxada “Hürriyyəti-Maarif Cəmiyyəti”nin təşkilatçılarından olmuş, Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra Nuxa Qəza Maarif Şöbəsinin müdiri kimi məsul vəzifədə çalışaraq bölgədə savadsızlığın ləğvi uğrunda aparılan mübarizənin öncüllərindən olmuşdur. Ədəbiyyata qəlbən bağlı olan Ələkbər Mahmudov “Qızıl Qələmlər Cəmiyyəti”nin Şəki şöbəsinin fəal üzvlərindən olmuşdur. O, 1924-cü ildə Nuxa Qəza Maarif Şöbəsinin orqanı kimi nəşrə başlayan “*Bilgi*” [74] jurnalının redaktoru olmuş, “İnqilab və mədəniyyət”, “Şərq qadını” jurnallarında, “Kommunist” qəzetində ədəbiyyatın və xalq maarifinin problemlərinə dair məqalələrlə çıxış etmişdir. Ələkbər Mahmudovun Sabit Rəhmanın yetişməsində oynadığı rolu diqqətə çatdıran ədəbiyyatşünas Bədirxan Əhmədov yazır: “...*Ələkbər Mahmudov Qori Seminariyasını bitirib Şəkiyə qayıtdıqdan sonra Şəki Qəza Maarif Şöbəsinin müdiri kimi savadsızlığın ləğvi və müəllim kadrlarının yetişməsində geniş fəaliyyət göstərmişdir. Xalqın maariflənməsi uğrunda apardığı böyük təşkilatçılıq işi bilavasitə gənc Sabitə də öz təsirini göstərməyə bilməzdi*” [115, s.14]. Sabit Rəhman da əmisinin dəstəyi və xeyir-duası ilə ədəbiyyat dünyasına qədəm basaraq Şəki ədəbi-mədəni mühitini layiqincə təmsil etmişdir.

Sabit Rəhman “*1910-cu il martın 26-da Nuxa şəhərinin qədim guşələrindən birində - Ərəqovanlar məhəlləsində anadan olmuşdur. Atası Əbdülkərim kişi tacirlik etməsinə baxmayaraq, ailənin güzəranı o qədər də xoş keçməmişdir. Ailə böyük sıxıntı və ehtiyac içərisində yaşamışdır*” [115, s. 12]. Gənc Sabit də müasirləri kimi şəhər məktəbində oxumuş, kiçik yaşlarından mütaliə vürğünü olaraq gününü şəhər qiraətxanasında keçirmiş, 1923-cü ildə Bakı şəhərinə gələrək Abdulla Şaiq adına “Nümunə Məktəbi”ndə təhsil almışdır. Məktəbi bitirdikdən sonra gənc Sabit təhsilini Bakı Darülmüəllimində (Müəllimlər evi) davam etdirmiş, bu nüfuzlu təhsil müəssisəsində Abdulla Şaiq, Hüseyn Cavid, Məhəmməd Zəka, Cəmil bəy Cəbrayılzadə, Azad bəy Əmirov, Kosıgin, Səməd bəy Hacıəliyev, Soltan Məcid

Qənizadə, Üzeyir bəy Hacıbəyov və Müslüm Maqomayevdən ədəbiyyatın, riyaziyyatın, anatomiya, botanika və fiziologiyanın, rəsm və pedaqogikanın, musiqi və nəğmənin sirlərini öyrənmişdir. Müəllimlik vəsiqəsini on altı yaşında böyük sevinc hissi ilə alan Sabit Nuxaya qayıdaraq gününü uşaqlıq illərinin mütaliə məkanı olan Nuxa fəhlə fakültəsinin kitabxanasında keçirir. Kitab təbliğatçıların kitaba və kitabxanaya laqeyd münasibəti gənc Sabiti təndidə əl atmağa vadar edir və o, “Şeyx Samit” imzası ilə kitabxananın yarıtmaz fəaliyyətini tənqid edən felyetonunu “Molla Nəsrəddin” urnalının redaksiyasına göndərir. Felyeton jurnalın səhifələrinə çıxarılarq Nuxada əks-səda doğurur. Sabit Rəhmanın yaradıcılığını monoqrafik aspektdə tədqiq edən ədəbiyyatşünas Arif Səfiyev yazıçının bədii yaradıcılığının təkamülü və “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə bağlılığı barədə yazır: *“Molla Nəsrəddin” jurnalında iştirakı Sabit Rəhmanın yaradıcılığına öz təsirini göstərmiş, yaradıcılıq üslubunun formalaşmasında C. Məmmədquluzadə və Ə. Haqverdiyevin mühüm rolu olmuşdur*” [264, s.11].

1926-cı ildə gənc müəllim özünün vaxtilə təhsil aldığı “Nuxa Nümunə Zəhmət Məktəbi”nə müəllim təyin olunur. Üç il bu məktəbdə müəllimlik fəaliyyəti göstərən Sabit, ali təhsil almaq arzusu ilə 1929-cu ildə Bakı Ali Pedaqoji İnstitutunun (indiki ADPU) filologiya fakültəsinə daxil olaraq 1932-ci ildə ali təhsilini başa vurur. Ali təhsil illərində o, Abdulla Şaiq, Hüseyn Cavid, Qantəmir və Seyid Hüseyn kimi ədəbiyyat və sənət korifeylərindən dərs alaraq poeziyanın, nəsrin və dramaturgiyanın əsaslarını mənimsəyir. Professor Bədirxan Əhmədov Sabit Rəhmanı istedadlı “Qızıl Qələm”çi kimi təqdim edərək yazır: *“...Sabit ilk şeirlərini həm rayon qəzeti “Nuxa fəhləsi”ndə, həm də “Qızıl Qələm” məcmuəsində dərc etdirmişdir. Digər “Qızıl Qələm”çilər kimi, Sabit də şeirlərində yeni həyatı tərənnüm, keçmişini tənqid etməyə çalışmışdır*” [115, s.19]. “Qızıl Qələm” məcmuəsinin 1927-ci ildə buraxılan 4-cü sayında Sabit Rəhmanın məsnəvinə xatırladan “Bir tufan yaptı dəniz” adlı şeiri dərc olunmuşdur. Şeirdə poeziyada ilk qədəmlərini atan şairin keçmişə, zülm və istismar dünyasına baxışı əks olunaraq zamanın əziyyətli günləri “bir tufan” kimi oxucuya təqdim olunur. Ana dilinin zərifliyinə bəzən biganə qalan təcrübəsiz şair, bəlkə də aldığı təhsilin təsirindən idi ki, şeirdə “həpsi”, “yapdı” kimi dilimizə yabançı ifadələr

işlətmişdir. Şeirdə çarizmin xalqa zülm və istibdadını Sabit Rəhman “qapqara” ifadəsi ilə oxucuya təqdim etmişdir:

On il əvvəl bir aləm yaşayırdı qapqara,

Salınmış idi ölkə dərdə və zülmələrə...

Ataş yapdı işçinin qəlbində zülmədən iz,

Hıçqırıb inləyərkən bir tufan yapdı dəniz [167, s. 5].

Sabit Rəhmanın 1928-ci ildə qələmindən çıxmış və “Nuxa işçisi” qəzetinin 28 aprel və 19 iyul saylarında dərc olunan “Aprelə hədiyyə” və “Doğan günəş” şeirləri dövrün proletar düşüncəli ədəbi tənqidi tərəfindən qərəzli qarşılanmış, gənc şairə zamanı üçün bağışlanmaz ifadə olan “müsavətçi” damğası vurulmuşdur. Həmçinin qeyd etməyi vacib bilir ki, sözügedən paraqrafın əvvəlində də vurğuladığımız kimi sovet ideologiyasının əsas məqsədi gənc və təcrübəsiz “Qızıl Qələm”çilərdən istifadə edərək yaşlı yaradıcı qüvvələrə qarşı mübarizə aparmaq olduğundan yaradıcılığının ilk illərində gənc Sabit də bu yola təşviq edilərək Əhməd Cavada qarşı əks mövqedə dayanmışdır. Sovet ideologiyasının bu mövqeyini təsdiq edən professor Bədirxan Əhmədovun da qeyd etdiyi kimi, *“əslində S.Rəhmanın şeirləri onun yaradıcılığında elə də böyük əhəmiyyətli səhifələr təşkil etmir... Lakin zaman poeziyanın da qarşısında başqa tələblər irəli sürürdü. Ədəbiyyat böhranlı günlərini yaşayır, proletar ideologiyasına bürünmüş yeni ədəbiyyat yaranırdı”* [115, s. 27].

Dövrün gənc poeziya ulduzları olan və Sabitlə “Gənc işçi” qəzetində əməkdaşlıq edən Rəsul Rza, Mikayıl Müşfiq, Abdulla Fəruq və Mehdi Hüseyn də obyektiv meyarlarla şairi poeziyadan çəkəndirmək üçün ona təsir yolunu tutur, hekayə yaradıcılığını yüksək dəyərləndirirdilər.

Tədqiqatçı da bu fikirdədir ki, Sabit Rəhman istedadını poeziyada göstərə bilməzdi. Belə ki, o, gülüş diyarı Şəkini təmsil edirdi, buna görə də şəkili gülüşünü, yumor və istehzasını nəsrində və dramaturgiyasında göstərməli idi.

Azərbaycanda ədəbi məclislərin fəaliyyəti qədim tarixə malikdir və ilk ədəbi məclislərin şah saraylarında təşkil edildiyi məlumdur. *“Saraylarda ədəbi məclis təşkil etmək ənənə şəklini alaraq XIX əsrə qədər davam etmişdir. Lakin ədəbi məclislərin mütəşəkkil şəkli düşməsi və ədəbiyyat tariximizdə daha böyük rol oynaması dövrü*

XIX əsrə təsadüf etmişdir” [161, s. 15]. Qədim mədəniyyət və ədəbiyyat mərkəzi olan Nuxada XIX əsrdə 40-dan artıq qəzəl şairi yaşamış, lakin inanmaq çətindir ki, burada onları birləşdirən bir ədəbi məclis olmamışdır. XIX əsrdə Azərbaycanın digər yerlərində olduğu kimi, Şəkiddə də ədəbi məclisin fəaliyyət göstərməsini ədəbiyyatşünas Həmid Məmməd zadə “Poetik məclislər” adlı topluya yazmış olduğu “ön söz” də vurğulayaraq göstərmişdir ki, *“Ədəbi məclislərin Təbrizdə, Gəncədə, Şamaxıda, Marağada, Şuşada, Şəkiddə, Bakıda, Ərdəbildə və Azərbaycanın başqa şəhərlərində yaranıb fəaliyyət göstərməsini klassik şairlərin əsərlərindən də aydın görmək olur”* [247,s.4]. Alimin fikrində böyük həqiqət vardır. Əgər hələ XVIII əsrdə Şəki xanı, lirik şeirlər müəllifi kimi tanınan Məhəmmədhüseyn xan Müştəqin sarayında şeir məclisi olmuşdursa, mədəniyyətdə böyük dəyişikliklərin baş verdiyi XIX əsrdə bu cür məclisin fəaliyyət göstərməsi təbii idi.

Ədəbi zənginliyi və ziddiyyətləri ilə səciyyələnən XX əsrdə isə “ədəbi məclis” istilahı “ədəbi cəmiyyət”, “ədəbi birlik”, “ədəbi dərnək”, “ədəbi ittifaq” istilahları ilə əvəz olunub sovet cəmiyyətində yeni ideoloji libasa bürünərək fəaliyyət göstərməyə başlamışdı. Sosialist ideyalarının təbliğini həyata keçirməyə istiqamətlənmiş bu cür ədəbi birliklər Azərbaycanın ayrı-ayrı yerlərində fəaliyyət göstərmişdir.

XX əsrin 40-cı illərindən “Nuxa fəhləsi” qəzetinin redaksiyası nəzdində fəaliyyət göstərən ədəbiyyat dərnəyi əvvəlcə dövrün görkəmli ziyalı Məmmədiyyə Süleymanlının evində, sonra isə qəzetin redaksiyası nəzdində fəaliyyətini davam etdirmişdir. Məclisə “Səbuhi” adı da məhz dahi Mirzə Fətəli Axundzadənin ruhuna ehtiram əlaməti olaraq Məmmədiyyə Süleymanlının təklifi ilə verilmişdir. Məclisin sıralarında Məhyəddin Abbasov, Lütfuli Həsənov, Məmmədiyyə Süleymanlı, Məmməd Çələbiyev, Yaqub Mahir, Nurpaşa Hümətov, Şərif İdrisov, Şahid Məmmədkərimov, Ənvər Mustafayev (Mirzəoğlu), Ələşrəf Şayan (Məmmədov), Tofiq Qaffarov, Nizami Nəbiyev, Qurtuluş Süleymanlı, Akif Salamov, Telman Həmidli və digər istedadlı qələm sahibləri toplaşmışdılar. Yalnız Şəkiddən deyil, kənar rayonlardan olan Minayə Piriyeva (Kirovabad-Gəncə), Şakir Xəyal (Qutqaşen-Qəbələ), Surağat Qurbani (Balakən), Məmmədiyyə Qarayev (Balakən) kimi şairlər də

məclislə daim yaradıcılıq əlaqəsi saxlamış, şeirlərini “Nuxa fəhləsi” qəzetinin səhifələrində dərc etdirmişlər.

XX əsrin 50-70-ci illərində “Səbuhi” ədəbi məclisinə rəhbərlik etmiş jurnalist Məhyəddin Abbasovun ədəbi mühitin formalaşmasında böyük xidmətləri olmuşdur. O, 1944-1946-cı illərdə “Nuxa fəhləsi” qəzetində şöbə müdiri işləmiş, 1946-cı ildən isə qəzetin redaktoru təyin edilərək ömrünün sonunadək bu məsul vəzifədə çalışmışdır. M.Abbasovun “Nuxa fəhləsi” (sonralar “Lenin bayrağı” və “Şəki fəhləsi”) qəzetinə rəhbərlik etdiyi illərdə qəzet cəmiyyətə yaradıcı insanların açıq baxışını ifadə edən yazıların verilməsi və xalqa çatdırılması ilə bağlı əsl tribunaya çevrilmişdir. Nuxada (Şəkiddə) ədəbi prosesi tənzimləyən və istiqamətləndirən “Nuxa fəhləsi” qəzeti redaksiyasının nəzdində fəaliyyət göstərən “Səbuhi” ədəbi məclisi M.Abbasovun təşəbbüsü və tələbkarlığı sayəsində öz fəaliyyətini daha da genişləndirmişdir. Məhyəddin Abbasov 60-cı ildə sovet qanunlarının tüğyan etdiyi, bolşevizmin “məzmunca sosialist” ideyalarının hökm sürdüyü bir vaxtda yüksək vətənpərvərlik nümayiş etdirərək B.Vahabzadənin “Gülüstan” poemasını qəzetin səhifələrinə çıxartmışdı.

XX əsrin 30-60-cı illərində “Səbuhi”nin fəal üzvlərindən biri Məmmədiyyə Süleymanlı olmuşdur. Yaradıcılığında şeir, hekayə, oçerk, felyeton kimi ədəbi formalardan istifadə edən yazıçının əsərlərində siyasi rejimin tələblərindən irəli gələn təsirdən çox milli ruh üstünlük təşkil edir. Ədəbi irsi kitab şəklində çap olunmasa da, müntəzəm olaraq “Elm və həyat”, “Kirpi”, “Azərbaycan” jurnallarında, “Kommunist”, “Sovet kəndi”, “Azərbaycan müəllimi”, “Ədəbiyyat və incəsənət” və digər dövrü nəşrlərdə dərc olunmuşdur.

Yazıçı 1936-cı ildən Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının, 1958-ci ildən isə respublika və keçmiş SSRİ Jurnalistlər İttifaqının üzvü olmuşdur.

O, 1997-ci ilin mart ayının 30-da 87 yaşında Bakı şəhərində vəfat etmiş, Razin qəsəbəsində “Göl” qəbristanlığında dəfn edilmişdir.

“Səbuhi” ədəbi məclisinə uzun illər rəhbərlik etmiş həkim-yazıçı Lütfuli Həsənov 1916-cı ilin may ayının 10-da Şəki şəhərində doğulmuşdur. O, 1931-ci ildə

Şəki şəhər yeddiillik məktəbini bitirmiş, 1932-ci ildə Azərbaycan Dövlət Tibb İnstitutunun (indiki ATU) müalicə-profilaktika fakültəsinə qəbul olunmuşdur.

Lütfəli Həsənov bədii yaradıcılığa tələbə ikən başlamış, müxtəlif mövzuda yazdığı seirlər “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində dərc olunmuşdur. Yazıçının yaradıcılıq nümunələri həmçinin yerli və mərkəzi dövrü nəşrlərdə, “Azərbaycan” jurnalında, “Azərbaycan gəncləri” və “Şəki fəhləsi” qəzetlərinin səhifələrində də dərc olunmuşdur. Tədqiqatın gedişatı təsdiqləyir ki, 50-60-cı illərin “Şəki fəhləsi” qəzetinin çox az buraxılışı ola bilər ki, orada “L.Həsənov” imzasına təsadüf edilməsin. Bu mətbuat orqanı yazıçının bədii-publisistik və elmi fikirlərini yaymaq üçün əsl tribunaya çevrilmişdi. Lütfəli Həsənov ədəbi mühitdə yalnız şair, nasir deyil, istedadlı qələmə malik dramaturq kimi də tanınmışdır. Onun dramaturji yaradıcılığında “Günəş”, “Qara eynəkli adam”, “İntiqam”, “Dayaqsız adam”, “Qardaş torpağında”, “Baş həkim”, yaxud “O qayıdacaqmı?” kimi dram əsərləri mühüm yer tutur. Bu əsərlərdə Nuxa həkimlərinin həyatı, xalqlar dostluğunun tərənnümü, müharibəyə nifrət hissi, vətənpərvərlik və s. milli və bəşəri mövzular ön plana çəkilmişdir.

Yazıçı 1976-cı ilin sentyabr ayının 4-də Şəkiddə vəfat etmiş, “Çöl” qəbristanlığında dəfn olunmuşdur.

Şeirlərini heca və əruz vəznində “Mirzəoğlu” təxəllüsü ilə yazan Ənvər Mustafayev (Mirzəoğlu) 50-ci illərdən “Səbuhi”yə qoşularaq dövrünün istedadlı lirik və satirik şairi kimi tanınmışdır.

1961-ci ildə Ə. Mirzəoğlu uğurla imtahan verərək S.M. Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin (hazırkı – BDU) filologiya fakültəsinə daxil olmuş, Mir Cəlal Paşayev, Pənah Xəlilov, Yusif Seyidov kimi görkəmli alimlərdən poeziyanın və nəsrin sirlərini öyrənmişdir. Tələbə olarkən son kursda yazmış olduğu “Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin nəşri” mövzusunda diplom işi ədəbiyyatşünas Abbas Zamanov tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş, nəzəriyyəçi alim Yaşar Qarayev bu diplom işi ilə bağlı yüksək fikir söyləmişdir. 1967-ci ildə ali təhsilini tamamlayan Ə.Mirzəoğlu Şəkinin Qoxmuq, Göybulaq kəndlərində pedaqoji fəaliyyət göstərmişdir. Şair Şəkinin yaradıcı qələm sahibləri olmuş Lütfəli Həsənov, Şahid Məmmədkərimov, Yaqub

Mahir, Ələsrəf Şayən, Nizami Nəbiyev, Məmməd Çələbiyev, Yusif İsmayılov, Nurpaşa Hümmətov, Hüseyn Rəsulov, Qurtuluş Süleymanlı və başqaları ilə dostluq və yaradıcılıq münasibətləri saxlamışdır. Ənvər Mirzəoğlunun poetik irsi ayrıca kitab şəklində nəşr olunmasa da, şeirləri mütəmadi olaraq “Ədəbiyyat və incəsənət”, “Kirpi”, “Azərbaycan müəllimi”, “Azərbaycan gəncləri”, “Göyərçin”, “Şəki fəhləsi” və s. qəzet və jurnallarda dərc edilmişdir.

50-80-cı illərdə “Səbuhi” ədəbi məclisinin fəal üzvlərindən biri Nurpaşa Hümmətov olmuşdur. 40-cı illərdən ədəbiyyata gələn Nurpaşa Hümmətov şeir və hekayə yazmağa başlamış, şeirləri mətbuat səhifələrində dərc olunmuşdur. 1948-ci ilin sentyabr ayından 1989-cu ilin noyabr ayınadək Oxud kənd orta məktəbində dil-ədəbiyyat müəllimi işləməklə bərabər, 1969-cu ildən 1985-ci ilədək məktəbin pedaqoji kollektivinə rəhbərlik etmişdir. N.Hümmətov bacarıqlı pedaqoq olmaqla yanaşı, istedadlı qələm sahibi kimi də 50-80-cı illər Şəki ədəbi mühitində tanınmış, bu illərdə “Şəki fəhləsi” qəzeti redaksiyasının nəzdində fəaliyyət göstərən “Səbuhi” ədəbi məclisinin aparıcı üzvlərindən olmuşdur. Nurpaşa Hümmətov nurlu alim ömrü də yaşamış, 1971-ci ildə professor Bəşir Əhmədovun rəhbərliyi altında “V-VIII siniflərdə Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin rəhbərliyi nitq vərdişlərini inkişaf etdirmək yolları” mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək, pedaqoji elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almışdır.

Zəngin elmi və bədii yaradıcılıq yolu keçən Nurpaşa Hümmətovun 2016-cı ildə “Tanrıdan diləyim” adlı kitabı bu sətirələrin müəllifi tərəfindən geniş “ön söz”lə [133] nəşr edilmişdir. Yazıçı 1989-cu ildə dünyasını dəyişmiş, Oxud kənd qəbristanlığında dəfn olunmuşdur.

50-80-cı illər Şəki ədəbi mühitinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri Məmməd (Şəkili) Çələbiyevdir. O, Lütfəli Həsənovdan sonra “Səbuhi” ədəbi məclisinə rəhbərlik etmiş, ədəbiyyatın epik və dramatik növündə yazıb-yaratmışdır.

1923-cü ildə Nuxa (Şəki) rayonunun İncə kəndində anadan olmuş Məmməd Çələbiyev 1930-1937-ci illərdə İncə kənd məktəbində, sonra isə Şəki Pedaqoji Məktəbində təhsil alaraq ibtidai sinif müəllimi ixtisasına yiyələnmişdir. 1940-1941-ci illərdə Aşağı Şabalıd və İncə-Zunud kənd məktəblərində sinif müəllimi və direktor

vəzifəsində, 1943-1961-ci isə illərdə Aydınbulaq, Aşağı Şabalıd, İnçə-Zunud kənd məktəblərində müəllim, direktor müavini, direktor vəzifəsində çalışmışdır.

Ədib 1961-ci ilin oktyabrında “Şəki fəhləsi” qəzetinin redaksiyasına işə dəvət olunmuş, 1971-ci ilin noyabrına qədər əvvəl məktublar, sonra kənd təsərrüfatı şöbəsinin müdiri və qəzetin məsul katibi işləmişdir.

1952-1956-cı illərdə Məmməd Çələbiyev V.İ. Lenin adına Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda (indiki ADPU) qiyabi təhsil alaraq Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi ixtisasına yiyələnmişdir. 1965-ci ildən Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının və SSRİ Jurnalistlər İttifaqının üzvü olmuşdur. Əsərləri müxtəlif illərdə ayrıca kitab şəklində [82; 83; 84] nəşr olunmuş, 2017-ci ildə bu sətirlərin müəllifinin tərtibi və “ön söz”ü ilə “İnsan ləyaqəti” [85] adlı hekayələr kitabı işıq üzü görmüşdür.

Yazıçı 1987-ci ilin avqust ayının 3-də Şəkiddə vəfat etmişdir.

1940-90-cı illər Şəki ədəbi mühitinin tanınmış ədəbi simalarından biri əsərlərini “Şayan” təxəllüsü ilə yazan Ələşrəf Məmmədov olmuşdur. Onun 50-70-ci illərdə “Səbuhi” ədəbi məclisinin inkişafında əvəzsiz rolu olmuş, əsərlərini heca vəznində yazmışdır. O, ədəbi mühitdə həmçinin publisist və maraqlı mövzuları ilə oxucu rəğbəti qazanan oçerk və hekayələr müəllifi kimi də tanınmışdır.

Ələşrəf Məmmədovun ədəbi yaradıcılığı ilə pedaqoji fəaliyyəti paralel inkişaf etmiş, o, şəhərin 5 saylı orta məktəbində direktor və 11 saylı orta məktəbində müəllim kimi də fəaliyyət göstərmişdir.

Bu sətirlərin müəllifi tərəfindən əsərləri tərtib edilərək 2016-cı ildə geniş “ön söz”lə “Çəhrayı eynəkdən baxma həyata” [118] adı altında nəşr etdirilmişdir.

Müəllim-yazıçı Ələşrəf Şayan 1995-ci ilin fevral ayının 12-də Şəkiddə vəfat etmiş, “Çöl” qəbristanlığında dəfn olunmuşdur.

60-80-cı illərdə Şəkiddə yazıb-yaradan istedadlı qələm sahiblərindən biri Tofiq Qaffarov olmuşdur. 80-cı illərdən “Səbuhi” ədəbi məclisi ilə sıx bağlı olan bu sənətkar əsərlərini lirik, epik və dramatik növün müxtəlif janrlarında yazmışdır.

Tofiq Mustafa oğlu Qaffarov 1935-ci ilin oktyabr ayının 4-də Şəki şəhərində anadan olmuşdur. 1954-cü ildə orta təhsilini başa vuran Tofiq Qaffarov S.M. Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinə daxil olmuş, görkəmli

ədəbiyyatşünas Əlyar Səfərli ilə bir qrupda təhsil almışdı. 1960-cı ildə ali təhsilini tamamlayaraq pedaqoji fəaliyyətinə Zaqatala rayonunda başlamış, sonra isə Şəkinin Qudula kəndində davam etdirmişdir. İstedadlı qələm sahibi kimi şeir, hekayə və məqalələri “Ədəbiyyat və incəsənət”, “Azərbaycan müəllimi”, “Şəki fəhləsi”, “İpəkçi”, “Şəkinin səsi” və s. kimi mərkəzi və yerli dövrü mətbuat səhifələrində dərc edilmişdir. Əsərləri 2016-cı ildə bu sətirlərin müəllifi tərəfindən tərtib edilərək geniş “ön söz”lə “Gözümün işığı, dilimin sözü” [159] adı ilə nəşr edilmişdir. Bu istedadlı ədəbi şəxsiyyət 1991-ci ilin iyul ayının 22-də Şəkiddə vəfat etmiş, Xoçih qəbristanlığında dəfn olunmuşdur.

XX əsrin 60-cı illərindən “Səbuhi”nin fəal üzvlərindən biri olmuş Telman Həmidli bu gün də təcrübəli qocaman yazıçı kimi əsərlərini lirik və epik növün müvafiq janrlarında yazır. Əsərlərini lirik və epik növün müvafiq janrlarında yazır. Həyata obyektiv baxış, prinsipiallıq T.Həmidlinin yaradıcılığının əsasını təşkil edir.

XX əsrin 70-90-cı illərində “Səbuhi”nin ən fəal üzvlərindən biri Qurtuluş Süleymanlı olmuşdur. Ədəbiyyata ilk qədəmlərini hələ uşaq ikən 1957-ci ildə “Səbuhi” ədəbi məclisində atan şair əsərlərini heca vəznində, qoşma və gəraylı janrlarında yazmışdır.

Qurtuluş Süleymanlı 1942-ci ildə Şəki şəhərində, dövrünün tanınmış ziyalı Məmmədiyyə Süleymanlının ailəsində dünyaya göz açmışdır. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, o, ədəbiyyata 1957-ci ildə yazdığı “Ana” şeiri ilə gəlmiş, bu şeir “Səbuhi” ədəbi məclisində dinlənilərək bəyənilmiş, həmin ildə “Nuxa fəhləsi” qəzetinin səhifələrində dərc edilmişdir. Şairin əsərlərindəki həyat eşqi, yüksək bədii tərənnüm hissi söz xiridarları tərəfindən yüksək qiymətləndirilərək “İpəkçi”, “Şəkinin səsi”, “Şəki”, “Region-Şəki” qəzetlərində, “Azərbaycan qadını”, “Mədəni-maarif işi”, “Təbliğatçı”, “Göyərçin”, “Günəş”, “Təbiət” jurnallarında, “Ədəbiyyat və incəsənət”, “Azərbaycan müəllimi”, “Sərbəst düşüncə”, “Ocaq”, “Sovet kəndi”, “İnşaatçı”, “Ekran-efir”, “Mingəçevir işıqları”, “İdman”, “Gənc müəllim”, “Mədəniyyət”, “Azərbaycan gəncləri” və s. mərkəzi və region qəzetlərində dərc olunmuş, radio və televiziya da səsləndirilmişdir.

2003-2007-ci illərdə “Avropa” nəşriyyatı şairin “Şəkim mənim” [271], “İnsan ol” [272] və “Günəşli dünyam” [273] adlı şeirlər kitablarını nəşr etmişdir.

“Səbuhi”nin ən fəal üzvlərindən biri uzun müddət “Şəki fəhləsi” qəzetinin, hazırda isə “Şəki” qəzetinin redaktoru olan istedadlı şair, publisist Akif Salamov olmuşdur. Şəkinin elmi-mədəni həyatında əhəmiyyətli rolu olan bu istedadlı şair-jurnalistin qələmindən müxtəlif mövzulu onlarca maraqlı poetik və publisistik örnəklər çıxmışdır. Akif Salamov istedadlı qələmə malik publisist-yazar kimi nəinki Şəkidə, həmçinin bütün Azərbaycanda tanınır.

“Səbuhi” ədəbi məclisinin 1960-cı ildən fəal üzvlərindən biri əsərlərini “Məmmədkərimov” imzası ilə yazan Şahid Məmmədkərimov olmuşdur. Əsərləri “Məhəbbətlər arasında”, “Tanrı pıçıltıları” adı ilə nəşr edilmişdir.

1.4. Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Şəki bölməsinin yaranması və fəaliyyəti

1993-cü ildə Şəkidə yaradılan Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin bölməsi Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsində istedadlı qələm sahiblərini üzə çıxartmaqda böyük rol oynadı. Yeni yaradılan bölmə Balakən, Zaqatala, Qax, Oğuz və Qəbələ yazarlarını sıralarında birləşdirdi. Bölməyə ilk illərdə “Şəki fəhləsi” qəzetində, eləcə də respublikanın bir sıra nüfuzlu qəzetlərində mükəmməl jurnalistik yol keçmiş, istedadlı publisist- yazıçı Teymur Xəlilov rəhbərlik etmişdir. Teymur Xəlilov 1998-ci ildə Şəki şəhər İcra Hakimiyyətində ictimai-siyasi fəaliyyətə cəlb edildikdən sonra bölməyə şair-tədqiqatçı Vaqif Aslan sədrlik edir. “Şəki ədəbi mühiti” adlı məqaləsində bölmənin fəaliyyətinin istiqamətlərini vurğulayan Vaqif Aslan yazır: *“AYB Şəki bölməsi bölgədaxili ədəbi əlaqələri möhkəmləndirmək üçün tədbirlər keçirir, poeziya axşamları təşkil edir, işin məzmununu yüksəltmək məqsədilə AYB-nin Mingəçevir, Aran, Gəncə, Qazax bölmələri ilə sıx əlaqələr saxlayır”* [310, c.4, s.125].

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Şəki bölməsi yarandığı ilk gündən Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü olan yaradıcı insanları və istedadlı qələmə malik digər yazarları sıralarında birləşdirdi. Yarandığı ildə bölməyə rəhbərlik edən Teymur Xəlilov 1993-cü ildə Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü seçilmiş, əsərlərini

“Teymur-Abuzər” təxəllüsü ilə yazmışdır. *“Yüksək publisistik qabiliyyəti olan Teymur Xəlilov 1957-1963-cü illərdə “Nuxa fəhləsi” qəzetində korrektor, şöbə müdiri, redaktor müavini, 1963-1973-cü illərdə Şəki rayonu radioverilişləri redaksiyasının məsul redaktoru, 1975-1996-cı illərdə “Bakinskiy raboçi” qəzetində bölgə müxbiri, eyni zamanda Şəki yazıçıları bölməsinin sədri olmuşdur”* [155, s. 864]. O, dövrün satirik güzgüsü olan “Kirpi” jurnalında satirik şeirlərini və felyetonlarını nəşr etdirmişdir. “Şəki fəhləsi” qəzeti digər yazıçılar kimi Teymur Xəlilov üçün də bədii fikirlərini oxucularla paylaşmaq üçün tribuna rolunu oynamışdır. 1961-1965-ci illərdə “Şəki fəhləsi” qəzetində yazıçının “Özgəyə quyu qazan özü düşər”, “Boğçadakı üzleri göründü”, “Müdür, nə müdir”, “Süleyman rola girir”, “Vəzifəbaz müəllim” felyetonları, “Kirpi” jurnalında “Nuxa avtobusları” satirik şeiri nəşr edilmişdir. Teymur Xəlilovun bədii yaradıcılığının zirvəsini “Şəki qaçaqları” romanı və “Əl quzuları” hekayəsi təşkil edir. “Şəki qaçaqları” 2005-ci ildə “Qaçaqqlar” adı ilə nəşr edilmişdir. “Qaçaqqlar” romanında yazıçı 30-cu il Şəki üsyanını bədii sözün işığında əks etdirmiş, obrazları təkcə bədii təxəyyülün gücü ilə deyil, arxiv materialları və topladığı xatirələr fonunda da diqqətə çatdırmışdır.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Şəki bölməsinin sədri Vaqif Aslanov (Aslan) XX əsrin 70-ci illərində ədəbiyyata gəlmiş, poeziya sahəsində ilk qədəmlərini “Səbuhi”nin sıralarında ataraq 90-cı illərin ortalarından Şəkiddə ədəbi prosesə rəhbərlik etməyə başlamışdır. Vaqif Aslanovun yaradıcılığı çoxşaxəli olub, tərcümə və elmi istiqaməti də əhatə edir. Yaradıcılığının ilk illərində “Vaqif Aslanov”, “Vaqif Cumayoğlu”, “Cumayoğlu” imzaları ilə tanınan şair, 1970-ci illərin ortalarından əsərlərini “Vaqif Aslan” təxəllüsü ilə yazır.

Vaqif Aslanov 1950-ci ilin iyul ayının 5-də Şəki rayonunun Kiş kəndində, kömürçü Cumay kişinin ailəsində dünyaya göz açmış, ümumi orta təhsilini Kiş kənd məktəbində, tam orta təhsilini isə qonşu Oxud kəndində almışdır. 1968-ci ildə Azərbaycan Xarici Dillər İnstitutunun (hazırkı ADU) fransız və Azərbaycan dilləri fakültəsinə daxil olaraq Allahverdi Tağızadə, Fərman İsmayılov, Zeydulla Ağayev, Rasim Kərimli, Nəbi Sanıyev, Abbas Hacıyev, Əli Musayev, Qorxmaz Quliyev və bir

çox görkəmli alimlərdən dərslər alan şair, 1973-cü ildə oranı uğurla bitirərək doğma Kiş kənd məktəbində Azərbaycan dili və ədəbiyyat, fransız dili müəllimi kimi pedaqoji fəaliyyətə başlamışdır. Hələ tələbəlik illərindən Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının nəzdində yaradılan, Seyfəddin Dağlı, Ağacavad Əlizadə, Söhrab Tahir, Nəriman Həsənzadənin rəhbərlik etdikləri ədəbi dərnəklərin iştirakçısı olmuşdur. Azərbaycan tarixini, ana dilini və ədəbiyyatını mükəmməl bilən Vaqif Aslan respublikanın görkəmli alimlərinin diqqətini cəlb etmiş, o, Yaşar Qarayev, Fərman İsmayılov, Zəkəriyyə Əlizadə kimi tanınmış alimlərin dəstəyi və qayğısı sayəsində geniş elmi yaradıcılığa cəlb edilmişdir. 1994-1997-ci illərdə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Şəki Regional Elmi Mərkəzində “Folklorşünaslıq və el sənətləri” laboratoriyasının rəhbəri olmuş, 1997-ci ildən isə AMEA-nın Folklor İnstitutunun Şəki bölməsinə rəhbərlik etmişdir. Dünya və Azərbaycan ədəbiyyatını gözəl bilməsini nəzərə alaraq BDU-nun 1990-cı illərin başlanğıcından Şəkidə fəaliyyət göstərən filialının direktoru, professor Fərman İsmayılov onu filialda pedaqoji fəaliyyətə dəvət etmişdir. Vaqif Aslan bu gün Şəkidə həmin ali təhsil ocağının varisi olan Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şəki filialında pedaqoji fəaliyyətini davam etdirir.

Vaqif Aslanın poetik istedadı hələ altmışıncı illərdən parlamışdır. Poeziyaya kiçik yaşlarından vurğun olan şairin ilk mətbu şeiri 1967-ci ilin may ayında Şəkidə çıxan “İpəkçi” qəzetində dərc edilmişdir. Onun gənclik görüşlərinin əksi olan şeirlərini bu illərdə (altmışıncı illər nəzərdə tutulur – K.A.) “Şəki fəhləsi” qəzetinin redaksiyasında fəaliyyət göstərən “Səbuhi” ədəbi məclisinin üzvləri yüksək qiymətləndirmişlər. Bədii yaradıcılığını orijinal dəst-xətlə davam etdirən şair 1990-cı illərdən yaradıcılığının yetkinlik mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Aydın Məmmədovun ömür yoluna həsr etdiyi “Aydın” poeması (1993) şairə böyük şöhrət qazandırmışdır. Bir il sonra, 1994-cü ildə şair akademik Bəkir Nəbiyev, AMEA-nın müxbir üzvləri Yaşar Qarayev və Tofiq Hacıyevin zəmanətləri ilə Azərbaycan Yazıçılar Birliyinə üzv seçilmişdir. Şair bu dövrdə bədii fəaliyyətinin tərkib hissəsi kimi tərcüməçilik fəaliyyəti ilə də məşğul olmuş, 1994-cü ildə məşhur fransız səyyahı Jan Şardənin “Səyahətnamə” əsərindən bir hissəni orijinaldan tərcümə edərək

oxuculara çatdırmışdır. O, başqırd dramaturqu Mustay Kərimin “Ay tutulan gecə”, polyak dramaturqu Slovomir Mrojekin “Xoşbəxt hadisə” pyeslərini, fransız yazıçılarından Polverlemin şeirlərini, Ejen Potyenin “Tətil” hekayəsini, Evre Bazenin “Rədd olsun saqqallar” povestini rus dilindən və orijinaldan ana dilimizə çevirmişdir.

Şəki ədəbi mühiti ilə daha sıx bağlı olan şair 1998-ci ildən Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Şəki bölməsinə rəhbərlik etməyə başlayır. Onun təşəbbüsü ilə bölmə üzvlərindən Ramiz Orsər, Abbas Əmbala, Ağa Ramazan, Şahid Məmməd-kərimov, Bəhram Oxudlu, Akəm Xaqan və digərlərinin şeir kitabları tərtib olunaraq nəşr edilir. Poetik irsin inkişafında mütərəqqi klassik ənənəni üstün tutan Vaqif Aslan XVIII əsrdə Şəkinin ictimai-siyasi və mədəni həyatında böyük xidmətləri olmuş, “Müştaq” təxəllüsü ilə qəzəllər yazmış Məhəmmədhüseyn xan Müştəqin ruhuna ehtiram olaraq ədəbibirliyə “Müştaqi” adını vermişdir.

Ədəbi birliyin sıraları istedadlı gənc yazarlar hesabına gündən-günə çoxalmışdır. XXI əsrin başlanğıcında fəaliyyətini daha da genişləndirən birlik rəhbərinin təşəbbüsü ilə Şəki şairlərinin şeirlərindən ibarət “Söz...,söz...,söz...,” [267] adlı almanax (2005) nəşr olunaraq oxucuların istifadəsinə verilmişdir.

XX əsrin 90-cı illərinin sonu, XXI əsrin əvvəllərində şairin əsərlərinin nəşr tempi yüksəlmiş, 1997-ci ildə “Ruhlarla söhbət” [303], 2000-ci ildə “Oğuz elinə salam” [305], 2002-ci ildə “Qanımdan rəng alan gül” [304], 2003-cü ildə “Kiş kəndi və onun məbədi” (Azərbaycan və ingilis dillərində)[306] adlı kitabları nəşr olunmuşdur. Son illərdə (2009-2010-cu illər) şairin geniş poetik, publisistik və elmi irsi dörd cildə [307; 308; 309; 310] nəşr olunaraq oxucuların istifadəsinə verilmişdir. Vaqif Aslanın həyat və yaradıcılığı ilə bağlı məlumatlar həmçinin “XX əsr Azərbaycan yazıçıları” [155] adlı topluda oxucuların diqqətinə çatdırılmışdır.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinə 1993-cü ildən üzv olan şəkili yazarlardan biri Sabir Əfəndiyev olmuşdur. Şəki ədəbi və elmi mühitinin tanınmış siması olmuş Sabir Əfəndiyev ədəbi-mədəni mühitdə satirik şair, nasir, publisist, tədqiqatçı alim və məşhur bibliofil kimi tanınmışdır. Şəkinin mətbuat tarixinin öyrənilməsində Sabir Əfəndiyevin xidmətləri diqqətəlayiq olmuşdur. O, Şəkiddə folklor örnəklərini toplayıb nəşr etdirən folklorşünas kimi də tanınmışdır. “Təsbehnamə”, “Dərinamə” və

“Öyüdnamə” əsərləri tərbiyə istiqamətləri baxımından Sabir Əfəndiyevi oxuculara sevdirmişdir. Şair uzun illər AMEA-nın Şəki Arxeologiya və Etnoqrafiya qrupunun rəhbəri işləmiş, eyni zamanda Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun Şəki filialında pedaqoji fəaliyyət göstərmişdir.

“Səbuhi” ədəbi məclisinin sıralarında məzmunlu yaradıcılıq yolu keçmiş Veysəl Çərkəz 1993-cü ildən Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü kimi bölmənin ən fəal yazarlarından olmuşdur. 1961-1966-cı illərdə V. İ. Lenin adına Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda (indiki ADPU) Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimliyi ixtisası üzrə ali təhsil alan Veysəl Çərkəz 1960-cı illərdən bədii yaradıcılığa başlamış, ilk şeirləri “Şəki fəhləsi” qəzetinin səhifələrində dərc olunmuşdur. XX əsr Şəki ədəbi mühitində lirik şair kimi tanınan Veysəl Çərkəzin şeirlərində təbiətin və kənd məişətinin təsviri aparıcı mövzu kimi diqqətçəkicidir. Şairin lirik şeirləri 1986-cı ildə nəşr olunmuş “Göylər də sevinir günəş doğanda” kitabında toplanmışdır. Dramaturgiya sahəsində də qələmini sınaayan şair Azərbaycan və Türkiyə oxucuları tərəfindən rəğbətlə qarşılanan “Qədir gecəsi” pyesini yazmışdır.

1996-cı ildən Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü olan, Şəki şəhər İcra Hakimiyyətinin başçısı işləmiş Nəzir Əhmədovun yaradıcılıq yolu da diqqətçəkicidir. Şeirlərini “Eltəkin” təxəllüsü ilə yazmış Nəzir Əhmədov Şəkinin ictimai - siyasi həyatına rəhbərlik etdiyi 1991-1998-ci illərdə şəhərin ədəbi-mədəni həyatının inkişafına xüsusi qayğı ilə yanaşmış, istedadlı qələm sahiblərinin əsərlərinin nəşrinə köməklik göstərmişdir. AYB-nin Şəki bölməsinin sıralarında yazıb-yaratdığı illərdə şair “Desələr xatırlayın”, “İzim qala”, “Sarı Laçın”, “Ömür körpüsü”, “İsmi Pünhan sorağında” və “Qaçaq Abbas” kitablarını nəşr etdirmişdir. “İsmi Pünhan sorağında” adlı poemasında şair saz-söz nəğməkarı Molla Cümənin həyatını nəzmə çəkmişdir.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Şəki bölməsinin respublika şöhrətli yazarlarından biri Namizəd Xalidoğludur. 1993-cü ildən AYB-nin üzvü olan yazıçı şeirlərini “Namizəd Xalidoğlu” və “Qoca Xalid” imzaları ilə yazır. “Səbuhi” ədəbi məclisinin sıralarında yaradıcılıq yolu keçən şairin əsərləri region çərçivəsindən çıxaraq “Azərbaycan” jurnalının, “Çinar pöhrələri” və “Bahar çiçəkləri” almanaxlarının səhifələrində yer almışdır. İstedadlı şairin ilk şeirlər kitabı “Sakit çöllərin mahnısı”

adı altında 1986-cı ildə “Yazıçı” nəşriyyatı tərəfindən nəşr edilmişdir. Namizəd Xalidoğlunun “Bu su Dəhnədən gəlir” adlı şeirlər kitabına münasibət bildirən Vaqif Aslan yazır: “... *Şeirlər kitabında toplanmış şeirlər təcrübəli şairin şeirə və sənətə tələbkarlığının ifadəsi kimi diqqəti cəlb edir:*

Pərişan – pərişan susub çinar da,

Dərdimi üzümə deyəmmir mənim.

Bəlkə kəndimizdə əkinçilər də,

Heç bircə misramı bəyənmir mənim.

Kövsən iyi gəlir şeirlərimdən” [310, c.4, s.128; 178, s.26].

Namizəd Xalidoğlu ədəbi mühitdə tək-cə poetik sözün qüdrətindən yerli-yerində istifadə edən şair kimi deyil, həmçinin tərcüməçi kimi də tanınır. Rus ədəbiyyatının tanınmış simalarından olan Nikolay Rubtsovdan, Vladimir Vsotskidən və Yuri Küznetsovdan dilimizə çevirdiyi nümunələr onun tərcüməçilik qabiliyyətinin nəticəsi kimi oxucular tərəfindən yüksək dəyər almışdır.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Şəki bölməsinin istedadlı qələm sahiblərindən biri Abbas Bəxtiyarov olmuşdur. Bitkin kompozisiyaya və maraqlı məzmununa malik poetik örnəklərini nəzərə alan Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin rəhbərliyi 2005-ci ildə onu birliyin sıralarına üzv qəbul etmişdir. Şeirlərini daha çox əxlaqi-didaktik istiqamətdə yazan müəllif şeirlərində “Əmbala” təxəllüsündən istifadə etmişdir. Poeziyada özünəməxsus dəst-xətti olan Abbas Əmbala orijinal yaradıcılıq manevri edərək Şəkinin sənətkarlıq qüdrətini, mətbəx mədəniyyətini nəzmə çəkmişdir. Onun poeziya nümunələri respublika ədəbi-tənqidində rəğbətlə qarşılanmış, professor N.Şəmsizadə və filologiya elmləri doktoru V. Yusifli haqqında xoş sözlər söyləmişlər. Abbas Əmbalanın qələmindən çıxmış “Həsətim” [125], “Üzünü sıxma köksümə” [126] adlı şeirlər kitabları qiymətli mənəvi irs kimi ədəbiyyatımıza miras qalmışdır. Ədəbi irsin gələcək nəsillərə çatdırılmasında da Əmbalanın xüsusi rolu olmuş, 2005-ci ildə nəşr olunmuş “Söz,...söz,...söz” [267] almanaxını tərtib etmişdir.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Şəki bölməsinin tanınmış qələm sahiblərindən biri Yusif Şükürlüdür. Məzmunlu yaradıcılıq nümunələrinə görə 2007-ci ildən Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvüdür. Yazıçı XX əsrin 60-cı illərində ədəbiyyat

aləminə gəlmişdir. Əsərlərini əruz və heca vəznində yazır. Yaradıcılığında lirik və epik növün qəzəl, rübai, qoşma, bayatı, hekayə, povest və roman janrları mühüm yer tutur.

Yusif Şükürlünün müxtəlif mövzulu lirik şeirləri, hekayələri respublika mətbuatının səhifələrində və Şəkiddə dərc edilən “Təhsil uğrunda”, “Şəki fəhləsi” və başqa dövri nəşrlərin səhifələrində yer almışdır. Yazıcının 2005-ci ildə nəşr olunan “Çəhrayı gödəkçə” [292] və 2021-ci ildə işıq üzü görən “Yetti”[293] adlı kitabları oxucular tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdır.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Şəki bölməsi bölgə ədəbiyyatının yaradıcı qələm sahiblərinin də yaradıcılıq yolunu istiqamətləndirir. Bölmənin üzvləri sırasında AYB-nin üzvü, Qəbələ rayonunda fəaliyyət göstərmiş “Qəbələ” ədəbi məclisinə rəhbərlik etmiş Xırxatala kənd sakini Tacəddin Məmmədov, 2001-ci ildən AYB-nin üzvü, Oğuz rayonunda fəaliyyət göstərən “Qönçə” ədəbi birliyinin sədri, Xaçmaz kənd sakini Nazim Hüseyinli, 2005-ci ildən AYB-nin üzvü, Zaqatalanın Muxax kənd sakini Mustafa Ramazanov, 2008-ci ildən AYB-nin üzvü, Balakən rayonunun Şərif kənd sakini Ramazan Xutrayev, 2009-cu ildən AYB-nin üzvü, Balakən şəhər sakini Tahirə Sultan və AYB-nin üzvü, Qax şəhər sakini Abdulla Şahmirov kimi rəngarəng yaradıcılıq üslubuna malik yaradıcı insanların olması AYB-nin Şəki bölməsinin şöhrətini respublika ədəbi hüdudlarına çatdırmışdır. Şair Vaqif Aslanın qeyd etdiyi kimi: *“Azərbaycan Yazıçılar Birliyi Şəki bölməsinin işi rəsmi şəkildə AYB-nin üzvü kimi fəaliyyət göstərən şəxslərin yaradıcılığı ilə məhdudlaşmışdır. Qəbələdə “Qəbələnin səsi”, Oğuzda “Qönçə”, “Qaxda “Kürmik nəğmələri”, Zaqatalada “Yurdun xəzinəsi”, Balakəndə “Sultan” ədəbi dərnəkləri fəaliyyət göstərir”*[310, c.4, s. 133].

Tədqiqat prosesində müəyyənləşdirilmişdir ki, AYB-nin Şəki bölməsinin sıralarında Yaqub Mahir, Akif Salam, Şahid Məmmədkərimov, Qurtuluş Süleymanlı, Akif Salamoğlu (“Mühəndis Akif”) kimi təcrübəli qələm sahibləri ilə yanaşı, Ramiz Orsər, Bəhram Oxudlu, Hədiyyə Şəfagül, Almaz Arifli, Mayis Səlim, Ruhangiz Rəhimli, Araz Səməd, Bahar Səmin, Ağa Ramazan, Ələsgər Davudoğlu, Əhməd Zəyzidli, Həbillah Kamil, Tural Adışirin, Zaur İlhamoğlu kimi yaradıcı qələm

sahibləri də yazıb-yaratmışlar. Həmçinin Şəki bölməsinin hamiliyində olan bölgə ədəbi dərnəklərində: “*Qəbələdə Emin Baratoğlu, Qismət, Əmir Məmməd, Nargilə Qaffarova...., Oğuzda Yusif Rzayev, İmarət Cəlilova, Vüsal Oğuz...., Qaxda Abdulla Şahmir, Solmaz Əfəndiyeva, Pərvanə Həsənova, Almaz Həsərətli...., Zaqatalada Şirin Qəlbınur, Abdulla Əfəndi, Həşim İsmayilov, muxaxlı Ramazan...., Balakəndə Əsabəli Osmanlı, Zakir Qarayev, Bayram İsmayıl və onlarca yaradıcı insan ədəbi dərnəklərdə birləşirlər*”[310, c.4, s.133].

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Şəki bölməsinin fəal üzvlərindən biri Ramiz Yusifovdur. Şeirələrini “Orsər” təxəllüsü ilə yazır. Azərbaycan oxucusu Ramiz Orsəri istedadlı şair və publisist kimi tanıyır. Şairin qələmindən “Adına qurban”, “Məhəbbət ovu”, “Mamay-Məmməd”, “Vətən nəğməsi”, “Çingiz kamerası və yaşıl işıq”, “Yaxşılıq”, “Bu vətəndə”, “Qarabağ dərdi”, “Haqqın səsi” və s. şeir, xatirə kitabları çıxmışdır. Ramiz Orsərin Azərbaycan ədəbiyyatına ən böyük töhfəsi Şəkinin ədəbiyyat tarixinin göstəricisi olan 2018-ci ildə nəşr edilmiş “Şəkidən gələn səslər” toplusudur. Topluda şair 500-ə yaxın yazarın şeirlərindən nümunələr vermişdir. Ramiz Orsərin yaradıcılığında Vətənə, yurda sevgi və bağlılıq çox güclüdür:

Laylay deyən, “can, can” deyən,

Öz canından qurban deyən,

Göznən deyən, qaşnan deyən

Balaya anadı Vətən [239, s.5] , –

– yazan şair lazım gəlsə Vətən yolunda qurban getməyi ömrün şərəfli səhifəsi sanır.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Şəki bölməsinin fəal üzvlərindən olmuş Mayıs Səlim zəngin ömür yolunu poeziyasında yaşadan şairlərdən olmuşdur. Müəllimlik kimi çətin və şərəfli bir sahədə istedadlı bir müəllim kimi paxıllarla üzləşib “Qəm məclis quranda baş oluram mən”, “Kədər evimdə bəydi” desə də, yaxud taleyindən şikayətlənib, poetikcəsinə:

Gözlərimi açandan,

Ağ da gördüm, qara da.

Taleyimdən bolluca,

Dərd də aldım, yara da [183 ,s.43] –

– söyləsə də, əyilməmiş, həmişə məğrur, başıuca gəzmişdir.

Şair həyatın mizan tərəzində həmişə düzlüyü axtararaq, yalana qarşı çıxmışdır:

Yoluma qaytar məni,

Yolumu azmışamsa,

Sındır, at bu qələmi,

Yalan, şər yazmışamsa [183 ,s. 52].

Həyat və dərin fikir şairi olduğuna görə Mayis Səlimin şeirləri müasirləri və ədəbi tənqid tərəfindən rəğbətlə qarşılanmış, yaradıcılığında nəzəri tələblərə əməl olunmuş, məzmun və forma vəhdəti bir-birini tamamlamışdır. Elə buna görə də şairin əsərləri istər kitab şəklində nəşr olunmamışdan əvvəl, istərsə də sonra “Türkün səsi”, “Ulduz”, “Ədəbiyyat”, “Ədalət”, “Zaman”, “Vaxt”, “Çağ”, “Şəki”, “İpəkçi” və s. kimi yerli və respublika səviyyəli dövri nəşrlərdə dərc edilmişdir. Şairin üslubu, deyim tərziləri ilə bağlı xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə, jurnalist Teymur Xəlilov, şair-tərcüməçi Namizəd Xalidoğlu, Vaqif Aslan, Ramiz Orsər, Ələsgər Davudoğlu, Asim Həmidoğlu və başqaları müsbət fikirlər söyləmişlər.

Mayis Səlimin ilk şeirlər kitabı 1998-ci ildə “Mən hardan biləydim” adı altında nəşr olunmuşdur. Kitaba “ön söz” yazan jurnalist Bəşarət Süleymanov Mayis Səlim poeziyasını dəyərləndirərək yazır: “*Mayis Səlim böyük poeziyaya gedən yolun başlanğıcıdır. Bu yol şərəfli və müqəddəs olduğu kimi, çətin və əzablıdır. Enişli-yoxuşlu, daşlı-kəsəklidir. Onun bu yolda büdrəmədən irəliləməyə gücü çatacaqmı?*” [184, s.3].

Qoyulmuş sualın məsuliyyətini dərinləndirən müəllif özünün dediyi kimi, “boyu balaca, özü dərin” söz dənizi yaratdı. Şair 2005-ci ildə nəşr etdirdiyi “Dəniz ömrü” adlı ikinci kitabında “Tənqidçimə” adlı şeirində sözünün sərrastlığını oxucusuna çatdıraraq yazdı:

Gəl mənim şeirimi tənqid eləmə,

Demə ki, orası, burası belə,

Sən öz xəlbirinlə onu ələmə,

Heç nə gəlməyəcək axırda ələ [183,s.3; 185, s.125].

Bu misralar böyük poeziya yolunda öz yolunu tapıb, dəst-xətti ilə addımlayan bir şairin özünə inamının ifadəsi idi.

Şairin on beş şeiri Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Şəki bölməsi tərəfindən hazırlanmış “Söz, soz,...söz!” [267]adlı almanaxda nəşr edilmişdir. 1998-ci ildə şairin “Mən haradan biləydim?” [184], 2005-ci ildə “Dəniz ömrü” [183], 2013-cü ildə “Qayıdaq o illərə” [185]adlı şeir kitabları nəşr olunmuşdur.

Mayis Səlim publisist kimi də tanınaraq müxtəlif mövzularda məqalələr yazmışdır. Onun “Ədəbiyyat”, “Azərbaycan müəllimi”, “İnşaatçı”, “Şəki”, “Şəkinin səsi”, “Region”, “Şəki təhsili” qəzetlərində dərc edilən məqalələri maraqla qaşılmışdır.

Şairin şeirlərinin ritmikliyi, axıcılığı nəzərə alınaraq bir neçə şeirinə mahnı bəstələnmişdir.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Şəki bölməsinin istedadlı yazarlarından olan Ağa Ramazanın yaradıcılığında məhəbbət lirikası aparıcı yer tutur. Şair məhəbbət haqqında fikirlərini oxucuları ilə 2006-cı ildə nəşr etdirdiyi “Ayrılıq serenadası” kitabında bölüşmüşdür.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Şəki bölməsinin istedadlı qələm sahiblərindən biri Əhməd Zəyzidlidir. 70-cı illərin sonlarından ədəbiyyata gələn Əhməd şeirlərini heca vəzninin qoşma və gəraylı janrlarında yazır.

Əhməd Zəyzidli 1973-cü ildə ali təhsil almaq üçün V.İ.Lenin adına Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun (indiki-ADPU) riyaziyyat fakültəsinə daxil olmuş, 1977-ci ildə ali təhsilini müvəffəqiyyətlə başa vurmuşdur. Riyazi təfəkkürü bədii təfəkkürlə əlaqəli inkişaf etdirən gənc şair ali məktəb illərində də bədii yaradıcılıqla məşğul olmuşdur. Əhməd Zəyzidli dağlar oğlu kimi həmişə Şəki, doğma Zəyzid kəndi ilə fəxr edərək Vətən, yurd sevgisini hər şeydən üstün tutur. Bu hissləri ilə fəxr edən şair şeirlərinin birində yazır:

Zəyzidli Əhmədəm, məkanım Şəki,

Namərd tərəfindən almadım çəki,

Vətən sevgisidir, el sevgisidir,

Qürurla döyünən ürəyimdəki [112, s. 4].

Müəllimliyi ülvyyəət aynası hesab edən, ali təhsildən sonra bugünədək Şəkinin Vərəzət kənd orta məktəbində xalqın balalarına riyaziyyat elminin sirlərini öyrədən Əhməd ən incə hissləri, halallığı, ədaləti və vətənpərvərliyi şagirdlərinə təkcə riyazi təhlillərlə deyil, misralarında qəlblərə nur çiləyən şeirləri ilə də çatdırır:

*Halallıqdan, ədalətdən güc alıb,
Vətən deyib, ana deyib ucalıb,
Yavaş-yavaş ömür sürüb qocalıb,
Günəş olub, qəlblərə nur saçmışam*[112, s. 6]

– yazaraq müəllimlik fəaliyyəti ilə fəxr edir.

Şeirlərində Əhməd elə söykəndiyini, həmişə elin dərd-sərinə bağlı olduğunu, həmişəyaşar bir şair kimi özünün “söz dəstəsi”ni də elinə hədiyyə etdiyini vurğulayır. Bu fikirləri yazarkən şairin “Ağlasın” qoşmasının möhür bəndi yada düşür:

*Zəyzidliyəm, bu yerlərin oğluyam,
El ağlasa gərək mən də ağlayam.
İstəram ki, sözdən dəstə bağlayam,
Köçər olsam, deyib dillər ağlasın!* [112, s. 81].

Əhməd Zəyzidli vətənin azadlığının qorunmasını vətənpərvər gənclərin qarşısında əsas vəzifə kimi qoyur. Şairin qələmindən çıxmış süjetli lirikanın mükəmməl nümunəsi olan “Şəhid əsgər” şeirinin məzmunu uzun müddət oxucunu təsirində saxlayır. Şeirin məzmununda ifadə olunan ananın Milli Orduya hərbi xidmətə yola salarkən oğluna etdiyi nəsihət Vətənə məhəbbətin müqəddəs himni kimi şairin qələmində öz ifadəsini tapır:

*...Muğayat ol özündən
Vətəni qoyma darda.
Düşməninə məhv elə,
Sən bu ilki baharda...* [112, s. 43].

Əsərin sonu oxucunun qəlbini sızladır. Ananın böyük arzularla hərbi xidmətə yola saldığı oğlu düşməne qarşı aparılan qanlı döyüşlərin birində minaya düşərək qəhrəmancasına şəhid olur. Şeirin sonunda şairin bədii möhürü erməni qəcbkarlarına qarşı nifrəti alovlandırır:

*Bir gün ağır döyüşdə,
Əsgər canla döyüşdü.
Hücuma keçən zaman,
Xəlvət minaya düşdü.
Söylədiyim qəhrəman,
Zirvələrə ucaldı,
Qazi sayaq döyüşdü,
Şəhid kimi ad aldı.
Ana o vaxt əsgərtək
Yola saldı oğlunu.
Vətənə şəhid kimi,
Qəbul eylədi onu [112, s. 43 – 44].*

Şeir əzəli və əbədi Qarabağ torpaqlarının mənfur erməni işğalı illərində qələmə alındığından vətənpərvər oğul kimi şairin də ürəyi yaralıdır. Çünki onun Vətəninin dilbər guşəsi olan Qarabağ mənfur erməni tapdağı altındadır. Vətəninin düşmən əlində olan hər qarışı, torpaq uğrunda cavan canını qurban vermiş hər şəhid cəsədi şairin qəlbini dağlayır, ürəyini ağrıdır. Vətən ağrısını hər daim çəkməyə hazır olan şair yazır:

*Şəhidləri ürəyimi dağlayan,
Bir vətənin çalınmamış sazıyam.
Oğul deyib gecə-gündüz ağlayan,
Anaların qısa dönmüş yazıyam [112, s. 9].*

Lakin şair bədbin deyil. Şəhidlik zirvəsinin müqəddəsliyini, Vətən yolunda ölənlərin, azadlıq cığırdaşlarının Vətənə, torpağa daimi ad olduqlarını, onların nəsillərə örnək, dillərdə nağıla çevrildiyini böyük fəxr sayır.

Şair “Ağlama, ana!” adlı şeirində şəhid Abid Səfərovun anası Kamilə anaya başını uca tutmağı, oğlunun ölməzliyə qovuşduğunu, ürəklərdə əbədi yaşayacağını yüksək, yanıqlı, poetik dillə ifadə etmişdir:

*Bunu da bilməlisən, Abid tək sənə deyil,
Vətən üçün ölənlər, ölməz olur əzəldən [112, s. 40]. –*

misraları şairin bədii istedadını, lakonik deyim tərzini ifadə edən bitkin misralardır.

Əhməd Zəyzidlinin ermənilərə olan nifrətinin dərəcəsi Qarabağ dərđini, həsrətini ifadə edən “Qarabağ” adlı şeirində əksini daha qabarıq tapmışdır. Erməni quldurlarını Qarabağda “yad daş” adlandıran şair yazır:

*Yad ellərin daşnakları çaşdılar,
Xəyallarda zirvələri aşdılar,
Onlar indi torpağa yad daşdılar,
Daş ürəklər düşmənidir, Qarabağ!*[112, s. 38].

Qarabağın düşmən tapdağı altında qala bilməyəcəyinə inanan şair onu gələcək nəsillərə gözəl gəlin kimi təqdim edərək yazır:

*Ürəyimə dağ çəkildi, ay ellər,
Nədən belə ağır gəldi bu illər,
Car çəkirəm bilsin bütün nəsillər,
Obamızda bir gəlini, Qarabağ!*[112, s. 38].

Əhməd Zəyzidli şeirlərində dilimizin incəliklərini bilən, sözlərin seçimini sənətkarlıqla aparan, epitetlər, təşbehlər, metaforalar silsiləsindən, bədii ifadə gözəlliklərindən layiqincə bəhrələnən şairdir. Yuxarıda gətirdiyimiz nümunələrdə “daş ürək” epiteti, “gəlin Qarabağ” təşbehi fikrimizin təsdiqidir.

Əhmədin mənalı söz fondu söz xiridarları tərəfindən həmişə yüksək dəyərləndirilmişdir. Şeirləri respublika və rayon mətbuatında 80-ci illərin sonlarından bugünədək dərc olunur. “Zaman”, “Azərbaycan pioneri”, “Şəki fəhləsi”, “Region-Şəki” qəzetlərində vətənpərvərlik, ictimai-siyasi, məhəbbət, təbiət mövzulu onlarca şeiri dərc edilmiş və oxucular tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdır. 2016-cı ildə Əhməd Zəyzidlinin şeirləri bu sətirlərin müəllifinin “ön söz”ü və tərtibi ilə “Nədir yaşamaq?” [112] adı ilə nəşr olunmuşdur.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Şəki bölməsinin fəal üzvlərindən biri Həbillah Kamildir. Şeirlərini heca vəzninin qoşma və gəraylı janrlarında yazır. Seçilmiş şeirləri 2008-ci ildə “Nə yaxşı ki...” [135] adı altında kitab şəklində nəşr olunmuşdur.

Şairin ədəbiyyata gəlişi XX əsrin 70-ci illərinə təsadüf edir. İlk şeirini 7-ci sinifdə oxuyarkən yazmışdır. Bədii cəhətdən zəif olan ilk nümunələr 1975-ci ildə

“Səbuhi” ədəbi məclisinin istedadlı qələm sahibləri tərəfindən tənqidlə qarşılansa da, gənc şair yaradıcılığını davam etdirmiş, poeziyanın nəzəri əsaslarını dərindən öyrənərək mükəmməl poetik nümunələr yaratmışdır. Gənc şairin dövrü mətbuata çıxmasında “Şəki fəhləsi” qəzetinin redaktoru və “Səbuhi” ədəbi məclisinə 70-ci illərdən rəhbərlik etmiş, şair-jurnalist Akif Salamovun böyük rolu olmuşdur. Həmin illərdən “Səbuhi” ədəbi məclisi ilə əlaqələri daha da möhkəmlənmişdir.

90-cı illər H.Kamilin yaradıcılığının həm məhsuldar, həm də dövrü mətbuata çıxmasında əlamətdar illərdir. Şairin 120-yə yaxın şeiri “Ulduz”, “Həyat”, “Zaman”, “Rezonans”, “Oğuz yurdu”, “Vətən çağırır”, “Mədəniyyət”, “Ekspress”, “Günay”, “Baytarlıq təbabəti”, “Şəki”, “İpəkçi”, “Buruşlanskaya pravda” kimi jurnal və qəzetlərdə dərc edilmişdir.

Əsərləri ədəbi ictimaiyyət tərəfindən rəğbətlə qarşılanmış, xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığına yüksək qiymət verərək “Şəki” qəzetində xüsusi yazı dərc etdirmişdir.

XX əsrin 90-cı illərinin Qarabağ problemi, ermənilər tərəfindən rus havadarlarının köməyi ilə başımıza açılmış oyunlar müasirləri kimi Həbillahın poeziyasında da əsas mövzulardandır. Bu mövzu ilə bağlı “Oğuz yuxusu” şeiri daha diqqətəlayiqdir. Şeirdə şair Qazan xana müraciətlə yurdunun erməni quldurları tərəfindən talandığını, anaların övlad dərdi ilə ah-naləsini, göz yaşının sel olub torpağın donunu, buzunu əritdiyini, bu istiliyin hərərətindən hər tərəfdə qərənfillərin açmasını dərin ürək ağrısı ilə əks etdirmişdi:

Salur Qazan, yuxun nə çox uzandı,

Torpağını taladılar, çapdılar.

Sən uyudun düşmən fürsət qazandı,

İgidləri al qanına qatdılar [135, s. 38].

Şair şeirin sonrakı bəndlərində dəhşətli müharibənin neçə-neçə igidi əlimizdən aldığını, Beyrək kimi mərd oğulların cəbhədə həlak olduğunu, havadan barıt qoxusunun çəkilmədiyini yüksək bədii ifadəliliklə oxucuya çatdırır:

Yenə barıt qoxusu var havada,

Görən kimin ağ örpəyi qaraldı?!

Bu gün Beyrək şəhid oldu davada

O növbədə birisi gün Turaldı[135, s.38].

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Şəki bölməsinin nəzdində fəaliyyət göstərən ədəbi məclisin fəal üzvlərindən biri Ələsgər Salamov olmuşdur. Azərbaycan və dünya ədəbiyyatının ən yaxşı ənənələrindən bəhrələnən Ələsgər Salamov əsərlərini “Davudoğlu” imzası ilə yazaraq, epik növün hekayə və miniatür janrı üzrə özünə-məxsus orijinal yaradıcılıq yolu keçmişdir.

Ələsgər Davud oğlu Salamov 1945-ci ildə Şəki şəhərində tacir ailəsində anadan olmuşdur. Atası Davud kişi tacir kimi tanınsa da, şifahi və yazılı ədəbiyyatımızdan xəbərdar olan savadlı bir şəxs olmuş, balaca Ələsgərdə ədəbiyyata maraq oyatmışdır. Yazıçının uşaqlığı həyatın ən ağır səhifələrinə-müharibənin sonlarına, iqtisadi cəhətdən çətin olan illərə düşmüşdür. Bu çətinliklərə baxmayaraq, o, 1953-63-cü illərdə Şəki şəhər Maksim Qorki adına 10 saylı (indiki Rəşid bəy Əfəndiyev adına) və Nizami Gəncəvi adına 7 saylı orta məktəblərdə ibtidai və orta təhsil almışdır.

Ədəbi biliyə şəxsi təhsil yolu ilə yiyələnən Ələsgər, Azərbaycan və dünya klassiklərinin əsərlərini sevə-sevə oxumuş, onları bir məktəb kimi qəbul etmişdir.

Ələsgər Salamov 1989-cu ildən mətbuat aləminə çıxmış, aktual mövzulu hekayələri respublikanın aparıcı dövrü nəşrlərindən olan “Ulduz”, “Azərbaycan qadını”, “Gənclik” jurnallarında və yerli mətbuat orqanları olan “Şəki”, “Region-Şəki”, “Şəki təhsili” qəzetlərində dərc edilmişdir. 2013-cü ildə “Bənövşə ətri” [271] adlı hekayələr kitabı nəşr olunmuşdur.

Bəhram Oxudlu Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Şəki bölməsinin lirik və satirik üslub daşıyıcılarından olmuşdur, O, ədəbi yaradıcılığa 1974-cü ildə başlamış, 2007-ci ildə “Dünya, məndən xəbərin yox” adlı şeirlər kitabını nəşr etdirmişdir.

XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Şəki bölməsinin nəzdində fəaliyyət göstərən ədəbi məclisdə qadın yazarlar da təmsil olunmuşlar. İradə Gülfir, Hədiyyə Şəfəgül, Bahar Səmin, Tangiz Dəniz, Almaz Məmmədova, Ruhangiz Rəhimli, Gülarə Abdulkərimova (İnci), Aynur Məsimova (Təmkin) ədəbiyyatın lirik və epik növündə yazıb-yaratmışlar.

Bu fəsildə əldə olunan əsas müddəalar Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi elmi jurnallarda [24, s.73-82; 22, s.140-148; 29, s. 248-259; 30,s.254-259; 35, s. 41-50; 34, s. 62-67; 36,s.285-290; 37, s. 45-54], həmçinin xarici ölkələrin nüfuzlu jurnallarında [332, s. 177-182; 334, s. 7-16], ölkədaxili [18, s. 114-115; 19, s.356-365; 20, s. 107-114; 22, s. 208-222; 23, s. 55-59; 45,s. 587-598] və ölkəxaricində keçirilən beynəlxalq konfrans materiallarında [329, s.557-567; 352, s. 916-922] öz əksini tapmışdır. Həmçinin dissertasiyanın birinci fəslinin məzmunu müəllifin “XX əsr Şəki ədəbi-mədəni mühiti: 1900-2000-ci illər. I Kitab” (Bakı: Elm və təhsil, 2015, 488 s.)[12] və “Göynük mahalı: siyasi, coğrafi, mədəni tarixi və folkloru. I Kitab” (Bakı: Elm və təhsil, 2019, 351 s.) [14] adlı monoqrafiyalarında əksini tapmışdır.

II FƏSİL

ƏDƏBİ NÖV VƏ JANR ƏLVANLIĞI

Formaca milli olsa da, məzmunca sosialist mahiyyət kəsb edən sovet ədəbiyyatının qayda-qanunları Azərbaycan ədəbiyyatının məzmununu şərtləndirən region ədəbiyyatında da özünü qabarıq göstərmişdir. Sovet ədəbiyyatının tipoloji xüsusiyyətlərini qeyd edən professor Tehran Əlişanoğlu yazır ki, *“1920-30-cu illərin ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizdə ayrıca bir dövr kimi seçilməsi təkcə ictimai-siyasi və ideoloji amillərlə bağlı olmayıb, “sovetləşmə”, “sosialistləşdirmə”, “proletar inqilabı”, “sosializm quruculuğu” və s. kimi sosioloji atributlar burada mədəniyyətin dərin qatlarında gedən proseslərin daha çox zahiri ifadəsidir”* [121, s.126].

XX əsrin 20-80-ci illərində Şəki ədəbi mühitinin təmsilçilərinin yaradıcılığında Lenin ideyaları, sosialist vətənpərvərliyi, köhnə dünyaya nifrət, yeni quruculuq məsələləri, kolxoz həyatı ilə yanaşı milli ruh, doğma Azərbaycana məhəbbət və bağlılıq da mühüm yer tutmuşdur. Söz yox ki, Stalin repressiyasından yaxa qurtarmaq üçün yazılan əsərlərdə Lenin, Stalin epoxasının xariqələrindən, sosializm cəmiyyətinin təntənəsindən söz açılmalı idi.

2.1. Poeziya

XX əsrin 20-30-cu illərində Şəki ədəbi-mədəni mühitində özünəməxsus yeri və rolu olan Zahid Zeynallının yaradıcılığı diqqətəlayiqdir. Dövrünün ədəbi tənqidi gənc şairin yaradıcılığına nə qədər tənqidi yanaşsa da, onun yaradıcılığı mövzu aktuallığı və siyasi kəskinliyi ilə seçilmişdir. Zahid Zeynallının yaradıcılığını dəyərləndirən tənqidçi H.Orucəli yazır: *“Zahidi əsl yazıçı adlandırmaq mümkündürmü? Xeyr!. Onu xalturaçı adlandırmaq da yanlışdır!. O, cürətlə ədəbiyyat sahəsinə atılmış bir gənkdir. O, həm yaşda, həm də yaradıcılıqda gənkdir. Lakin ona yazıçı deməmək olmaz. Biz onu yazıçı adlandırsaq da, adlandırmasaq da o, yazıçı olaraq qalır. Yazıçı həyatı doğru anlayıb, onu canlandırana deyilir. Zahid bunu əsas etibarilə bacarır”* [233,s.3]. Görkəmli tənqidçinin gənc şairə olan ümidləri sonralar özünü doğrultmuş, Zahid Zeynallı nəinki Şəkidə yaşadığı illərdə, sonrakı Bakı həyatında da Azərbaycanın aparıcı lirik, satirik qələm sahibi kimi şöhrətlənmişdir. XX əsrin “Molla Nəsrəd-

din”dən sonra qüdrətli satirik jurnalı olan “Kirpi”nin 1952-1970-ci illərinin az sayı ola bilər ki, orada “Zahid Zeynallı” imzası olmamış olsun. 1930-cu illərdə teatr truppası ilə Nuxaya (Şəkiyə) gələn Zahid Zeynallı tez bir zamanda Şəkinin ədəbi-mədəni həyatında fəal iştirakçıya çevrilmiş, şeirləri “Nuxa işçisi” qəzetində dərc edilmişdir. Şair təkcə lirik səpkili şeirlər deyil, poemalar da qələmə almışdır. Onun yaradıcılıq yolu ilə bağlı “Nuxa işçisi” qəzetinin 26 avqust 1938-ci il tarixli sayında dərc edilmiş “Nuxa yazıçıları komsomolun 20 illiyinə” adlı məqalədə qeyd olunur ki, *“Nuxa işçisi” qəzeti redaksiyası yanında dəxi yüksək tipli ədəbiyyat dərnəyi açılacaqdır ki, bu dərnəkdə Nuxanın qabaqcıl yeni yazanları toplaşacaqlar. “Nuxa işçisi” qəzeti komsomolun 20 illiyinə xüsusi nömrə buraxacaqdır. Yazıçılardan Zahid Zeynallı “Qız qalası” poemasını, Sadıq Babayev “Komsomol nəğməsi” və lirik şeirlər, Müseyib Sadıqov “Düşmən” adlı hekayə və Məmmədiyyə Süleymanlı “İki düşmən” poeması üzərində işləyirlər. Zahid Zeynallı yoldaş komsomolun 20 illiyinə vəd etdiyi “Qalibiyyət keşikçiləri” dramasını qurtarmışdır*” [231, s.3].

“Nuxa işçisi” qəzetinin 1938-ci ilin 16, 17, 18 iyul saylarında Zahid Zeynallının “İspaniya” poemasından parçalar dərc edilmişdir. Qəzetin səhifələrində poemanın yalnız birinci fəslə verilmişdir. Əsərin qəhrəmanı Dulsin kasıb qarı Miranşenin qızıdır. Qız cavan oğlan Macellanı sevir. Oğlan isə German və italyan müdaxiləçiləri, qiyamçılarla müharibə edən respublikaçı əsgərdir. Ana və bala söhbətlərini vuruşmanın gedişatına, gələcək günlərin xoşbəxtliyinə həsr etmişlər. Həlim təbiətli Miranşenə qızı Dulsin müraciətlə deyir:

Bəxt, tale yalandır, anacan, yalan,

Bu çürük fəlsəfə bizi hər zaman

Həyatın dibinə süründürdü hey...

Taleyə göz dikdik, almadıq bir şey [323, s.2-3].

Əsərdə müharibənin dəhşətləri müdafiəsiz dinc əhalinin qırılması ilə qarşılaşdırılır və iqtisadi çətinlik zamanında Sovet hökumətinin respublikaçılara yardımı göstərilir.

Zahid Zeynallının ilk qələm nümunələrində saf və təmiz duyğular, doğma vətəni Azərbaycana məhəbbət hissləri hakimdir. “Könül arzusu” şeirindəşair vətən-

pərvərlik duyğularını daha əyani nümayiş etdirir. “Vətəni - üzərində gəzdiyi vətəndaşı sevməli və qorunalıdır” - ideyasını əsas götürən müəllif Vətəninin keşiyində özünün keşikçi olmaq istədiyini bəyan edir:

*Könlümün həmdəm, bir arzu vardır,
Budur ilk muradım, budur ilk sözüm.
Vətəni qoruyan çox bəxtiyardır,
Vətən keşiyini çəkəcəm özüm [324, s.2].*

Zahid Zeynallının 50-ci illər yaradıcılığında satirik ruh aparıcıdır. Tədqiqatın gedişatının təsdiqlədiyi kimi, qeyd olunan illərdə “Kirpi” jurnalının az-az sayı vardır ki, orada Zahid Zeynallının satirik məzmunlu şeiri yer almamış olsun. Lakin şairin satirik məzmunlu şeirləri sırasında bəhri-təvilləri sənətkarlıq baxımdan daha diqqətçəkicidir. O, bu janrda M.Ə.Sabirin satirik qamçılama yolunun davamçısı kimi özünü təqdim edir. İctimai həyat, kolxoz sistemindəki əyintilər, kolxoz rəhbərliyinin baxımsızlığından təsərrüfatda olan çatışmazlıqlar, siyasi mövzular onun bəhri-təvillərinin əsas tənqid obyektidir. Məsələn, Nuxada olarkən qələmə aldığı “Yaz gələr, yonca bitər” bəhri-təvili məzmununa görə daha maraqlıdır. Şair kolxoz sədrinin dili ilə inəklərə müraciət edərək yazır: “*Ay inəklər, məni zınhar eləyib, ağ günümü tar eləyib, qəlbimi ah-zar eləyib, az mələyin....səbr eləyin. Min dəfə mən ərz eləyib söyləmişəm, yüz dəfə nitq eyləmişəm, söz demişəm ki, keçən il ot və ələf yığmaq üçün meydana girdim, neçə yol əmr də verdim ki, xaşa-yonca əkilsin və silos yığmaq üçün qüllə tikilsin.... Nə edim, amma nə çarə, silosu basdıranın lap başı batsın, nə bilim neyləyib orda, xəbərim olmadı burda, çürüyüb zay olub indi, peyinə tay olub indi, bu səbəbdən işimiz vay olub indi...[325, s. 6]*. Şairin “Başqa zamandır” bəhri-təvilində isə siyasi ruh hakimdir: “*Nə xəbərdir? Yenə də Sam dayının halı yamandır, dolaşib fikri dumandır, bükülüb qəddi kamandır! Dəyişib indi zaman başqa zamandır. Uzun illər qul olan Asiya ümman kimi tüğyana gəlib dalğalanıbdır. ABŞ-nin kölgəsi Formozanı dərd-qüssə alıbdır. Seulun qaçqını yad eldə qalıbdır. Kişini el gücü avarə salıbdır. Laosun gur səsi indi ucalıbdır. Hələ gör Afrika müstəmləkə zəncirinə zərbə çalıbdır, o da qalxıb ayağa qeyzi-yamandır, bu da bir başqa zamandır” [326, s.6]*.

Sadiq Babayev də poeziya sahəsində siyasi rejimin qayda-qanunları çərçivəsində yazıb-yaratmışdır. O, şeirlərini heca vəznində - qoşma janrında yazmışdır. Dil sadəliyi və bədiilik onun şeirlərinin əsas xüsusiyyətləridir. “Danışsın” qoşmasında şair vətəninin təbiətinə vurğunluğunu ifadə etsə də, siyasi təsirdən qaça bilməmiş, şeirdə Stalini tərənnümün gur işığında verməyə məcbur olmuşdur. Əsər təbiət lirikası ilə siyasi lirikanın qovşağında yazılmışdır:

*Mehriban yurduma günəş dayakdır,
Stalin günəşdir, vətən mayakdır,
Mən ki nəğməkaram, sözüm danışsın.
Sədəftək, incitək düzüm, danışsın [71, s.4].*

Sadiq Babayevin məhəbbət mövzulu şeirləri daha oxunaqlıdır. Şairin 1940-cı ildə qələmə aldığı “Əzizim” rədifli qoşması dil sadəliyinə və bədiiliyə görə bitkin əsərdir. Cəmi dörd bənddən ibarət olan şeirin hər bəndinin birinci misrasının əvvəlində işlətdiyi “Yadımdamı” müraciəti ilə şair əsərin poetik strukturunu diqqətçəkici etmişdir. Şeirdəqoşma janrına xas olan xüsusiyyətlər qorunub saxlanılmaqla forma və məzmunun vəhdəti təmin edilmiş, iki gənc arasında mövcud olan saf, təmiz sevgi hissləri yaddaqalan poetik gedişlərlə, məcazlar sistemi ilə oxucuya təqdim olunmuşdur:

*Yadımdamı, bir gün çıxdıq seyrana,
Qan qaynadı, könül coşdu, əzizim.
Qəlb titrədi, lalə açdı yanaqlar,
Xəyal sanki uçan quşdu, əzizim[72, s.4].*

Bəndin məzmununda verilmiş “yanaqların lalə kimi açması” istiarəsi şeiri daha oxunaqlı etməklə yanaşı, müəllifin sənətkarlıq bacarığından da xəbər verir.

Böyük Vətən müharibəsi və müharibədən sonrakı illərdə də Şəkidə poeziya inkişaf etmiş, “Nuxa fəhləsi” qəzetinin redaksiyasının nəzdində fəaliyyət göstərən ədəbiyyat dərnəyinin sıralarına bir sıra istedadlı gənclər toplaşmışdılar.

XX əsrin 40-cı illərinin sonlarında yazıb-yaratmış Əhməd Rəşidovun heca vəznində yazdığı beşlikləri “Nuxa fəhləsi” qəzetinin səhifələrində dərc olunaraq

oxucu rəğbəti qazanmışdır. Müasirləri kimi Əhməd Rəşidovun şeirlərində də partiyanın avanqard rolunun, sovet həyat tərzinin tərənnümü aparıcıdır.

Araşdırmalar sübut edir ki, XX əsrin 50-60-cı illərində Şəkidə gedən ədəbi prosesdə lirik növ aparıcı olmuşdur. Bu illərdə lirik yaradıcılıq fəaliyyəti göstərən Məmmədiyyə Süleymanlı, Camal Abdullayev, Muxtar və Valeh Qiyasi qardaşları, Cabir Cəlilov, Nurpaşa Hümətov, Xəlil Rza (Xəlilzadə), İsa İsayev, Yusif İsmayılov, Məmmədiyyə Qarayev, Hikmət Ziya, Tofiq Qaffarov, Məmməd Qaşqaçaylı, Oruc Qarayev, Məhyəddin Cəfərov, Məmmədli Əliyev, Yaqub Mahir, Surağat Qurbani, Şahid Məmmədkərimov, Minayə Piriyyəva, Rövzət, Ələşrəf Şayan və Məmmədəmin Səlimovun əsərləri ilə tanışlıq sovet ideologiyasının meydan suladığı bir dövəndə onların yaradıcılıq istiqamətləri barədə təsəvvür yaradır. Bu illərdə “Nuxa fəhləsi” qəzetinin redaksiyasının nəzdində fəaliyyət göstərən ədəbiyyat dərənəyinin fəaliyyəti ilə Bakıda yaşasalar da Mehdi Hüseyn, Sabit Rəhman, Bəxtiyar Vahabzadə, Hikmət Ziya və başqa görkəmli yazıçılar maraqlanır, tez-tez Şəkiyə gələrək ədəbiyyatsevərlərin və dərək üzvlərinin qonağı olurdular. “Nuxa fəhləsi” qəzetinin 1957-ci il 8 mart və 2 avqust [95; 97], 24-29 may [96; 9], 1958-ci il 18 aprel [98], 1960-cı il 4 mart [100] tarixli saylarında verilmiş “Ədəbiyyat dərənəyində” başlıqlı yazılardan tədqiq olunan dövərin ədəbi inkişaf səviyyəsi və istiqamətləri haqqında dolğun məlumat almaq mümkündür.

Şəki ədəbi mühitində 50-60-cı illərdə poeziyada dahi Sabirin satira ənənələri də inkişaf edirdi. Yaqub Mahir [315; 316; 317], Surağat Qurbani [16; 180], Valeh Qiyasi [174; 176; 177], Ənvər Mirzəoğlu (Mustafayev) [204; 206; 206;], Ələşrəf Şayan [118], Tofiq Qaffarov [158], Sabir Əfəndiyev [16, s. 273-281;109] və başqaları heç bir təqib və təsirdən qorxmayaraq zamanın eybəcərliklərini tənqid hədəfinə çevirirdilər. “Nuxa fəhləsi” qəzeti bu satiriklər üçün kifayət etməmiş, Nurpaşa Hümətovun [142], Sabir Əfəndiyevin [117; 118; 119;], Məmmədiyyə Süleymanlının [296], Zahid Zeynallının [325; 326] satirik məzmunlu şeir və felyetonları dövərin satirik orqanı olan “Kirpi” jurnalının səhifələrində də özünə yer almışdır.

Bu dövərin lirik şeir meydanında özünəməxsus yeri olan şairlərindən biri Camal Abdullayev idi. O, Azərbaycan ədəbiyyatındakı müsbət keyfiyyətləri mənimsəmiş

və sovet şeirinə yaradıcılıq imkanlarını qoruyub saxlamışdı. Onun yaradıcı -lığında vətənpərvərlik, məhəbbət və təbiət mövzusu aparıcı yer tutur. Şair 50-60-cı illərdə yazmış olduğu “Bu vətəndə doğulmuşam”, “A Kür”, “Moskva”, “Bilmirəm” və digər şeirlərində sosializmin daha da möhkəmləndiyini lirik hiss və düşüncələrin- dən keçirərək canlandırmışdır. Bu lirik “mən”in hakim olduğu vətənsəvərlik, təbiətə bağlılıq, saf, təmiz, ülvə məhəbbət şeirlərin hər birində güclüdür. “Moskva” adlı şeirində Camal Abdullayev SSRİ-nin paytaxtı Moskva şəhərinin gözəlliyinə məftunluğunu bildirərək onu tərənnüm etsə də, on beş respublikanın içərisində doğma Azərbaycanı vəsf etməkdən çəkinməmişdir:

*Gürcüstan limonu, Quba alması,
Bir yeni tam verdi bu xoşbəxt elə.
Səadət, qardaşlıq, dostluq mahnısı,
Yayılır hörmətlə hər dildən-dilə [7, s.5].*

Sosialist beynəlmiləlçiliyinin tüğyan etdiyi bir zamanda şair şeirdə mütləq sovet poeziyasının tələblərini nəzərə alıb partiyaya, Lenin ideyalarına sədaqətini nümayiş etdirməli, yaşadığı xoş günlərdən, firavan həyatdan söz açmalı idi:

*İnsanı əbədi xoşbəxt eyləyən,
Dahi Lenin kimi bir ustad gördüm.
Şanlı partiyanın saf əməyilə,
Qurulmuş firavan bir həyat gördüm [7, s. 5].*

Şair “Bu vətəndə doğulmuşam” adlı şeirində də azad vətəndən danışaraq azadlıq mələyini alqışlayır. İlk baxışdan oxucuya elə gələ bilər ki, şeir məhəbbət mövzusunda yazılıb. Ancaq şeirin ideyasını azad vətənin tərənnümü təşkil edir:

*Bəli, atəşli qəlbim sönməyəcək bircə an,
Çünki ömrüm nur alır bu qayğılı dövrədən.
Neçin sevdim, sevildim sorsa məndən o canan,
Deyərdim bu vətəndə doğulmuşam, a dildar! [5, s.6].*

Şairin yurduna bağlılığı, onun təbiətinə vurğunluğu “A Kür” şeirində bədii ifadəsini tapır. Şərdə Kür çayını Azərbaycana xüsusi gözəllik verən bir təbiət gözəli kimi tərənnüm edən şair, onun təsərrüfat əhəmiyyətindən də söz açır:

Nə ola, coşanda sinəmdə ürək,

Səninlə birlikdə axaydım, a Kür.

Zümrüd çəmənlərə baş vuran zaman,

Dayanıb hüsnünə baxaydım , a Kür [6, s. 6].

50-60-cı illər Şəki ədəbi mühitində poeziyanın inkişafında Valeh və Muxtar Qiyasi qardaşlarının mühüm rolu olmuşdur. Əslən Cənubi Azərbaycandan olan Qiyasi qardaşları bir müddət Şəkiddə yaşayıb - yaratsalar da, sonralar Muxtar Qiyasi Bakı şəhərinə köçərək orada elmi - pedaqoji fəaliyyət göstərmişdir. Biz Qiyasi qardaşlarının yaradıcılıq fondu ilə büsbütün tanış ola bilməsək də, 50-60-cı illər “Nuxa fəhləsi” qəzetinin səhifələrindən Muxtar Qiyasinin altı, Valeh Qiyasinin səkkiz şeiri ilə tanış olmaq imkanı əldə etdik. Şeirlərin məzmunu ilə tanışlıq tədqiqatçıya o fikri söyləməyə əsas verir ki, Muxtar Qiyasinin şeirləri lirik, Valeh Qiyasinin şeirləri isə daha çox lirik-satirik axardadır. Vicdanlı əmək, əməksevərlik ədəbiyyatımızın həmişə aparıcı mövzularından olmuşdur. Ümumazərbaycan ədəbiyyatında olduğu kimi, Şəki ədəbi mühitində də bu mövzu lirik və satirik poeziyada özünə yer almışdır. Valeh Qiyasi yaradıcılığında bu mövzuya satirik planda yanaşmışdır. Şair faydalı ictimai əməkdən yayınıb gününü mənasız keçirən, az işləyib çox qazanc əldə etmək istəyən insanları “Durma, kişi” satirasında tənqid hədəfi seçmişdir. Satiranın birinci bəndində Valeh Qiyasi insanın yalnız öz əməyi ilə ucala bilməsi qənaətini möhkəmləndirərək işdən yayınan tənbel insanları əməksevərliyə səsləyir:

Ucalır insan oğlu işlə, əmi,

Göstərib qüdrətini işlə, əmi,

Zəhmətin bəhrəsini dişlə, əmi,

Bizə gəl, hiylə, kələk qurma, kişi.

Kölgədə daldalanıb durma, kişi [174, s.4].

Şeirin sonuncu bəndində şair xalqımızın əməksevər olduğunu, sosializm cəmiyyətində əmək adamlarına verilən yüksək qiyməti tənbel qəhrəmanına xatırladaraq yazmışdır:

*Biz sənə işdə zəfər çal deyirik,
Yeni şöhrət, yeni ad al deyirik,
İş sevən xalqa nəzər sal deyirik,
O uzun bığını çox burma, kişi.
Kölgədə daldalanıb durma, kişi [174, s.4].*

“Ümidimiz son bahara var hələ” adlı satirasında şair Kommunal Təsərrüfat İdarəsinin yarıtmaz fəaliyyətindən söz açır. Şəhərdə ilin bütün fəsillərində tikinti işlərinin aparılmasının vacibliyininəzərə almayan idarə rəhbərləribu sahəyə laqeyd münasibət bəsləyərək payız və qış aylarında tikinti işləri aparmırlar. Nəticədə iş əziyyəti uzun illər mənzil növbəsində duran vətəndaşlar çəkir. Şair Valeh Qiyasi də ustadı Sabir yolu ilə gedərək Təmir-Tikinti Kontoru başçısının dili ilə onun işə olan laqeydlik hissini, mövcud vəziyyəti oxucusuna aşağıdakı kimi nəql edir:

*İşdən qalıb icazəsiz, iznsiz,
Qış günləri gedin rahat gəzin siz,
Bir balaca çətinliyə dözüün siz,
Çox yağacaq sısqa yağış-qar hələ.
Ümidimiz son bahara var hələ [176, s. 4].*

Satiranın üçüncü bəndində şair ifşanı daha da kəskinləşdirərək yarıtmaz idarəçiliyin xalq işinə can yandırmayanların əlində olduğunu, bəhanələr aləminin bolluğunu, üç ay qışın tikinti idarəsinin rəhbərinə və onun əməkdaşlarına sevinc gətirdiyini mənfi tipin dili ilə tənqid etmişdir:

*Biz deyirik indi bahar, yaz deyil,
Görməli işlər də hələ az deyil,
Nə etməli, maşınlar da saz deyil,
Çox yağacaq sısqa yağış, qar hələ.
Ümidimiz son bahara var hələ [176, s.4].*

Valeh Qiyasinin satirik ilhamının zirvəsində İranda siyasi repressiyanın baiskarı, xalqın qaniçəni olan şah rejiminə nifrətini ifadə edən “İran şahına” adlı satirik şeiri durur. Şeir başabaş İran şahı Məhəmməd Rza şaha nifrət üzərində qurulmuşdur. Şair bəlkə də, repressiya və təqibdən qorxaraq, satirada onun adını çəkməkdən çəkinmişdir. Əsərdə şairin işlətiyi tənqid boyaları digər satiralarındakı- dan daha tündür. Soydaşları kimi vətəmindən didərgin düşməsinin səbəbini müəllif şahlıq rejiminin yeritdiyi anti - Azərbaycan siyasətdə görür. O, Məhəmməd Rza şahın yeritdiyi irticaçı siyasəti, onun quru şahlıq titulu ilə fəxr edib od-alovla, qanla oynadığını, yoxsullara divan tutduğunu, zamanı gəlincə yoxsulların divanının amansız olacağını xatırladaraq yazır:

*Fəxr etsən də quru adla, sanla, şah,
Oynasan da od-alovla, qanla, şah,
Bir başa düş, yaxşı düşün, anla, şah,
Geniş dünya bu gün gəlir dar sənə.
Yoxsulların bir divanı var sənə [177, s.4].*

Şair Məhəmməd Rza şahın da atası Rza şah Pəhləvi kimi ingilislərin təsiri altına düşüb xalqı incidərək vergiləri artırdığını, şan-şöhrət düşkünü olduğunu, sonda yoxsullar tərəfindən məhv ediləcəyini şeirin ikinci bəndində qəzəblə şahın nəzərinə çatdırmışdır:

*Atan kimi yada uydun, ay nadan,
Şan-şöhrətə, ada uydun, ay nadan,
Bəsdir daha xalqı soydun, ay nadan,
Geniş dünya bu gün gəlir dar sənə.
Yoxsulların bir divanı var sənə [177, s.4].*

Satirada Valeh Qiyasinin cəmiyyətə siyasi baxışının ən orijinal tərəfi İranın dünya inkişafından geridə qalıb orada hökm sürən şahlıq rejimini doğru olaraq “gen dünyanın köhnə donu” adlandırmasıdır. Şeirin sonuncu bəndində Rza şaha nifrətini cilovlaya bilməyən şair onu cəllad adlandırmaqdan belə çəkinməmişdir. Şairə görə, artıq cəllad şahın sonu çatmışdır:

Gen dünyanın köhnə donu, ey cəllad,

*Dəyişibdir bil ki, bunu, ey cəllad,
Ömrünün də çatıb sonu, ey cəllad,
Geniş dünya bu gün gəlir dar sənə.
Yoxsulların bir divanı var sənə [177,s.4].*

Valeh Qiyasinin lirikasında heca vəzninin bədii imkanlarından bacarıqla istifadə edilmiş, şeirləri dilinə görə sadə və axıcıdır. Baxmayaraq ki, şair ədəbiyyat nəzəriyyəsinin şeirin qarşısına qoyduğu tələblərlə bağlı heç bir təhsilə malik deyil, sadə bir sənətkar - bənnadır, ancaq əsərlərində nəzəri biçim yerli-yerindədir. Şairin heca vəznli şeirlərində mövzu təkrarçılığı hiss olunsa da, o, hər mövzuya fərdi üslubu ilə orijinalıq verməyi bacarır. Onun “Ana ürəyi”, “Bir may”, “Bulaq”, “A daxma” şeirləri müxtəlif mövzu calarlarına malikdir. Ana haqqında Şəki ədəbi mühitində demək olar ki, bütün şairlərin yaradıcılıq nümunələri vardır. Valeh Qiyasinin “Ana ürəyi” şeiri beşlik bənd formasında yazılmışdır. Nümunə kimi verdiyimiz bənd ana ülvyyəti ilə bağlı şairin bədii düşüncələrinin dərinliyini ifadə edir:

*Ötsə başın üstədən acı ruzigar,
Tutmaz ana qəlbi bir yerdə qərar,
Tək səni düşünər, tək səni anar,
Çünki sənsən onun ömür çiçəyi,
Dünyadan genişdir ana ürəyi! [175, s. 4].*

Valeh Qiyasinin “A daxma” şeiri dahi M. F. Axundzadənin Şəkidə doğulub iki yaşınadək yaşadığı ev-daxmaya həsr edilmişdir. Şair balaca bir daxmadan dünya-şöhrətli bir şəxsiyyətin pərvazlanmasını məhəbbətlə tərənnüm etmişdir. Balaca daxmanı seyr edərkən bir anlıq “Səbuhi”ni – dahi M.F. Axundzadəni xatırlayan şair yazır:

*Gördüm “Səbuhi”nin izi var səndə,
Qurduğu ocağı, közü var səndə,
Hikmətli söhbəti, sözü var səndə,
Kamanı, qavalı, sazı, a daxma [173, s. 4].*

Qiyasi qardaşlarından Muxtar Qiyasinin yaradıcılığına incə lirizm, yurda və təbiətə bağlılıq xasdır. Ömrünün müəyyən hissəsini Şəkidə keçirib bədii yaradıcılıqla,

sonra isə Bakı şəhərinə köçərək Azərbaycan Dövlət Xarici Dillər İnstitutunda (hazırkı Azərbaycan Dillər Universiteti) pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olan Muxtar Qiyasinin şeirləri də bədii dilin incəliklərinə söykənmişdir. “Gözəl şeir” şeirində şair “şeir necə yazılmalıdır?” tələbini mənalandırmışdır. Muxtar Qiyasiyə görə, gözəl şeir şairi qüdrətləndirən, ona şöhrət gətirən bir vasitədir. Bu cür şeirlər ətirli çiçək kimi qəlblərə hopur, hamı tərəfindən əzbərlənib dildən-dilə, nəsildən-nəslə keçərək əbədilik qazanır. Bu əbədiliyin şair istedadından başqa bir şərti də var ki, o da vətən məhəbbəti ilə yoğrulmasıdır:

*Gözəl şeir, əzəldən,
Yaşadın qəlblərdə sən.
Çünki yaranmışsan sən
Vətən məhəbbətindən [171, s.4].*

Doğma yurda, üzərində gəzdirdiyi torpağa bağlılıq, Azərbaycana - onun dilbər guşəsi olan Nuxa şəhərinə, onun təbiətinə olan sevgi və vurğunluq Muxtar Qiyasinin “Nuxanın dağları” şeirində böyük sənətkarlıqla verilmişdir. Şeirdə olan bədiilik, ahəngdarlıq, bədii təsvir vasitələrinin - məcazlar sisteminin gözəlliyi ilk bənddən oxucunun diqqətini cəlb edir:

*Nuxanın dağları cərgə-cərgədir,
Dümağ buludlardan çalması vardır.
Gəl ki, bu yerlərin hüsnü özgədir,
Üzümü, heyvası, alması vardır [170, s.3].*

İkinci bənddə şair Nuxanın təbiət gözəlliyi ilə oxucusunu tanış etməkdən başqa, etnoqrafik lövhələr də yaradaraq, bu yurdun ipəkçilik diyarı olmasını da diqqətə çatdırır:

*Baharda çəmənlər xal-xal olur bax,
Sevgilimin güllü örpəyi kimi.
Çiçəklər cürbəcür rəngə çalır bax,
Bu yurdun al-əlvan ipəyi kimi [170, s.3].*

Muxtar Qiyasının “Qızılgül” şeirində də gülə, çiçəyə vurğunluğu hiss olunur. Lakin bu şeirdə ictimai lirika ilə təbiət lirikası vəhdətdə oxucuya çatdırılır. Əsərin birinci bəndində:

*Pəncərəm önündə bir gül əkmişəm,
Üstündə həmişə göz oluram mən.
Dibinə əlimlə su da çəkmişəm,
Şirin zəhmətimdən zövq alıram mən [172, s.3],*

– yazaraq qəlblərdə xoş duyğular yaradır, birdən-birə isə yadına, gözlərini yollara dikən, həsrətdən saralıb-solmuş, gözləri bahar buludutək dolan sevgilisi düşür. Kədər, həsrət hissləri şairi üzür:

*Sizintək yanardı cananın üzü,
Həsrətdən saralıb, solubdur indi.
Yollara dikilən intizar gözü,
Bahar buludutək dolubdur indi [172, s.3].*

Şairin “Bənövşə” və “Füzuli” şeirlərində də kompozisiya bitkinliyi, yeni fikir söyləmək meylı, bədii düşüncəyə, fərdi özünəməxsusluğa sadıqlıq hakimdir. Muxtar Qiyasının “Hörüklər” şeirində bədii qayə daha dərinidir. Hörüklər ədəbiyyatımızda həmişə qadın gözəlliyinin vəsfi üçün şairlərimizin qələmində əsas vasitəyə çevrilib. Şərq - Azərbaycan qadınının əsas gözəllik daşıyıcısı onun hörükləri olub. Ancaq uzun əsrlər bu gözəllik qara çadra əsarətində qalıb. Muxtar Qiyasi şeirin elə birinci bəndindən çadra əsarətini vurğulayıb ona müsbət mənə verərək, çadranı hörükləri naməhrəmdən qorumaq vasitəsi kimi təsvir edir. Birinci bəndin dördüncü misrasında şair ideyanı daha da müasirləşdirərək bu günümüz üçün kütləvi hal alan uzun hörüklərin kəsilməsinə etirazını bildirir:

*Çoxu çadra altda gizlətdi sizi,
Dəyməsin “naməhrəm” gözə hörüklər.
Çoxu da bilməyib qiymətinizi,
Kəsib qatdı sizi toza, hörüklər! [169, s.3].*

Hörüklərin qız-gəlinlərimizin iftixarı olduğunu vurğulayan şair hörük saxla - mağı onlar üçün ulu babalardan yadigar sayır:

*Həmişə sizinlə edir iftixar,
İsmətli gəlinlər, həyalı qızlar.
Bu xoş bir adətdir qalmış yadigar,
Ulu babalardan bizə, hörüklər [169, s.3].*

XX əsrin 70-90-ci illərində ədəbi mühitdə poeziyada Lütfuli Həsənov, Məmmədiyyə Süleymanlı, Yaqub Mahir, Ənvər Mirzəoğlu, Nurpaşa Hümətov, Qurtuluş Süleymanlı, Tofiq Qaffarov, Ələşrəf Şayan, Şahid Məmmədkərimov, Vaqif Aslan, Namizəd Xalidoğlu və digərlərinin yaradıcılığı cəmiyyəti müxtəlif qütblərdən əks etdirmişdir.

Ənvər Mustafayev XX əsr Şəki ədəbi mühitinin poeziya sahəsində tanınmış nümayəndələrindəndir. Şeirlərini heca və əruz vəznində “Mirzəoğlu” təxəllüsü ilə yazmış, dövrünün qüdrətli lirik və lirik-satirik şairi kimi tanınmışdır.

Şair şeir yazmağa 1954-cü ildə başlamış, həmin ildən “Səbuhi” ədəbi məclisinin sıralarına qatılmış, məclis gənc şairin bədii istedadının formalaşmasında böyük rol oynamışdır.

Ənvər Mirzəoğlunun yaradıcılığı “Səbuhi” ədəbi məclisi ilə daim yaradıcılıq əlaqələri saxlayan Bəxtiyar Vahabzadə və Nəbi Xəzri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Şairin yaradıcılığı lirik və satirik üslubdadır. 50-ci illərdə ədəbiyyata gələn Ə. Mirzəoğlunun ilk şeirlərində proletar şeirinin məfkurəsi öz əksini tapmışdır. Bu da onunla bağlı idi ki, həmin illərdə Bakı şəhərində olduğu kimi, bölgələrdə də dövrü mətbuat səhifələrində proletar puhlu şeirlərə üstünlük verilirdi. 50-ci illərdə “Nuxa fəhləsi” qəzetinin səhifələrində şairin çoxlu şeirləri dərc olunmuşdur. “Səbuhi”nin milli ruhlu istedadlı qələm sahibləri onu daha həyati mövzular qələmə almağa istiqamətləndirmişlər. Xüsusilə, ali təhsildən sonra bir müddət işsiz qalması, yerli məmurların ona laqeyd münasibəti Ənvər Mirzəoğlunun satirik ilhamını coşdurmuşdu. Artıq 60-cı illərdən o, qələmdaşları sırasında kəskin satiraları və üstüörtülü tənqid üsulu olan təmsilləri ilə diqqəti cəlb edirdi. O, satirik dili və orijinal mövzuları ilə M.Ə.Sabir, Ə.Nəzmi yolunun layiqli davamçısı idi. Şairin kəsərli satirik qələmi yerli məmurları narahat edir, hətta təqib və təhqirlərə məruz qalırdı.

Ənvər Mirzəoğlunun satiraları sırasında Səməd Vurğunun məhəbbət lirikasına nəzirəçilik də özünü göstərmişdir. Şairin “Var” rədifli satirası S. Vurğunun eyniadlı qəzəlinə nəzirə olaraq yazılmışdır.

Səməd Vurğunda:

*Hər bağı, hər bağçanın bir bülbüli-şeydası var.
Hər duyan qəlbin, əzizim , gizli bir sevdası var.
Böylə bir söz var ki, Vurğun indi Məcnun olub,
Şerü-sənət adlanan nazəndə bir Leylası var[313, c.2.s. 232].*

Ənvər Mirzəoğlunda:

*“Hər bağı, hər bağçanın bir bülbüli-şeydası var”.
Kabinet əhli bir aşıqdi onun da bir sevdası var.
Böylə bir söz var ki, indi müdir Məcnun olub.
Onun möhür adlanan nazəndə bir Leylası var[206, s.4].*

70-ci illərdə “Səbuhi” ədəbi məclisinin istedadlı satiriklərinin yazıları “Şəki fəhləsi” qəzetinin səhifələrində işıqlandırılırdı. Satiriklərdən Lütfuli Həsənov, Ələşrəf Şayən, Yaqub Mahir və başqaları satiranı cəmiyyətin ictimai eyiblərinə qarşı mübarizədə əsas silaha çevirmişdilər. Ənvər Mirzəoğlu da belələrindən idi. Onun M.Ə.Sabirə istinadən yazdığı “Qoyma gəldi” satirasında ictimai məzmun kəskin idi:

*Mirzə kimi bir qələm əlində,
Əfi ilantək faktlar dilində,
Batırar adamı nöqsan gölündə,
Xeyrəti pozandı, qoyma gəldi,
Yazandı, yazandı, qoyma gəldi! [12, s. 167],*

– misralarında şair ictimai nöqsanlar gölündə üzən antipodun obyektiv tənqiddən qorxduğunu Sabirənə şəkildə öz dili ilə tənqid etmişdir.

50-70-ci illərdə Ənvər Mirzəoğlunun qələmindən “Ferma müdirinin qışdan gileylənməsi”, “Stolumdan atdılar”[204]., “Qayıb yazma jurnalına”[205] və s. kimi satirik şeirlər çıxmışdır.

Şairin lirikasında heca vəznində yazdığı şeirlər də dil sadəliyi ilə oxucunun qəlbinə yol tapır. Onun bu vəznə yazmış olduğu əsərləri mövzuca rəngarəngdir. Təbiət, məhəbbət mövzuları əsərlərinin ruhunu təşkil edir. “Çiçəklər” adlı şeirində şair incə, zərif çiçəklərin baharın müjdəçisi olduğunu tərənnüm edərək yazır:

*Əlvan ləçəklərlə çətirlisiniz,
Bahar müjdəsizək atirlisiniz.
Hopmuş bu torpağa alın təriniz,
Onunçünmü belə atirlisiniz, çiçəklər?![12, s.170].*

Şair “Görəndə” qoşmasında ömrü şən bahara, arzuları isə çiçəyə bənzədərək, gözəl bir məhəbbət mövzulu bədii nümunə yaratmışdır:

*Ömür şən bahardır, arzular çiçək!...
Mən onun ətrini nuş etdim gerçək.
Qəlbimdə misralar qaynar bulaqtək,
Qara gözlər üstə teli görəndə [12, s.164].*

50-80-ci illərdə poeziyada Şəki ədəbi mühitinin layiqli təmsilçilərindən biri Nurpaşa Hümmətov olmuşdur. “Nuxa fəhləsi” qəzeti Nurpaşa Hummətov üçün bir təbliğat vasitəsi olmuş, 1946-1980-ci illərdə qəzetin səhifələrində şairin şeir və təmsilləri dərc edilmişdir.

Nurpaşa Hümmətovun ilk mətbu şeiri olan “Gül, ey Vətən” 1947-ci ildə “Gəncliyin səsi” almanaxında dərc edilmişdir. Şeirdə gənc şair doğma vətəninə - Azərbaycanca olan sevgisini aşağıdakı kimi ifadə etmişdir:

*Göydə günəş səcdə qılır bu ölkənin qüdrətinə,
Sinəsində bəslənilən igidlərin cürətinə,
Şair könlüm dilə gəlir, min bir dastan deyir yenə,
Hər fəslində bağlarında bitir lalə, gül, ey Vətən!
Əzəl gündən mən də sənənin vurğununam bil, ey Vətən! [142, s.11].*

Şairin gənclik dövrü yaradıcılığında tərənnümçülük, partiyaya, Lenin ideyalarına bağlılıq vardır. Bu bağlılıq onun Vətənə, partiyaya, orduya həsr etdiyi “Zəfər bayramı”, “Partiya”, “Sovet Ordusu”, “Mənim eşqim” şeirlərində daha qabarıq hiss olunur. Nurpaşa Hümmətovun şeirlərində əmək, dostluq, quruculuq, məhəbbət,

təbiət mövzuları aparıcıdır. Şairin bu mövzularda yazdığı “Ana Vətənim oldu”, “Çöllərdə bahar, ürəklərdə bahar”, “Öz komsomol bileti ilə”, “Montyor oğlan”, “Ana laylası”, “Öz əməlinlə”, “Doktor, kömək istəyirəm” və s. kimi onlarca şeiri bitkin kompozisiyaya malik gözəl sənət əsərləridir. O, başqalarını təkrarlamağı sevməyən, bədii yaradıcılıqda özünəməxsus yolu, fərdi üslubu olan sənətkardır. Müəllif özü ədəbiyyat mütəxəssisi olduğundan əsərlərində forma və məzmun mütənasibliyi gözlənilmişdir, lirik şeirlərinin dili sadə və axıcıdır. Şairin 40-60-cı illər yaradıcılığının məhsulu olan “Bahar”, “Göy çəməndə gözən zaman”, “Kənddən məktub”, “İstəyirəm yazam mən”, “Vicdan”, “Dinc qoymayı ürək mənə” və s. şeirlərində dəqiq deyim tərz, forma mütənasibliyi və məzmun gözəlliyi vardır.

Nurpaşa Hümətov ədəbi mühitdə həmçinin kəskin satiraları ilə də tanınmışdır. Satirik ruh onun yaradıcılığında epizodik xarakter daşımamış, cəmiyyətdə gördüyü naqislikləri tənqid etmişdir. Şairin bu istiqamətdə yazdığı “Şərəşürov”, “Yekəldi...düzəldi”, “Sədrin hörməti” satiralarında və “Qarğa və bülbül”, “Qaranquş və pişik”, “Sərçənin köməyi” təmsillərində zamanə ilə ayaqlaşmayan, tufeyli həyat sürən adamları tənqid atəşinə tutulmuşdur. “Sədrin hörməti” satirasında işdə dərəbəylik yaradan, kolxoz təsərrüfatını idarə edə bilməyib hər işi rüşvət yolu ilə həll edən kolxoz sədrləri tənqid edilmişdir.

“Yekəldi... Düzəldi” satirasında N.Hümətov rüşvət yolu ilə vəzifə kreslosunu ələ keçirib mənəm-mənəmlik edən, rüşvət verib ələ keçirdiyi vəzifə kreslosundan istifadə edərək rüşvət alıb gündən-günə “şişən”, kökələn bir məmur obrazı yaratmışdır. Lakin ətli-canlı müdirin rüşvət yolu ilə yığıdığı pul özünə qismət olmur. Haram tikəni onun boğazında qoyan müəllif yazır:

*....Müdir canlı müdir oldu,
Ətli, qanlı müdir oldu.
Nədəndirsə bu ət, bu can
Əhvalını etdi yaman.
Bədənində qalmadı tab,
Yeriyəndə çəkdi əzab.
Çox darıxdı ürəyindən*

Nəfəs çıxdı kürəyindən... [142, s.174; 16, s.208].

Əsərin məzmunundan çıxan nəticə bundan ibarətdir ki, haram yolla qazanılan varidat insana xoşbəxtlik gətirməz.

“Kirpi” jurnalı da Nurpaşa Hümətovun satirik şeirlərinə səhifələrində yer vermişdir. Jurnalın 1962-ci il 6-cı sayında onun “Saatlar, ay saatlar” satirik şeiri dərc edilmişdir. Əsərdə müəllifin dəqiq müşahidələri əsasında baxımsızlıq ucbatından şəhərin mərkəzi küçələrinə qoyulmuş saatların aylarla düz işləməməsi tənqid edilmişdir.

Nurpaşa Hümətovun lirik yaradıcılığında məhəbbət mövzusu da aparıcı yer tutur. Onun təsvir etdiyi məhəbbət büllur kimi saf, ülviməhəbbətdir. Şairin fikrincə, məhəbbət, hətta daşı əridən, yandıran bir qüvvədir. Hər ürəkdə, könüldə onun hökmü var ki, hətta çeşmələr, çaylar belə onsuz quruyar:

*Məhəbbət yandırar, əridər daşı,
Çeşmələr, çaylar da onsuz quruyar.
Göylərə qaldırar dostu, sirdaşı,
Onun hər ürəkdə ölməz hökmü var [142, s. 23].*

Məhəbbət anlayışını məhdud deyil, geniş mənada canlandıran şair, insanlara olan məhəbbətinin ömrü boyu onu müşayiət etdiyini, bu məhəbbət ölərsə, özünün də öləcəyini bildirərək yazır:

*Məhəbbət qəlbimdə gəncləşir hələ,
Qorxum yox tufandan, borandan, çəndən,
Həyatım nə qədər uzansa belə,
Məhəbbət ölən gün ölərəm mən də [142, s. 23].*

Nurpaşa Hümətovun da lirikasında Cənub mövzusu, biri-birindən ayrı salınmış iki qardaşın birləşməsi arzusu öz əksini tapmışdır. Bu baxımdan “Sual” şeiri diqqəti cəlb edir. Şair şeirdə yanıqlı poetik dillə ayrılıq həsrətini oxucusu ilə aşağıdakı kimi bölüşür:

*Bir ananın balasıyıq,
Nə vaxtadək hicr oduna,*

Yana-yana qalasıyıq?

Sən o tayda, mən bu tayda[142,s. 45; 267, s. 271].

Qısaca təhlilini verdiyimiz şeirlərdə ürəyini xalqı yolunda çıraq kimi yandıran birşairin poetik ruhu ilə bərabər didaktik fikirlərin də əksini tapdığını görməmək mümkün deyil.

XX əsrin 50-90-cı illərində və XXI əsrin əvvəllərində mövzu rəngarəngliyinə görə müasirlərindən fərqlənən, satiralarında böyük M.Ə.Sabir, qoşma, gəraylı və təcnislərində klassik aşiq şeiri, sadədilli qəzəlləri ilə dahi ƏlağaVahid ədəbi ənənələrinin davamçısı olan Yaqub Mahir dövrün qüdrətli şairi olmuşdur.

Yaqub Mahir zəngin yaradıcılıq, yoxsulhəyat yolu keçmişdir. Qəzəl yaradıcılığının mükəmməl nümunələrindən olan:

Dünyada var nə desən, təkə vafadan, qeyri,

Görmədim bir yaxşı şey cövrü-cəfadən, qeyri [12, s.186].

mətləli qəzəlinde ifadə etdiyi:

Haqsızlıqlar görmüşəm, göz yaş tökməkdi peşəm,

Bu bağdan dərməmişəm dərdü-bəladən qeyri,

Adamlı adamlar, ey dost, dünyanın keyfin çəkir,

Mənsə bol-bol udmadım təkə həvadan qeyri[12, s.186],

misralar şairin yoxsul, məşəqqətli həyatına işarədir.

Bu qəzəl dahi Məhəmməd Füzulinin:

Yar qılmazsa mənə cövrü-cəfadən qeyri,

Mən ona eyləməyəm mehrü-vafadan qeyri[130,c.1, s.295], –

mətləli qəzəlinə orijinal nəzirədir.

İlk yaradıcılıq nümunələrindən satiralarının elin rəğbətini qazandığını “Hazıram” şeirində əks etdirən şair yazmışdır:

Bir zamanlar satiralar yazandım,

O vaxt elin rəğbətini qazandım,

Mahir, de ki, var öz əhdim, öz andım,

Namərdlərin məcazını pozuram,

Vətən, sənə xidmətində hazıram[316, s.32; 16, s.8].

Yaqub Mahirin “Cürəbəcürə” tiplər qalereyasına daxil olanlar – xalq malına xor baxıb, əliqabarı zəhmətkeşin əməyini mənimsəyən kolxoz sədrələri, ferma müdirləri, rüşvətxor idarə rəhbərləri, əməyə xor baxan gənclər, dindən xalqı soymaq vasitəsi kimi istifadə edən mollalar, övladlarının yaramaz hərəkətlərinə bəraət qazandıran valideynlər, cindarlar, çoxarvadlılıq ideyabazları və başqa tiplər Sabiranəşəkildə ifşa olunmuşlar.

Əminliklə qeyd etmək olar ki, XX əsr Şəki ədəbi mühitində Yaqub Mahir qədər satiraya müraciət edən ikinci bir şair olmamışdır. Şairin satirik yaradıcılığı cəmiyyəti dəqiq müşahidə qabiliyyətindən, haqsızlığa və ədalətsizliyə disident münasibətindən və şəxsi həyatından qaynaqlanmışdır. Satirik yaradıcılığına XX əsrin 50-60-cı illərində başlayan şair Şəkiddə M.Ə. Sabir satira ənənələrinin mahir davamçısı kimi tanınmışdır.

Yaqub Mahir ustadının “Nə yazım?” şeirinin adına sual qoymayaraq “Yazım” adı ilə orijinal bir nəzirə yazmışdır. Sabirdən fərqli olaraq Yaqub Mahir şeirin dördlük formasını seçmişdir. Müəlliminə bənzəmək istəyən şair eşidib-gördüyünü Sabirsayağı, olduğu kimi, gülüözündən də gözəl, idbarı tikan kimi əks etdirməyi, aşkarlığın yaratdığı imkanlardan istifadə edərək tənqid silahını cəsarətlə işə salmağı planlaşdırmışdır:

İstərəm Sabir olub, bir neçə əşar yazım,

Eşidib, gördüyümü ələmə aşkar yazım,

Gülü güldən də gözəl, tikanı idbar yazım,

Aşkarlıqdı buna ixtiyarım var yazım[15, s.88; 16, s. 12;316, s.99;].

Müəllimi M.Ə. Sabir kimi haqq yolunu tutaraq haqqın tərəfində durmağı, hər yalana, saxtakarlığa nifrət etməyi, bəzi qələmdaşları kimi milçəyi filə bənzətməməyi, ağla qaranın yerini düzgün təyin etməyi Yaqub Mahir yaradıcılıq proqramının əsası saymışdır:

Yazıram, car çəkirəm, qoy, yaşasın haqq deyə mən.

Olsun nifrət deyirəm, hər yalana, saxtaya mən.

Çox yazanlar tanıram ki, qaranı ağdı yazıb.

Şişirdib milçəyi zalım balası, dağdı yazıb [15, s.88; 16, s 12; 316, s. 99;].

Yaqub Mahir M.Ə. Sabir məramının qaydalarını pozub saxta sosializm planı üçün göy meşəni bağ yazan, süzməni şit yağ kimi qələmə verən şairləri Sabir əqidəsinə xəyanətdə günahlandırıb onlara: “Görüm heç bilməyəsiz dəhridə ünvanınızı” – deyərək qarğış edir:

Planın xətrəsinə göy meşəni bağdı yazıb.

Utanıb eyləmədən, süzməni şit yağdı yazıb.

Oxuyan söylədi, Allah ala imkanınızı.

Görüm heç bilməyəsiz, dəhridə ünvanınızı [316, s.99; 16, s. 12; 15, s.89].

Şeirinin sonunda Sabirin ruhuna sənətkarın hörməti, ədəbiyyatdamövqeyi açıqlanır. Oxucu inanır ki, şair heç bir vəchlə qaraya ağ deməyəcək, bağın meyvəsini dərməsə ona bağ deməkdən çəkinəcək, xalqının təəssübkeşi, ona ilham verən isə öz əlinin zəhməti və xalqının ona verəcəyi dəyər olacaqdır:

Mahirəm, ölləm, inan, qaraya ağdır demərəm.

Dərməsəm meyvəsini, hər bağa bağdır demərəm.

Güvənir çünki könül öz əlimin zəhmətinə,

Bir də ki, ortağam mərd xalqımın səadətinə[316, s. 99; 16, s.13; 15, s.89].

XX əsrin 90-cı illərində müstəqilliyin ətrini dadıb oyanan millətin oyanışından hiddətlənərək həyəcan keçirən tipin mənəvi böhranı Yaqub Mahirin “Qoymayın” satirasında tam çılpalıqlığı ilə verilmişdir:

Varlı deyirdi, ay aman, millət oyandı qoymayın,

Alışdı bağrımın başı, alışdı, yandı qoymayın[316, s. 83; 16, s. 17; 15, s.93].

Kütlənin oyanışı, müstəqilliyin şirinliyini dadmaq üçün aparılan mübarizə varlıları narahat etmişdir. Onun nəzərində min-min olan dinsizlər, əcinnə və cinlər onların rahat həyatına mane olmuşlar:

Bir deyil ki, min-mindilər, arları yox, bidindilər,

Əcinnədilər, cindilər, Allah, amandı qoymayın [316, s. 83; 16, s. 17; 15, s.93].

Satirada hədəflərini ifşa etmək üçün müəllif maraqlı bənzətmələrdən istifadə etmişdir. O, xalqa xeyir verməyənlərin boyunu “tirə”, üzlərini “fətirə” bənzətməklə, harın həyatını vurğulayaraq ifşa oxunu birbaşa onların ürəyinə sancır:

Var üzləri fətir kimi, boy-boy gəzirlər tir kimi,

Onların vəhşi şir kimi, zəhmi yamandı qoymayın [316,s.83; 16, s. 18; 15,s.93].

Milli oyanışın nəticələrindən qorxan vəzifə sahibləri məzlum xalqa qarşı hər cür susdurulma vasitəsini işə salmışlar. Şair satiranın aşağıdakı beytində onların bu iyrənc niyyətlərini sadalayaraq yazır:

Dillənənin dilin kəsin, dama basın, alın səsin,

Vurun, qırın lap çənəsin, bəlkə dayandı qoymayın [316, s.83; 16,s.18; 15,s.93].

Xalqı incitməkdən, ədalətsiz rəftardan zövq alan dövlət məmurlarının son məqsədi budur ki, xalqın iradəsini qırmaqla, onu susdurmaqla üstqurumun sadıq nökrələri olduqlarını bir daha təsdiq etsinlər:

Əzin, dönsünlər qoy muma, başlarına uçsun koma,

Ayaq açsın icraykoma, desin amandı qoymayın[316, s. 83; 16, s. 18; 15, s.94].

Şair cəmiyyətdə olan çatışmazlıqlardan biri kimi savadsız kadrların vəzifə kreslosunda oturaraq xalqı soymasını, qohumbazlıq və karyeraçılıq hissləriniictimai bəla kimi “Bu sən öl” satirasında verə bilmişdir. “Bu sən öl” müraciət formasıözü göstərir ki, tutduğu vəzifə iləöyünən bu antipod mənəvi cəhətdən də kamil adam deyil. Şair onu danışdıraraq xalq üçün deyil, qohum-qardaş, dost - tanış üçün çalışdığını, onların nurlu çırağı, xalqın isə qaranlıq gecəsi olduğunu satiranın birinci təqdimat bəndində diqqətəçətdirir:

Dost-tanışdan ötəri

Nurlu çırağam, bu sən öl.

Qohum-qardaş təpədir,

Mən uca dağam, bu sən öl [316, s.96; 16,s. 50; 15, s.122-123].

Şeirin sonrakı bəndində oxucu soyğunçunun talan obyektlərinə təyin etdiyi mənfi tiplərin tutduğu vəzifələr və“xalqa xidmətlərinin” məzmunu ilə tanış olur:

Qoymuşam qardaşımı,

Karlı bir anbara müdir.

Şükr olsun xudaya,

Lap kefi çağam, bu sən öl [316, s. 96-97; 16,s.51; 15, s.123].

Şeiri oxuduqca oxucu qanunların aliliyinin hökm sürdüyü sovet cəmiyyətində bu cür insanların vəzifə başında əyləşməsinə təəccüb edir.Rüşvətxor idarə rəhbərinin

təyinatı başabaşöz adamlarından ibarətdir. İdarənin əsas maliyyə bazası olan “mühasibatlıq” və “xəzinə”sinəmi vəəmişadələr rəhbərlik edir. Mənfi tipin ləzzət dolu niyyətləri, sevinci misraların “məzmunu”nu daha da artırır. İdarəməkdəşləri kefdədir:

*Öz əmim hesabdarım,
Əmişadəm xəznədarım.
Arxasında onların,
Köklü dayağam, bu sən öl [316 , s. 97; 16,s.51; 15, s.123].*

Vəzifə peşkəşliyi, yağlı gəlir gətirən idarə postlarının zəbt edilməsində bacıoğlunun da payı unudulmayıb.“Qədirbilən” dayı tərəfindən idarəyə yeni gətirilmiş təzə“Qaz” maşını illərlə növbə gözləyəne deyil, məhz ona həvalə edilmişdir:

*Bacımın oğluna verdim,
Təzə bir “Qaz” maşını.
Girləsin qoy başını,
Nə qədər sağam, bu sən öl [316, s. 97; 16,s.51-52; 15, s.123-124].*

Hətta canıyanan rəis kürəkən vəzifə hərracında ailə mənafeyi naminəöz savadsız qayınanasını da yaddan çıxarmamışdır. Yazı-pozudan “yaxşı” başçıxaran “savadlı” qayınanaya yalançı yazıların aləti olan yazı makinası tapşırılmışdır:

*Makinaçılığın yön
Görmüşən öz qayınanama.
Mənə, qoy, söyləməsin,
Sönmüş ocağam, bu sən öl[316, s.97; 16,s. 52; 15, s.124].*

Mənfi tip o qədər qudurğanlıq azarına tutulub ki, aşkarlığın yeli onun yağlı sümüklərinə təsir eləmir, “dayısı” güclü olan müdir, hətta şairə də qorxmazlıq yolunda meydan oxuyur, vəzifəsinin əbədi olduğunu, dinənin ağzını pulla yumacağınıəminliklə bildirir:

*Ey Mahir, ölməmişəm,
Hər nə qədər burda varam.
Dinənin ağzını pulla,*

Yumacağam, bu sən öl[316, s. 97; 16,s.52; 15, s. 124].

XX əsr Şəki ədəbi mühitində yazıb-yaradan şairlərin yaradıcılığında məhəbbət lirikasının özünəməxsus yeri vardır. Yaqub Mahirin məhəbbət dünyasında tərənnümə daha çox məruz qalan iki Məşuqə surəti vardır. Bunlardan biri Ələsgər kimi eşq oduna düşərək vüsalına çatmayıb, xəyalı ilə yaşadığı, adı oxucuya pünhan qalan Məşuqə obrazı, digəri isə ona həyat bəxş edən, uzunmüddətli ailə həyatı sürüb, üzləşdiyi bütün çətinliklərdə ona həmdəm olan real sevgilisi Solmaz xanımdır.

Şair nakam məhəbbətə dair yazmış olduğu şeirlərində gah səmimi, gah da çəkdiyi əzabları əbəs bilib, üzülməsinə peşman olan bir aşiq kimi özünü təqdim etmişdir. İlk məhəbbətinin uğursuzluğu şairi eşqdən narazı salmış, bir neçə şeirində Məşuqəsini tənqid etməkdən belə çəkinməmişdir. “Qəlbini” adlı gəraylısında və “Adı gələndə” qoşmasında şair fələyə sevgilisinin vəfasızlığından şikayət etmişdir:

Fələk, mənə bu dərd bəsdı,

Yaralayıb yar qəlbimi.

Həyatdan bil, yellər əsdi,

Sardı soyuq qar qəlbimi, [315, s. 76; 15, s. 248],

– yazaraq yarını sevgidə sabitqədəm olmamaqda günahlandırmışdır. Gənclik illərinin dəli sevdası şairi məhəbbət tonqalında yandırmışdır. “Qaçma uzağa” şeirində Yaqub Mahir əlçatmaz sevgilisinin Ay parçası kimi gözəl olduğunu, birdəncə bir əppək olub yoxa çıxdığını xalq danışıq dilinin incəliklərinə söykənərək o dərəcədə inandırıcı şəkildə vermişdir ki, oxucunun məğrur aşıqın izzətlərinə həmdəm olmaqdan başqa bir çarəsi qalmır:

Bir gözəl sevmişəm Ay parçasıtək,

Fələk çəkdi məni çətin sınağa.

Birdəncə o itib oldu bir əppək,

Çıxmadıq onunla qabaq-qabağa [315, s. 5; 15, s. 249].

Şairin acınacaqlı ömür yolundan bəlli olduğu kimi, Məşuqəsinin atası tərəfindən onun saf, təmiz sevgisinə çəkilən sədd sevgilisini ondan çəkinməyə məcbur etmişdir. Sevgiyi qızı ancaq rüyalarında görəndə Aşıqın həsrətdən əsəbləri tarıma çəkilmiş, bədənində güc qalmamış, sevgi aləmində ruhdan düşmüşdür:

*Bədəndə hisslərim qalıb tarımda,
Büsbütün puç olub etibarım da,
Çox zaman görürəm rüyalarım da,
Verərkən o güllə dodaq-dodağa [315, s. 6; 15, s. 250].*

Məhəbbət lirikasının zirvəsində dayanan poetik örnəklərdən biri olan “Düşdü” gəraylısı Yaqub Mahirin aşiq poeziyasını, Ələsgər irsini mükəmməl bilməsindən xəbər verir. Lakin poeziyada Yaqub Mahirin öz halal və saf yolu var. O, təqlidçiliyi sevmir. Bu gəraylıda o, deyim tərzinə görə Dədə Ələsgərə yaxınlaşır. Şeirdə fikir o qədər dərin, deyim o qədər sadədir ki, birnəfəsə əzbərlənir:

*Bir gözəlin yanağında
Gözüm qara xala düşdü.
Elə sandım yaz çağında,
Yal-yamaca lala düşdü[316, s. 52; 15, s. 252].*

Təsvirin bitkinliyi göz qabağındadır. Şair gözəlliyi gözəllik içərisində gizlətməmişdir. Gözəlin gözəlliyi, yanağının laləyə bənzədilməsi, lalənin adı çəkilməsi də, təsəvvürə gələn ilk təsvir elementidir. “Yal-yamaca lala düşdü” misrası ilə şair bu fikri təsdiq edir.

Şeirin dördüncü bəndində Yaqub Mahir saf, təmiz sevgiyə qarşı çıxan, pul hərisi olan valideynləri sevgilisinin atasının şəxsində tənqid etməyi unutmamışdır:

*Qız olsa da su pərisi,
Atasıydı pul hərisi,
Çıxdı qızın müştərisi,
Qəm karvanım yola düşdü[316, s. 52; 15, s. 252].*

Sevgilisinin yolunda çıraq kimi şölələnib yanmasını Yaqub Mahir “Mənəm” rədifli gəraylısında oxucuya çatdırmışdır. Şeirdə elə bir bənd yoxdur ki, fikir obrazlılıq üzərində köklənməsin. Məşuqənin aşıqdən qıraq-qıraq gəzməsi aşıqini şöləli çıraq kimi yandırır-yaxır:

*Gözəl, gəzmə qıraq-qıraq,
Bil ki, səni anan mənəm.
Həsərinlə olub çıraq,*

Şöhlənib yanan mənəm[316, s. 53; 15, s. 253].

Aşılıqdə özünü Ələsgərə bənzədən şair “Yara məni” qoşmasında cinaslıq yaradaraq söz sərraflığını sübuta yetirir. Sevgi oxundan yaralanmış aşiq sevgilisinin əlindən Kəbutər kimi uçub getməsindən şikayətlənərək, aldığı yaranın göynərtisini bəyan edir, sevgilisinə qovuşmaq üçün Tanrıya yalvarır:

Yardan yaralıyam Ələsgər tək,

Dəmbədəm göynədir o yara məni.

Əldən uçub getdi Kəbutər tək,

İlahi, qovuşdur o yara məni [316,s.106; 15, s. 265].

Mümunə gətirdiyimiz bəndin ikinci misrasında şairin “yara məni” sözünü “yara” mənasında, dördüncü misrasında isə sevdiyi “yar” mənasında işlətdiyi tam şəkildə oxucuya aydındır. İkinci bənddə bədiilik daha səmimi verilmiş, şair sadə düşüncə tərzilə fikirlərini ifadə edərək sonuncu misrada verilmiş “yara məni” ifadəsi ilə kimin onu yarına rast gətirməsini söyləmək istəmişdir:

Baxışla danışdıq, hey mənə baxdı,

Gözləri canımı min oda yaxdı,

Nə bilim olmazmış yetimin baxtı,

Rast etdi kim, könül, o yara məni?[317,s.106; 15, s. 266].

XX əsrdə Şəki ədəbi mühitində yazıb-yaradan şairlərin yaradıcılığında təbiət gözəlliklərinin tərənnümü xüsusi yer tutur. Azərbaycan poeziyasında təbiət lirikasının xüsusiyyətlərindən danışan görkəmli ədəbiyyatşünas Akif Hüseynov yazır: “...*təbiət poeziyası tək cə hisslər, duyğular poeziyası, ancaq gözəllik, şairanə mənzərələr aləmi deyil, həm də fəal mühakimə, təfəkkür, milli idrak poeziyasıdır, fikir dünyasıdır*”[151, s. 154].

Doğma yurdun, onun başı uca dağlarının, zirvələrinin təsviri, qüvvətli peyzaj, bədii ümumiləşdirmələr Yaqub Mahirin təbiət lirikasının ruhunu təşkil edir. Onun lirik fondunda bu mövzuda çoxlu şeir nümunələri vardır. “Gəl” , “Bahar gəldi”, “Soyuq qış günü”, “Bülbülün” , “Ana təbiət”, “Buludlar”və s.şeyrlər bu silsiləyə daxil olan maraqlı bədii nümunələrdir.

Dağlar qoynunda həyata göz açan şairin “Ana təbiət” şeirində ilin müxtəlif fəsillərində təbiət gözəllikləri vəsf edilir. Şair şeirin birinci bəndində ümumiləşdirmə apararaq yaz, yay, payız və qış fəsillərinin rəng calarını bir misra daxilində verməklə, hansı donu geyir-geysin, təbiət oxucunun gözlərində gözəllikləri ilə diqqəti cəlb edir:

Gah sarı geyirsən, dah ağ, gah yaşıl,

Ey gözəl təbiət, ana təbiət!

Hansı dona girsən sənə yaraşır,

Ey gözəl təbiət, ana təbiət! [315, s.87; 15, s. 267].

Şeirin ikinci bəndində vurğun şair yaz və payız fəsillərində yağışın yağması ilə küçələrdən suyun şırhaşır axmasını, çayların köpüklənərək daşmasını, bu mənzərədən alınan ilhamı o qədər real təsvir edir ki, oxucu özünü yağışlı bir günün sərinliyində hiss edir:

Yağanda dağlara yağış şırhaşır,

Köpüklü çayların çağlayır, daşır,

Seyrinə dalanda gözlər qamaşır,

Ey gözəl təbiət, ana təbiət! [315, s.87; 15, s. 268].

Qoşmanın üçüncü bəndində şair obrazlılığı gücləndirərək oxucunu geniş çöllərin, yaşılbaşlı göllərin seyrinə daldırıb ilhamını coşdurduqdan sonra, əsən yellərin təbiətin saçını neçə daraması mənzərəsi ilə tanış edir:

Qəlbləri oxşayır geniş çöllərin,

Yaşılbaşlar üzən dərin göllərin,

Darayır saçını əsən yellərin,

Ey gözəl təbiət, ana təbiət! [315, s.87; 15, s. 268].

Şair ana təbiətin hər detalını –buludlarını, ağacını, quşunu, heyvanını təsvir etməklə dağların səkisində qərarlaşan doğma Şəkini nəsillərə sevdirmək üçün bu vasitələrə əl atmışdır.

Yaqub Mahirin çoxşaxəli yaradıcılığında nəsihətəməz ruhlu şeirlər də yer tutur. Xalq poeziyasının tərbiyə məqsədlərini mükəmməl bilən müdrik şair müxtəlif janrlı əsərlərində gənc nəslə tərbiyələndirmək, onları vicdani və əxlaqi saflığa yönəltmək üçün nəsihət ruhlu, aforizmlərlə yüklənmiş şeirlərə də yer vermişdir. Müdrik el

şairinin “Olmaz-olmaz”, “Qoydu getdi”, “Var”, “Söz qabağında”, “Tən uzat”, “Qismət olmasa”, “Söz yeri”, “Sözü var kimi” və s. kimi şeirləri tərbiyə məsələlərini özündə əks etdirən əsərlərdir.

Şair həmişə sözün, əməlin güzgünlüyünü, saflığını həyatının yavanlığı saymışdır. Bu yolda dincliyin nə olduğunu bilməyən, həmişə doğrunu, haqqı yazacağını, oxucularını da bu yolu tutmağa vadar edəcəyini bəyan edən şair “Haqq yolu” şeirində:

*Könül, tutduğun yol haqqın yoludu,
Olmasın bu yolda dincliyin sənin.
Dədən də, baban da oradan keçib,
Şərəfli bir yoldu keçdiyən sənin*[316, s.186; 15, s. 279],

– yazaraq bu yolun qədim dədə-baba yolu və şərəfli yol olduğunu vurğulamışdır. Şeirdə aforistik fikirlər ifadə edən şair haqq yolunu əbədi dinclik, əbədiyaşarlıq yolu kimi səciyyələndirərək bu yolu seçənləri, yalnız haqqın sevgi bədəsini içərək əbədi həyat qazananları xoşbəxt sanır.

Yaqub Mahir əxlaqi dəyərləri, haqqı, ədaləti hələ uşaqlıqdan ömür yoluna yoldaş etmişdir. Şairə görə, haqqı, ədaləti qorumaq, onun daim müdafiəçisi olmaq, həyatda düz danışan insanların tərəfində durmaq, onlara düzgün qiymət vermək ağıllı insanların işidir. Bu fikirlərin bədii təcəssümünü müdrik şair “Haqq sözə” rədifli qəzəlində əks etdirərək yazır:

*Uşaq ikən açmışam, qədəm-qədəm üz haqq sözə,
Görmüşəm, qiymət verir əqli olan düz haqq sözə* [316, s.186; 15, s. 280].

Şair qəzəlin ikinci və üçüncü beytlərində fikirlərini oxucuya daha dərindən çatdırmaq üçün xalq müdriqliyinə əl ataraq, “Yalançının xəmiri yalanla yoğrulub”, “Dinsizə qızıldan don geydirsən də haqqa gətirə bilməzsən” və “Doğruluq dost qapısıdır” atalar sözünü improvizə edilmiş şəkildə şeirə gətirərək böhtançıların xəmirinin yalanla yoğrulduğunu, dinsizə qızıldan don geydirilsə belə, onun haqqa gətirilə bilinməyəcəyini, düzlüyü, doğruluğu dost qapısı bilib, həmişə yalandan uzaq olmağı, doğru danışmağı oxucusuna məsləhət bilir:

*Yalandan yoğrulubdu böhtançının xəmiri,
Qızıldan don geysə də, inanmaz dinsiz haqq sözə.
Atalar doğru deyib, düzlükdü dostluq qapısı,
İnamsız inanmasın, gəl, inanaq biz haqq sözə*[316,s.186-187; 15, s. 281].

“Söz yeri” şeirində də şair oxucusu ilə aforizmlərin dili ilə danışır. Hər şeyin yerini bilmək həyatın tələbidir. Çoxun çox, azın az yeri var həyatda. Ancaq azın və çoxun dərəcə ölçüsü də daim gözlənilməlidir. Qoşmanın birinci bəndində şairin müdriklik dünyasının zənginlikləri oxucunun diqqətini cəlb edir:

*Həyatda hər şeyin öz ölçüsü var,
Çoxun çox yeri var, azın az yeri.
Yayın ortasında axtarsan da qar,
Qışın qış yeri var, yazın yaz yeri*[316,s.23; 15, s. 282].

Şair var-dövlət düşkünlüyündən uzaq olmağı, var-dövlət sahibi olan insanların səxavətli olmalarını sətiraltı mənalandırırsa da, var-dövlətə, pula görə bütün yaxınların, hətta övladın xoş münasibətini əxlaqi naqislik kimi istəmir.

İnsanın bəzəyini, fəxr mənbəyini yüksək əxlaqi göstərici kimi halal əməyində, gözəlin gözəlliyini təkcə zahiri görünüşü ilə deyil, mənəvi gözəlliyində axtaran şair yenə də aforizmə əl ataraq ördəyin qaz yerişi gedə bilməyəcəyini, ördəyin ördək, qazın qaz yerişi olduğunu vurğulayaraq şeirin dördüncü bəndində yazır:

*İnsan fəxr eləyər halal işiylə,
Gözəl xoş görünər görünüşüylə,
Ördək çox gəzsə də qaz yerişiyə,
Yerişdə verəmməz heç də qaz yeri* [316,s.24; 15, s. 282].

Şair sözün dəyərini bilib, onu ölçüb, biçib danışmağı, yeri gəldikdə lazımi sözü deməyi ən mühüm mənəvi ölçü kimi insanların qarşısına qoyur. Çünki atalar doğru buyurub: “Sözü danışdın, artıq sənə deyil”. Yaqub Mahir şeirin möhür bəndində özünün də daim dəyərli sözü ürəyində doğrayıb tökərək yazacağına söz verir:

*Yaradan məxluqu ələr ələkdə,
Haqlıyam göylərdən ensə fələk də,*

Ey Mahir, ölçüb biç sözü ürəkdə,

Doğra, tök, gəldikcə sözün söz yeri[316,s.24; 15, s. 283].

XX əsrin 40-90-cı illərində Şəki ədəbi mühitində lirik şeirin təmsilçilərindən biri əsərlərini “Şayan” təxəllüsü ilə yazan Ələşrəf Məmmədov olmuşdur.

Ə.Şayan ədəbiyyata lirik şeirlərlə gəlmişdir. Onun şeirlərini diqqətlə oxuduqda doğma Vətəni Azərbaycanı həmişə azad görmək istəyən, onun tərənnümündən doymayan bir şair nəfəsi duyulur. Şairin “Azərbaycan”, “Sevirəm mən”, “Vətən görürəm”, “Dostlar” və s. kimi şeirləri yüksək vətənpərvərlik duyğusu ilə yazılmışdır. “Sevirəm mən” şeiri proqram polunu oynayan əsər təsiri bağışlayır. Yüksək insani duyğularını şair səkkiz bənd daxilində ipə-sapa inci kimi düzmüşdür. Şeiri oxuyan hər kəsin gözünün qarşısında zəngin qəlbə malik bir şair-müəllim canlanır:

Müəlliməm işim çətin,

Şagirdlərim - var-dövlətim,

El yanında var hörmətim,

Etibarı sevirəm mən [118, s.57].

Şairin vətənpərvərlik motivli lirikasında ölməz S.Vurğun yaradıcılığına məhəbbətin ifadəsi olan “Azərbaycan” şeiri mühüm yer tutur. Şair sadə, obrazlı bir şəkildə oxucusuna sevimli Vətəninini onun gözəl, füsunkar təbiəti ilə birlikdə tərənnüm edir. Şeiri oxuyan qeyri-milli oxucu Azərbaycana bir pəri kimi vurulur, onun bülüllü bağlarında, başı buludlara dəyən dağlarında, bənövşəli, güllü bağlarında gəzmək istəyir:

A dostlarım, gül-çiçəkli,

Çəmənazardır Azərbaycan!

Ürəkləri ruhlandırان,

Xoş bahardır Azərbaycan! [118, s. 27].

Ələşrəf Şayanın lirikasında məhəbbət mövzulu şeirləri diqqəti az cəlb edir. Şair “Etiraf” şeirində məhəbbətdən az yazmasının səbəbini aşağıdakı kimi açıqlayır:

Əgər məhəbbətdən az yazmışamsa,

Sanmayın, a dostlar, az yanmışam mən,

*Yanğısı güclüdür ilk məhəbbətin,
Azı min bir dəfə odlanmışam mən [118, s.79].*

Şeirdən bu nəticə hasil olur ki, şairin ilk məhəbbəti ağır müharibə illərinə düşmüş, uğursuzluqla nəticələnmişdir. Uğursuzluğun səbəbini isə şair şeirin ikinci bəndində əks etdirmişdir:

*Ömrün odlu çağı odlarda keçdi,
Gülü açılmadı ilk məhəbbətin.
İlk görüş çevrilib son görüş oldu.
Sirdaşı kəsildi əbədiyyətin [118, s.79].*

Lakin bunlarla yanaşı, Ələşrəf Şayanın arxivində məhəbbət lirikasını səciyyələndirən “Gözlərin”, “Yadigar”, “Yadıma düşdü” kimi şeirlər diqqəti cəlb edir. “Gözlərin” şeiri dil sadəliyi, məzmun baxımından daha gözəldir:

*Neyləyim çoxdandır vurğunuyam mən,
Çatma qaş altında qara gözlərin.
Gözlərin gözümə sataşanda, qız,
Vurur sinəm üstə yara gözlərin [118, s. 63].*

Şairin gənc nəslin hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsində mühüm rol oynayacaq şeirləri də vardır. Onun “Soruş” şeiri bu baxımdan diqqətəlayiqdir. Şair torpaq müqəddəsliyini, onun əzizliyini, Vətən sərhədlərinin toxunulmazlığını qorumağı gənc nəslə müqəddəs bir vəzifə kimi tapşırıraq yazır:

*Anmadıq döyüşün dəhşətlərini,
Qoruduq, Vətənin sərhədlərini,
Alçaq faşistlərin vəhşətlərini,
Hər torpaq altında yatandan soruş [118, s.84].*

50-70-ci illərdə satirik poetik ruh Ələşrəf Şayanın yaradıcılığında da özünü göstərmişdir. Şairin “Nə çətin oldu?”, “Ərizə”, “Hayıf ki, çoxdur”, “Neyləyə billəm?”, “Məsləhət”, “Oğluma bir maşın vəd eləmişəm”, “Fərasətli rəis”, “Niyə deyir?” şeirlərində satirik ruh hakimdir.

“Nə çətin oldu?” satirasında şair vicdanlı əməkdən qaçan bir məmur surəti yaradaraq onu satirik monoloji dillə tənqid etmişdir:

*Mən ki, nərmə-nazik adamlardanam,
Əkinlə-biçinlə olmamış aram,
Zərrəcə yuxuma qatmaram haram,
İslanmaq, qovulmaq qismətim oldu*[118, s.108; 16, s.287].

“Ərizə” satirasında dövlət idarələrindəki süründürməçilik realist şəkildə qələmə alınmışdır. Satirada göstərilir ki, mənzil almaq üçün ərizə verən gənc qız, artıq nənədir, ancaq hələ də mənzil ala bilməmişdir:

*...Hey gözlədim, zaman keçdi,
Ümid söndü, güman keçdi.
Dedim rəis, dövrən keçdi,
-Nə vaxt olar mənzil mənə?
-Arxayın ol, əziz nənə* [118, s. 105; 16, s. 287].

Ələşrəf Şayan baş alıb gedən qaydasız alver dünyasını, möhtəkirliyi, alıcıların aldadılmasını, nəzarət sisteminin yoxluğunu “Neyləyə billəm?” adlı satirasında realist boyalarla vermişdir. Şair möhtəkirin mənfur simasını oxucusuna onun öz dili ilə aşağıdakı kimi çatdırır:

*Tərəzi qapazsız işləyən zaman,
Ovqatım təlx olur, halıma inan,
O “leviy” malların kalan pulundan,
Ciblərim dolmasa neyləyə billəm?* [118, s.104 ; 16, s.289].

Şairin bu satirik şeiri ilə bağlı “İnşaatçı” qəzetinin səhifələrində dərc olunmuş “Şeirdə həyatın nəfəsi duyulmalıdır” adlı məqalədən aşağıdakı sətirləri oxuyuruq: “Ə.Şayanın “Neyləyə billəm?” satirik şeiri ona görə müvəffəqiyyətli çıxıb ki, müəllif tənqid hədəfi üçün tutarlı ifadələr, kəskin, eyni zamanda mənfə surətin hərəkətlərində ikrah oyadan misralar tapıb, onları yerində işlətmişdir”[146].

Ələşrəf Şayanın “Məsləhət” satirasında da rüşvətxorluq, idarə rəhbərlərinin, mühəndislərin eybəcər siması işıqlandırılır. Əhalinin mənzil problemlərinin qanuni həllinin rüşvət üzərində qurulmasını şair Mənzil İstismar İdarəsinin baş mühəndisi ilə sifarişçi oğlan arasında gedən söhbətlə böyük ustalıqla göstərmişdir:

*Niyyətindən dönmə geri,
Ürəkli ol, möhkəm yeri,
İkicə min ötür bəri,
Rəis üçün paydı, oğlan*[118,s.106].

Şairin satirik manerası təmsil janrında yazmış olduğu əsərlərdə özünü daha qabarıq göstərmişdir. Onun “Qırxayaq iftixarı”, “Toyuq zövqü”, “Qohumdur mənə”, “Xoruz andı”, “Xoruzlanan xoruz”, “Çaqqala xasiyyətnamə”, “Sarı Xurniyin öyünməsi”, “Kələz hədə-qorxusu”, “Tısbəgə vədovşan” və s. təmsillərində lovğalıq, mənəm-mənəmlik, rüşvətxorluq, yaltaqlıq, ikiüzlülük kimi mənfi keyfiyyətlər tənqid edilmişdir.

“Çaqqala xasiyyətnamə” təmsilində şair Çaqqal xislətli yaltaq insanların, tülkünün şəxsində isə hiyləgər, rüşvətxor idarə rəhbərlərinin portretini cızmışdır. Təmsilin məzmununda göstərilir ki, çaqqal toyuq-cüce rüşvət verməklətülküdən çaqqallığını həyata keçirmək üçün xasiyyətnamə alır. Təmsili müəllif çox maraqlı sonluqla bitirir. Zəhmətsiz qazanc əldə edən idarə rəhbərlərinin aqibətinintülkünün aibəti kimi olacağına işarə edərək yazır:

*Zəhmətsiz qazancından,
Məmnundur tülkü lələ.
Bilmir ki, tülkülər də,
Bir gün keçir cəngələ* [118, s.123].

“Sarı Xurniyin öyünməsi” təmsilində Ələşrəf Şayan lovğa, “Kələz hədə-qorxusu” təmsilində aravuran, sözgəzdiren insanları tənqid etmişdir.

60-80-cı illərdə Şəkiddə lirikada özünəməxsus dəst-xətti olan şairlərdən biri Tofiq Qaffarov olmuşdur. Onun lirik yaradıcılığı mövzu etibarilə zəngin olub, vətənpərvərlik, didaktik-nəsihətamiz, ictimai, məhəbbət, təbiət mövzularını əhatə edir. Şairin lirik fondunda satirik ruhlu əsərlər də vardır.

Tofiq Qaffarovun əsərləri sırasında əxlaqi mövzulu şeirlər mühüm yer tutur. Onun “Qızıl külçəsi kimi” şeirinin hər mısrası gənc nəslin mənəvi tərbiyəsi üçün bir himndir:

Qəlbində kin, nifrət, qəzəb yaşatsan,

*Özgə qapısına nahaq daş atsan,
Sabun köpüyütək puç olar ad-san,
Baxımsız çiçəktək sən də solarsan,
Ürəyin sağalmaz ləkəsi kimi*[158, s.56].

Tofiq Qaffarovun didaktik-nəsihətamiz ruhlu lirikasında biganəlik, vəfasız dostlar, yalançılıq, hiyləgərlik, zalımlıq, tamahkarlıq pis insani keyfiyyətlər kimi pislənilir. Şairin “Hayıf”, “Özünü gözlə”, “Ay üzü dönmüş” və s. kimi onlarca şeiri bu qəbildəndir. “Hayıf” şeirində müəllif vəzifə kreslosunu ələ keçirib, sonra unutqanlıq azarına tutulan vəfasız dostları kəskin tənqid edərək gəncliyi bu hisslərdən uzaq olmağa çağırmışdır:

*Nə soyuqluq, nə sərt baxış!,
Baxışlardan qar yağarmış.
Gözlərin nə yaman qanlı!,
Sözlərin qara tikanlı* [158, s.126].

Yaşadığı cəmiyyətə, rüşvətxor idarə rəhbərlərinə, möhtəkir ticarətçilərə, yaltaqlıq yolu ilə ucalanlara nifrətini şair həm açıq satirik, həm də alleqorik dillə bildirmişdir.

“Dünya uzunsov olsa” satirik şeirində müəllif tərəzi arxasındanmüşətərini aldadan, haramlığı yavanlıq sayan bir ticarətçi surəti yaratmışdır. Şeirin son bəndi şairin satirik niyyətini başa düşmək üçün kifayətdir:

*Övladından keçərsən,
Bir az yağlı ov olsa,
“Happ” eləyib udarsan,
Dünya uzunsov olsa,* [158, s.122]

–misralarının məzmunu Tofiq Qaffarovun ümumiləşdirmə və tipi ifşəetmə istedadını oxucuya çatdırır.

Şairin mənfi tipin dilindən yazılmış “Düşmür mənə niyyət, bala” satirası da mövzuca zamanı üçün aktualdır. Övladını möhtəkirliyə, zəhmətsiz gəlirə, tüfeyli həyata sövq edən ata satiranın əsas tənqid hədəfidir:

*Gəlhagəlin gördün boldur,
Tez qaz vurub, qazan doldur,
Ömür qısa, çətin yoldur,
Verməz sənə möhlət, bala*[158, s.120; 16, s. 296],

–misralarının ünvanı qeyrətsiz ata olsa da, tüfeyli gəncliyin yetişməsinə ürəkdən acıyan bir müəllim-şair harayıdır.

Tofiq Qaffarovun cəmiyyətə satirik münasibəti onun təmsil yaradıcılığında da əksini tapmışdır. Onun təmsil janrında yazdığı “İlan və qurbağa”, “Dəvəquşu igidliyi”, “Dovşan qeyrəti”, “Tülkünün qudurğanlığı”, “Parıltı”, “İlbiz özü haqqında”, “Ulaq rəyi”, “Kərtənkələ humanizmi”, “Baş gırləyən eşşək” şeirləri müxtəlif illərdə “Şəki fəhləsi”, “İpəkçi” qəzetlərinin səhifələrində dərc olunmuşdur.

“Baş gırləyən eşşək” təmsilində Tofiq Qaffarov qohumbazlıq yolu ilə vəzifə ələ keçirən qanmaz adamları Eşşək surətində canlandırmışdır. “Parıltı” təmsilində zahirən gözəl olsa da, batini çirkin olan insanlardakı lovğalıq hissi tənqid olunmuşdur. Şair səkkiz misralıq bir parça ilə qiymətsiz olan “parıltıları” lakonik şəkildə tənqid etmişdir:

*Parıltı hər yanda öyüb özünü,
Kölgəyə bərəlti daim gözüünü,
Onun danlağına dözmədi Kölgə:
Bir azca köpünü alasan bəlkə?
İlan gözləri də parıldayır, bil,
Hər parıldayan şey qiymətli deyil!*[158, s.169; 16, s. 297].

Tofiq Qaffarovun tariximizin qanlı səhifəsi olan 20 Yanvar faciəsinə həsr etdiyi “Azəri oğlanları” şeiri gənc nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsinə böyük təsir göstərən bədii nümunədir. Şeirin:

*Qoy var olsun azəri oğlanları,
Yaddan çıxartmayır 20 Yanvarı* [158, s.19], –

giriş misraları epiqraf təsiri bağışlayır və bu faciənin qan yaddaşımıza yazıldığını yada salır. Şair şeirdə dəhşətli şənbə gecəsində xalqın cəsur oğlanlarının ölməzliyini diqqətə çatdırır:

*Hər birisi nə ürəkli, gen sinə,
Göz də qırpmaz xəncər soxsan köksünə,
Dünya düşmən olub gəlsə üstünə,
Heç ölümə təslim olmaz canları,
Bax belədir azəri oğlanları*[158, s.19].

XX əsrin 50-90-cı illərində Şəki ədəbi mühitində yazıb-yaradan söz ustalarından biri Qurtuluş Süleymanlıdır. Şair əsərlərini heca vəznində, qoşma və gəraylı janrında yazmışdır.

Qurtuluş Süleymanlının yaradıcılığı proqramlaşdırılmış məqsəd və mövzu aydınlığına söykənir. Şair yaradıcılıq mövqeyini, məramını oxucuya çatdırmaq üçün “Yoxlayın məni” şeirində yazır:

*Yalançı şeirimi yazasız olsam,
Haqqa, haqsız quyu qazasız olsam,
İnsanlığ yolumu azasız olsam,
Tutun, yarı yolda saxlayın məni* [272,s.57].

Şair bir insan - vətəndaş kimi arzularını, istəklərini tam aydınlığı ilə oxucuya çatdırır bilir:

*Bir şeir istərəm bahar nəfəsli,
Qanımdan, canımdan yaranmış olsun.
Bir nəğmə istərəm ildirəm səslə,
Təbiət titrəyib oyanmış olsun*[273,s. 28-29].

Qurtuluş Süleymanlının poeziyasında Vətən sevgisi, onun bütövlüyü, bölünməzliyimühüm yer tutur. Şair:

*Babalar məskəni, millətin bağı,
Könlümün zirvəsi, qeyrət bayrağı,
Ana qucağıdır, ata torpağı,
Qəlbimdə heykəli olan Vətəndi* [272,s.5], –

yazaraq Vətəni tərənnümə başlayır. Şair şeirdə doğma vətənin qara daşını da ləl-cəvahiratdan, zərdən üstün tutaraq yazır:

Qara bir daşı da min zər kimidir,

*Ölməz Koroğluya bənzər kimidir,
Gözləri sədəfli Xəzər kimidir,
Eşqi ürəyimə dolan Vətəndi [272,s.5].*

XX əsrin 90-cı illərinin çətin günləridigər şairlərdə olduğu kimi, Qurtuluş Süleymanlının da ictimai məzmunlu lirikasının əsas mövzularındandır. Onun bu mövzulu şeirlərində olan kədər notları dərdli ürəyinin harayıdır. Cəmiyyətdə olan səfalət, insanların bir-birinə olan laqeyd münasibəti, ürəklərin daşa dönməsi şairin insana sevgi ilə dolu olan qəlbini ağrıdır. “Tapammıram” və “Batabatdadı” şeirləri bu məzmununda yazılmışdır. “Tapammıram” şeirində:

*Kədər sirdaş olub düz könuillərə,
Bağ-bağat həsrətdir qızılgüllərə,
Odlanıb hər nə var, dönüb küllərə,
Ocaq yandırmağa köz tapammıram [272, s.60],*

– yazaraq ictimai fikirlərini “Batabatdadı” şeirində daha da dərinləşdirir:

*Alim çörək tapmır, kef çəkir naşı,
Soyub talamağa qarışıb başı,
Toplayıb altına haram daş-qaşı,
Üstündə şahmartək yataytdadı[272, s. 61].*

Yoxsulluğun ən yüksək dərəcəsi olan dilənçilik onun qəlbini sıxır. Şair göz yaşı tökərək bir parça çörək pulu üçün əl açıb dilənən insanların vəziyyətinə acıyır:

*Göz yaşları sellər kimi,
Ömür qara illər kimi,
Arzuları güllər kimi,
Yanıb, solan dilənçilər[272, s.65].*

Qarabağın düşmən tapdağından azad olunması üçün böyük arzularla yaşayan şair XX əsrin sonlarında qələmə aldığı şeirlərində vətəndaşları, vətənpərvər oğulları bu yolda mübarizəyə çağırır:

*Talanır torpağım, yanır daşım da,
Quruyub gözümdə qanlı yaşım da,
Qeyrət istəyirəm vətəndaşımdan,*

Düşməni dağlamaq keçir könlümdən.

“Dəli bir ağlamaq keçir könlümdən” [273, s.31].

Şairin təbiət lirikasına daxil olan şeirləri də gözəl məzmunla malikdir. “Bulaq”, “Çay”, “Ağac”, “Dağ və insan”, “Dağlar” adlı şeirlər bu silsilədənir.

Qurtuluş Süleymanlını istedadlı bir şair kimi oxuculara sevdiren əsas xüsusiyyətlərdən biri onun məhəbbət şairi olmasıdır. Şair məhəbbətsiz keçən ömrü ömür saymır, məhəbbəti bütöv təsvir edərək fəlsəfi baxımdan dünyanın da məhəbbət üzərində dayandığını vurğulayır:

Çiçək düzdə, sevgi gözdə,

Xallar üzdə “yamandır”,

Dünya özü məhəbbətlə,

Yaşayır nə zamandır[273,s.35].

Şairin məhəbbət mövzusunda yazılmış şeirlərində Məşuqənintəsviri mükəmməllik kəsb edir. Burada epitetlər, təşbehlər, metaforalar silsiləsi oxucunu valeh edir. “O gözlər” şeirinə diqqət edək:

Odlanan şeirimdir varaqlar üstə,

Qoşa göyərçindir budaqlar üstə,

Bir cüt çiçək açıb yanaqlar üstə,

Görəni yandırıb, yaxır o gözlər[273,s. 38-39].

Qurtuluş Süleymanlının məhəbbət mövzulu lirik fonduna “Mənə bəsd”, “Görüm-görüm”, “Duyğular”, “Gözüm qalıb”, “Sinəm üstə”, “Mənə qalsın”, “Yada sal məni” və s. kimi maraqlı şeirlər də daxildir.

“Səbuhi” ədəbi məclisi təkcə Şəkiddə deyil, ayrı-ayrı bölgələrdə də yazıb-yaradan istedadlı şairləri ətrafına toplamışdı. Balakən rayonundan Surağat Qurbani və Məmmədiyyə Qarayev, Kirovabaddan (indiki Gəncə) Minayə Piriyeva, Qaxdan Məmməd Qaşqaçaylı, Qutqaşəndən (indiki Qəbələ) Şakir Xəyal, Bakıdan xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə, Hikmət Ziya, Sabit Rəhman və digər sənətkarlar məclislə daim əlaqə yaradaraq əsərlərini “Şəki fəhləsi” qəzetinin səhifələrində dərc etdirirdilər.

Məclislə əlaqə saxlayanlardan biri Kirovabad (indiki Gəncə) şəhərində yaşayan Minayə Piriyeva olmuşdur. 1958-cı ildə ədəbiyyata gələn Minayə Piriyevanın şeirləri

1960-cı illərdən “Nuxa fəhləsi” qəzetinin səhifələrində dərc olunmağa başlamışdır. Əlimizdə olan şeirləri göstərir ki, Minayə Piriyyəva sözə yaradıcı şəkildə yanaşan bir şairə olmuşdur. “Bahar küləyi”, “Yarpaqlar”, “Körpə”, “Xəzərin qoynunda”, “İydə ağacı”, “Yada düşür keçən günlər” şeirlərində oxucu onun sözə məsuliyyətlə yanaşdığına şahidi olur. “Yarpaqlar” şeirində şairənin lirik düşüncələri fəlsəfi səciyyə daşıyır. İnsan ömrünü bir ağaca bənzədən şairə ağacdan ömrünü başa vurub düşən hər yarpağı insan ömründən keçən, yaşanılmış günlə müqayisə edir:

*Bir ağacın altında dayanmışam bayaqdan,
Meh əsir narın-narın yarpaqları titrədir.
Yarpaqlar asta-asta qopub düşür budaqdan.
O torpaqdan yaranmış...torpağa düşüb gedir..
Sular kimi axışır, tələsib keçir illər... [238, s.4].*

“Körpə” şeirində şairənin zərif, incə hissləri poetikləşmişdir. O, qısa, lakonik, oynaq bir dillə ana məhəbbətinin, analıq hissənin müqəddəsliyini oxucularına çatdırır:

*Ana öz körpəsinə,
Şirin layla çalaraq,
Bəzən uzun gecələr,
Sübhədək qaldı oyaq [238, s.4].*

Körpə böyütmək kimi ağır, iztirablı bir prosesin cəmi səkkiz misrada əksi Minayə Piriyyəvanın hadisə və əhvalatları umumiləşdirə bilmək bacarığından xəbər verir. Şairənin “Bahar küləyi” şeirində də mövqeyi aydın və anlaşılıqdır. Şeir təbii detallar üzərində qurulur. Şeiri oxuduqca oxucu sanki səmim küləyinin əsdiyi bir havada bahar tərəvətini hiss edir:

*Bir axşam elə bir külək əsdi ki,
Bahar ətri gəldi şən nəfəsindən.
Dağılmış saçıma sığal çəkdi ki,
Yarımcıq şeirimi tamamlayım mən [238, s.4].*

M.Piriyyəvanın “Xəzərin qoynunda” adlı şeiri süjetli lirikanın yaxşı nümunəsi təsiri bağışlayır. Əsərin qəhrəmanı Surxay kənddənşəhərə işləməyə gəlib. Anası Gülcahan yeganə oğlunu gözlərinin önündən buraxmaq istəmir. Surxayı isə yolundan

döndərmək mümkün deyil. O, daim Bakını, Xəzərin qoynunda salınacaq neft buruqlarında çalışacağını xəyalında canlandırır. Şeir həcminə və ifadə imkanlarına görə poemanı xatırladır. Şairə ana ilə oğulun mükəlliməsini çox dolğun və ifadəli şəkildə verir:

*İki gündür fikirlidir Gülcahan xala,
Suxayın da qaş-qabağı yerlə sürünüür.
-Getmə, oğlum, ayrılığa dözə bilmərəm...
Suxay dinmir, Suxay sakit durur lal kimi
Gözlərində iki həyat, iki də aləm...
Sifətinin rəngi qaçır sarı şal kimi...[237, s. 4].*

Bəlkə də, Gülcahan ana oğlunu buraxmamaqda haqlıdır. Çünki Suxay onun yeganə övladıdır. Lakin Suxayın əməksevərliyi, vətəninin iqtisadi qüdrətini artırmaq məqsədilə qurub - yaratmaq eşqi qalib gəlir. O, anasını Bakıya- Xəzərin qoynunda işləməyə getməsinə razı sala bilir. Nəhayət, illər keçir. Xəzərin qoynunda gözəl bir şəhər salınmışdır. Bu şəhərin qurucularından olan Suxay artıq məşhur neftçi kimi tanınır. Suxay anasını Bakıya aparmaq istəyir. Ancaq ananın arzusu kənddə qalib gəlinini və nəvələrini oxşamaqdır. Şeir əməksevərlik və vətənssevərlik ruhunun ən gözəl sənət nümunəsi təsiri bağışlayır.

Tədqiq olunan dövrdə ədəbi məclislə kənardan əlaqə saxlayıb redaksiyaya şeirlərini göndərən və “Nuxa fəhləsi” qəzetində dərc etdirən şairlərdən biri Qutqaşen (indiki Qəbələ) rayonunda çıxan “Qalibiyyət” qəzetinin əməkdaşı Şakir Xəyal olmuşdur. Onun şeirləri lirik və satirik üslubdadır. Şair “Evlənim, evlənməyim?” adlı satirasında müasirləri kimi Sabir satira ənənələrini davamətdirmişdir. Şairin “Evlənim, evlənməyim?” satirası məşhur “mollanəsrəddinçi” Əli Nəzminin eyniadlı satirasına nəzirə təsiri bağışlasa da, müəlliflərin ideya istiqamətləri tamamilə başqadır. Əli Nəzminin əsərində evlənmək üçün tərəddüd edən evdə bir neçə arvadı olan yaşlı molladırsa, Şakir Xəyalın satirik qəhrəmanı tüfeyliliyi, boş-bekar gəzib, avaralığı özünə peşə etmiş, küncdə-bucaqda əyyaşlıqla, qumar oynamaqla məşğul olan bir gəncdir. Əsərin dili də “mollanəsrəddinçi”lərdə olduğu kimi, mənfi tipin monoloqu

üzərində qurulmuşdur. Satiranın birinci bəndindən subaylığı sultanlıq bilən və subaylığı ilə fəxr edən bir tip boylanır:

*Həyatımın, ömrümün nemətidir subaylıq.
Ən qiymətli çağları, şöhrətidir subaylıq.
Eşqimin dan ulduzu, ziynətidir subaylıq.
Bir gözələ dil töküüb evlənim, evlənməyim?
Subaylıqdan əl çəkib, evlənim, evlənməyim?[276, s.4].*

Şeirin üçüncü bəndində mənfi tipin sarsıntıları daha böyükdür. Evlənib “arvad nökrəri” olmaq, ailə əzabı çəkmək, nərd, domino kimi bekarlıq vasitələrindən, araq, çaxır kimi əyyaşlıq dostlarından əl çəkmək onun üçün olduqca ağırdır:

*Deyirlər ki, arvada nökrədi evlənənlər,
Çəkirlər min əzabı, min dərdi evlənənlər,
Oynamırlar domino, nə nərdi evlənənlər,
Var qəlbimin marağı, evlənim, evlənməyim?
Atıb çaxır, arağı, evlənim, evlənməyim? [276, s.4].*

Satiranın sonuncu bəndində şair mənfi qəhrəmanın kimliyini –şəxsiyyətinin puçluğunu, eyş-işrət düşkünü olduğunu, məhəbbət yolunda çoxlarını gözüyaşlı qoyduğunu, saxta eşq siyahısında artıq yer qalmadığını, əməyə, halal zəhmətə xor baxdığını oxucuya çatdırır:

*Gözəllərin adını sinəmə yazdırmışam,
Neçəsinə söz verib, neçəsin azdırmışam,
Mən azad qanad çalıb, yem axtaran bir quşam,
Yeyib-içməklə varam, evlənim, evlənməyim?
Zəhmətlə yoxdur aram, evlənim, evlənməyim? [276, s.4].*

Altmışıncı illərdə yazmış olduğu “50-ci bayram”, “Mən Lenin əsrinin komsomoluyam” və s. şeirlərində Şakir Xəyal siyasi mövzulara meyil edərək Lenin komsomolunu, sosialist inqilabının nailiyyətlərini tərənnüm etmişdir. Lakin tədqiq olunan illərdə şairin ilhamı təkcə siyasi mövzuların əsiri olmamış, təbiət mövzusunda şeirlər də yazmışdır. Şairin 1971-ci ildə qələmə aldığı “Salam, ay bahar!” şeirində

bahar fəslinə aid bütün xüsusiyyətlər zərgər dəqiqliyi ilə verilərək bədii sözün gücü ilə tablo yaradılmışdır. Şeirdə bədii gözəlliyin önündə gedən “salam, ay bahar” müraciətidir. Şair bahar fəslində “bənövşə boylanır”, “söyüdlər tumarlanır”, “çinar bəzənir” metaforalarını o qədər ifadəli və yerində işlədir ki, oxucu özünü sanki bu fəsildə hiss edir:

Yaşılbaş sonalar
göl qırağında,
Quzular güneydə
xumarlanırlar.
Bənövşə boylanır
yol qırağında,
Söyüdlər su üstə
tumarlanırlar.
Sənin gəlişinlə
bəzənir çinar,
Salam, ay bahar! [275, s.4].

Balakən rayonunun Katex kənd sakinləri – Surağat Qurbanov (Qurbani) və Məmmədiyyə Qarayev də XX əsrin 50-70-ci illərində “Səbuhi” ədəbi məclisinin üzvləri ilə dostluq və yaradıcılıq əlaqələri saxlayaraq məclisin məşğələlərində iştirak etmiş, şeirlərini “Şəki fəhləsi” qəzetinin səhifələrində dərc etdirmişlər.

Həssas müşahidəçi, incə hisslərin coşqun tərənnümçüsü olmuş Surağat Qurbaninin yaradıcılığı janr etibarilə qoşma, gəraylı və rübailərdən ibarətdir. Doğma Vətənə, el-obaya, yurda bağlılıq, saf, təmiz, ülvi sevgi hissləri, Vətən təbiətinə olan vurğunluq, insana xas olan incə duyğuların poetik dillə, məharətli şair qələmi ilə ifadəsi Surağat Qurbaninin şeirlərinin əsas məziyyətləridir. Surağat Qurbaninin yaradıcılığının aparıcı mövzusu Vətəni doğma Azərbaycana olan sonsuz məhəbbət və bağlılıqdır. Bu xüsusda “Azərbaycanım” adlı şeir diqqətçəkicidir. Şeirdə şairin lirik fərdi üslubu, solmaz boyalara malik söz düzümü ilə Azərbaycanın gözəllikləri oxucuya çatdırılır. Azərbaycanı gözünün nuru, hünər məşəli hesab edən, vətəninə meşələri, düzləri, zəngin təbiəti ilə fəxr edən şair yazır:

*Gözümə nur verib hər an güldürən,
Hünər məşəlidir Azərbaycanım!
Yatsam gecəyarı yuxuma girən
Obamdır, elimdir, Azərbaycanım!* [180, s.5-6].

Vətəni ürekdən sevən, ona qəlbən bağlı olan şairin “İnandım”, “Yolunda”, “Çağırın”, “Torpağım”, “Əsirgəməm”, “Kimsən demə” və digər şeirlərindən vətənpərvər şair harayı eşidilir. “Əsirgəməm” şeiri yüksək vətənpərvərlik hissi ilə yazılmış manifest xarakterli bir şeir təsiri bağışlayır. Oynaq bir formaya malik olan bu şeirdəki dil və ifadə səlistliyi də oxucunu razı salır:

*Sinəni odlara gər desə Vətən!
Dərərəm, gülünü dər desə Vətən!
Nə vaxt ürəyini ver desə Vətən!
Ona ürəyimi əsirgəməm!* [180, s. 4].

“Torpağım” adlı şeirində şairin fəxr hissləri yerə-göyə sığmır. Şair Vətən–Azərbaycan torpağını anasının isti qucağı, ömrünün şən çağı sanaraq böyük iftixar hissi ilə yazır:

*Sən dünyada ağ elədin üzümü,
Nə gözəldir dağlarının düzümü.
Elə xoşbəxt sanıram ki, özümü,
Qoynun mənə öz anamın qucağı.
Azərbaycan torpağı!* [180, s. 37].

Diqqət yetirdikdə görürük ki, bu örnəklər canlılıq, dil sadəliyi, təsvir və ifadə gözəlliyi baxımından təsirli və yaddaqalandır. Kənddə doğulub boya-başa çatan, xalqla birlikdə nəfəs alıb, xalqla qaynayıb-qarısan Surağat Qurbaninin lirikasında xalq şeiri üslubu daha müvəffəqiyyətlidir. Onun qoşmaları lirika sahəsində uzun illər qələm sınağından çıxmış bitkin əsərlərdir. Bu əsərlərdə həzin bir musiqililik, ahəng, tərəvət və axıcılıq gözlənilməklə janrın bütün tələbləri nəzərə alınmışdır. Hələ 60-cı illərdə S.Qurbani şairliyin böyük məsuliyyətini, yaradıcılığın xəlqi mahiyyətini, şairin söz içərisindən söz seçmək məharətini “Deyərlər” adlı proqram şeirində ifadə edərək yazmışdır:

*Söz ordunu göndər elin içinə,
Qoy güvənsin o da elin gücünə.
Söz içindən söz seçməyə incimə,
Duzlu yazsan, “sözü vardır” deyərlər*[180, s. 5].

Doğma yurdun, onun başı uca dağlarının, zirvələrinin təsviri, qüvvətli peyzaj, bədii ümumiləşdirmələr S.Qurbaninin təbiət lirikasının ruhunu təşkil edir. Onun lirik fondunda bu mövzuda onlarca şeir nümunələri vardır. “Mən dağlar oğluyam”, “Balakən nəğməsi”, “Bizim dağların, dağların”, “Qayalar”, “Zaqatala”, “Zaqatala qoruğunda”, “Katex çay”, “Kəndim” və s. şeirlər bu silsiləyə daxil olan maraqlı örnəklərdir.

Dağların əzəməti, floranın dərman bitkiləri ilə bolluğu, yazda dağ selinin əhəmiyyəti, gözəlliyi, dağ qartallarının qıyı Surağat Qurbaninin “Bizim dağların, dağların” adlı şeirində rəssam fırçası ilə oxucunun gözləri qarşısında canlandırılır:

*Gülləri dərmansız olmaz,
Bizim dağların, dağların.
Zirvəsi dumansız olmaz,
Bizim dağların, dağların* [180, s.162].

Vətənimizin ən gözəl diyarlarından olan Zaqatala, məşhur Zaqatala qoruğunu vəsf edən “Zaqatala” və “Zaqatala qoruğunda” şeirləri Surağat Qurbaninin təbiət lirikasının şah əsərlərindəndir. “Zaqatala” şeirində şair məkanın gözəlliyi ilə oxucusunu tanış etmək üçün poetik sözün bütün imkanlarından istifadə edərək misralarda gözəl Zaqatala obrazı canlandırır:

*Bu yerlərdə qonşu olub,
Çaya meşə, dağa tala.
Gözəlliklər düzümüdür,
Canım, gözüm Zaqatala* [180, s. 61].

“Zaqatala qoruğunda” şeiri oxucuda bu gözəl məkanın sözlə çəkilmiş portreti təsiri bağışlayır. Şeiri oxuyan sanki özünü bu gözəlliyin qoynunda hiss edir:

*Ətir saçır yayda cökə,
Dik qayadan baxar təkə,*

Cüyür gəzər səkə-səkə.

Zaqatala qoruğunda [180, s. 154].

Şairin lirikasının özülünü təşkil edən şeirlərin çoxu aşiq şeirinin oynaq janrlarından olan qoşma və gəraylı janrlarında yazılmışdır. Vaxtilə kənd toylarının aşıqlar tərəfindən aparıldığını şair “Aşiq, çal sazını” şeirində gözəl ifadə etmişdir. Şeirdə “təcnis”, “dodaqdəyməz”, “dildönməz” kimi hava və janrların adının çəkilməsi Surağat Qurbanini bizə müdrik aşiq kimi də təqdim edir:

Bir dodaqdəyməz de, bir diltərpənməz,

Obam fəxr eləsin təcnislərinlə,

Sönük sədalarla məclis bəzənməz,

Təzə bir meydan aç öz hünərinlə! [180, s. 275].

“Saz” şeirində isə şair sazı öz sədası ilə qəmi silib, ürəkləri rıqqətə gətirən, əsas oylağı Təbriz, Çənlibel olan Dədə Qorqud yadigarı musiqi aləti kimi səciyyələndirir:

Söylə, təbrizlisən, çənlibellisən,

Sən bizim ellisən, bizim ellisən,

Demə dağstanlı, doqquz tellisən,

Kim gətirib səni bizə gəldi, saz?! [180, s. 274].

Şairin saz, aşiq sənəti ilə bağlılığına dair verdiyimiz bu qısa təhlil onun yaradıcılığında qoşma və gəraylı janrının çoxluğunun səbəblərini aydınlaşdırır. Xalq ruhunu canında daşıyan Surağat Qurbani mütləq fikirlərini dil sadəliyinə söykənən bu janrlarda ifadə etməli idi.

Surağat Qurbani qəlbi məhəbbətlə dolu bir şairdir. Şairin gəncliyin əsas ilham mənbəyi olan, saf, təmiz, ülvi sevgi hisslərini özündə əks etdirən məhəbbət mövzulu şeirləri çoxdur. Onun bu silsilədən olan şeir qalereyasına “Yar yardan ayrılanda”, “Təkcə sənsən”, “Bil ki...”, “Baxa-baxa”, “Yar səni sevməsəydim”, “Sən oldun”, “Səndən savayı”, “Səni görəndə”, “Səndən ötrü, səndən ötrü” və s. şeirlər daxildir.

Məhəbbət mövzusunda yazdığı qoşma və gəraylılarında şairin işlətdiyi hər sözün, hər ifadənin misra daxilində öz yeri, məna tutumu vardır. “Heç zaman” şeirinə diqqət edək:

Ocağımsan, közün mənəm, deyilmi?

Gülər olsan, gözün mənəm, deyilmi?

Nəğmələnsən, sözün mənəm, deyilmi?

Gülüm, məni sənsiz sanma heç zaman![180, s. 99].

Şairin “Səndən ötrü, səndən ötrü” gəraylısında sevgilisindən ötrü hər cür cəfaya dözməyə hazır olan bir Aşiq obrazı yaradılmışdır. Klassik bayatılardan heç bir xüsusiyyətinə görə geri qalmayan bu nümunə söz-söz, sətir-sətir obrazlılıq üzərində köklənərək oxucunun qəlbinə axıbözünə daimi yer tapır:

Dəniz olub çağlayaram,

Bulud olub ağlayaram,

Ürəyimi dağlayaram,

Səndən ötrü, səndən ötrü[180, s.73].

İncə qəlb oxşayan lirizm, xalq danışq dilinin havası Surağat Qurbaninin məhəbbət lirikasında qabarıq şəkildə özünü biruzə verən xüsusiyyətlərdir. Obrazlı deyim tərz, poetik duyum, lakonik ümumiləşdirmə şairin əsərlərində sözcülüyn qarşısını alan cəhətlərdir. “Sən oldun” qoşmasında dediyimiz xüsusiyyətlər qərarlaşmışdır:

Elə bil od olub axdın gözümə,

Bilməm niyə belə baxdın gözümə?

Birdən şimşək kimi çaxdın gözümə,

Məni atəşlərə yaxan sən oldun! [180, s. 76].

Şairin şeirlərində sözlərin, xüsusilə təkrar sözlərin işlənməsi o dərəcədə cazibədardır ki, misralardan xalq şeirinin ruhundan gələn şirə süzülür. Bu şirin şirə oxucunun ruhunu cana gətirir. “Baxa-baxa” gəraylısına diqqət edək:

Niyə qəsdən bilə-bilə,

Saldın məni dildən-dilə?!

Könül verib gülə-gülə,

Könül aldın baxa-baxa?![180, s. 75].

“Təkcə sənsən, təkcə sənsən, təkcə sən” şeiri yalnız gənc nəslə dönməz məhəbbət yollarını göstərən, onların mənəvi tərbiyəsinə müsbət təsir edən bir nümunə

təsiri bağışlamır, yüksək sənətkarlıq baxımından da diqqəti cəlb edir. “Təkcə sənsən, təkcə sənsən, təkcə sən” misraboyu təkriri qoşmanın məzmununa hopmuşdur:

*Qoşa keçən ömrümüzün mənası,
Ürəyimin odlu səsi-sədası,
Sevinc dolu bir məhəbbət dünyası,
Təkcə sənsən, təkcə sənsən, təkcə sən*[180, s. 124].

Satiraya meyil, cəmiyyətdəki və insanların xarakterindəki çatışmazlıqlara satirik münasibət çağdaşları kimi Surağat Qurbaninin yaradıcılığında da yer almışdır. Şair “Çoxarvadlılar” satirasında zamanın güzgüsü rolunu oynayaraq 60-cı illər üçün xarakterik olan çoxarvadlılıq ideyabazlığını tənqid etmişdir:

*Kim ki görür ilk arvadı qocalır,
Zaqsa getmir, ciblərinə əl salır.
Qızı yaşda gül yanaqlı qız alır,
Mollaya dərmandı, çoxarvadlılar,
Köhnə müsəlmandı, çoxarvadlılar*[16, s. 243].

Şair “Rüşvət” satirasında cəmiyyətdə ictimai bəlaya çevrilən, əksər hallarda istedadla sədd olan rüşvət mahiyyətini açmışdır. Bu satira Yaqub Mahirin eyniadlı satirasına nəzirədir. Lakin hər iki satirikin “rüşvət” anlayışına müxtəlif baxış bucaqları vardır:

*Arsızlar qızıışb həddin aşanda,
Rütbə sevdasıyla qarşılaşanda,
Dəmir qapıları dartıb açanda,
Qızarmayıb əsla üzü rüşvət*[180, s. 213; 16, s. 243].

XX əsrin 50-70-ci illərində “Səbuhi” ədəbi məclisi ilə əlaqə saxlayanlardan biri balakənli şair Məmmədiyyə Qarayev olmuşdur. O, “Şəki fəhləsi” qəzetinin səhifələrində şeirlərini “Qarayev” və “Nəsibli” imzaları ilə dərc etdirmişdir. Fikrin sözdə öz təsdiqini tapması bədii ədəbiyyatın qanunauyğunluğudur. M. Qarayevin şeirlərində vətənpərvərlik hissi, siyasi pafos, müasirlik duyğusu güclüdür. “Səadət nəğməsi”, “Böyük illər”, “Doğma vətənim” adlı şeirlərində şair xalqa, Lenin ideyalarına sədaqətini, yeni həyat və quruculuğun təntənəsinə münasibətini bildirmiş-

dir Lakin bu şeirlərə siyasi pafos nə qədər təsirli olsa da, şairin vətəninə bağlılığı, hədsiz vətəndaşlıq mövqeyi və qüruru diqqəti çəkir.

Məmmədiyyə Qarayevin Nuxa görüşləri “Yadigar ev” şeirində əbədiləşmişdir. Şeir dahi dramaturq M.F.Axundzadənin Ev Muzeyinə baxarkən alınan təəssürat nəticəsində qələmə alınmışdır. Şairin qələmində ev-muzeyin əşyalarının sadalanması adi təsvir səciyyəsi daşsa da, əslində, tarixi-diyarşünaslıq əhəmiyyətli bir məsələdir. Kiçik bir daxmadan dahi bir şəxsiyyətin çıxıb dünyaya öz yaradıcılığı ilə səs salmasını diqqətə çatdırmaq müəllifin əsas məqsədidir.

Şair bu balaca komanı bütün Nuxanın görünən gözü, bəzəyi adlandırır. Elə şeirin də, fikrimizcə, ən qüvvətlibəndi sonuncu bənddir:

*Nuxada bir ev var, iki otaqlı,
Sadə görünüşlü, bərsiz-bəzəksiz.
Lakin deyərəm ki, bütün Nuxanın,
Bu ev bəzəyidir, gözüdür, şəksiz[162, s.4].*

XX əsrin ikinci yarısı və XXI əsrin əvvəllərində Şəki ədəbi mühitinin poeziyada layiqli təmsilçilərindən biri Şahid Məmmədkərimov olmuşdur. Məlumdur ki, bədii üslubda fərdilik yaradıcının kimliyini ortaya qoyan əsas meyardır.

Əməyin şan-şöhrət, xoşbəxtliyin təməli olması hamıya məlumdur. İnsanın tərləməsi adi fizioloji haldır. “Tər”, “tərləmək” anlayışları müxtəlif baxımdan mənalandırılıla bilər. Şahid Məmmədkərimovun “tər” sözünə münasibəti isə tamamilə poetikdir. Şair “Tər” adlı şeirində müdriklik nümayiş etdirərək “İnsan xoşbəxtliyə yalnız alın təri tökməklə qovuşa bilər” qənaətini təsdiqləmişdir:

*Bağban ağac əkdi gözləri güldü,
Nəçə calaq vurdu tumurcuqlardan.
Suyun əvəzinə tər tökülürdü,
Torpağı çevirib əkdiyi zaman[194, s. 20; 11, s.252].*

Şahid Məmmədkərimov şeirin son bəndində “tər” sözünə didaktik məna verir. İnsanı, xüsusilə gənc nəsli əməksevər görmək istəyən şair onların alnında pis əməllərin nəticəsi kimi xəcalət tərini görmək istəmir:

Hər an muncuq-muncuq axıb gələydi,

Əməyin qədrini biləndən bəri.

Deyirəm, heç zaman görünməyəydi,

Təki alnımızda xəcalət təri [194, s. 20; 11, s.253].

Yoxsul həyata şair baxışı və bu baxışdakı fəlsəfi ovqat Şahid Məmmədkərimovun “Yamaq” şeirində bədiiləşmişdir. Şeir avtobioqrafik səciyyə daşısa da, bədii qayə baxımından oxucunu zamanın acınacaqları ilə tanış etmək məqsədi daşıyır. Əsərin ikinci bəndinin sonuncu iki misrasında kədərlə sevinc üz-üzə dayanıb:

Yamaq böyüklərə kəskin kədər, qəm,

Uşaq dünyasının sevinci idi [194,s.26; 11, s.254].

Misraların məna yükü o qədər aydındır ki, oxucu düşüncəyə dalmadan şairin nə demək istədiyini anlayır. Bu bədii nümunədə həmçinin Şahid Məmmədkərimovun vətənsəvərlik duyğuları da diqqətçəkicidir. Əsərin sonuncu bəndində şairin ən müqəddəs arzusu vətəninə yamaqlı görməməkdir:

Hər an düşünürəm, deyirəm ki, kaş,

Nənəmin vurduğu yamaq duraydı.

Ondan bətarinə dözərdim, qardaş,

Vətənimə yamaq vurulmayaydı [194, s. 26; 11, s.254].

Dil məsələləri, ona sevgi və bağlılıq, zaman və insan, XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində ölkədə baş alıb gedən idarəsizlik Şahid Məmmədkərimovun vətənpərvər poeziyasından kənarda qalmamış, müxtəlif məzmunlu bədii nümunəyə çevrilərək yaradıcılıq fondunu bəzəmişdir. “Dilim mənim” şeirində şair doğma ana dilini qılıncdan kəsərli sözü, tarixlərdə izi, el içində müdrikliyanaraq fəxrlə yazır:

Kəsən qılınc sözü mənim.

Dilim mənim—

Həm keçmişim, həm sabahım, həm bu günüm.

Qısa desək, özüm mənim [194, s.39; 11, s.254].

Şahid Məmmədkərimov milli kökə bağlı, folklor və etnoqrafik mədəniyyətimizi gözəl bilən bir şairdir. O, uzun illər gəncliyi tərbiyə edən bir müəllim olaraq millətin gələcək təmsilçilərini milli adət-ənənələri bilən bir qüvvə kimi görmək

istəmiş, ustad bir müəllim kimi dərslərini həmişə bu xüsusiyyətlər üzərində qurmuşdur. Bildiyimiz kimi, hörüklər milli qızlarımıza xas olan əsas xüsusiyyətlərdəndir. Əbəs deyildir ki, möhtəşəm sənət abidəmiz olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında qadınlarımız öyülərkən “Yeriyəndə ayağına dolaşan qara saçlım” müraciəti işlədilmişdir. Şahid Məmmədkərimovun “Hörüklər” şeiri 1961-ci ildə yazılmışdır. Şeir o dövrdə “Səbuhi” ədəbi məclisində oxunmuş, lakin nədənsə, şairin milli mövqeyi məclis üzvləri tərəfindən dəstəklənmədiyi üçün çap edilməmişdir. Bakıda yaşamasına baxmayaraq, Şəki gedən ədəbi prosesi daim izləyən dahi şair Bəxtiyar Vahabzadə məclis üzvləri ilə Şəkiddə görüşərkən “Hörüklər” şeirini dinlədikdən sonra şeirin dərcini tövsiyə etmiş, şeir “Nuxa fəhləsi” qəzetinin səhifələrində dərc edilmişdir:

*Görünmür qızların gərdənlərində,
Görən necə olub qara hörüklər?
Razıyam topuğa çatıb hər səhər,
Məni oddan-oda sala hörüklər [194, s.29].*

Şahid Məmmədkərimovun məhəbbət dünyası da sirli-soraqlıdır. Şairin bu mövzuda çoxlu şeirləri vardır. Şairin əsərlərinin hər birində məzmun gözəlliyivəformarəngarəngliyi vardır. Onun təbiətə və insana sevgisi tükənməz olduğundan bu mövzulu şeirlər bədii fondunda çoxluq təşkil edir. Bu silsiləyə “Ayrılmayaq”, “Mənim sevincim”, “Ürəyimcəsən”, “Qara rəng”, “Siləndə sən”, “Olum”, “ O sənsən, sən özünsən”, “Mənim məhəbbətim, ilk məhəbbətim”və s. şeirləri daxildir.

2.2.Nəsr

XX əsrdə və XXI əsrin əvvəllərində Şəki ədəbi mühitində poeziya ilə yanaşı, nəsr də inkişaf edirdi. Ədəbi mühitin təmsilçiləri nəsrdə daha çox hekayə janrından istifadə edirdilər. Sonrakı 70-80-ci illərdə Zaman Qarayev və Məmməd Çələbiyevin yaradıcılığında povest janrına da müraciət edilmiş, hətta XX əsrin 90-cı illərinin sonlarında və XXI əsrin birinci onilliyində Teymur Xəlilovun, Yaşar Ağayevin

(Qəlbınurun) və mühəndis Akif Salamovun qələmindən roman janrının maraqlı nümunələri çıxmışdır.

Araşdırılan dövrdə nəsr sahəsində Sabir Əfəndiyev, Lütfəli Həsənov, Məmməd Çələbiyev, Zaman Qarayev, Məmmədiyyə Süleymanlı, Nizami Nəbiyev, Tofiq Qaffarov, Ələşrəf Şayan qələm çalmışlar. Epik səpkidə yazılan əsərlərdə zamanın iç üzünü açan tənqidi-satirik istiqamətli nümunələrə də rast gəlmək olur. Satirik-realist nəsr bu dövrdə Lütfəli Həsənov, Məmmədiyyə Süleymanlı, Ələşrəf Məmmədov (Şayan), Tofiq Qaffarov, Məmməd Çələbiyev, Nizami Nəbiyev, Sabir Əfəndiyev, Teymur Xəlilov, Zaman Qarayev, Telman Həmidli və digər yazarlarının yaradıcılığında özünə yer almışdı. Bədii yaradıcılığın bu sahəsi Şəki ədəbi mühitində özünü daha çox hekayə, felyeton janrında göstərirdi. Ədəbiyyatşünas Cahangir Məmmədov doğru olaraq yazır ki, *“Hekayə sənətkarın kəşfidir - əgər bu kəşf yoxdursa, deməli, hekayə yoxdur, belə janr yoxdur. Hekayə bir janr kimi elə ciddi poetikaya malikdir ki, onun ədəbi prosesdə yeri və bu prosesə təsiri bütün zamanlarda açıqca hiss olunub və bu gün də hiss olunmaqdadır”*[192, s. 93].

Ədəbi mühitin aparıcı qələm sahiblərindən olan Lütfəli Həsənovun satirik məzmunlu hekayələri daha çox “Şəki fəhləsi” qəzetinin səhifələrində dərc olunmuşdu. Onun “Narahat adam”, “Xahiş”, “Müdir müavini” və s. hekayələri satirik məzmununda qələmə alınmışdır.

“Narahat adam” hekayəsində yazıçı rəis Ələmdarovun şəxsində özündənrazı, hikkəli bir məmur obrazı yaratmışdır. Bu tip əsərdə Şəki Mənzil İstismar İdarəsinin rəhbəri kimi canlandırılır. Ələmdarov qəbuluna gələn adamları laqeyd qarşılayır, onların vacib həll olunması məsələlərini aylarla uzadır. Hekayədə müəllif kiçik bir epizodla Ələmdarovun yaltaq simasını oxucusuna təqdim edir. Ələmdarov qəbuluna gələn adamın kimliyini bilməyərək onu qəbuluna buraxmır, gələn “narahat adam”ın nazir olduğunu bildikdə isə müəllifin təsviri kimi: *“Ələmdarov çevrilib stol arxasına keçdi və oradan onu görmək istəyən narahat adamın üstünə atılmaq istəyirdi ki, birdən nə oldusa, qulaqları aşağı sallanmış dovşana döndü. Gələn nazir idi. Ələmdarov onun qaşısında müti qula döndü”*[11, s.157]. Müəllif Ələmdarov obrazı

ilə zəmanəsi üçün səciyyəvi olan idarə müdirlərinin özbaşınalığını, rüşvətxor və yaltaqlığını qabarıq şəkildə oxucuların diqqətinə çatdırır.

Ədibin “Müdir müavini” hekayəsində də yaşadığı mühitin ictimai qüsuru tənqid edilir. Yazıçı, Baləmmədov surəti ilə 50-60-cı illərdə ticarətdə çalışanların harın həyatını qələmə alır. Müəllif hekayədə Baləmmədovu müavin kimi “səmimi- liyi”, “mehribanlığı”, “sədaqəti” və “qayğıkeşliyi” ilə başqalarından qabarıq verir. Bu xüsusiyyətlərinə görə, Rayon İcraiyyə Komitəsinin rəhbərliyi Baləmmədovu ticarət müəssisəsinə müdir qoymaq təklifini irəli sürür. Təklif yuxarılarda təsdiqlənir və Baləmmədov şəhərin böyük bir ticarət təşkilatına müdir təyin edilir. Lakin müdir tikəsi Baləmmədovun boğazında qalır. Yumşaq kreslo, xidmətində olan “Pobeda”, arvadının istəkləri onun beynini dumanlandırır. O, vəzifə səlahiyyətlərini aşaraq özünə yeni təyin edilmiş müavini ədalətliyinə görə işdən çıxarır. Bu “işdən çıxarıma” əməliyyatı Baləmmədovun faciəsinin əsasını qoyur. İdarəyə gəlmiş yoxlama komissiyası Baləmmədovu işdən azad edir: *“Təmtəraqılı kabinet də, arvadının çox sevdiyi “Pobeda” da, müdir kabinetinin əzəmətli açarları da Baləmmədovun əlindən çıxır”* [11, s.157].

Lütfəli Həsənovum satirik nəsrində “Xahiş” hekayəsi də ideyasına görə müasirdir. Hekayədə tənqid hədəfi idarə rəisi Qolayzadədir. Müəllif bu tipin portretini rəngarəng boyalarla yaradaraq yazır: *“Səftəralı rəis kabinetinin qapısını aralayıb içəri boylananda toxsun sifətli, peysəri yoğun Qolayzadə özünü elə dartıb oturmuşdu ki, uzaqdan baxanlar onu hacıleylək quşuna bənzədə bilərdi”* [11,s.157]. Bu təsvir oxucuya Qolayzadənin şəxsiyyətini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Səftəralı kimi miskin adamlar ona qol-qanad verib harın həyat sürməsinə şərait yaradırlar. Lütfəli Həsənov Qolayzadənin Səftəralı ilə mükəlliməsini yüksək sənətkarlıqla verir. Mükəllimənin bir tərəfində özündənrazı məmur, digər tərəfində isə qorxaq, özünün və balalarının yemədiyi təamları dəbdəbəli süfrəyə düzüb Qolayzadə kimi adamlara yedirtmək üçün onu evinə qonaq dəvət etməyə yalvaran yaltaq insan durur.

Lütfəli Həsənovun cəmiyyətin çatışmazlıqlarına qarşı satirik gülüşü bitib-tükənməzdir. Onun satira işığında yaşadığı cəmiyyətin bütün təbəqələri özünəməxsusluğu ilə əks olunur.

XX əsrin 30-90-cı illərində Şəki ədəbi mühitində satirik-realist nəsrin tanınmış təmsilçilərindən biri Məmmədiyyə Süleymanlı olmuşdur. O, həyatda olduğu kimi, sənətində də qorxmazlıq nümayiş etdirmişdir. 40-cı illərdə kolxoz quruculuğunun sürətləndiyi bir vaxtda kolxoz sisteminə rəhbərlik edən rüşvətxor sədrləri tənqid və ifşa etmək böyük cəsarət tələb edirdi. Heç bir hədə və təqibdən çəkinməyən Məmmədiyyə Süleymanlı “Cəzalandılar” hekayəsinin baş mənfi qəhrəmanı Əlimov surəti ilə onların simasını ümumiləşdirmişdir. Əlimov qardaşı Hüseynqulunu və qayını Qəşəmi lazımı postlarda əyləşdirərək kolxoz əmlakını dağıdır, Murad kimi namuslu kolxozçuların əməyinə xor baxır. Lakin bir məsələni unuda bilmərik ki, ədibin satirik hekayələrinin sonluğunda ədalət, haqq qalib gəlir, cinayətkarlar cəzalarına çatırlar. Sovet dövlətinin zamanı üçün humanist qanunları bu ünsürləri cinayət məsuliyyətinə cəlb edir.

“Direktor Daşdəmirov” hekayəsinin qəhrəmanı Daşdəmirov Əlimovdan daha irəli gedir. O, rayonun Maşın-Traktor Stansiyasının direktorudur. Daşdəmirov savadsız, qabiliyyətsiz bir adamdır. Lakin o, savadsız ola-ola savadlı, öz ixtisasını mükəmməl bilən aqronom Cəfərov, Maşın-Traktor Stansiyasının (MTS) siyasi işlərinə rəhbərlik edən Qocayev kimi ağıllı adamlara göstəriş verib onları hər addımbaşı təhqir edir. İlk baxışdan oxucu hiss edir ki, Daşdəmirov mühitinin layiqli meyvəsidir. Daşdəmirov idarəçilikdə heç kəslə hesablaşmır, mənəm-mənəmlik onu daim müşayiət edir. O, kolxozların heç birini tanımır, ünvanına söylənmiş haqlı iradları özünə qazılmış quyu kimi qiymətləndirir. Əsərin sonunda Daşdəmirov öz əməllərinin qurbanı olaraq məsuliyyətə cəlb edilir.

Məlumdur ki, müşahidə və müşahidəçilik bədii istedadın ayrılmaz hissəsidir. Ədibin kiçikhəcmli felyetonlarında həyatı dərinlən müşahidə etmək qabiliyyəti açıq şəkildə özünü göstərmişdir. Elə buna görə idi ki, 50-60-cı illərdə dövrün ən məşhur satirik nəşri olan “Kirpi” jurnalı səhifələrində Məmmədiyyə Süleymanlının felyetonlarına yer vermişdi. Ədibin yaddaqalan tiplər qalereyasına daxil olan surətlərdən biri “Yarımqıq Həmid” felyetonunun baş qəhrəmanı Nuxa 5 nömrəli Tikinti-Quraşdırma İdarəsinin rəisi Həmid Məcidovdur. Yazıçı qəhrəmanını oxucularına “Yarımqıq” ləqəbi ilə təqdim edir. Həmidin bu ləqəbi necə qazanması ilə bağlı felyetondan

oxuyuruq: *“Düzünə qalsa, bu ad Həmidə çox yaraşır. Onun rəis olduğu tikinti idarəsi beş ildir ki, Nuxa şəhər mexanizasiya məktəbini tikir. Hər ilin əvvəlində Həmid iclaslarda söz verib and içir ki, bina bu il tikilib istifadəyə veriləcək. İl qurtaranda isə yenə də həmin bina yarımçıq qalır. Elə Həmidə verilən “Yarımçıq” ləqəbi də buradan əmələ gəlmişdir”* [269, s.5].

Əsərdə müəllifin yaşadığı siyasi mühitə tənqidi münasibəti Şəhər Partiya Komitəsinin ikinci katibi Fərrux İsmayılovun dili ilə açıqlanır: *“Əlbəttə, nuxalılar Həmidə düzgün ləqəb vermirlər. Həmid harada yarımçıq və harada bütöv iş görməyi bilən adamdır. Məs.: Mənim evimi on günün içində əməlli-başlı təmir elətdirdi. Həyatimə məhaccər çəkdirdi. Heç yarımçıq qoymadı. İndi, görün, mənim kimi Nuxada nə qədər məsul işçi var. Hərəsinin evinə bir taxta vuranda Həmid elə yarımçıq olar da...”* [269, s.5].

Ədibin “Dərsi-üsuli-cədid”, “Bəs bu cinayət deyil?” felyetonlarında da cəmiyyətdəki yaramazlıqlar tənqid atəşinə tutulur.

30-90-cı illərdə Şəki ədəbi mühitində satirik-realist nəsrin təmsilçilərindən biri müəllim - yazıçı Ələşrəf Şayan olmuşdur. Ədibin “Möhtərəm xalanın təbrikləri” hekayəsində satirik gülüş qabarıq, irəli sürdüyü ideya dərin və həyatidir. Hekayədə müəllif vicdanlı həyat şüurməyə çalışan insanlarla, harın, başqasının hesabına firavan ömür sürmək istəyən insanların yığcam şəkildə canlı surətini yaradır. Professor Akif Hüseynov nəsr əsərlərinin yığcamlıq xüsusiyyətini müəllifin sənətkarlıq qabiliyyəti kimi səciyələndirərək yazır: *“... Şübhəsizdir ki, yığcamlıq ancaq bu və ya başqa janrın spesifik əlaməti olmayıb, ümumi sənətkarlıq keyfiyyətidir; bütün bədii formalar üçün eyni dərəcədə vacib məziyyətdir”* [144, s. 4]. Hekayənin baş qəhrəmanı İsrafil uşaqlıqdan yetimliyin acısını dadıb xalasıının himayəsində böyümüş bir ziyalıdır. O, halal zəhmətilə ailəsini dolandırır. Sadə əməyi hər şeydən üstün tutan bu gənc, hətta yüksək vəzifəyə namizəd görülsə belə, getmir. Günlərin bir günü İsrafilin rayonda yaşayan xalası Möhtərəm sevinc və fərəh hissi ilə onlara qonaq gəlir. Xalanın gəlişi məqsədlidir. Oxucu əvvəlcə - birbaşa onun İsrafilə olan münasibətinin səbəbini anlamır. Möhtərəm xalanın təbrikinin əsası və təbəssümlərinin saxta olması onun “Kommunist” qəzetinin səhifələrindən oxuduğu: *“İsrafil Məmməd oğlu İsrafilov*

yoldaş Rayon Partiya Komitəsinin birinci katibi seçilmişdir” [118, s.137], – cümləsinin bacısı oğlu İsrafilə deyil, başqa şəxsə aid olduğu bilindikdən sonra üzə çıxır. Bacısıoğluga bir ay müddətinə qonaq gələn xala, həmin gün qatarla geri qayıdır. Müəllif bu qadının şəxsində qohumbazlıq yolu ilə vəzifə əldə edən, şöhrət düşkünlüyünə aludə olan insanların ümumiləşdirilmiş surətini yaratmışdır. Hekayə “Şəki fəhləsi” qəzetinin 1970-ci il 11-13 avqust saylarında dərc edilmişdir.

Real həyat hadisələrinin bədii təsviri, cəmiyyətin ayrı-ayrı təbəqələrinə olan münasibət, sadə insanların taleyi, yığcamlıq Şəki ədəbi mühitinin tanınmış qələm sahiblərindən olmuş Tofiq Qaffarovun nəsrinin əsas xüsusiyyətlərindəndir. Onun realist-satirik nəsrində “Zəlil”, “Qapaz”, “Qabıq, yaxud beş dostdan biri”, “Bığ”, “Müdircan” və s. hekayələri mühüm yer tutur. Tofiq Qaffarovun hekayələrinin qəhrəmanları cəmiyyətin müxtəlif tərəflərindən seçilmiş, üzərində böyük ümumiləşdirmə aparılmış insanlardır. Yazıçının satirik məzmunlu hekayələrindən biri “Bığ” adlanır. Adi bığ əhvalatı ilə ədib cəmiyyətdə mövcud olan bir sıra yaltaq insanların içüzünü açmışdır. Hekayənin baş qəhrəmanı və tənqid hədəfi həmişə öz şəvə bığları ilə öyünən və qürurla gəzən Səftərquludur. Müəllif Səftərqulunun bığlarını qırxdırması epizodunu verməklə bıqsız təzə rəisin qarşısında özünü bıqlı təsəvvür etməkdən qorxan, öz mənliliyini vəzifə hərəsiyindən aşağı sayan bir yaltaq surəti yaratmışdır. Səftərqulunun: *“Görmürsünüz təzə rəisimiz bıqsızdır? Mən necə bığ qoyum!”* [158, s.195], – sözləri onun şəxsiyyətinin çürüklüyünü göstərən bir vasitədir.

“Zəlil” hekayəsində yazıçı Evlər İdarəsinin rəisi Kələntər Pirquliyev surəti ilə vəzifəsini vicdanla yerinə yetirməyə çalışsa da, Əmirxanov kimi yuxarıçinli məmurların əlində oyuncağa çevrilən bir surət yaratmışdır. Kələntər Pirquliyev qanunun aliliyini əsas götürərək rəhbərlik etdiyi idarənin gözətçisi Səfəralını təqaüdə qeyri-qanuni çıxartmaq istəmir. Lakin nazir müavini Əmirxanovun ona vurduğu telefon zəngi ilə vəziyyət dəyişir. Məlum olur ki, Səfəralı “arxalı” imiş. Əmirxanovdan qorxan Kələntər Pirquliyev cinayətə yol verərək Səfəralıya təqaüd vaxtından tez arayış verir. Əsərin süjetini məqsədinə uyğun inkişaf etdirən yazıçı hekayədə ədalətin təntənəsini də əks etdirməyi unutmur. Təsadüfən Bakıdan Rayon Sosial Təminat Şöbəsinə yoxlama gəlir. Yoxlama komissiyasının tərkibində nazir müavini vəzifəsin-

dən uzaqlaşdırılıb aşağı vəzifəyə keçirilmiş Əmirxanov da var. Kələntər Pirquliyevi yenidən yağlı tikə kimi udmaq üçün Əmirxanovun əlinə yaxşı fürsət düşmüşdür. O, mehmanxanada olarkən Kələntəri yanına çağırıb köhnə arayış məsələsini ona xatırladır və onu saxtakarlıqda günahlandırır rüşvət tələb edir. Yazıçı hekayədə təsvir etdiyi bu iki obrazın dialoqu ilə mühitin ictimai reallıqlarını oxucusuna aydın çatdırır. Dialoqun bir tərəfində rüşvətxor, digər tərəfində qorxaqlığı ucbatından cinayətə yol verərək tir-tir əsən bir məmur durur. Pirquliyev Əmirxanovun ondan tələb etdiyi beş yüz manatı rüşvət kimi verir. Əsərin sonunda müəllif rüşvətxoru cəzalandırır. Yazıçı Əmirxanovun düşdüyü son vəziyyəti zəlil adlandırır.

Yazıçının “Müdircan” adlı kiçikhəcmli hekayəsində yaltaqlıq tənqid edilir. Müəllif yaltaq Heydərqulu surəti ilə oxucularını tanış edir. Məlum olur ki, “müdircan” ifadəsi vaxtilə Heydərqulu şəhər xəstəxanasında təsərrüfat müdiri işləyərkən hər kəlməbaşı müdirə etdiyi müraciətdir. Yazıçı Heydərqulun yaltaq simasını oxucularına daha aydın təqdim etmək üçün hamam sərgüzəştini süjetə daxil etmişdir. Hekayədən nümunə kimi verdiyimiz parça təkcə Heydərquluya deyil, bütün yaltaq insanlara aiddir: *“O, iri gövdəsinə yaraşmayan tərzdə yaylandı, lap qadın kimi əzilib-büzüldü, üzünü gülüş və təbəssümlə bəzədi və yağlı dilini işə saldı: – Müdircan, gördüm hamama gəlirsiniz, yağış da bərkiyir, ona görə taksi gətirdim ki, hamamdan çıxanda islanmayasınız”* [158, s.185]. Lakin Heydərqulun müdircanlığı daimi deyilmiş. Onun qarşısında ikiqat olduğu şəxs artıq müdir vəzifəsində işləmir. Heydərqulu da ona münasibətini dəyişib, onu saymır. Yazıçı bu reallığı hekayədə oxucusuna avtobusda gələn müdirin dili ilə aşağıdakı kimi çatdırır: *“İndi, qardaş, həmin tip beş-beşdən qabaqda oturub, yüz kilometrlik yolu mən ayaq üstə gəlirəm, heç yerini də mənə təklif etmir. İndi mənə hörmət etmək lazım deyil, çünki mən müdir deyiləm”*[158, s. 186].

Tofiq Qaffarovun “Qapaz” hekayəsi onun satirik-realist nəsrinin maraqlı nümunələrindəndir. Hekayənin baş qəhrəmanı Həsən Eşqi yaradıcı ziyalıdır. Bədii yaradıcılıqla məşğul olur. Ancaq onun yazdıqları çevrəsində olan adamlar tərəfindən qiymətləndirilmir. Məktəb direktoru hər gün onu danlayır, qabiliyyətsizlikdə günahlandırır. Həsən Eşqinin məişət şəraitini təsvir etməklə müəllif, fikrimizcə, yaşadığı

mühitin çatışmazlıqlarını diqqətə çatdırır: *“Ürəyi yanırıdı. Stəkanı su kranının altına tutdu. Tərs kimi su gəlmədi. Əh, səni lənətə gələsən! - deyə lap özündən çıxdı. – Allahın suyu da quruyub. Hamısı özbaşınalıqdan irəli gəlir”* [158, s.178].

Bu sətirələr hekayə müəllifinin yaşadığı siyasi mühitə açıq etirazı idi. Yazıçı əsərdə Həsən Eşqinin dilindən verilmiş: *“Su yox, qaz yox, işıq yanmır...”* [158, s.178],– sözləri ilə XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərindəki idarəsizliyi, cəmiyyətdə olan sükunəti göstərmək istəyir. Həsən Eşqi müəllifin qələmində “mənfi”, “demaqoq” kimi təsvir edilir. O, gördüyü haqsızlıqlara dözmür, yuxarılara imzalı-imzasız şikayət məktubları yazır. Yoxlama komissiyasının fikirləri ilə də Tofiq Qaffarov kinayəli şəkildə siyasi quruluşun ədalətsizliyinə qarşı çıxır: *“Qulaq as deyim, –Komissiyanın sədri təmkinlə danışmağa başladı: – O düz deyil ki, haqq, ədalət tapdanır, sənə zülm edirlər. O düz deyil ki, rayon başsız qalıb, hamı öz kabinetindədir. Camaatın qayğısına qalan yoxdur”* [158, s. 179].

Əsərin sonunda oxucu döyüş meydanında tək qalıb mübarizəsi üçün təəssüf hissi keçirərək başına qapaz salan Həsən Eşqinin düşdüyü vəziyyətə kədərlənməyə bilmir.

XX əsrin 50-70-ci illərində Şəki ədəbi mühitinin tanınmış nasirlərindən olan Məmməd Çələbiyevin povest və hekayələri realist məzmunu ilə seçilir. 1987-ci ildə “Yazıçı” nəşriyyatı tərəfindən ədibin “Bir yay günü” kitabı nəşr olunmuş, kitaba “Güləsər”, “Mən on birinci stolam”, “Bir yay günü” povestləri daxil edilmişdir. Bu əsərlərdə mənəvi saflıq, insan ləyaqəti, əməyə məhəbbət, müharibə illərində arxa cəbhədəki çətinliklər, insanların göstərdikləri fədakarlıq, xalqlar dostluğu təsvir edilir.

“Mən on birinci stolam” povestinin qəhrəmanı Vüqardır. Əsərdə Vüqarın orta məktəb yaşlarından əsgəri xidmətinəqədərki dövrü və sonrakı hadisələr təsvir edilmişdir. Povestdə ana obrazı – Mina daha bitkin təsir bağışlayır. Mina oğlunun qəza keçirdiyini eşitdikdə sarsılır. Bütün varlığı ilə oğluna doğru can atır. Müəllif böyük ustalıqla ana məhəbbətini təsvir edə bilir. Oxucu povestboyu Vüqarın həyatını maraqla izləyir, onu xəstəxanada görür. Başına gələn qəzadan sonra Vüqarın inamı, nikbinliyi, əsgər dözümlü qabarıq cizgilərlə açılır.

M. Çələbiyevin “Güləsər” və “Bir yay günü” povestləri də istedadlı yazıçı qələminin yekunu kimi diqqəti cəlb edir. “Güləsər” povestində yeniliyə yol açan,

qəlbində torpağa, doğma yurda böyük məhəbbət gəzdirən qadın obrazı ilə üzləşirik. Güləsər uşaqlıqdan ata-anasını itirmiş ali təhsilli azərbaycanlı qızıdır. Bu qız bütün əsərboyu fəaliyyətində saflıq, mənəvi təmizlik simvolu kimi oxucunun diqqətini daim öz üzərində saxlayır. Güləsər, hətta öz xoşbəxtliyini təsərrüfatın ümumi mənafeyi naminə qurban verməyə hazır olan bir gəncdir. Belə ki, o, “nüfuzlu kolxoz sədri” Motal oğlu Cabbarın oğlu Möhsünün nişanlısı olduğu halda, Rayon Partiya Komitəsinin ümumi iclasında gələcək qayınatasının səhvlərini üzünə deyir, onu təsərrüfatı idarə edə bilməməkdə təqsirləndirərək tənqid edir. Güləsərin açıq tənqidi əliəyriliyi, karyeraçılığı özünə adət etmiş Motal oğlu Cabbar tərəfindən cəzasız qalmır. O, qızın nişanını heç bir əsas olmadan qaytarır. Lakin Güləsər haqq yolundan dönmür, Cabbara qarşı mübarizə aparır və qələbə çalır. Əsərin sonunda Motal oğlu Cabbarın içüzü açılır, o vəzifəsindən azad edilərək cinayət məsuliyyətinə cəlb olunur.

Müəllif əsərdə Motal oğlu Cabbar surəti ilə ətrafına öz havadarlarını toplayan, dövlət əmlakını mənimsəyən kolxoz sədrlərinin, Cabbarın oğlu Möhsün surəti ilə ata malına göz dikib mənasız həyat keçirən gənclərin, kənd sovetinin sədri Bahadır kişi surəti ilə kənd zəhmətkeşlərinin rifahı naminə kəndin sosial-siyasi cəhətdən yüksəlişinə cəhd göstərən, hadisələrə obyektiv qiymət verən kənd soveti sədrlərinin, Muxtar surəti ilə sadə zəhmətkeş insanların ümumiləşdirilmiş obrazını yaratmışdır.

“Bir yay günü” povesti Böyük Vətən müharibəsi illəri ilə bağlı hadisələri özündə əks etdirir. Yazıçı əsərdə müharibədən yayınan, mənən yoxsul siyasi xadimlərin tənqidinə geniş yer vermişdir.

Yazıçının “Təmkin” povesti gənc bir jurnalistin rayon qəzetindəki fəaliyyətinə həsr olunmuşdur. Silqət Təmkin əhalisi maldarlıq, qoyunçuluq və tütünçülüklə məşğul olan uzaq bir rayon qəzetində şöbə müdiri işləyir. O, təsərrüfatda rast gəldiyi geriliklərə qarşı barışmaz mövqe tutur. Tənqidi yazıları ilə tez-tez həm yerli, həm də mərkəzi mətbuatda çıxış edir. Əliəyri və tüfeyli qüvvələr hər vasitə ilə ona mane olmağa çalışırlar. Lakin çox çəkmir ki, gənc jurnalistin prinsipiallığı, cəsarəti ilə antipodlar ifşa olunur.

Yazıçının 1989-cu ildə “Gənclik” nəşriyyatı tərəfindən “Zoğal ağacları” povestinin nəşr olunması planlaşdırılmış, lakin əsər 1998-ci ildə “Mütərcim”

nəşriyyatı tərəfindən buraxılmışdır. Povestdə hadisələr Böyük Vətən müharibəsi dövründə baş verir. Əsərdə cəmiyyətdə mövcud olan neqativ hallar, Çanta Cəlalın şəxsində rüşvətxor sovet sədrləri, hərbi komissarlıqlarda olan əyintilər əks etdirilmişdir. Əsərdən aşağıdakı sətirləri oxuyarkən müəllifin qorxmazlığına oxucu heyran qalmaya bilmir: *“Kənddə-kəsəkdə danışurdılar ki, Çanta Cəlal hərbi komissarla əlbirdir. Qansız oğlu bir nəfəri əsgərlikdən saxlamaq üçün əlli min manat istəyirdi, çox çənə-boğazdan sonra, minnət-sünnətlə otuz minə razı olurdu”* [83, s. 19-20]. Zamanı üçün bu fikirləri söyləmək yazıçıdan böyük cəsarət tələb edirdi.

Məmməd Çələbiyevin nəsr yaradıcılığında “Tərhan evlənilir” və “Haronnaya gəlin gəlir” povestləri də mühüm yer tutur. Hər iki əsərdə insan taleyi əsas təsvir obyektini kimi götürülmüşdür. “Tərhan evlənilir” povestinin qəhrəmanı Tərhan körpəliyindən atasını itirmiş, xalası Hünərin tərbiyəsi ilə böyümüş bir gənkdir. Onun babası Nəsim və dayısı Nurqələm bərbər peşəsinin mahir bilicisi kimi tanınırlar. Tərhan bu peşəni bilməklə yanaşı, mahir fotoqraf kimi də tanınaraq rayon qəzetində fotomüxbir işləyir. Tərhan Nəsimli istedadlı jurnalist kimi də tanınır. Lakin Tərhan evlənməyə tələsmir. O, romantik xəyallı oğlan təsiri bağışlayır və belə fikirləşir ki, axtardığı gec-tez onu tapacaq. Tərhanın işlədiyi qəzetin redaksiyası Latviyada çıxan qəzetdə Tərhanın adından, onun xəbəri olmadan nişanlı tapmaq üçün elan da verir. Bunu eşidən Tərhan hiddətlənərək redaksiyadakı makinaçı qızla evlənilir.

Povestdə Tərlana analıq etmiş Hünər, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Həmid kişi, Yusif müəllim, Tərhanın bacısı Afət də müsbət surətlər kimi oxucuda xoş təsir yaradır. Əsərin mənfi surətlər silsiləsi azdır. Tərhanın atası Abdalbər ana dilinə biganə yanaşaraq müraciətlərini rusca edir və bu hərəkəti ilə oxucularda özünə nifrət hissi oyadır.

“Haronnaya gəlin gəlir” povestində də diqqəti maraqlı surətlər silsiləsi cəlb edir. Povestdə nəinki Şəkinin, hətta Azərbaycanın fəxri vətəndaşı olmuş Armed Mişelin – oxudlu Əhmədiyyə Cəbrayılovun döyüş yolundan danışılır. “Haronnaya gəlin aparma” Əhmədiyyə Cəbrayılovun faşistlərə qarşı təşkil etdiyi əməliyyatlardan biridir. Müəllif əsərdə faşizmə qarşı mübarizədə başqa xalqlarla yanaşı, alman xalqının özünün də durduğunu göstərmək üçün Feyer surətini yaratmışdır. O, Armed

Mişelin faşist əsirliyindən qaçırılmasında mühüm rol oynayır. Povestdə Valentina, Janna xala, Cülletta, Suzanna kimi qorxmaz qadın surətləri də diqqəti cəlb edir. Povestdə oxucunun nifrətinə tuş gələn qəddar və lovğa mayor Hofman, onun nöqərləri Vaxner və Şabner kimi mənfi surətlər də vardır. “Tər lan evlənir” və “Haronnaya gəlin gəlir” povestləri 1998-ci ildə kitab şəklində çap olunmuşdur. Məmməd Çələbiyevin yaradıcılığında hekayə və felyeton janrı da mühüm yer tutur. Onun “Portfel Qasım” [85], “Müdafiəçi” [85], “Bizim kirayənişin” [85] “Uşaqların atası” [85], “Bir kasa ayran” [85] və s. kimi hekayə və felyetonlarında zəhmətkeş insanların yaşayış tərzi, Şəkinin təsərrüfat sistemi, müxtəlif təbəqələrin həyatı, ziyalı problemi öz əksini tapmışdır. Yazıçının şəhərin təsərrüfat və siyasi həyatına həsr etdiyi hekayələr bədii cəhətdən olduqca dolğun və bitkin təsir bağışlayır. O, hekayələrində də povest və dram əsərlərində olduğu kimi, hadisələri sadəcə təsvir etməklə kifayətlənməyib, hər hadisəni həyatla əlaqələndirmişdir.

XX əsrin 70-ci illərindən “Səbuhi”nin fəal üzvlərindən olmuş Telman Həmidlinin satirik hekayələrinin mərkəzində dayanan surətlər yazıçının yaxından tanıdığı, gündəlik həyatda rastlaşdığı insanlardır. Ədibin “Poçt qutusu”, “Zəkat”, “İmport” adlı hekayələri bu qəbildəndir.

“Poçt qutusu” hekayəsində Telman Həmidli Şəkininsosial həyatı üçün səciyyəvi olan bir əhvalatı qələmə almışdır. Hekayənin adı bizə ilk baxışdan Mirzə Cəlilin “Poçt qutusu”nu xatırladır. Əsərin məzmunu ilə tanış olduqda oxucu görür ki, ədib “Novruzəli” əhvalatını yeni, daha həyatı bir süjetlə əvəz etmişdir. Hekayədə poçtxanaların yarıtmaz fəaliyyətindən, poçt idarə rəislərinin rüşvət yolu ilə “fəaliyyətləri”ni işıqlandıran məqalələri qəzet redaksiyalarına çatdırmaq cəhdlərindən danışılır. Əsərdə poçt şöbəsinin yeni rəisi ilə müxbir arasında gedən söhbət müəllif məqsədini, əsərin ideyasını bildirir: *“Küçədə poçt şöbəsinin təzə rəisi ilə rastlaşdım. Xoş-beşdən sonra dedi: –Dost, olmaya qələminiz kəsərdən düşüb. İmzanıza daha rast gəlmirik. Bax, götürək elə rəhbərlik etdiyim poçt şöbəsinə. Heç bilirsiniz qəzetə yazılmalı nə qədər yaxşı işlərimiz var?”* [136, c.2, s.147]. Hekayədən gətirdiyimiz mükəllimədə müəllif özünü təbliğ yolu ilə nüfuz, ad-san qazanmağa çalışan idarə müdirlərini ifşa etmişdir. Əsərin sonunda yazıçı mənfi tipin dilindən verdiyi: “

– *Bağışla dost! Sən demə, məktub saldıgım poçt qutusunun qıfılı xarab imiş. İndicə zorla açdıq. Məktubum da buradadır*” [136,c.2,s.148],– sözləri ilə poçtxanalarda xalqa göstərilən yarıtmaz xidməti vurğulamışdır.

“Zəkat” hekayəsində Telman Həmidli zəmanəsində dini mövhumatı yayan yalançı din xadimlərini tənqid etmişdir. Hekayədə göstərilir ki, Vardanlı kəndindəki pirdə bir “şeyx” peyda olub camaatı aldadır. Rayon qəzetinin redaktorunun tapşırığı ilə qəzetin müxbiri həmin kəndə gedərək “Şeyx” in əməllərini əks etdirən felyeton yazır və felyeton “Nuxa fəhləsi” qəzetinin səhifələrində dərc olunur. Bir müddət keçir, lakin “şeyx”dən xəbər-ətər gəlmir. Redaktor müxbiri yenidən Vardanlı kəndinə göndərir ki, gedib “şeyx”in əhvalı ilə tanış olsun. Müxbir qorxu və təlaş içərisində kəndə gedir. Lakin hər şey onun gözlədiyinin əksinə olur. O, Vardanlı pirinə çatanda gözlərinə inanmır. Görür orada o qədər adam var ki, iynə atsan, yerə düşməz. “Şeyx” müxbiri gülərüzlə qarşılayıb deyir:

– *Xoş gördük, müxbir qardaş. Həmişə sən gələsən. Sən məni məşhuri-cahan elədin. Yanıma ziyarətə gələnlərin sayı-hesabı yoxdur. Bu qonaqlığı sənə zəkat çıxmışam*” [136,c.2, s.155].

Əsərdən nümunə gətirdiyimiz bu hissədə XX əsrin ikinci yarısında cəhalətin Şəkidə və çevrəsində hansı səviyyədə olduğu diqqətə çatdırılır. “İmport” adlı yumoristik hekayəsində Telman Həmidli ticarət işçilərinin firıldaq yolu ilə xalqı aldatmaq cəhdlərini maraqlı bir süjet xətti ilə açıqlamışdır. Şəhərin mağazalarından birində çalışan Məmişin mağazasının anbarında satılmamış duz və soda qalaqlanıb qalmışdır. Anbarın tavanından yağan yağış bu məhsulları istifadəyə yararsız hala salmışdır. Məmiş satılmamış malın xiffətini çəkir. Mağazaya gələn müfəttişin “ağıllı” məsləhətləri onun karına gəlir. Müfəttiş Məmişdən rüşvət aldıqdan sonra ona tapşır ki, qalan malı “defisit” mal kimi qələmə versin və “import” mal olduğunu söyləsin. M.F.Axundzadənin Molla İbrahimxəlilinin oyunlarını Məmiş şəkililərin başına duz və soda əməliyyatı ilə açır. O, mağazaya gəlib duz soruşan qadına duzu iki kiloqram verməkdən imtina edib, duzun həm az, həm də “import” olduğunu söyləməklə iştahasını artırır. Avam qadın nə qədər yalvarırsa, Məmiş ona bir kiloqramdan artıq duz vermir və bildirir ki, guya yarım saatdan sonra gəlsə, bir kiloqram da verə bilər.

Beləliklə, Məmişin anbarda daşlaşıb qalmış duzu “import” adı ilə bal kimi satılır. Mağazaya gələn müştərilər nə qədər yalvarsalar da, bu “import” maldan bir kiloqramdan artıq ala bilmirlər. Yazıçı avam qadının düşdüyü vəziyyətə möhtəkirin özündə belə təəssüf hissi yaradır: *“İmport” sözünü eşidən kimi müştərinin gözü parıldadı. Yalvarmağa başladı: – Qardaş, sizdən çox xahiş edirəm, əgər mümkünsə, mənə bir kilo da artıq verin. Düzü, ona yazığım gəldi. İstədim duz parçalarının ən irisini götürüb verim ona”*[136, c.2, s. 23].

Müəllif alıcı qadının yalvarışına qarşı Məmişin: “ – *Yox bacı, olmaz. Məni xataya salarsan*” [136,c,2.s.23], – şirnikləndirici sözləri ilə möhtəkirin içüzünü çox məharətlə açır. Təkcə sadə vətəndaşlar deyil, yuxarı çinli milis əməkdaşı da Məmişin “duz əməliyyatı”nın qurbanı olur. “Duz əməliyyatı”nı məharətlə həyata keçirən Məmiş “soda əməliyyatı” na başlayır. Hekayənin sonunda verilmiş qeydlər oxucuda belə bir yəqinlik yaradır ki, möhtəkirin “soda əməliyyatı” da uğurla keçəcək: *“Bir azdan “İmportnu” duzu satıb tamam qurtardım. “İmportnu” duz almağa gələnlərin ardı-arası kəsilmirdi. Dilxor olub belə bir elan yazıb mağazanın girəcəyindən asdım: “İmportnu” duz qurtarıb, sabah “importnu” soda olacaq”*[136, c.2, s.24].

XX əsrin 90-cı illərindən ədəbi mühitdə nasir kimi tanınan Ələsgər Salamovun yaradıcılığında epik növün hekayə və miniatür janrı aparıcı yer tutur. Onun hekayələri realist məzmunu ilə yadda qalır. Tərcümeyi-halındakı qeydlərə söykənsək Ələsgər Salamov nəsr yaradıcılığına 1985-ci ildə yazdığı “Sən mənim qəlbimdəsən” adlı hekayəsi ilə başlamış, lakin bu əsər bədii cəhətdən zəif və həcmcə hekayə janrının tələblərinə cavab vermədiyindən diqqətdən kənar qalmışdır. Yazıçının “Pişik balaları” hekayəsi onun respublika mətbuatına çıxması üçün ilkin cığır açmışdır. Hekayədə yazıçı Əkrəm adlı azyaşlı bir uşağın timsalında valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların uşaq evlərindəki həyatını qələmə almışdır. Hekayədə iki tərbiyəçi qadın surəti diqqəti cəlb edir. Onlardan biri, nədənsə, müəllif tərəfindən adı gizlədilər, uşaqlara qarşı kobud münasibətli bir insandır. Digər obraz olan Anaxanın isə səmimiliyi, mehribanlığı ilə digərlərindən seçilir. O, uşaqlara əsil analıq qayğısı göstərir. Çünki özü də uşaq evində böyümüşdür. Yazıçı tərbiyəçi Anaxanın ilə balaca Əkrəm arasındakı mükəllimə ilə valideyn qəlbinin puçluğunu,

övladaolan məhəbbətin saxta, şəhvani hisslərə qurban verildiyini əks etdirmişdir: *“Əkrəm dəmir darvazaya sarı boylandı, sonra üzünü Anaxanıma tutub ağlamsınmış halda dedi:– Mən evimizi, anamı istəyirəm.*

– *Atanı necə, istəmirsən?*

– *Atamı hamıdan çox istəyirəm. Ona görə də hər gün onun yolunu gözləyirəm”*

[254, s.96].

Bu kiçik mükəllimə oxucuya çox mətləbləri açıqlayır. Ürəyi arzularla dolu olan, anasının ayaq səslərini həsrətlə gözləyən körpə bir uşağın gözləri qapıda, arzuları ürəyində qalıb. Çünki onu uşaq evinə gətirən “ana” söz vermişdi ki, gəlib aparacaq. Bu xüsusda müəllifin qeydləri daha təsirlidir: *“Batan günəş, bağlanan dəmir darvaza Əkrəmin ümidlərini çilik-çilik elədi. O, pəncərənin dəmir barmaqlığından ikiəlli, bərk-bərk yapışdı, başını qolunun üstünə qoyub için-için ağladı”*[254, s.98].

Hekayənin sonunda yazıçı qəribə bir təzad yaradaraq şüurlu insanın öz doğma balasına olan laqeydliyini, şüursuz pişik və onun xoşbəxt ana məhəbbəti ilə əhatə olunmuş balalarını müqayisə edərək oxucunun qəlbini ağrıdan bir təsvirlə yazır: *“Hamı kiritmişcə durub Anaxanıma baxırdı. Anaxanım doluxsunmuş gözlərini uşaqlardan gizlətməmişdi. O, üzünü pəncərəyə tutmuşdu. Həyatın yamyaşıl otları arasında oynayan pişiyə və pişiyin balalarına həsədlə baxırdı”*[254, s.98].

Ələsgər Salamovun maraqlı hekayələrindən biri “Urvatsız” adlanır. Bu əsər yuxarıda haqqında danışdığımız əsərlə mövzu baxımından əkslik təşkil edir. Əgər müəllif birinci hekayədə ata-ana sevgisindən məhrum olan övladların faciəsini nəzərimizə çatdırırsa, “Urvatsız” hekayəsində “Qocalar evi”nin təsviri ilə övlad məhəbbətindən məhrum olan valideynlərin faciəsini qələmə almışdır.

Hekayənin baş qəhrəmanı Əsgər kişi namuslu həyat sürmüşdür. O, oğlu İsrəfil və qızı Bəstini halal ruzisi ilə böyüdərk evləndirmiş, ev-eşik sahibi etmişdir. Lakin həyat yoldaşı, “dağlar maralı” adlandırdığı Nisənin ölümündən sonra qabarlı əlləri ilə tikib-yaratdığı evi Əsgər kişi üçün zindana çevrildi. Gəlininin təsiri ilə oğlu İsrəfil və nəvələri ondan soyudular. Səhv tərbiyə almış meşşan təbiətli gəlininin təkidi ilə o, evdə “urvatsız” bir şəxsə çevrildi. Müəllif böyük ürək ağrısı ilə bu səhnəni oxucusuna aşağıdakı kimi çatdırır: *“...Əsgər kişi təkə arvadını torpağa tapşırmadı, həm də bu*

evdəki rahat həyatını da dəfn elədi. Hələ yas qurtarmamışdan gəlin onunla yola getmədi. Hər şeyi söz elədi. Heç nəyin üstündə deyilməyə, evdə dava-dalaş salmağa başladı. “Qocalar evi”nə gəlməyi də məhz oğlu ona təklif elədi” [254, s. 83].

Müəllif hekayədə həyat üçün, cəmiyyət üçün xarakterik olan bir mövzunu qələmə alıb. “Qocalar evi”ndəki Vahid, Tütün Cəlil kimi kimsəsiz qocalar da övlad laqeydliyinin nəticəsi olaraq buradadırlar.

Hekayə acınacaqlı sonluqla bitir. Gecə küləkli bir havada qızdırma içərisində sayıqlayan Əsgər kişinin gözlərinə oğlu İsrafil görünür. Elə bil oğlu onu səsləyir... Nəticədə bu kimsəsiz qoca quduz itlərə yem olur.

Hekayənin bədii təsir gücü və mövzu aktuallığı yüksək qiymətləndirilərək “Ulduz” jurnalında nəşr edilmişdir.

“Bəyaz gecə” hekayəsi yazıçının maraqlı nəsr nümunələrindəndir. Hekayədə müəllif sənət və sənətkar, sənətkar və cəmiyyət, ziyalı mənəviyyəti problemlərinə toxunur. Əsərdə iki ziyalı surəti diqqəti cəlb edir. Bunlardan biri işıqlı amallar carçısı, həqiqətpərəst, köməksizlərin dayağı Əlibala müəllim, digəri isə xudpəsəndliyin timsalı, yaradıcı gəncliyə sədd olan redaksiya əməkdaşı Zamanovdur. Hekayədə baş verən hadisələr gənc yazıçı Əhmədin ətrafında cərəyan edir. Əhmədin yazmış olduğu “Yiyəsiz ev” hekayəsi Əlibala müəllim tərəfindən tənqidlə qarşılır: “...*Oğlum, Əhməd, bədii ədəbiyyat həyatın güzgüsüdür. Yazılan hər bir əsər həcmindən, mövzusunun asılı olmayaraq dediyim o güzgünün bir parçası olmalıdır. Yəni ədəbiyyat həyatı, oradakı gözəllikləri əks etdirməli, ədalətsizliyə, nadanlığa qarşı çıxmalıdır*”[254, s.7].

Əlibala müəllimin dilindən söylənilmiş bu fikir əslində hekayə müəllifinin yaradıcılıq proqramının əsasıdır. Əlibala müəllimin yararlı tövsiyələrindən sonra Əhməd hekayəni yenidən yazır.

Sonra müəllif oxucunu əsərin digər ziyalı surəti Zamanovla tanış edir. Zamanov Əhmədi kobud qarşılayır. Onun qaldırdığı mövzunun müasir həyatla bağlı olmadığını söyləyir.

Hekayədə yazıçının Əhmədin yazmış olduğu “Yiyəsiz ev” hekayəsinin baş qəhrəmanı bəna Samirin iş tapa bilməyib Rusiyaya getməsinin səbəbini müstəqilli-

yimizin ilk illərində ölkədə olan hərc-mərcliklə, işsizliklə, pərakəndə alverin baş alıb getməsi ilə bağlaması göz qabağındadır. Zamanovun Əhmədə dediyi: *Dükanlarımızın, bazarlarımızın sayı günü-gündən artır. Hamı alış-verişlə çörək pulu qazanır, amma hekayədəki Samirə ölkədə iş tapılmır. O, çörək pulu qazanmaq üçün ev-eşiyi yiyəsiz qoyub Rusiyaya köçür. Cavan oğlan, sənin hekayəndən bədbinlik yağır*” [254, s.9],– sözlər, həqiqətən, yazıçının yaşadığı mühiti yaxşı müşahidə qabiliyyətindən xəbər verir.

Ələsgər Salamovun istedadlı qələminə məxsus olan “Boyunbağı”, “Qisas”, “Gecənin sirri”, “Xam toyuq”, “Ay işığında”, “Uzaqdan gələn səs” və s. hekayələrində ədəbi mühitin müxtəlif mövzuları realistsinə öz əksini tapmışdır.

XX əsrin II yarısında və XXI əsrin əvvəllərində Şəki ədəbi mühitinin istedadlı nəsr təmsilçilərindən biri Yusif Şükürlüdür. Yazıçının ifadəli nəsr dili, şirin, dəqiq təhkiyəsi oxucunun diqqətini ilk sətiərdəncə cəlb edir. Ədibin hekayələrində toxunduğu mövzular yaşanılmış tarixin bədiiləşmiş həyat hadisələridir. İlk nəsr yaradıcılığına yazıçı hələ tələbə olarkən yazdığı “Qartallı dərə” əsəri ilə başlamış, lakin bu maraqlı əsər nəşr edilməmişdir.

Yusif Şükürlünün “Çəhrayı gödəkçə”, “Canavar”, “Juliklər”, “Kırvə qonaqlığı”, “Araq reysi”, “Torbadakı pişik”, “Libeksin”, “Çapa”, “Körpü tələsi” hekayələrində XX əsrin 70-90-cı illərində və XXI əsrin əvvəllərində Şəkinin ictimai-iqtisadi həyatı üçün səciyyəvi olan hadisələr, məişət məsələləri, yurdun təbiətinin təsviri dəqiq yazıçı müşahidələri ilə əks etdirilmişdir.

“Çəhrayı gödəkçə” hekayəsində Sovet hökumətinin qayda-qanunlarından, kənddə torpaq siyasətindən söz açılır: *“Sovet hökumətinin qanunlarına görə hər bir ailə ən çoxu iki baş qaramal, altı baş davar, iki pətək arı, daha nə miqdarda nə?- saxlaya bilərdi!.. Artığın varsa vay halına!..- Kənd Sovetinin məmurları gəlib başını bağlayacaqdılar! Hələ məhkəmə yollarına düşməsən sevincindən papağını göyə atarsan”* [392, s. 72],– yazan müəllif sovet təsərrüfat sistemində tənqidi münasibətini bildirmiş, dövlət mülkiyyətçiliyini pisləmişdir. Əsər birinci şəxsin dili ilə nəql edilir. Müəllif “Çəhrayı gödəkçə” əhvalatını söyləməklə yaşadığı mühitdə təhsil, təlim-tərbiyə məsələləri ilə də oxucuları tanış edir.

“Canavar” hekayəsində Yusif Şükürlü doğulub boya-başa çatdığı Baş Şabalıd kəndinin təbii gözəlliyini ov əhvalatı ilə diqqətə çatdırır. Ov səhnəsinin təsviri ideya müasirliyi baxımından aktualdır. Müəllif ov səhnəsi ilə hər şeydən öncə yurdun təbiətinin ov heyvanları ilə zəngin olduğunu göstərmək istəyir. Əsər dil və təsvir baxımından bizə görkəmli yazıçı Abdulla Şaiqin “Köç” hekayəsini xatırlatsa da, təsvirlər orijinaldır. Kiçik bir məktəbli oğlanın dili ilə söylənilən bu hekayədə müəllif hər şeydən öncə, təbiət gözəlliklərinin tablosu olan peyzaj yarada bilmək ustalığını nümayiş etdirir: *“Artıq səhər açılmış, quşların səmindən qulaq tutulurdu. Getdiyimiz yolun hər iki tərəfi xırda pöhrəlik idi və elə bil yolun kənarına cürbəcür formalı və rəngli çiçəklər əkməmişdilər. Hər tərəfdən xoş dağ nanələrinin ətri gəlirdi”*[292, s.85]. Bu gözəl bahariyyə nümunəsi Yusif Şükürlünün sözdən bacarıqla istifadə etdiyini nümayiş etdirir.

Yusif Şükürlünün hekayə yaradıcılığında “Kirvə qonaqlığı” orijinallığı ilə seçilir. Müəllif hekayədə erməniyə olan nifrət və qəzəbini oxucusu ilə bölüşür. Hekayədə yazıçı iki “dost” – müsəlman Abdurahmanla erməni Aşotun şəxsində uzun illər çörəyimizi yeyib, suyumuzu içib, torpaqlarımızın ən gözəl yerlərində məskunlaşmış özümüzü bəyənəməyən, torpaqlarımıza sahib çıxan bir məkrin, hiylənin bədii təcəssümünü yaratmışdır.

Əsərdə hadisələr Şəkinin Göybulaq kəndində cərəyan edir. Müəllif əsərin əvvəlində köhnə dostlar olan Aşotla Abdurahmanı görüşdürür. Aşot giley-güzar edir ki, Abdurahman çoxdandır onlara gəlib-getmir. Abdurahman Baş Göynük kəndinin sakinidir. Əsas hadisələr də Abdurahmanın Göybulağa gəlməsi ilə başlayır. Hekayədə Aşotun sözlə portetinin çəkilməsi yazıçının bədii sənətkarlığını sübut edir: *“O, başını qaldırıb Aşotun üzünə baxdı. Sanki Aşotu birinci dəfəydi ki görür, onun əyri burnu, göy dodaqları, qeyri-adi əyriliyə malik qaşları ilə birinci dəfəydi rastlaşdı”*[292, s. 164]. Rozanın dili ilə deyilmiş: *“Erməni ilə müsəlmanın nə dostluğu?!”* [292, s. 163], – fikrinin məntiqini müəllif hekayənin sonunda açıqlayır: *“Abdurahman Aşotla gəzməyə çıxarkən hamı ona ermənicə salam verir. Yazıq kişi çaşmış qalır. Öz doğma obasının erməni yuvasına çevrilməsi onu dəhşətə gətirir. Aşotun Abdurahmana dediyi: “Bizi siz qırmasaydınız, biz daha çox olardıq”*[392, s.165], – sözləri erməni

məkrinin dərinliyini sübut edir. Abdurahmanla Aşot arasında bu mövzuda gedən söhbətlə müəllif sanki başımıza 1988-ci illərdə gətirilən müsibətlərin kökünü göstərir.

“Torbadakı pişik” hekayəsində Yusif Şükürlü şit zarafatın insan başına gətirdiyi fəlakəti göstərmişdir. Hekayədə Sədulla, İsmayıl, Əfqan, Laçın, Fərman, Çoban Məhəmməd və başqaları sadə kəndli surətləri kimi yadda qalır. Gözlənilməz sonluğuna, Laçının güllə ilə vurulub öldürülməsinə görə hekayə novella təsiri bağışlayır.

Yazıçının “Juliklər” və “Araq reysi” hekayələrində cəmiyyət həyatındakı çatışmazlıqlar, saxtakarlıq, zəhmətsiz gəlir əldə etmək Əliəfsər, Əlihüseyn, Osman, Gülya və başqa surətlərin şəxsində ümumiləşdirilmişdir.

Yusif Şükürlünün nəsr yaradıcılığında povest janrı da xüsusi yer tutur. Bu baxımdan yazıçının “Azan güllə” və “Yetti” povestləri maraq doğurur.

“Azan güllə” povestində müəllif cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinə münasibətini bildirmişdir. Əsərin süjet xətti iki gənc – Qalib və Mələhət arasındakı məhəbbət xətti ilə əlaqəli müəllifin kolxoz və polis sistemində, prokurorluq orqanlarına olan münasibətini, əsərin qəhrəmanı Rəcəb kişinin başına gələn hadisələr fonunda çılpaqlığı ilə verilmişdir. Rəcəb kişinin müxtəlif: Rəcəb kişi – Mamedov, Rəcəb kişi – prokuror, Rəcəb kişi – müstəntiq münasibətləri əsərin süjetini şaxələndirir.

Əsərdə yazıçı sovet sistemində münasibətini Mamedova, müstəntiqə, Qalibin Əfqanıstana sovet əsgərinin “xilaskarlıq” vəzifəsini yerinə yetirməyə göndərilməsi ilə bildirmişdir.

Povestin müsbət qəhrəmanları olan Rəcəb kişi və arvadı Rasimə sadə kənd adamlarıdır. Qalib onların yeganə övladıdır. Ali təhsilini tamamladıqdan sonra Sovet Ordusu sıralarına hərbi xidmətə göndərilmişdir. O, əvvəl İrkutsk Vilayətində hərbi xidmət keçir, sonra isə Əfqanıstana göndərilir. Anası Rasimə oğluna qonşu qızı Mələhəti almaq istəyir. O, məqsədini Mələhətin anası Gövhərə bildirir. Hər iki ananın arzusu üst-üstə düşür. Lakin bu gözəl arzuya çirkin əl uzanır. Kolxoz sədri, qudurğan Mamedov Mələhəti zorla qardaşı oğlu Sahibə almaq istəyir. Yazıçı “humanist” sovet qanunlarına söykənib kolxozu idarə edən Mamedovun kimliyini oxucusuna Rasimə ilə Rəcəb kişinin dialoqu vasitəsi ilə çatdırır. Bu təqdimat müəllifin tək-cə Mamedova

deyil, onu yetirən siyasi rejimə də münasibətini bildirir: “ – *Arvad, mən onu necə sənə başa salım?.. Heç özüm də bilmirəm! Əslində, bizim vəziyyətimiz elə kommunizm rejimi deməkdir. Məsələn, raykom rayonun ağasıdır. O, nə istəsə bu rayonda o olur. Elə bizim Mamedovu misal götür. Elə bil bu kolxoz ona dədəsindən qalıb, sökür, dağdır, satır, yeyir...*” [292,s.98-99]. Mələhətin atası İmran kişi iki yol ayrıcında qalıb. O, Mamedovun təhqirlərindən qorxub bu izdivaca könülsüz razılıq verir. Mamedovun qardaşı oğlu Sahib mənəviyyatsız bir gəncdir. O, tərbiyəsiz hərəkətləri ilə kənd adamlarını narahat edir, lakin “naməlum qonaqlar” tərəfindən döyülür. Bu hadisə Mamedovu qeyzləndirir. O, bu işdə Rəcəb kişini günahlandıraraq tanış olan müstəntiqi kəndə çağırır. Müstəntiqin Rəcəb kişiylə olan kobud münasibəti milis orqanlarında olan özbaşınalığı oxucunun nəzərinə çatdırır. Müstəntiqin: “*Əə, həşərat! Əə, donuz! Sən kim olursan ki, adam döydürürsən?*” [292,s.106], – sözləri ilə milis sistemi orqanlarında çalışan bir qrup adamın mənəviyyatsızlığı diqqətə çatdırılır. Lakin yazıçı sovet inzibati sistemində çalışan ədalətli, humanist insanları rayon prokurorunun şəxsində ümumiləşdirməyi unutmur. Prokuror məsələyə ədalətlə yanaşır. Rəcəb kişini axıracan dinləyir və müstəntiqi Rəcəb kişidən üzr istəməyə məcbur edir. Müstəntiqin işdən uzaqlaşdırılması Mamedovun Rəcəb kişiylə olan nifrətini daha da alovlandırır. Artıq Qalib ordudan tərxis olunmuşdur. O, anasına məlumat vermişdir ki, evə qayıdır. Rəcəb kişi oğluna qurbanlıq qoyun da almışdır. Amma qoyun Mamedovun tapşırığı ilə oğurlanır. Bu hal birneçə dəfə təkrar olunur. Rəcəb kişi oğrunu cəzalandırmaq üçün gecə ikən tüfəngi alıb pusquda dayanır. O, ordudan gecə vaxtı evlərinə gələn Qalibi qapını açarkən oğru bilərək güllə ilə vurub öldürür. Qalibin anası Rasimə bu müdhiş hadisədən dəli olur.

Əsərin dili sadəliyi və axıcılığı ilə oxucunu razı salır. Povestinin məzmunu sübut edir ki, müəllif dilin leksik qatını yaxşı bilir. Əsərdə dialektizmlərdən istifadə obrazların danışığını zənginləşdirir. Məs: “daşqura”, “beyqafıl” kimi sözlər Şəki dialekti üçün səciyyəvidir. Povestdə surətlərin danışığında istifadə edilən “Yaxşı qonşu uzaq qohumdan irəlidir”, “Qız ağacı, qoz ağacı” kimi atalar sözləri əsərin leksik xüsusiyyətlərini təmin edən lazımi vasitələrdir.

Yusif Şükürlünün nəsr yaradıcılığında “Yetti” [293] adlı fantastik məzmunlu povesti də mühüm yer tutur. Povestdə müəllif “bərabər cəmiyyət” ideyasını elmi aspektdən izah etməyə çalışmışdır.

“Səbuhi”nin fəal üzvlərindən olmuş Şahid Məmmədkərimovun epik fondunda mühafizə olunan “Arxadan gələn səs”, “Eynək əhvalatı”, “Təsadüfi ortağ” və s. hekayələrində janrın tələbləri qorunmaqla həyata olan obyektiv baxış, realist əksətdirmə diqqətçəkdir.

Yazıcının “Arxadan gələn səs” adlı hekayəsində ideya daha qüvvətlidir. Müəllif Gülgəz adlı bir qızın ağır işdən, tütün sahəsindən evə qayıtması fonunda cəmiyyətin müxtəlif tərəflərinə səyahət etmişdir. O, qəhrəmanının yol əhvalatını onun düşüncələr boxçasından açıb ortaya qoyaraq, sovet cəmiyyətində olan çatışmazlıqları göstərmək istəmişdir. Gülgəzin düşüncələri arxadan gələn, ancaq görünməz olan səs sahibi ilə bağlıdır. Yazıçı sahibsiz səs fonunda oxucuya həzin məhəbbət notları da çalır. Qəhrəmanının keçmişi, sevgilisi Murad, onun işsizlik ucbatından kəndin digər cavanları kimi yad ölkəyə – Rusiyaya getməsi, yad təsirlər altında vətənə qayıtmaq istəməməsi də Gülgəzin xəyalları vasitəsilə oxucuya çatdırılır. Əslində bu mənzərə XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində üzləşdiyimiz ağır iqtisadi güzəranın bədii təsviri idi. Yazıcının təsvirləri ürəkağrıdır: “...*Murad hərbi xidmətdən qayıtdı. Ancaq necə deyərlər, pul tapmırdı ki, el adətincə toy eləsin. Yaxınları da kömək edə bilmirdilər. Zaman elə gətirmişdi ki, bir loxma yavan çörək birtəhər əldə edilirdi. Odur ki, Murad qoşuldu kənd cavanlarına, yollandı Rusiyaya ki, toy pulu əldə etsin*” [195]. Hekayədə yazıçı digər ictimai kəm-kəsirləri də əsərin süjetində əritməyi bacarmışdır. Yuxarıda sözügedən illərdə tez-tez təsadüf edilən enerji qıtlığı da oxucunun diqqətindən yayınmır: “...*Kəndin işıqları yanmırdı. Amma pəncərələrdən lampa və şam işıqlarının solğun parıltısı görünürdü...*” [195]. Gülgəzi yolboyu müşayiət edib gözə görünməyən, onu qorxu içərisində saxlayan “arxadan gələn səs”in açılması oxucuda müəllif qayəsinə böyük məhəbbət oyadır. Hekayədən oxuyuruq: “... *Addım səsləri yenə eşidildi və qapının ağzında kəsildi. Gülgəz həyəcanla qapıya tərəf çevrildi. Kimsə qapını toxaladı... Qapı açıldı. Atasının ölümündən sonra başlıbaşına buraxılmış yabı tövləyə keçib yerini rahatladı və kişnədi*” [195].

Müəllifin oxucuya təlqin etdiyi məqsəd çöldə uzun müddət sahibsiz dolaşan bir heyvanın, atın yaşadığı ocağa bağlılığı ilə açılır. Müəllif oxucularını yurdsevər, vətənpərvər olmağa çağırır.

Şahid Məmmədkərimovun “Eynək əhvalatı” və “Təsadüfi ortağ” hekayələri satirik səpkidə yazılmışdır. “Eynək əhvalatı” hekayəsində o, adını gizlətdiyi müdir surəti ilə zəmanəsinin rüşvətxor idarə rəhbərlərinin, Təlxək Nadir surəti ilə isə yaltaq insanların obrazını yaratmışdır. Yazıçı eynək əhvalatı ilə məqsədini açıqlayaraq bədii düşünlüyü Nadirin müdirə dediyi: – *Nə danışırısan, ay müdir, düz otuz ildir burada işləyirəm. Neçə-neçə müdir üzünü görmüşəm. Bəyəm indiyə kimi öyrənməmişəm ki, müdirə verilən eynək geri alınmaz?! Eynək sizindir!*” [194, s.47], – sözləri ilə vurmuşdur.

“Təsadüfi ortağ” hekayəsində irəli sürülən ideya daha dərinidir. Müəllif nəzarətsizlik ucbatından, yaxud idarə rəhbərlərinin himayədarlığı ilə dövlət əmlakını dağıdan ünsürlərə özünün satirik münasibətini bildirmişdir. Hekayədə hadisələr Şəkinin Qışlaq ərazisində, Usta Fərruxun evində baş verir. Bədii üslubun obraz dilini və hadisələrin cərəyan etdiyi məkan xüsusiyyətlərini gözəl bilən müəllif obrazların dilində nəinki Şəki dialektini, hətta dialektin şivə xüsusiyyətlərini də incəliklə oxucusuna diktə edir: “*Əə, Fərrux, sən öl belə getsə, sən dəli olacaxsan. Əə, mən səni də yaxşı tanıyıram, oğlun Fuadı da. Bu gün sabah oğlunu aparacaxlar əsgərə. Nə bilim ursiyətin harasına düşüçax, onda nağarıcaxsan?*” [194, s. 76]

Əsərin mənfi qəhrəmanlar qütbünü oğrular qrupunun təmsilçiləri olan Xəsis Rəsul və Kərpickəsən Nurəli təmsil edirlər. Onlar idarənin anbarından oğurladıqları taxta ilə yüklənmiş maşını sorğusuz iş yoldaşları Usta Fərruxun qapısına sürmüşlər. Oğruları həyəcanlandıran onları milis əməkdaşlarının təqib edib-etməməsidir. Bu gözlənilməz hadisədən baş açmayan Fərrux nə edəcəyini bilmir və sağırılmamış qonaqlar tərəfindən “yoxlama əməliyyatı”na göndərilir. Müəllif hekayənin süjetini daha maraqlı etmək və oğruların iştahını boğazlarında qoymaq üçün Fərruxun oğlu Dülgər Fuad surətini meydana gətirir. Usta Fərrux küçədə milis izi axtararkən milislərdən daha təhlükəli hesab edilən “Agent” ləqəbi ilə tanınan Mustafa ilə rastlaşır. Hadisələr hələlik oğruların xeyrinə cərəyan edir. Onlar bir maşın taxtanı

Usta Fərruxun evinə boşaldıb məmnun halda oranı tərk edirlər. Bu əhvalatın üzərindən bir neçə ay keçir. “Köməkliyinə” görə Usta Fərruxun maaşı birdən-birə artaraq 400-450 manat olur. Günlərin bir günü Fərruxun qapısı döyülür. Gələn oğurluq malın keçmiş sahibləri olan Xəsis Rəsul və Kərpickəsən Nurəlidir. Müəllifin ifşa oxu artıq hədəfə tuşlanıb. Əvvəl ayaq açıqları evin çürük taxtalarının parıltılı təzə taxtalarla əvəz edilməsini gördükdə oğruları dəhşət bürüyür. Necə deyirlər: “Oğrudan-oğruya halaldır”- deyib atalar. Məlum olur ki, Usta Rəsulun oğlu Dülgər Fuad yaranmış vəziyyətdən ustalılıqla istifadə etmiş, oğruların malına ortaqlar olaraq taxtalardan evlərinin abadlaşdırılması üçün istifadə etmişdir. Fuad tərəfindən milisə təqdim ediləcək şəkilləri gördükdə oğrular dəli olmaq dərəcəsinə çatırlar.

Şahid Məmmədkərimovun istedadlı yazıçı qələmindən çıxan bu maraqlı bədii nümunə mövzucu XX əsr Şəki ədəbi mühitinin istedadlı nəsr təmsilçilərindən olmuş Məmmədiyyə Süleymanlının yuxarıda məzmununu xatırladığımız “Yarımçıq Həmid” felyetonunu xatırladır. Sözügedən felyetonda da taxta məsələsi əsas təsvir obyektidir. Fərq bundadır ki, Şahid Məmmədkərimovun əsərində taxta oğruları oğurluq hadisəsini gizli şəkildə həyata keçirirlərsə, “Yarımçıq Həmid”də oğurluq hadisəsi “qanun çərçivəsində” yüksək vəzifəli məmurlar tərəfindən açıq - “mədəni” şəkildə həyata keçirilir.

XX əsrin sonlarında və XXI əsrin əvvəllərində Şəki ədəbi mühitində həyatı epik əksətdirmə qadın yazarlardan Aynur Təmkinin, Gülarə İncinin, Ruhangiz Rəhiminin və Hədiyyə Şəfagülün yaradıcılığında da özünü göstərmişdir.

Aynur Təmkinin yaradıcılığında bədii sözün keyfiyyət ölçüləri bədii mətnin kəmiyyət ölçülərini geridə qoyur. Gənc yazıcının “İtirilmiş səadət” hekayəsinin baş qəhrəmanı Mətin dağ kəndlərinin birində, sadə zəhmət adamı olan Fərhad kişinin ailəsində böyümüş bir gəncdir. Anası Mehparə oğlunu canından artıq sevir. Oğlunun şəhərdə doğulub tərbiyə almış Ləman adlı bir qızı sevdiyini bildikdə təlaş keçirir və ilk əvvəllər onun taleyini şəhərli qızına etibar eləmək istəmir. Ancaq Mətin sevgisində dönməzdir. O, seçimindən geri dönmək istəmir, hətta anasına çəkinmədən: *“Ləman mənim seçimimdir. Mən bu seçimdən vaz keçən deyiləm”* [55, s. 16], – deyir. Bu gənc oğlanın sevgisinə olan sədaqəti onun gələcək ailə faciəsinə gedən yolun

başlanğıcını qoyur. Ancaq Mətini oxucuya sevdiren təkcə sevgisindəki sabitqədəmlik deyil, övladın valideynə hörmət və ehtiramını ifadə edən Ləmana dediyi aşağıdakı sözlərdir: “ *...Sənə yalnız onu deyə bilərəm ki, valideynlərim mənim canın-ciyərimdir, sən də həyatımın sevinci. Mən nə sənin üçün onlardan, nə də onlar üçün səndən vaz keçməyəm*” [55, s. 16].

Yazıçı hadisələrin sonrakı axarını öz qayəsinin arxasınca aparmağı bacarır. Süjetdə gənc, təcrübəsiz olan Ləmanın hiyləgər, meşşan təbiətli anası Leyli xanımın və xalası Məhtabın mənəvi aləmini və əməllərini canlandırır. Şəhərli mədəniyyəti, zəhmətsiz, harın, dəbdəbəli həyat psixologiyasını qəlbində yaşadan Leyli xanım qızının rayonlu, kəndçi Mətini sevməsinə razı deyil. O, qızının rayonda qalıb yaşamasının əleyhinədir. “ – *Mən hara, bu kəndçi hara?*”[55, s.18], – deyə hey qızının qarasına danışır. Leyli xanımın: “*Ay qız, sənin orada nə işin var? Rayon yeri, iş çox, güc çox. Axşam oldu, hamı evə girib oturur. Nə gəzmək var, nə də geyinib-keçinmək*” [55, s. 18], – sözləri onun mədəni həyat sürmək tərəfdarlığını deyil, mənəviyyatca çürük, daş-qaş, firavan həyat düşkünü olan bir qadın olmasını göstərir. Lakin Ləman da Mətin kimi sevgisinə sadıqdır. O, anasına qətiyyətlə Mətindən başqasına ərə getməyəcəyini söyləyir. Ləmanın anası Leyli xanım meşşan təbiətli olsa da, atası Əsəd müəllim olduqca mədəni bir insandır. İxtisasca ali təhsilli mühəndis olan Əsəd müəllim qızının Mətin kimi ağıllı bir oğlanı sevməsinə qəlbən sevinir və bu qohumluğu alqışlayır. Nəhayət, gözəl payız günlərinin birində bu iki gəncin – Mətinlə Ləmanın toy məclisi qurulur. Leyli xanımdan başqa hamı sevinc içindədir. Mehparə ananın isəsevinci yerə-göyə sığmır. İstedadlı yazıçı bu xoşbəxt ananın sevinci fonunda ailə və cəmiyyət məsələlərinə də bədii istedadının gücü ilə münasibət bildirir: “*Mehparənin sevincinin həddi yox idi. Evinə gəlin gətirir, övladının xoşbəxtliyinə şahidlik edirdi. Yaradan ona bundan artıq payını verəcəkdə? Məgər həyatda bu arzusu ürəyində qalan analar azdı? Nə qədər övlad valideyni olmadan ailə qurur, nə qədər valideyn bu həsrətlə alışıb yanır...*”[55, s.22]. Gözəl, romantik ailə həyatı başlayır. Gənc ər ilə arvadın sevincli-acılı, kəsülü-barışlı günləri bir-birini əvəz edir. Artıq Əsəd kişi Leyli xanımla Kanadada yaşayır. Atası Mətinə Bakıda təzə ev alıb. Lakin gənc ailənin xoşbəxtliyi uzun sürmür. Leyli xanımın

Bakıda tək yaşayan, yüngül həyat tərzi keçirən bacısı Məhtab bu gənc ailəyə yön aldıqdan sonra ailə faciəsi daha da dərinləşir. O, həm şəxsi paxıllıq hissələrini, həm də Kanadaya getmək arzularını reallaşdırmaq üçün bacısı qızının təcrübəsizliyindən istifadə edərək dağıdıcılıq fəaliyyətinə başlayır. Bu qadının dedi-qoduları sayəsində ərinəqəlbən bağlı olan Ləman ondan soyuyur, ər-arvad arasındakı səmimi münasibətlər gərgin hal alaraq dava-dalaşa çevrilir. Məhtab iyirənc əməllərini həyata keçirmək üçün Ləmanın “qorxulu xəstəliyi” olan süni hamiləlik oyunundan istifadə edir. “Xoşagəlməz” hallar keçirən arvadının hamiləliyini yoxlatmaq üçün həkimə müraciətinin qarşısını almaq məqsədilə *“bu kişi işi deyil”* [55, s. 34], – deyərək Məhtab xanım Mətinin onlarla birlikdə xəstəxanaya getməsinə razı olmur. Həkim Azadə xanım Hippokrat andına sadıq qalaraq Məhtabın hiylələrinə aldanmayıb qadının hamilə olmaması ilə bağlı onlara müayinə sənədi verir. Məqsədinə nail olmayan Məhtab xanım Ləmanı başqa bir “tanış” həkimə göstərərək, “Kanada əməliyyatı”nın uğurlu keçməsi üçün saxta sənəd düzəldir. Yazıçı Məhtabın iyirənc əməl və məqsədini oxucusuna aşağıdakı kimi açıqlayır: *“...Əlbəttə, Məhtab gənc yaşında ailə quran bacısı qızına müəyyən dərəcədə paxıllıq edirdi. Lakin bu da onun əsl niyyətini açıqlamırdı...Məhtab xanım çoxdan anlamışdı ki, Bakıda Leylinin Məhtabdan və Ləmandan başqa heç kəsi yoxdur. Əgər Ləman Kanadaya köçsə, Leyli Məhtabı da çəkib aparacaqdı. Bax, o zaman Məhtab ölkələr gəzəcəkdir, bəlkə, qismət olsa, özünə pullu ər də tapacaqdı”* [55, s. 31-32]. Nə qədər iyirənc bir istək, arzu. Öz xoşbəxtliyi naminə başqasını bədbəxt etmək. Məhtab xanım arzularına çatmaq ərəfəsindədir. Artıq Mətin tam şəkildə inandırmışdır ki, Ləmanın xəstəliyi ağırlaşmış, o, yalnız Kanadada müalicə oluna bilər. Burada qalarsa, o, həyat yoldaşını və körpəsini itirmək təhlükəsi ilə üzləşəcək. Lakin yazıçının süjet qurmaq məharəti bu yalanı ifşa edir. Oğlunu və gəlinini Kanadaya yola salmağa gəlmiş Mehparə ana evi səliqəyə salarkən Azadə həkimin vaxtilə Ləmanın hamilə olmaması ilə bağlı vermiş olduğu təhlil kağızlarını əldə edir və həkimlə telefon əlaqəsi yaratdıqdan sonra oğlunu bu təhlükəli oyundan uzaqlaşdırmaq, Kanadaya getməsinin qarşısını almaq məqsədilə gəlininin çantasından oğlunun təyyarə biletini və xarici pasportunu cırıb atır. Hava limanında hadisələr gərgin hal alır. Qeydiyyatdan keçə bilməyən Mətin Ləmansız evə qayıdır.

Ləman xalasının hiylə toruna düşərək Kanadaya gedir. Mətin anasından həqiqəti öyrənərkən ağır sarsıntı keçirir. Dostu Vüqar onu böhranlı vəziyyətdən çıxarır. Ləmanın faciəsi Kanadada daha da dərinləşir.

Əsərdə oxucuya təsir edən psixoloji anlar, vəziyyətlər çoxdur. Bunların zirvəsində isə uzun illər saf sevgisi uğrunda mübarizə aparıb Ləmanına qovuşan, ancaq bəd niyyətlərin, vəhşi ehtirasların qurbanına çevrilən Ləmanı sayəsində ailəsi dağılan Mətinin ağır böhran keçirərək müqəddəs bildiyi nişan üzüyünü və boşanma kağızını Ləmana vermək üçün Ottavaya getməsi səhnəsi durur. Müəllif bu səhnə ilə təhkiyəni kulminasiyaya qaldıraraq, əsl mənada nəsrin gözü ilə həyatın özünü yaradır. Sanki demək istəyir ki, insan əsl xoşbəxtliyi əcnəbi ölkədə deyil, doğma vətənində tapa bilər. “Doğma xala” təsirinə məruz qalan təcrübəsiz Ləman isə bu səhv addımı ilə həyatını onun yolunda qurban verməyə hazır olan Mətinini, xoşbəxt ailəsini, səadətini itirir.

Əsər Ləmanın bədbəxtliyi, Mətinin xoşbəxtliyi ilə bitir. Mətin günahlarını etiraf etmək üçün Bakıya, onunla görüşməyə gəlmiş Ləmanı bağışlamır və Ləman sarsıntılar içində geri qayıdır. Mətin yenidən ailə həyatı quraraq Moskva şəhərinə köçüb orada xoşbəxt ömür sürür.

Aynur Təmkinin hekayələri sırasında cəzbedici məzmununa və mövzu aktuallığına görə “Ümidlər tükənəndə” hekayəsi mühüm yer tutur. Hekayə erməni və rus hərbi birləşmələrinin törətdiyi Xocalı faciəsinin dəhşətlərini sətirlərində daşlaşdıran və erməni cəlladlarına nifrət hissi aşılaman bir əsər kimi böyük bədii və tarixi dəyərə malikdir.

Əsərdə hadisələr Xocalı şəhərində baş verir. Şəhər sakini Əziz kişi erməni vəhşiliyinə təslim olub doğma yurdunu, ev-eşiyini tərk etmək istəmir. O, oğlanlarına tapşır ki, onlar silaha sarılaraq daşnaklarla mübarizəyə qalxsınlar, gəlinləri və nəvələrini isə şəhərdən çıxarıb Ağdama göndərsinlər. Əziz kişinin həyat yoldaşı Məryəm erməni əsillidir, lakin ərinə, ailəsinə, gəlinlərinə və nəvələrinə sonsuz məhəbbəti olan bir anadır. O da əri ilə birlikdə Xocalıda qalmaq fikrindədir. Erməninin insansevərliyinə, multikultural dəyərlərinə görə erməniyə güzəştə getməməsi, əsl Əhrimən rolu oynaması, Məryəm ananı və əri Əzizi döyə-döyə öldürməsi

səhnəsi zülmə və zalıma nifrətin parlaq təcəssümüdür. Məryəm ananın daşnaklara üz tutaraq dediyi: “ – *Mən erməni deyiləm! Mən bir anayam, qadınam! Mən sizin boş xülyalarınıza görə qırdığınız insanların acısına dözə bilmərəm. Mən bu torpaqda yaşadım və buranı da sevmişəm. Mən bu millətin bizə ayrışeçkilik etdiyini görmədim. Onlarla sevindim, onlarla güldüm*” [55, s. 61], – sözləri onun ölüm hökmünü təsdiqləyir. Daşnaklar bu insansevər, müharibəyə nifrət edən qadını vəhşicəsinə döyə-döyə, başını divara vuraraq öldürürlər.

Hekayədə erməni vəhşiliyini sübut edən tükürpədici məqamlar çoxdur. Müəllifin: “*Gecənin bir aləmi torpaq zəlzələ olurmuş kimi silkələndi. Silah səsləri hər yanı bürüdü. Qorxudan çıxıran körpələrin, qadınların səsi hər yana yayıldı. İntiqam hissi ilə yanan erməni və ruslar qadınları və uşaqları bir yerə yığmışdılar. Hamilə qadına yaxınlaşan saqqallı onun qarnına silahın qundağı ilə vurdu. Əsgərlərdən biri gəlinə yaxınlaşan qadını güllələyərək yerə sərtdi*” [55, s. 59]. Təsvirlər o qədər real və canlıdır ki, oxucu sanki müdhiş hadisələri gözləri ilə görüb seyr edir. Əsərin ən qanlı səhnəsi körpəsi kürəyinə bağlanmış halda Ağdama doğru qaçan Rahilənin körpəsinin arxadan atılan erməni gülləsinə tuş gəlməsi səhnəsidir. Kürəyinin körpəsinin qanı ilə islanmasını hiss edən ananın naləsi dağ-daşı bürüyür. O, özünə bir də xəstəxanada gəlir. Şahidi olduğu dəhşətli mənzərələri xəyalında canlandırdıqca dəfələrlə özündən gedir. Yuxularında ermənilərlə qəhrəmancasına döyüşüb həlak olmuş həyat yoldaşı Turalla danışır. Ayıldıqda ağır sarsıntı keçirir. Ancaq istedadlı yazarın qələmi bu gənc ananın iztirablarına həkimin onun yenidən ana olacağı xəbəri ilə son qoyur. Deməli, Əziz kişinin nəslə onun dünyaya gələcək nəvələri ilə davam edəcək. Rahilə ana dünyaya gətirdiyi körpəsinə Talehə adı verir.

Hekayənin sonunda Talehənin NATO rəhbərliyinə ünvanladığı məktub televiziya vasitəsi ilə oxunanda Rahilə ana milyonlar kimi sevinc hissi yaşayır. Əsərin bu hissəsi siyasi məzmun kəsb edir, təkcə müəllifin deyil, müharibə qızıqırdıcılarına və törədicilərinə qarşı milyonların nifrəti kimi səslənir.

Aynur Təmkinin epik düşüncələrinin məhsulu olan “Bir türk qadını”, “Gecikmiş etiraf”, “Keçmişlə üz-üzə”, “Bir həyat hekayəsi” adlı hekayələrində də dəqiq yazıçı müşahidələri əsasında həyatın müxtəlif tərəfləri reallıqları ilə, bitkin obrazlar silsiləsi

şəklində oxucuya çatdırılır. Aynur Təmkin bədii əsərlərin dilinə qoyulan tələbləri gözəl bilir. Onun əsərlərində istifadə etdiyi poetik məzmunlu sözlər - təsvir və ifadə vasitələri, atalar sözləri və kəlamlar, təbiət təsvirləri, obraz dilində olan dialekt və şivə xüsusiyyətləri qənaətimizi təsdiqləyir.

Ədəbi mühitdə XXI əsrin əvvəlləri üçün xarakterik olan bədii nəsrə Gülarə Abdulkərimovanın xüsusi yeri vardır. Onun epik görüşlərini təcəssüm etdirən ən maraqlı əsərlərindən biri “Mədinənin taleyi” hekayəsidir. Hekayədə oxucuyazıcının həyata baxışı, xalqın məişət mərasimlərinin etnoqrafik və folklor xüsusiyyətlərini gözəl bilməsi, hadisələri inandırıcı şəkildə, bütün reallıqları ilə ipə-sapa düzə bilmək, süjet qurmaq bacarığı ilə üz-üzə qalır. Əsərdə müəllifin məqsədi cəmiyyətin özəyi olan ailə - onun sağlam təməlləri, ailədə tərbiyə prosesi, köhnəlik düşüncə tərzinin törətdiyi fəsadları göstərməkdir.

Hekayə maraqlı süjet xətti üzərində qurulub. Adından da göründüyü kimi əsərdə Mədinə adlı sadə bir kənd qızının acı taleyindən söhbət açılır. Mədinə kəndin sayılıb-seçilən ağsaqqallarından olan Mərdan kişinin qızıdır. O, saf ailə tərbiyəsi görmüş bir qızıdır. Qonşu Torpaqlı kəndindən olan Şəmsəddin adlı bir oğlanı sevir. Ancaq anası Sərvinaz qızını bacısı oğlu Nizaməddinə ərə vermək istəyir. Atasını Mərdan kişi baldızı Tərgülün köhnəfikirli adam olduğunu bildiyi üçün bu izdivacın əleyhinədir. Digər tərəfdən, kürəkəni olacaq Nizaməddin heç bir faydalı əməklə məşğul olmur. Nəhayət, el adəti üzrə toy olur, Mədinə anası Sərvinazın təkidi ilə xalası Tərgülün evinə gəlin köçür. Gənc qızın faciəsi bundan sonra başlayır. Müəllif təsvir etdiyi toy səhnəsi ilə yaşanılmış sovet dönəmində toy mərasiminin məzmun calarlarını oxucusuna çatdırır. Toyu xalqın görən gözü, düşünən beyni olan aşuqlar aparır. Mədinə bərli-bəzakli xarici maşında deyil, faytonda ər evinə yola salınır. Əsərdəki milli ənənələrin təsviri oxucunu ağışuna alır: qapı basan, xına qatan, yük yığan, güzgü, lampa tutan, qazan ağızı açan, gəlin bəzəyən – hər kəs öz şirinliyini alır. Bu təsvirlər adi təsvir səciyyəsi daşımır, hekayə müəllifinin xalqın adət-ənənələrinə bağlılığını təsdiqləyir. Həmçinin Nizaməddinin boşqabdakı xuruşları gəlinin başına tökməsi, evin bütün otaqları gəzdirildikdən sonra öz otağına gətirilməsi, qayınananın icazəsindən sonra oturma bilmək hüququ unudulmaqda olan milli xüsusiyyətlərin şirinliyindən xəbər verir.

Ər evində Mədinənin məşəqqətli günləri başlayır. Ən ağır ev işlərini görməsinə baxmayaraq, xalası Tərgülün hörmətini qazana bilmir ki, bilmir. Digər tərəfdən, əri Nizaməddinin ona olan soyuq münasibəti, gecələr evə gec gəlməsi, yaxud heç gəlməməsi onu üzür. Xalası Tərgülün deyintiləri, dedi-qoduları qarşısında qayınatası Əlimərdan kişinin qorxaqlığı, baş verənlərə qarşı laqeydliyi, ailə başçısı kimi heç bir tədbir görməməsi gənc gəlinin dərindən üstünə dərd gətirir. Gündən-günə saralıb solmağa başlayır. Bətnində gəzdirdiyi körpəsinin təsiri ilə ağır ev işlərini yerinə yetirə bilmədiyi halda belə, qayınanasının yersiz təhqirləri ilə üzləşib, “xəstə gəlin” damğasını qazanır. Anası Sərvinaz qızının bu vəziyyətini görüb bağışlanmaz bir səhvə yol verdiyini anlayaraq onu ata evinə gətirir. Yazıçı süjeti daha da dolğunlaşdırmaq üçün konflikti gərginləşdirərək Əlimərdan kişinin ailəsi ilə bağlı bir sıra vacib məqamları süjetə gətirir. Məlum olur ki, Əlimərdan kişi oğlunu yaxşı tərbiyə edə bilməməsi səbəbli Nizaməddin ata-anasının razılığını almadan Xanımzər adlı yüngül əxlaqlı bir qızla nikahsız ailə qurmuşdur. Mədinə ər evini tərk etdikdən sonra Nizaməddinin Xanımzəri evə gətirməsi ilə evdə abi-hava tamamilə dəyişir. Tərgül evin qulluqçusuna, Xanımzər isə ağasına çevrilir. Bütün elin xəbərçisi, kəndi baş-ayaq gəzən Tərgül Xanımzərin təsiri ilə ev dustağına çevrilir. Digər tərəfdən, hekayənin aparıcı obrazlarından olan Nizaməddin Xanımzərin yalanlarına, saxta nəvazişinə aldanaraq ata evini rəsmi şəkildə onun üzərinə keçirir. Xanımzər ərinin vərəmli xəstə olduğunu bildikdən sonra onunla yaşamaq istəmədiyi üçün xəyanət quyusunu daha da dərinləşdirir, Nizaməddindən gizləncə evi sataraq əsl sahibləri çöldə qoyur. Evsiz qalmış ailə çölə atılaraq mənliliyi alçaldılmış, bətnində körpəsi ata evinə yola salınmış Mədinənin valideynlərinin insanpərvərliyi ilə quda evində yaşamaq üçün dəvət alır. Mərdan kişi və ailəsinin bu humanist addımı bütün kənddə dilə-dişə düşür. Hamı onlara böyük hörmət və ehtiramla yanaşır. Səhvlərini anlayaraq peşmançılıq hissi keçirən Nizaməddin namuslu əməyə qurşanaraq dülgərlik sənəti ilə məşğul olur. Ancaq Xanımzərin “anılıq” tələbləri Nizaməddini rahat buraxmır. O, Nizaməddindən oğlu üçün aliment tələb edir. Lakin qısa müddətdən sonra Xanımzər əməllərinin cəzası olaraq qəzaya düşərək həlak olur. Nizaməddinin ata qəlbi başsız qalmış oğlunun uşaq evinə qoyulmasına razı olmur, o, Mədinənin razılığı ilə oğlu

Cəmaləddini də yanına gətirir. Mədinə Cəmaləddinə əsil analıq qayğısı göstərərək onun qulluğunda doğma oğlu Qismətdən artıq dayanır. Süjeti hadisələrin axarına uyğun inkişaf etdirən müəllif Nizaməddini qayınata evinə qısılmaq sıxıntısından qurtarır. Məlum olur ki, Xanımzər xəyanət yolu ilə Nizaməddinin onun üzərinə keçirdiyi ata mülkünü satdıqdan sonra şəhərdə yeni bir ev alaraq oğlu Cəmaləddinin adına yazdırmışdır. Onun əl çantasından yeni evin açarları və sənədləri aşkar edilir. Nizaməddin yaşamaq üçün ailəsi ilə birlikdə həmin mənzilə köçür. Ancaq təzə ev, Xanımzərin yoxluğu iyrenc əməllərini həyata keçirmək üçün Tərgül arvada yenidən qol-qanad verir. O, gəlininin və bacısının yaxşılıqlarını unudaraq Mədinəyə qarşı olan köhnə kin-küdurətini yenidən işə salır. Digər tərəfdən də artıq böyümüş Cəmaləddin anasından almış olduğu səhv tərbiyənin təsirindən qardaşı ilə özü arasında ögeylik – doğmalığ məsələsini ortaya ataraq ailənin dincliyini pozur. Tərgül arvad nəvəsinin bu hərəkətlərinə bəraət qazandıraraq onu cinayətə sürükləyir. Nəhayət, Cəmaləddin kobud hərəkəti ilə sinif yoldaşlarına ağır xəsarət yetirərək həbsxana həyatı yaşamağa məhkum edilir. Həbsxanadan buraxılan Cəmaləddin özünü islah edə bilmir, anasındanqalma evin onun olduğunu iddia edərək buna etirazını bildirən nənəsi Tərgülü balta ilə vurub öldürür. Anasının ölümü, oğlunun yenidən həbs olunması Nizaməddinin səhhətini daha da ağırlaşdıraraq xəstəxanaya salır. Ailəsini dolandırmaq məqsədilə Mədinə ağır əməyə qatlaşmaq məcburiyyətində qalıb ərinin yerinə çalışmağa başlayır.

Əsərin süjetini daha maraqlı qurmağa çalışan yazıçı Əlyar kişinin nəvəsi Nigarla, Nizaməddinin oğlu Qismətin sevgi macərələrini də süjetə daxil etmişdir. Nigar Tibb İnstitutunu, Qismət isə universitetin hüquq fakültəsini bitirərək ailə qurub qonşu rayonda işləyirlər. Mədinə gəlinini canından artıq sevir, lakin meşşan təbiətli Nigar vərəmli xəstə olan qayınatası Nizaməddinə qulluq etdiyi üçün onunla görüşmək belə istəmir. Artıq Nizaməddin dünyasını dəyişmiş, ərinin yoxluğundan Mədinə də ağılını itirərək psixi pozğunluq səbəbli xəstəxanaya düşmüşdür. Əsər gərgin psixoloji sonluqla bitir. Həyatın haqsızlığını üzərində daşıyıb xəstəxanaya düşən Mədinə ana onu görməyə gəlmiş oğlunu belətanıdır.

Əsər məzmun gözəlliyi ilə yanaşı, forma mükəmməlliyinə də malikdir. Hekayə janrının tələbi üzrə müəllif əsərin süjet xəttini Mədinənin taleyi fonunda bir xətt üzrə inkişaf etdirə bilir. Əsərin müəllif və obraz dili canlı və dolğun verilir. Yazıçı obrazın zahiri və batini gözəlliklərini vermək üçün sözün imkanlarından bacarıqla istifadə edərək sənətkarlıq nümayiş etdirir. Əsərin baş qəhrəmanı Mədinənin zahiri görkəminin və batini gözəlliyinin sözlə çəkilmiş portreti dediklərimizin sübutudur: *“Mərdan kişinin qızı Mədinə çox gözəl qız idi. Alagözlü, qələmqaşlı, xurmayisaçlı, incəbelli, həm də ağıllı qız idi”*[9, s.99]. Portretin məzmununu şərtləndirən bədii təyinlər hekayə müəllifinin bədii dilin incəliklərinə bələdliyindən xəbər verir. Bu cür sənətkarlıq xüsusiyyətləri əsərin obraz dilində daha qabarıqdır. Əsərin obraz dili və hadisələrin baş verdiyi məkanın təsviri söyləməyə imkan verir ki, Gülarə Abdulkərimova kənddə dünyaya göz açıb böyüdüyü üçün kənd məişətinin özəlliklərini yaxşı bilir. Əsərdə obrazların dilində işlədilən *“Kişinin ayaqqabısı evdə olar, özü çöldə”, “Yarısı ilan balası, yarısı canım parası”, “Səbr edən dərviş, muradına ərmiş”, “Biri ölməsə, biri dirilməz”, “Canımdan çıxdı qada, mən hara gedim dada”, “Qul qədərini bilməsə, qəbrə girməz”* kimi atalar sözü və deyimlər əsərin oxunaqlılığını təmin edən vasitələrdir.

2.3. Dramaturgiya

Şəki ədəbi mühitində dramaturgiyanın inkişafından danışarkən, XX əsrin əvvəlləri üçün xarakterik olan dramaturji mühitdə ilk növbədə görkəmli maarifçi pedaqoq Rəşid bəy Əfəndiyev və Mustafa bəy Əlibəyov yada düşür. Rəşid bəy dramaturji yaradıcılığında 1903-cü ildə qələmə aldığı *“Tiflis səfərləri”* komediyası kapitalizmin inkişafı ilə bağlı mövqeyini itirmiş Azərbaycan bəylərinin düşüdü gülünc vəziyyətin tənqidinə həsr olunmuşdur. Dramaturq komediyada avamlığın və acizliyin timsalı olan Mərdan bəyin, Heydər bəyin, Hacı Qasımın Tiflis sərgüzəştləri, düşükləri gülünc vəziyyəti canlandırır. Tədqiqat işinin birinci fəslində qeyd olunduğu kimi, 1905-1907-ci illər inqilabı Rusiyanın mərkəzində olduğu kimi, ucqarlarda da yaşayan xalqların həyatında dönüş yaratmışdır. İnqilabın din pərdəsinə bürünmüş firılacaqılara qarşı açdığı mübarizə yolu Rəşid bəyi 1909-cu ildə *“Saqqalın*

kəraməti” komediyasını yazmağa sövq etmişdir. Qeyd etmək lazım gəlir ki, din pərdəsinə bürünmüş yalançı ruhanilərin işfəsinə hələ XIX əsrin 50-ci illərində Mirzə Fətəli Axundzadə dramaturgiyasında yer vermiş, bu məqsədlə dramaturq İbrahim-xəlil kimyagər” və “Müsjö Jordan və Dərviş Məstəli şah” komediyalarını qələmə almışdır. “Saqqalın kəraməti” də ideyaca bu əsərlərə yaxın olmuş, müəllif əsərdə fırlıdaqçı müctəhid Hacı Söhrəbi və kəmsavad kənd mollası Qulaməlini əsas tənqid hədəfi kimi götürmüşdür. Rəşid bəyin bu əsəri “Qan ocağı” komediyasından həcmcə kiçik olsa da, məzmunca ondan qüvvətlidir. Əsərin mövzusunun Mirzə Cəlilin “Ölülər” komediyasına yaxınlığını qeyd edən görkəmli ədəbiyyatşünas Əli Sultanlı “*“Saqqalın kəraməti” ni məhdud dairəli “Ölülər”*” [268, s. 46] adlandırmışdır.

XX əsrin əvvəllərində vəkil kimi şöhrət tapmış Mustafa bəy Əlibəyov dramaturq kimi də tanınaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə “Yaşıl qələm” yazıçılar birliyinin fəal üzvlərindən olmuşdur. Bu dövrdə (XX əsrin əvvəlləri nəzərdə tutulur – K.A.) Azərbaycanda kapitalizmin inkişafı ilə bağlı neft sənayesinə olan meyil və maraq, xalqın bu sahədə ətalət və geriliyi Mustafa bəy Əlibəyovu publisistik və bədii-dramaturji yaradıcılığa sövq etmişdir. Bu münasibətlə o, 1914-cü ildə “Məhkəmələr qapısında tökülən qanlı yaşlarımız” pyesini qələmə almışdır. Bu maraqlı səhnə əsərini ədəbiyyat aləminə professor Xeyrulla Məmmədov təqdim edərək əsəri əski ərəb qrafikasından Kiril əlifbasına çevirmişdir. Tədqiqatçı Fərrux Ağasıbəyli tərəfindən isə əsər 2001-ci ildə nəşr edilmişdir. Pyesi Mustafa bəy xidməti vəzifəsinin təsiri ilə yazmış, XX əsrin əvvəllərində məhkəmələrdə baş müstəntiqin dilmancı və vəkil işləmişdir. Çar məhkəmə və divanxanalarında olan özbaşınalıq və süründürməçilik, erməni məmurların özbaşınalığı müəllifin gözləri qarşısında baş verdiyindən pyesi qələmə almışdır.

Əsərin birinci pərdəsi süjetin ekspozisiyasını təşkil edir. Birinci məclisin əvvəlində təsvir olunur ki, üç nəfər qoca kənd sudyaları işə baxırlar. Bu vaxt çöldə qalmaqla baş verir. Çöldəki qalmaqaldan narahat olan yüzbaşı pakərdlərə əmr edir ki, qalmaqla salanları içəri buraxsınlar. Üç nəfər qoçu içəri daxil olur. Yüzbaşının sudyalara dediyi: *“A kişi, bir xaləradan, vurmada da olsa yoxdur ki, bunları aparsın, camaatın canı qurtarsın. Vallah, bunların əlindən camaat tənqə gəldi”*

[50,s.132], - sözləri müəllifin ideyasını açıqlayır. Bu vəziyyət kənddə idarəçiliyin yoxluğundan, özbaşınalıqdan xəbər verir. Vəziyyət o yerə çatıb ki, kəndin kəndxudası da baş qoçu Məşədi Hümmətəlidən qorxur. Onun etirafları fikrimizin doğruluğunu sübut edir: “ *...vallah mən özüm də onların qorxusundan pula - zədə həsrətə qalmışam.... Kənddə heç mənə qulaq asan yoxdur. Hər nə olursa, gedirlər qoçunun yanına, deyəsən, qoçu buraların xanıdır*” [50,s.137]. Kəndxudanın etirafları onun rüşvətxor olduğunu göstərir. Əsərə mövzu seçərkən dramaturq səhər saat 10 radələrində “urus uşkolunun qabağında, xoruz döyüşmənin vətində tufəng gülləsi ilə qətl hadisəsi”ndən istifadə etmişdir. Əslində, bu hadisə təsadüfi olmayıb, özbaşınalığın, dərəbəyliyin hökm sürdüyü bir kənddə nadanlığın təcəssümü idi. Müəllif tənqid hədəfinə çevirdiyi bütün personajları bu hadisənin çevrəsində fırlatmışdır. Qəribə məntiqdir. Qardaşı öldürülən Kərbəlayı Yarməhəmməd Mirzəyə haqqını tələb etmək əvəzinə on manat rüşvət verir ki, raportu yaxşı yazsın.

Əsərin ikinci pərdəsində dilmanç Məcid bəylə Qalus ağanın mükəlliməsində müəllif daha dərin ictimai-sosial məsələlərə toxunaraq dövlət idarələrindəki məvacib azlığı ucbatından məmurların rüşvətə qurşanmalarını bədii boyalarla əks etdirir. Dramaturq Qalus ağanın dilindən vermiş olduğu: “ *... iyirmi manat pulnan nə qayıрмаq olar? Beş dəxi uşaqlarım var, ayda iyirmi manat da ev kirayəsi verirəm. Həm mənə də qınayırlar. Canım, mən rüşvət almasam uşaqlarım acından ölərlər,*” [50, s.138],– sözlərlə bu sosial bəlanın dərinliyini göstərir. Qalus ağa milliyyətçə ermənidir. Müsəlmandan rüşvət almaq ona həzz verir. O, divanxanaya gələn müqəssirlərin qardaşlarının avamlığından istifadə edərək dilmanç yoldaşı Məcid bəydən xəbərsiz onlardan iki min manat pul istəyir. Məqsədinə çatmaqda ona “yazıq” erməni sifəti və yağlı dili kömək edir. Avam kəndlilərdən ifadə alaraq onları hədəfinə çevirən Qalus ağa fəaliyyət çevrəsini genişləndirir. Ancaq silistçinin bu niyyətdən xəbər tutmaması üçün o, kəndliləri incəliklə qorxudur.

Əsərin üçüncü məclisi Fərzalı Məhəmməd oğlunun evində vaxt olur. Bu şəkildə verilmiş personajlar, Fərzalı Məhəmməd oğlu, kənd mirzəsi Axund Molla Hacıbaba, vəkil dəllalı Mirzə Behbud tədbirliliyi, fırldaqçılığı ilə bir-birindən geridə qalırlar.

Dördüncü məclisdə ziddiyyətlər daha kəskin hal alır. Yenə də rüşvət öz işini görür. Dəllal Arşaq bəylə söhbət edir. Avam kəndlilər bu dəfə də aldadılaraq əllərindən 3.500 manat pulları alınır. Vəkil Arşaq bəy kəndlilərin pullarını əllərindən alıb özlərini isə axmaq adlandırır: *“A kişi! Bu müsəlmanlar nə əhməq adamlardır. Qafqazın hər bir şəhərində dustaqxanalar müsəlman müqəssirləri ilə doludur. Biz din üstə, millət üstə özümüzü qurban ediriksə, amma bu müsəlmanlar xoruz üstə, qoyun üstə, qumar üstə puç olub qazamatlarda çürüyürlər. Bunların elmdən, mərifətdən geri qalmaları bizim nəfimizdir”* [50, s.155-156]. Erməni məkrinin tarixi köklərini öyrənmək üçün yuxarıdakı monoloq qorxmaz müəllifin cəsarətindən, xalqı öz haqqını başa düşmək çağırışından irəli gəlirdi. Mustafa bəyin repressiya maşınında əzilməsində bu əsər bəhanə rolunu oynamışdı.

Əsərin beşinci məclisində ədalətlə ədalətsizlik üz-üzə dayanmışdır. Mustafa bəyin qətiyyəti sayəsində qatil Məşədi Hübətəli və Məhrik Fərzalı Məhəmməd oğluna ömürlük həbs cəzası verilir. Əsərin bu hissəsində kəndlilər artıq haqqı başa düşmüşlər. Kəndlilərin Dəllala dediyi: *“Allah sənin evini yıxsın, olan-olmazımızı da aldın, dilimizi də bağladın, qardaşlarımızı da göndərdin katorjniyə, arvad-uşaqlarımızı da məhkəmələr qapısında gözü yaşlı qoydun”* [50, s.165],—sözləri haqqın təntənəsi, müəllifin ideyası ilə üst-üstə düşür. Tədqiqatçı Fərrux Ağasıbəyli doğru olaraq altıncı, sonuncu pərdəni “özünüdərk” adlandırır. Həqiqətən, quldur Məşədi Hübətəlinin oğlu Həsənə: *“Oğlum, Həsən, sənə qurban olum, get evimizə, anandan əl çəkmə, yola çıxma. Mənim kimi böyümə, anana degilən səni oxutsun, məktəbə qoysun. Bəlkə yaman günlərə qalmayasan”* [50, s.167], –deyərk ağlaması, keçmişi ilə bağlı acı etirafları bir növ əsərin müəllifinin maarifçilik arzularının təntənəsinin başlanğıcı kimi qiymətləndirilə bilər.

XX əsrin əvvəllərində və Cümhuriyyət illərində Şəkinin teatral və dramaturji həyatında əhəmiyyətli rol oynayan mədəni-ədəbi fikir sahiblərindən biri Rəcəb Əfəndiyev olmuşdur. Onun Qori Seminariyasında oxuyarkən qələmə aldığı “İlin axır çərşənbəsi” adlı ikipərdəli pyesi uşaq dramaturgiyamızın maraqlı nümunələrindəndir. Cəfər, Bənövşə, Allahverdi, Sadıq, Qədir, Nəsir adlı uşaqlar əsərin əsas personajlarıdır. Gənc, təcrübəsiz bir seminaristin qələmindən çıxan bu əsər, əlbəttə,

dramaturji struktur baxımından mükəmməl deyil, lakin uşaqların təlim-tərbiyəsi və xalq adət-ənənələrini öyrənmək baxımından əsərin dəyəri böyükdür. Birinci məclisdə müəllif oxucularını ilin axır çərşənbəsi gününü qarşılamağa hazırlaşan Cəfərlə, Cəfərin bacısı Bənövşəylə, əmisi oğlu Sadıqla və dostları Allahverdi, Qədir və Nəsirlə tanış edir. Gənc dramaturqun qələmində tərbiyə məsələləri ön planda verilir. Cəfər və yoldaşları ilin axır çərşənbəsini, Novruz bayramını qarşılamaq üçün heç də yaxşı hərəkət olmayan partlayıcı hazırlamağı planlaşdırır, bu məqsədə nail olmaq üçün oğurluq yolu ilə əldə edilmiş pul yığırlar. Müəllif mədsədini açıqlamaq üçün uşaqlardan birini, Cəfərin əmisi oğlu Sadığı digərlərindən fərqləndirir. Sadıq Cəfərin ilin axır çərşənbəsini “lazımi səviyyədə qarşılamaq” üçün barıt almaq məqsədilə pul yığmaq təklifini laqeyd qarşılayır və pulunun olmadığını bildirir. Müəllif, məhz, balaca oxucularına tərbiyə dərsi vermək üçün balaca qəhrəmanının, Sadığın pulsuzluğunun, qəlbinin qaralmasının səbəbini onun Cəfərə dediyi aşağıdakı sözlərlə açıqlayır: “*Yarım saat bundan irəli bazardan evə gəlirdim. Dükandan özüm üçün yemiş aldım. Gördüm balaca bir uşaq mənim dalımca yüyürür. Mən ondan nə üçün dalımca yüyürdüyünü soruşdum. O, dedi ki, mən yetiməm, mən də yemişistəyirəm. Mən aldığım yemişi və baqqalın qaytardığı qalıq pulu ona verib buraya gəldim....*”[168, s.247]. Bu sözlər sənət yollarında kövrək addımlarını atan bir müəllimin gənc nəslin təlim-tərbiyəsi ilə bağlı arzu və istəklərinin ifadəsi idi. Yaşadığı mühitdə təbiyəli vətəndaşlara olan tələbat gənc seminaristin qələmində bu yolla bugünkü oxucuya çatdırılmışdır.

Əsərin ikinci məclisində səhv tərbiyənin acı nəticələri özünü göstərir. Cəfərin və onunla həmfikir olan yoldaşlarının ilin axır çərşənbəsini “qarşılamaq əməliyyatı” xoşagəlməz nəticəsini verir: uşaqların atdığı fişənglərin təsirindən Qədirin üzü yanır, qonşunun çəpərinə od düşüb böyük yanğın hadisəsi baş verir. Bütün bunların baskarı olan Cəfər özünü zəhərləyib öldürmək istəyir. Ancaq gənc dramaturq burada tamaşaçıların diqqətini daha da Cəfərə yönəltmək üçün incə yumordan istifadə edir. Məlum olur ki, Cəfərin mərgümüş hesab edərək suya qatıb içdiyi zəhər olmayıb, bacısı Bənövşənin babasından ötrü hazırlanacaq qovurğaya qatılmaq üçün nəzərdə tutulan şəkər tozu imiş. Əsərin sonu Cəfərin peşmanlıq etirafları ilə bitir.

Şəki ədəbi mühitində dramatik janrın inkişafı XX əsrin 20-ci və 30-40-cı illərində diqqəti o qədər də cəlb etmir. Qənaətimizə görə, bu, əsasən sovet ideologiyasının təsiri ilə poeziyaya verilən geniş meydanla və müharibə dövrünün çətinlikləri ilə bağlı olmuş, bu dövrdə poeziya üstün mövqe qazanmışdır. Lakin XX əsrin 60-90-cı illərində ədəbi mühitdə dram sənətinə meyil sürətlənmiş, Lütfəli Həsənov, Məmməd Çələbiyev, Tofiq Qaffarov, Vaqif Aslan və Qurbanəli Camalovun yaradıcılığında əksini tapmışdır.

XX əsr Şəki ədəbi mühitində dram yaradıcılığı sahəsində ən məhsuldar sənətkar Lütfəli Həsənov olmuşdur. Onun 60-70-ci illərdə qələmə aldığı pyeslər tək-cə kəmiyyətdə deyil, həm də bədii dəyər, məzmun baxımından da digər yaradıcılıq nümunələrindən fərqlənir. Yazıcının dramaturji fonduna “İntiqam”, “Dayaqsız adam”, “Baş həkim”, “Günəş”, “Ölümə ölüm”, “Qara eynəkli adam”, “Okeanın o tayında” kimi bitkin səhnə əsərləri daxildir.

“Baş həkim” pyesi Lütfəli Həsənovun dram yaradıcılığının şah əsəridir. Əsərin əsas müsbət qəhrəmanı baş həkim Muradovdur. Hadisələr rayon xəstəxanasında cərəyan edir. Müəllif özü ixtisasca həkim olduğundan, həkimlik sənətinin sirlərini, həkimlərin Hippokrat andına hansı səviyyədə sadıq olduqlarını əsərin əsas surətləri olan Muradov, Təranə, Ərşad, Rüstəm, Şakirin şəxsində açıb göstərir. Pyesdə mənfi və müsbət surətlər qütbü vardır. Əsərin müsbət qütbündə qocaman həkim, bütün xəstələrin sevimlisi Muradov və gənc həkim Təranə dayanır. Təranə tibb elminin yeni nailiyyətlərini gözəl bilir. O, professor Nəcəfzadənin qızıdır. Təranə xəstə Mənzərin sağalmaz dərдинə böyük ümidlə baxır, onu yaşamağa, həyata həvəsləndirir. Bu işdə Təranənin dayağı və məsləhətçisi xəstəxananın baş həkimi Muradovdur. Lakin Təranənin zəngin biliyi, korafəhim, savadsız, aspiranturadan və işlədiyi kafedradan qovularaq şəhərdən qaçıb rayona gələn Şakiri narahat edir. Əsərdə müəllif bu şəxsin iç üzünü açmaq üçün müxtəlif situasiyalardan istifadə edir. Şakirin Mənzər haqqında dediyi: *“Mən əminəm ki, Mənzər ömürlük şikəstdir. Belə bir xəstəni şöbədə saxlamaq, iynələmək, bədəninə dəlik-deşik etmək, nəhayət, şöbənin ölüm faizini süni olaraq artırmaq”* [11, s.150-151; 138, s.3], – kimi sözləri onu nəinki bir həkim kimi, həmçinin mənən yoxsul bir insan kimi də oxucu və tamaşaçının gözündən salır.

Təranənin gənc tədqiqatçı kimi qazandığı uğurlar Şakiri narahat edir. Paxıllıq hissi onu rahat buraxmır. O, səlahiyyət- lərindən istifadə edərək gənc həkimə böhtan atır. Xəstəxanada ölmüş gənc oğlanı Təranənin öldürdüyünü söyləməklə onu hədələyir. Bu hadisələr Təranəni təngə gətirir. O, bu barədə Muradova bildirib xəstəxanadan işdən çıxmaq istəyir. Muradov ona təskinlik verərək təmkinli olmağa çağırır.

Şakir öz çirkin əməlləri ilə təkcə kollektivdə deyil, ailəsində də sevilir. O, ailəsinə xəyanət edərək həyat yoldaşı Mehribandan ayrılmaq qərarına gəlir.

Əsərin ikinci şəkli xəstəxanada növbədə olan Rüstəmlə Təranənin söhbəti ilə başlanır. Baş həkim Muradov Təranəni ayıq-sayıq olmağa çağırır. Şəklin sonunda Şakirin iyrenc hərəkəti tamaşaçının nəzərinə çatdırılır. O, həyasızcasına Təranəyə eşq elan edir və bu əməlinə görə yoldaşlıq məhkəməsinə verilir.

Dramaturq əsərdə təmiz məhəbbəti hər şeydən üstün tutan Rüstəm və Keybala surətləri ilə də tamaşaçıları tanış edir. Keybala Mənzəri sevir. Onun sevgisi ülvi sevgidir. Tamaşaçı bunu onun Mənzər haqqında dediyi aşağıdakı sözlərdən də yəqin edir: *“Bilmirəm. Mənzər bəxtimə çıxan ulduzdur. Kor da, keçəl də olsa qəbulumdur”* [11, s.151; 138, s. 3]. Əsərin ikinci hissəsi nikbin bir sonluqla, Mənzərin ayaq açib gəzməsi ilə bitir.

Əsərin üçüncü hissəsində dramaturq Şakiri artıq mənən saflaşmış bir insan kimi tamaşaçılara təqdim edir. Xəstəxananın laboratoriyasında güclü yanğın baş verir. Şakir həyatını təhlükə altında qoyaraq laboratoriyanın qiymətli avadanlıqlarını qurtara bilir. Nəticədə özü ağır yanır. Dramaturq onu xəstəxanada təsvir edir. Atası evinə getmiş həyat yoldaşı Mehriban da artıq onun yanındadır.

Pyesdə hadisələri müsbət məcraya aparan baş həkim Muradovun müdrikliyidir. Lakin çox təəssüfləndirici haldır ki, bu müsbət ideal dünyadan köçür. Artıq Muradovun bütün arzuları həyata keçmişdir. Əsərin əvvəlində bütün mənfi keyfiyyətləri ilə yadda qalan Şakir əsərin sonunda dəyişərək tamamilə mənən kamil bir insan səviyyəsinə yüksəlir. Çox maraqlıdır ki, Muradovun ölümü Şakirin qolları arasında təsvir edilir.

Gözəl ideyalar ifadə edən bu əsər 1966-cı ildə Kirovabadda (indiki Gəncə) tamaşaya qoyulmuşdur. Pyes dil və quruluş etibarilə də bitkindir. Müəllif əsərdə

atalar sözləri və deyimlərimizdən, obrazların dialoqunda şeir parçalarından məharətlə istifadə etmişdir.

Lütfəli Həsənovun dramaturji yaradıcılığında “O qayıdacaqmı?” adlı 4 pərdəli, 11 şəkili pyesi də mühüm yer tutur. Bu pyes də mövzu etibarilə həkimlərin həyat və fəaliyyətinə həsr edilmişdir. Bu əsər “Baş həkim” pyesinin birinci variantı təsiri bağışlayır. Çünki əsərdəki personajlar eyni insanlardır. Əsərdə diqqəti cəlb edən yeni surətlər Pərvin və Camaldır.

Dramaturqun Böyük Vətən müharibəsi mövzusunda yazdığı “Ölümə ölüm” əsəri dramaturji yaradıcılığının müvəffəqiyyətli əsərlərindəndir. Əsər “Qardaş torpağında” adı ilə yazılmış, sonra isə adı müəllif tərəfindən dəyişdirilmişdir. Pyes 1966-cı ildə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının orqanı olan “Azərbaycan” jurnalının (İyun) 6-cı nömrəsində nəşr edilmişdir.

“Qardaş torpağında” pyesi Azərbaycan və rus xalqları arasındakı dostluğa, müharibədə faşizimə qarşı aparılan birgə mübarizəyə həsr edilmişdir. *“Əsərdə digər xalqların nümayəndələrini təmsil edən Aleksandr Serqeyeviç Neqov, Volkov, Adolf Vilfoviç, Stepan Rudnik, Gordtruda, Karl, Xausman, Zümmer, Oksana, Kneller, Fangelski kimi surətlər də vardır”* [137, s. 32 - 45].

Lütfəli Həsənovun dram əsərləri sırasında ən maraqlı nümunələrdən biri “Günəş” pyesidir. Bu əsər müəllifinə şöhrət qazandırmış, Kirovabad (indiki Gəncə) Dövlət Dram Teatrında müvəffəqiyyətlə tamaşaya qoyulmuşdur.

Ədibin dramaturji fonduna “Qara eynəkli adam”, “Okeanın o tayında” kimi üzərində geniş tədqiqat aparılması tələb olunan əsərləri də daxildir. Yazıçının “Qardaş torpağında” əsəri istisna olmaqla (qeyd etdik ki, bu əsər “Azərbaycan jurnalının 1956, 6 iyun sayında nəşr edilmişdir) digər dram əsərləri əlyazması şəklində şəxsi ev arxivində saxlanılır.

XX əsrin 70-80-ci illərində Şəki ədəbi mühitində dramaturgiya sahəsində yazıb-yaradanlardan biri də Məmməd Çələbiyev olmuş, ədib dramaturji yaradıcılığına “Elçilər” komediyası ilə başlamışdır. Komediya Şıxəli Qurbanov adına Azərbaycan Dövlət Musiqili Komediya Teatrının bədii şurasında və Mədəniyyət Nazirliyinin

repertuar kollegiyasında bəyənilmişdir. Əsər ilk dəfə 1978-ci ildə “Şəki fəhləsi” qəzetinin 10 avqust sayında dərc edilmişdir.

Dramaturqun 1981-ci ildə “Hökm”, 1983-cü ildə “Xatalı Qabil”, 1986-cı ildə “Yaşıl işıqlar” pyesləri Sabit Rəhman adına Şəki Dövlət Dram Teatrında tamaşaya qoyulmuş və müvəffəqiyyət qazanmışdır. Lakin çox təəssüf ki, bu qiymətli səhnə əsərləri nəşr edilməmişdir.

“Hökm” dramı Məmməd Çələbiyevin dram yaradıcılığının kamil sənət nümunəsidir. Dramaturq əsərin mövzusunun real həyatdan götürmüş, Şəkiddə fəaliyyət göstərən qanun müdafiəçilərinə münasibət bildirmişdir. Dramın əsasında sovet qanunlarının keşiyində dayanan, ədalətin müdafiəçisi olan insanların ruhən, qəlbən, saf, təmiz olması ideyası dayanır.

Əsərlə tanışlıq göstərir ki, hadisələrin mərkəzində ali təhsilli hüquqşünas Orxan Talıbxanov durur. Orxan müstəntiq kimi fəaliyyətinin ilk illərində ədalətin aliliyinə sadıq qalır. Lakin bu sadıqlıq uzun sürmür. Ətrafına toplaşan əli badəli dostlar, “şirin tostlar” onun beynini dumanlandırır. Müstəntiq üçün “əmilər”, “dayılar” tapılır. Onlar Orxanı baş müstəntiq kürsüsündə əyləşdirirlər. Onun əsl faciəsi bundan sonra başlayır. Baş müstəntiq dairəsini genişləndirir. Qapıbir qonşusu Bəyim onun sağ əli olur. O, Orxanı öz təsirində saxlamaq üçün qızı Sevgini qurbanlıq kimi baş müstəntiqin ayaqları altına atır. Bayağı ehtiraslar Orxanı həyatın dibinə sürükləyir. Varlanmaq ehtirası, eys-ışrət, qadın düşkünlüyü onu cinayətə aparır. O, “tanış” adamlardan aldığı rüşvətin əvəzində texnikumun qapılarını onların üzünə taybatay açır. Bu çirkin işdə onun sağ əli direktor müavini Dilsurə xanımdır. Hadisələr cərəyan etdikcə baş müstəntiqin daha ağır cinayətləri üzə çıxır. Amma onun özbaşınalığı uzun sürmür. Redaksiyanın şöbə müdiri, jurnalist Vəfa baş müstəntiqi ifşa edir. Orxan müttəhimlər kürsüsündə əyləşir.

Pyesdə təsvir edilən hadisələr müəllifin yaşayıb-yaratdığı mühitdə, Şəki şəhərində baş vermiş hadisələrin bədiiləşmiş təzahürüdür. Şəki şəhər prokuroru Əli Hacıyevin köməyi və dəstəyi ilə bu səhnə əsəri 1981-ci ildə Sabit Rəhman adına Şəki Dövlət Dram Teatrında müvəffəqiyyətlə tamaşaya qoyulmuş, tamaşanın quruluşçu rejissoru Cahangir Novruzov olmuşdur.

Məmməd Çələbiyevin Sabit Rəhman adına Şəki Dövlət Dram Teatrının repertuarına çıxarılan ən maraqlı dram əsərlərindən biri “Xatalı Qabil” pyesidir. Müəllif əsərdə yaşadığı dövrün sosial-mənəvi aləmini ön plana çəkmiş, zahirən xırda görünən, əslində ciddi fəsadlar törədən hadisələr fonunda öz məqsədlərini açmağa səy göstərmişdir. Əsər quruluş etibarilə iki hissədən və beş şəkildən ibarətdir. Pyesdə hadisələr Qabilin ailəsində baş verir. Hadisələri diqqətlə izləyən tamaşaçı müxtəlif xarakterli adamlarla, ailələrlə tanış olmaqla yanaşı Qabilin xarakterini, onun xatalı olmasının səbəbini dərinlən öyrənir. Müəllif Qabili yaşadığı dövr üçün kamil tip səviyyəsinə yüksəltdir. O, xalq və dövlət işinə sədaqətli, vicdanlı bir insandır. Qabil zəngin həyat təcrübəsinə malik bir insandır, lakin ailə həyatında bədrəmişdir. Arvadı və övladları onu saymır, gözümçixdiyə salırlar. Əsərin dramatik konfliktini də bu nöqtədən başlayır. Bütün qohum-əqraba və ailə Qabilin “xatalı” olmasını öz xoşbəxtlikləri üçün maneə hesab edirlər. Qabilin dönməzliyi, vicdanlılığı, qohumbazlıq etməməsi, düzgünlüyü bir “xəta” kimi başa düşülür və buradan da dramatik situasiya əsl konfliktə çevrilir. Xüsusilə, qızı Sevdanın qucağı uşaqlı ata evinə qayıtması, həkim oğlu Adilin nişanının geri göndərilməsi atanın, Qabilin “xatasının” nəticəsi kimi yozulur və artıq Qabil bütün ailə, qohum-qardaş üçün müsibətə çevrilir. Yersiz dedi-qodular, doğmaların təhqir və həqarəti Qabili yorğan-döşəyə salır. Günahsız Qabilin taleyi və aqibəti ciddi maraq doğurur və mənəvi saflığın təsdiqinə ürəklərdə dərin bir inam yaradır.

Texnikum direktoru Atabalanın hadisələrə qoşulması Qabilin xarakterindəki səciyyəvi cəhətin daha da dərinləşdiyini aşkarlayır. Nazirliyin şöbə müdirini təhqir etməsi üstündə nazirin Qabili işdən götürmək haqqındakı tapşırığı “xatanın” ailə və rayon çərçivəsindən çıxdığına dəlalət edir. Əsəri oxuyarkən oxucu mühitində haqsızlıqlara sinə gərən Qabilin əzab və izzətlərinə biganə qala bilmir. Əsərdə arvadı Mehparə, oğlanları Musa və Adil, bacısı Xavər və başqaları Qabilin “xatası” davam etdikcə tamaşaçıda ona doğru tuşlanmış zəhərli bir ox təsiri bağışlayır.

Pyesin sonunda Qabilin Ali Sovetə deputatlığa namizəd göstərilməsi situasiyanı birdən-birə dəyişir və Qabili təhqir edənlər artıq ona başqa “üz” göstərirlər.

Onların Qabilə göstərdikləri xoş üz təmənnalıdır və Ali Sovetin deputatından istifadə etməklə məşin, ev, yaxşı vəzifə sahibi olacaqlarına ümid bəsləmələri ilə əlaqədardır.

Sabit Rəhman adına Şəki Dövlət Dram Teatrında Məmməd Çələbiyevin “Xatalı Qabil” əsərinin tamaşasına münasibətini bildirən maarifçi pedaqoq Tofiq Qaffarov yazır: *“Teatr “Xatalı Qabil” əsərini tamaşaya qoymaqla müasir dövr üçün sosial-mənəvi saflıq uğrunda ən aktual bir məsələnin həllinə öz töhfəsini vermiş- dir”*[158, s.277].

Məmməd Çələbiyevin arxivində “Xatalı Qabil” əsərinin ikinci - “Məslək fədaisi” adlı variantı da saxlanılır. Dramaturqun Kirovabad (indiki Gəncə) Dram Teatrında “Fazilə”, Mingəçevir Dram Teatrında “Namərd körpüsü”, Şəki Dövlət Dram Teatrında “Köhnə sədrin adamları” pyeslərinin oynanılması planlaşdırılmış, lakin həmin dram əsərləri naməlum səbəbdən tamaşaya qoyulmamışdır.

XXI əsrin ilk onilliklərində dramaturji fəaliyyətə başlayan lirik şair Vaqif Aslanın çoxşaxəli zəngin yaradıcılığında “Qan üzərində rəqs”, “Kötük”, “Kosa ölür, yaz gələr” və “Hüseyn xan Müştəq” pyesləri mühüm yer tutur. Tədqiqatçı - şairin uzun illərin tədqiqatı nəticəsində ərsəyə gətirib 2021-ci ildə nəşr etdirdiyi “Hüseyn xan Müştəq” tarixi dramı Şəki xanı Hüseyn xan Müştəqin müsbət mənada şəxsiyyətini ortaya qoyan bir mənbədir. Əsərin mürəkkəb quruluş və məzmun xüsusiyyətlərini yüksək dəyərləndirən professor Kərim Şükürov yazır: *“Vaqif Aslan öz əsərində fərqli bir yol ilə gedib. Əsər mürəkkəb, lakin bitkin kompozisiyaya malikdir. Hər bir hissə beş bölümdən, hər bir bölüm isə dörd səhnədən ibarət olmaqla, əsər cəmi iki hissə, qırx səhnədən ibarətdir”*[302, s.11]. Əsərin süjetinin aparıcı obrazı olan Müştəq bütün situasiyalarda el-obaya qayğılı, insana sevgili, dost, qonağa sədaqət və məhəbbətli, şairə və sənətkara yüksək dəyər verən yaradıcı, poetik təbli bir tarixi şəxsiyyət kimi oxucunun və tamaşaçının gözləri qarşısında canlandırılır.

Bu fəsildə gəlinən qənaətlər Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi elmi jurnallarda [23, s. 55-59; 25, s. 275-281; 26, s. 140-148; 27, s. 13-20; 30, s. 254-259; 33, s. 278-285; 35, s. 41-50; 34, s. 285-290; 38, s. 185-191; 39, s. 51-56; 40, s. 87-90; 44, s. 100-112; 45, s. 587-598; 46, s. 18-26], həmçinin müəllifin “XX əsr Şəki ədəbi-mədəni mühiti: 1900-2000-ci illər.

I Kitab” (Bakı: “Elm və təhsil”, 2015, 488 s.) [11], “Qədim türk-Oğuz yurdu Oxud” (Bakı: “Nurlan”, 2006, 232 s.)[13], “Yaqub Mahirin poetik irsi” (Bakı: “Elm və təhsil”, 2020, 352 s.) [15] və “Şəki ədəbi mühitində Sabir satira ənənələri” (Bakı: “Elm və təhsil”, 2020, 448 s.) [16] adlı monoqrafiyalarında əksini tapmışdır.

III FƏSİL

ŞƏKİDƏ TEATR VƏ MƏTBUAT

XIX əsrin ikinci yarısı Azərbaycanın ədəbi-mədəni həyatında yeniliklər dövrü kimi yadda qalır. Milli dramaturgiyamız dahi M. F.Axundzadənin qələmindən çıxmış altı komediya ilə XIX əsrin ikinci yarısında təşəkkül tapmış, 1873-cü ilin mart ayının 10-da Mirzə Fətəlinin “Vəziri-xani Lənkəran” komediyasının Bakı tamaşası ilə milli teatrımızın əsası qoyulmuşdur. Lakin bu sahədə teatrşünaslıqda mübahisəli fikirlər mövcuddur. Teatrşünas Cəfər Cəfərova görə, bu məsələdə iki fərqli fikir vardır. Tədqiqatçı bu fikirləri şərh edərək göstərir ki, *“İlk tamaşa üçün icazə alınması ilə əlaqədar olan bir çox rəsmi sənədlər və M.F.Axundovun arxivindən tapılan afişadan məlum olur ki, martın 10 (22) - də Novruz bayramı günüdə “Lənkəran xanının vəziri” oynanılmışdır. Lakin Zərdabinin “Müsəlman Teatrının binası” adlı məqaləsində və N.Vəzirovun tərcümeyi-halında isə ilk tamaşanın “Hacı Qara” olduğu qeyd edilir”* [86, s.35]. Sonrakı illərdə teatr sahəsində aparılmış araşdırmalarda ilk tamaşanın “Sərgüzəşti vəziri-xani Lənkəran” əsərinin olduğu vurgulanmışdır. Tədqiqatçı Ağakərim Şərifov “Azərbaycanda türk teatr tarixi” adlı yazısında ilk teatr tamaşasının “Lənkəran xanının vəziri” əsərinin olduğunu təsdiqləmişdir: *“1873-cü il martın 10-da “Nəciblər klubu” binasında xeyriyyəçilik məqsədilə verilən ilk tamaşa “Lənkəran xanının vəziri”dir”* [86, s.37].

3.1. Şəkidə teatrın yaranması və inkişafı

XIX əsrin 70-ci illərində Bakıda başlanan teatr hərəkatı bölgələrdə də teatrın yaranmasına təsir göstərmiş, 1879-cu ildə ölkənin ən qədim mədəni mərkəzlərindən olan Nuxada (Şəkidə) da teatr tamaşası göstərilmişdir. Azərbaycan teatrının tərkib hissələrindən biri kimi Şəki teatrı zəngin tarixi inkişaf yolu keçmişdir. 1873-cü ildə Bakıda başlayan teatr hərəkatı bir müddət sonra ölkənin başqa mədəniyyət mərkəzlərinə də yayılaraq bir neçə teatrın yaranması ilə nəticələnmişdir ki, bunlardan biri də XIX əsrin 70-ci illərində meydana çıxan Nuxa (Şəki) teatrı olmuşdur. Teatrşünas Cəfər Cəfərovun tədqiqatlarından məlumatlanırıq ki, *“Bakı realnı məktəbinin tamaşalarından sonra 1875-ci ildə Qubada, 1879-cu ildə isə*

Nuxada (Şəkidə) tamaşalar verildiyi məlumdur” [86, s.25]. Tədqiqatçının qeydlərini şəkiləli alim Əbdürəhman Abdullayev Rəşid bəy Əfəndiyevin xatirələrinə istinad edərək aşağıdakı kimi təsdiqləyir: “... *Mən ondan (M.F. Axundzadə nəzərdə tutulur – K.A.) xahiş etdim ki, məni hərbi məktəbə düzəltsin. O, mənə vayennaya şkolaya girməyi məsləhət görmədi.... Mənim Qori Seminariyasında oxumağımı məsləhət bildi. Sonra mənə öz komediyalarından bir nüsxə verdi və dedi ki, onun hansı biri xoşunuza gəlsə, orada yığışib səhnəyi-tamaşaya qoyarsınız. 1879-cu ildə Nuxa şəhərində barama anbarlarından birində səhnə düzəldərək “Hacı Qara”-nı (“Sərgüzəşti-mərdi-xəsis”i) oynadıq*” [101, s.3-4]. İlk tamaşadan sonra Nuxada teatr tarixi maraqlı inkişaf yolu keçmiş, 1882, 1895, 1898-ci illərdə xüsusi teatr tamaşaları göstərilmişdir. Teatrşünas Tamella Yusifbəyli qeyd edir ki, “*Hacı Qara*” komediyası növbəti dəfə Şəki teatrsevərləri tərəfindən 1883-cü ildə tamaşaya qoyulmuşdur. *Tamaşada Qutqaşen (indiki Qəbələ) rayonunda müəllim işləyən Rəşid bəy Əfəndiyev, Sadıqov, Şahnazarov, Əlibəyov, Əmircanovlar iştirak etmişdilər*” [320, s. 91].

XIX əsrin 90-cı illərində Nuxada teatr binasının tikilməsi ilə bağlı xüsusi iclas keçirilmiş, lakin mürtəcə mövqeli din xadimlərinin maneəsi ilə bu iş yerinə yetirilməmişdir. 1895-ci ilin dekabrında şəhər ziyalılarının, xüsusilə müəllimlərin təşəbbüsü ilə M.F.Axundzadənin “Müsyö Jordan həkimi-nəbatat Dərviş Məstəli şah cadükünü-məşhur” əsərinin səhnələşdirilməsi planlaşdırılmış, tamaşanın iştirakçıları arasında Ağababa Ağayev, Mirzə Abdulkərimov kimi istedadlı aktyorlar da olmuşlar. Məstəli şah rolunu çoxillik təcrübəsi olan Məşədi Mehdiqulu böyük məharətlə oynamışdır.

1898-ci ilin isti yay günlərinin birində Nuxada İsgəndər bəy Məlikovun “Yaxşılığa yamanlıq” komediyası tamaşaya qoyulmuşdu. Yerli gənclər repertuarı zənginləşdirərək 1904-cü ilin sentyabr ayında Nəcəf bəy Vəzirovun “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük” komediyasının tamaşasını təşkil etmişdilər. Tamaşada Hacı Qənber rolunu Lütfuli bəy Əmircanov oynamışdı. Toplanan vəsait “Qırmızı Xaç Cəmiyyəti” nin hesabına və yoxsul tələbələrə verilmişdi.

1905-ci il rus inqilabı Rusiyanın digər ucqarları kimi Nuxada da böyük canlanma yaratmışdı. Şəhərdə inqilabi əhvali-ruhiyyə yüksəlmiş, ipəkəyirmə fabriki-

nin fəhlələri sahibkarlara qarşı tətillə başlamışdılar. İnqilabi hadisələr Nuxanın ictimai-siyasi həyatı ilə yanaşı mədəni-teatral həyatına da müsbət təsir göstərirdi.

1907-ci ildən sonra şəhər ziyalıları teatr uğrunda mübarizəni genişləndirdilər. Onlar teatr tamaşaları göstərmək üçün ictimai müəssisələrin binalarından, şəxsi evlərdən, xüsusilə rus-tatar məktəbinin iclas zalından istifadə etdilər. Bu illərdə yerli dramaturq ziyalılar yetişmişdi. Onlardan biri Qori Seminariyasının məzunu Rəşid bəy Əfəndiyev idi. Yuxarıdakı qeydlərdən də görüldüyü kimi, o, Nuxada ilk teatr təşkilatçısı olmuş, özü bir sıra pyeslər yazmışdır. 1906-cı ilin iyul ayında onun “Qan ocağı” pyesi Nuxa teatrsevərləri tərəfindən tamaşaya qoyulmuşdur. Bu bitkin kompozisiyaya malik olan pyeslər tamaşaçılar tərəfindən alqışlarla qarşılanmışdı. Həmçinin N.Vəzirovun Nuxa aktyorları tərəfindən səhnələşdirilən “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük” komediyasının 1906-cı ilin avqustunda Məşədi Yusif Həsənovun evində göstərilən tamaşası daha böyük uğur qazanmış, tamaşadan əldə olunan vəsait erməni genosidi zamanı ziyan çəkmiş azərbaycanlılara verilmişdi. Tamaşada Hacı Qənbər rolunu Məşədi Mehdi Sadıqov, Əşrəf bəy rolunu M.P.Əfəndiyev, Dilbər xanımı Hacıbəyov, Kövhər xanımı Abdulla Abdurahmanov, aşıq rolunu İlyas bəy Hacıbəyov məharətlə oynamışdılar. Teatrda həmçinin Kərim ağa Şəkixanov, Məmmədli Abdurahmanov, Kərim Əsgərov, Məmməd Zülfüqarov və başqaları da yaxından iştirak etmişdilər.

Məşədi Mehdi Sadıqov Nuxanın teatr həyatında yaddaqalan xidmət göstərmiş, mühüm rollarda səhnəyə çıxaraq öz təcrübəsini gənc həvəskarlarla öyrətmişdir. Onun Mirzə Cəlilin “Ölülər” komediyasında oynadığı Şeyx Nəsrullah obrazı tamaşaçıların xatirindən uzun illər getməmişdir.

Nuxada teatr həyatı ildən-ilə genişlənib kütləvi hal almışdır. Xüsusilə, gənc dramatik truppenin yaranmasından sonra nuxalılarda teatra marağı daha da güclənmiş, təkcə 1907-ci ildə rus-tatar məktəbinin zalında yerli gənclər səkkizdən artıq tamaşa nümayiş etdirmişdilər. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Dağılan tifaq” əsəri teatra böyük marağı olan yerli vətəndaşlardan birinin evində oynanılmış, tamaşada Nəcəf bəy rolunu M. Lütfulibəyov ifa etmişdir. Tamaşanın uğurundan ruhlanan həvəskarlar bunun ardınca Rəşid bəy Əfəndiyevin “Qan ocağı” əsərini səhnəyə çıxartmışdılar.

Sonrakı illərdə Nuxanın teatral həyatı ildən-ilə zənginləşmiş, 1907 - 1908-ci illərdə şəhərdə teatr tamaşalarının say artımı və repertuar müxtəlifliyi özünü göstəmişdi. Bu illərdə yeni yaranmış gənc dramatik truppə M.F.Axundzadənin əsərlərinin təbliğini genişləndirmiş, təkcə 1908-ci ilin payızında ədibin “Hacı Qara”, “Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli şah” və “Xırs quldurbasan” əsərlərini tamaşaya qoymuşdur. Məşhur aktyor Hüseynqulu Sarabskinin 1908-ci ildə Nuxaya gəlişi isə müstəsna əhəmiyyət kəsb etmişdir. O, Qışlaq məktəbində Nəriman Nərimanovun “Nadir şah” faciəsini və Soltan Məcid Qənizadənin “Axşamın səbri xeyir olar” komediyasını tamaşaya qoymuş və tamaşalar böyük uğur qazanmışdır. Teatr tariximizin araşdırıcılarından olmuş Mirabbas Aslanov “Şəki fəhləsi” qəzetində dərc etdirdiyi “Şəkililərin sevimlisi” sərlövhəli məqaləsində Hüseynqulu Sarabskiyə olan ümumxalq sevgisindən, görkəmli aktyorun Nuxaya və nuxalılara olan məhəbbətindən bəhs etmişdir: *“H.Sarabski Şəki zəhmətkeşlərinin qonaqpərvərliyindən, ziyalıların yüksək mədəni səviyyəsindən həmişə şirin-şirin söhbət edər, onların xatirini, ehtiramını əziz tutardı”*[54, s. 4].

1908-ci ilin payızında Nuxa teatrsevərlər truppası ilk dəfə olaraq rus-tatar məktəbində Nəcəf bəy Vəzirovun “Müsibəti - Fəxrəddin” faciəsinin tamaşasını hazırladı. 1910-cu ilin əvvəllərində Nuxa teatrında canlanma müşayiət olunur. Teatrsevərlər truppası bu ildə ilk dəfə olaraq türk klassikasının görkəmli nümayəndəsi Namiq Kamalın yaradıcılığına müraciət edərək onun “Vətən” pyesinin tamaşasını hazırlayır. Əsərdə Sidqi bəy rolunu Abdulla Abdurahmanov məharətlə oynamışdır. Şəhərin mədəni mühitinə teatrın yüksək təsiredici rolunu görənlər ruhanilər və irticaçı qüvvələr hər vaxt bu mədəni yüksəlişin qarşısını almağa çalışdılar. Bu səbəbdən 1910-cu ilin sonunda şəhərdə teatr həyatı sönməyə başladı.

Şəhərdə teatrın geriləməsinin əsas səbəblərindən biri də əhəlinin və həvəskarların bu sahəyə laqeyd münasibəti idi. 1911-ci ilin yayında şəhər klubunda Rəşid bəy Əfəndiyevin rəhbərliyi altında teatr tamaşası hazırlandı. İlin sonunda yenidən şəhərdə teatr həyatı sönməyə başladı. 1912-ci ildə yerli gənclərdən olan Rəcəb Əfəndiyev, Mabud Sərkərov, Ələsgər Nəcəfov, Həşim Məmmədov hazırladıqları teatr tamaşaları ilə bu boşluğu doldurmağa çalışdılar. Rəcəb Əfəndiyevin pedaqoji, metodiki və

bədii əsərlərinin tərtibatçısı, professor Mərziyə xanım Qiyasbəyli onun hələ gənc ikən (XX əsrin 1911-1912-ci illərində) Nuxanın (Şəkinin) teatr həyatındakı rolunu aşağıdakı kimi diqqətimizə çatdırır: *“...Rəcəb Əfəndiyev Şəkiddə bir teatr truppası düzəldərək M.F.Axundzadənin “Molla İbrahimxəlil kimyəgər”, “N. Vəzirovun “Müsiyəti - Fəxrəddin”, C. Məmmədquluzadənin “Kamança”, C. Cabbarlının “Solğun çiçəklər” pyeslərini tamaşaya qoydu. Pyesləri tamaşaya hazırlayarkən Rəcəb müəllim H. Ərəblinski, H.Sarabski, S. Ruhullailə görüşər, onlardan məsləhət alardı”* [168, s. 8].

1914-cü ildə Nuxa teatrında ilk dəfə olaraq opera teatrından istifadə olunmağa başlanmışdır. Həmin ildə Nuxaya qastrola gəlmiş Bakı teatr truppası yerli teatr həvəskarları ilə birlikdə Ü.Hacıbəyovun “Əsli və Kərəm” operasını səhnələşdirdilər. 1915-ci ildə isə yerli ziyalılar Hüseynqulu Sarabskinin “Cəhalət” və “Artistlər məişəti” əsərini səhnələşdirdilər və əldə edilən vəsait Qarsda zərərçəkənlərə ödənilirdi. Yayda isə həvəskarlar şəhər klubunda S.M.Qənizadənin “Yadımdadır” pyesinin tamaşasını tamaşaçılara təqdim etdilər.

1920-ci ilə qədərki Nuxa teatri həvəskar teatr olaraq qalmışdır. Onun yaranması, təkmilləşməsi və inkişafına klassik və müasir milli dramaturgiya təkan vermişdir.

“1920-ci illərdə Nuxada fəaliyyət göstərən mədəni-maarif müəssisələri sırasında Nuxa Teatri xüsusi yer tuturdu.1920-ci ilin əvvəllərindən burada dram dərnəkləri yaranmağa başlamışdı”[67, c.7.s.441]. Əhəmiyyətli cəhət o idi ki, *“bu dram dərnəklərində kişi aktyorlarla yanaşı, qadınlar da iştirak edirdi. Üzeyir Hacıbəyovun “Arşın mal alan” tamaşasında qadınlar da iştirak etmişdilər”*[262, s.3].

“1925-ci ildə Nuxada açılmış fəhlə klubunda Böyükağa Talıblının “Pirdə” pyesi tamaşaya qoyulmuşdu.Həmin ildə Fəhlə-Kəndli Klubunda “Qaçaq Kərəm” pyesi oynanılmış, Kərəm rolunda yerli aktyor Yunis Bədəlov çıxış etmişdi” [182, s.4].*“1926-cı ilin teatr mövsümündə Nuxa Teatrının səhnəsində “Şeyx Sənan” və “Qanlı qala” tamaşaları göstərilmiş, tamaşada tiflisli aktyorlar İ.İsfahanlı, A. Abbasova, Z. Məlikova və başqaları çıxış etmişdilər”* [299, s.2].

“1927-ci ilin iyun ayının 9-da Nuxaya rejissor A.A.Tuqanovun rəhbərliyi altında D.Bünyadzadə adına Azərbaycan Dövlət Akademik Teatrının kollektivi gəldi” [279,s.3]. *“Kollektiv tərəfindən Nuxa tamaşaçılarına “Hacı Qara”, “Aydın”, “Ölülər”, “Hamlet” əsərləri göstərildi və tamaşaçılar tərəfindən böyük uğurla qarşılandı”* [63, s. 4]. Həmin ilin noyabr ayında 3 №-li zavodun dram dərnəyinin aktyorlarının ifasında “Abdulla” dramı tamaşaya çıxarıldı.

“1928-ci ilin mart ayının 23-də fəhlə klubunda yerli aktyorların oynadığı “Ölülər” pyesinin tamaşası keçirildi. Tamaşada əsas rolları M.Sadiqov, B.Axundov, Q.Natiq, Abdulcabbar, Məryəm xanım, Maxi xanım və başqaları oynayırdılar” [232, s.2].

“1928-ci ilin aprel ayının 23-də Nuxaya Azərbaycan Fəhlə-Kəndli Teatrının kollektivi səfər etmiş və Nuxa tamaşaçılarına “Zəlzələ” və “Dərviş Məstəli şah” əsərlərinin tamaşası təqdim olunmuşdu”[280, s. 3].

1932-ci ildə Nuxa teatrı yerli və mərkəzi təşkilatların qərarı ilə rəsmi dövlət teatrına çevrildi. “Gənc işçi” qəzetinin 1933-cü il 28dekabr sayında teatrın açılışı ilə bağlı aşağıdakı məlumatları oxuyuruq: *“Sentyabrın 20-də Xalq Maarif Komissarlığı və Həmkarlar İttifaqı Şurasının qərarına görə, Azərbaycan Türk Bədaye Teatrosunun bir qrup aktyor heyəti 27 işçi ilə birlikdə Nuxaya gəlmiş və köhnə klub Nuxa Dövlət Teatrı adını daşımağa başlamışdır”*[222, s. 2].

1933-cü ildə Nuxada (Şəkidə) Türk Fəhlə teatrı yaradıldı [347, f.13. op.1.d.194]. 1937-ci ilə qədərki qısa fəaliyyəti dövründə teatr böyük nüfuz qazandı. Teatrın tamaşa zalı 270 nəfət tuturdu. Aktyorlar sırasında Böyükxanım Axundova, Xalidə Hüseynova, Tamara Kərimova, Səriyə Həsənova kimi istedadlı qadın artistlər də var idi. *“Teatrın səhnəsində Mirzə İbrahimovun “Həyat”, Cəfər Cabbarlının “Sevil”, “1905-ci ildə” və başqa əsərlər müvəffəqiyyətlə tamaşaya qoyulmuşdu”* [339, s.6].

Azərbaycanda teatr sənəti yarandığı ilk gündən aktrisa problemi ilə üzləşmişdir. Ölkədə hökm sürən savadsızlıq, cəhalətpərəstlik “Azərbaycan qadını – teatr səhnəsi” kimi vacib bir məsələnin həllini ləngitmişdir. Lakin Nuxa teatrı bu vacib və çətin məsələni uğurla həll etmiş, Firozə, Maral və Səriyyə kimi qadınlar çadralarını ataraq səhnə taleyi yaşamışlar.

XX əsrin 30-cu illərində Azərbaycanda yeni mədəniyyəti təbliğ etmək sahəsində qarşıda çox böyük vəzifələr dururdu. Cəhalət yuxusunda yatanları silkələyib ayılmaq lazım gəlirdi. Məhz belə bir vaxtda teatr sənəti xalq üçün vacib idi. Səhnə xadimləri mədəni mühiti formalaşdırmaq yolu ilə xalq arasında teatrın nüfuzunu qaldırmalı idilər. Bu sahədə Nuxanın görkəmli ziyalısi Baxşəli Axundovun xidmətləri böyük olmuşdur. Azərbaycan səhnəsinin korifeyi İsmayıl Dağıstanlı müəllimi Baxşəli Axundovla (Şəkililər ona Baxşəli Əfəndi deyə müraciət etmişlər – K.A.) bağlı yazmışdı: *“1924-1925-ci illərdə “Aydın”, “Oqtay Eloğlu” əsərləri Nuxa səhnəsində böyük müvəffəqiyyətlə oynanıldı. Baxşəli Axundov həmin əsərləri əldə etmək üçün Bakıya, dostu C.Cabbarlının yanına gəlmiş, onun evində bu pyeslərin üzünü köçürmüşdü. Baxşəli Axundov özü çox mahir aktyor idi. Mən şəxsən onun rəhbərliyi altında səhnəyə gəlmişəm”* [88, s. 35].

Şəki səhnəsinin ulduzlarından olmuş İsmayıl Osmanlının da yetişməsində Baxşəli Axundovun böyük əməyi olmuşdur. İsmayıl Osmanlı haqqında yazan teatrşünas T.Kazımov görkəmli aktyorun xatirələrinə söykənərək onun yetişməsində Baxşəli Axundovun rolunu xüsusilə vurğulayır: *“...Mən Nuxa dram dərnəyində məşğələlərə gedirdim. Həvəskarların məşqlərini izləmək çox xoşuma gəldi. Yavaş-yavaş məni dərnəyin əsas üzvlərindən biri hesab etdilər. Bir gün Mədəniyyət evinin direktoru Baxşəli Axundov mənə zəng edib dərnəyin katibi işləməyi təklif etdi. ...Baxşəli Axundov mənim ilk səhnə ustadım olub”*[156, s. 5-6].

Professor Mehdi Məmmədovun qeydlərindən aldığımız məlumata görə, *“1930-35-ci illərdə Səməd Tağızadə kimi istedadlı aktyor da bu teatrda (Nuxa teatri nəzərdə tutulur-K.A.) çalışmışdır. Yaratdığı obrazların daxili aləmi ilə yaşamaq marağı Səməd Tağızadəyə öz sənətində orijinal olmağa kömək edir”* [195, s. 44].

Nuxada teatrın kütlələrə təsir gücünü görən siyasi rejim onun fəaliyyətini məhdudlaşdırmaq üçün maneələrdən istifadə etdi. O dövrün yazılı mənbələrindən aldığımız məlumata görə, *“İstisnasız olaraq rayonun bütün təşkilatları teatro işinə barmaqarası baxmış və kimsə ona yardım etməmişdir. Təsdiq olunmuş smeta üzrə Şəhər Şurası teatrın inkişafı üçün 40 min manat əvəzinə 25 min manat vermişdir”* [226, s.2].

1933-cü ildə Nuxa teatrının fəaliyyətinə Xalq Maarif Komissarlığından 15.000 manat pul vəsaiti buraxılmış, teatro bu miqdarın ancaq 9.900 manatını ala bilmişdir. Bu illərdə Nuxa teatrı ilə bağlı yazılmış yazılarda aktyorların məişəti, onlara dövlət tərəfindən heç bir qayğının göstərilməməsi ilə bağlı qeydlərə də rast gəlinir. Hətta Bakıdan Nuxaya gəlmiş aktyorlar mənzillə təmin olunmamış, bəziləri yer olmadığından teatrdə gecələməyə məcbur olmuşlar. Aktyorlara qarşı olan bu münasibəti “Yeni yol” qəzeti 1934-cü il 15 yanvar tarixli buraxılışında dərc etdiyi “Yüksək keyfiyyətli tamaşa və mütəşəkkil tamaşaçı uğrunda” adlı baş məqaləsində daha kəskin əks etdirmişdi: “...Aktyorlar vaxtli-vaxtında maaş almırlar. Teatronun görkəmli aktyorlarından Sadıq Saleh işi buraxıb Bakıya qayıtmışdır. Yunus Məmmədov tamaşanı buraxıb toylara xanəndəlik etməyə gedir, Hacıoğlu 3 günlük icazə adı ilə “iki aylıq qastrola” çıxmışdır” [321, s.2].

Nuxada teatr həyatının sürətli inkişaf mərhələsi 1936-cı ildən başladı. Həmin ildə Azərbaycan teatr məktəbinin bir qrup tələbəsi: Böyükxanım Axundova, Yusif Vəliyev, Qafar Qafarov, Kamil Qubuşov, Məzahir Əmirov, Gülrux Zahidova, Zahid Zeynalli, Əlisəttar Yusifzadə, Məmməd Məmmədov, Xalidə Məmmədova, Sərxan Mustafayev, Əliməmməd Novruzov, Rza Sarabski...və başqaları təhsillərini bitirib Nuxaya teatr açmağa göndərildi. Nuxa teatrında həyata vəsiqə qazanan bu sənətkarların hər biri sonralar Azərbaycanın sənət ulduzlarına çevrilmişlər. Görkəmli aktyor Yusif Vəliyevin Nuxadan başlanan sənət yolundakı uğurlarına dair çoxlu yazılar dərc olunmuşdur. Onun aktyorluq məharətini yüksək qiymətləndirən professor İlham Rəhimli yazır: “Yusif Vəliyev adi nağıl janrını dərin dramaturgiya ilə cilalamağa çalışan bir sənətkar idi. O, mürəkkəb rolların ifasında janr sintezindən həssaslıqla istifadə edir, situasiyadan asılı olaraq istər psixoloji, istər dramatik, istərsə də faciəvi elementlərə üstünlük verirdi”[242, s. 393]. Teatrşünas A. Ağamirov “Sənət dünyasında bir qocaman dağ idi...” adlı məqaləsində aktyorun Nuxa teatrındakı xidmətlərinə yüksək dəyər verir: “Yusif Vəliyev 1936-cı ildə M.F.Axundov adına teatr məktəbini bitirdikdən sonra 10 il Şəki teatrında işləmiş, çox tez bir zamanda tamaşaçıların sevimlisi olmuşdur. Bu teatrın səhnəsində yaratdığı Aydın, Oqtay, Elxan və s. obrazlar Şəki teatrının tarixində şərəfli yer tutur”[51]. Aslan

Kənan da Y.Vəliyevin Nuxa teatrindəki fəaliyyəti ilə bağlı: *“Y.Vəliyev səhnə fəaliyyətinə Sabir adına Nuxa Xalq Teatrında M.Qorkinin “Həyatın dibində” tamaşasındakı Vaska rolu ilə başlamışdır”*[53], – yazaraq fikir bildirmişdi. Nuxaya gələn teatr truppası içərisində tanınmış aktyor Cəlil Bağdadbəyov da var idi. Kursun rəhbəri Həsən Əliyev teatra baş rejissor təyin edildi. Nuxaya gəlişi ərəfəsində kollektivin qarşısında duran vəzifənin ciddiliyini başa düşən Həsən Əliyev demişdir: *“Mən əminəm ki, gənc aktyorlar kollektivindən ibarət olan Nuxa Dövlət Teatrosu, partiya və hökumətin onlara bəslədiyi qayğıni layiqincə doğruldacaqlar”*[75, s. 6].

Kollektiv böyük məsuliyyət hissi ilə teatrın rəsmi açılışına hazırlaşdı. Rəsmi açılışa hazırlıq bir il çəkdi. Bu böyük kompaniya “Nuxa Dövlət Teatrosu açılışa hazırdır” başlığı ilə “Nuxa işçisi” qəzetinin 1937-ci il 11 fevral tarixində xalqa elan edildi. Teatrın açılışı fevral ayının 15-də N.Vəzirovun “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük” komediyası ilə həyata keçirildi. Nuxaya gələn istedadlı aktyorlardan olan Rza Sarabskinin fikrinə əsasən, əsərin (“Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük” komediyasının) Nuxa teatrında açılışa hazırlanması hələ Bakıda planlaşdırılmışdır. Aktyor “Nuxa işçisi” qəzetinin 1937-ci il 11 fevral sayında bu münasibətlə yazır: *“Biz Nuxaya yola düşən zaman mənə “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük” tamaşasının laborantlığını və tərtibatını tapşırıdılar. Bu tamaşanın obrazlarını, Vəzirov dövrünün qəhrəmanlarını öyrənmək üçün “Molla Nəsrəddin” məcmuəsindən çox şey öyrəndim”*[225, s.4].

“Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük” pyesi ilə Nuxa Dövlət Dram Teatrı öz tarixinin ilk səhifəsini yazdı. Tamaşanın quruluşunu Həsən Əliyev, tərtibatını Rza Sarabski vermişdir. İlk tamaşanın müvəffəqiyyətləri ilə yanaşı, çatışmazlıqları da tamaşaçıların diqqətindən yayınmamışdı: *“Ancaq başqa rollarda səhnəyə çıxan aktyorlarda çatışmayan bir cəhət vardır. O da söz və hərəkətlərdə səmimiyyət, inandırıcılığın olmaması. Zahidova Gülruxun (Cəvahir rolunda) hərəkətlərində sünilik görünürdü. Vəli rolunu ifa edən Abdulla Əliyevin sözləri də tamaşaçılar tərəfindən eşidilmir və az anlaşılırdı”* [225, s.4].

Püxtələşdikcə qüvvəsini daha ciddi əsərlərdə sınağa ehtiyac duyan istedadlı kollektiv Hüseyn Cavid dramaturgiyasına müraciət edərək Həsən Əliyevin rejissorluğu ilə “Şeyx Sənan” tamaşasını hazırlamağa başladı. Əsas rollar Kamil Qubuşova, Sərxan Mustafayevə (Şeyx Sənan), Böyükxanım Axundovaya (Xumar) və Yusif Vəliyevə (Platon) tapşırıldı. Lakin amansız 37-ci ilin repressiya qasırğası yaradıcı heyətin arzularını ürəyində qoydu. Böyük dramaturq uydurma ittihamla tutulub dəmir barmaqlıqlar arasına salındı, əsərlərinin oxunması və tamaşasına yasaq möhürü vuruldu.

1938-ci ildə Nuxa teatrına R.İbrahimov, Əziz Əzizov rəhbərlik etmişlər. Həmin ildə teatr Üzeyir Hacıbəyovun “Arşın mal alan” pyesi ilə mövsümünü açdı. Teatr 1938-ci ildə keçən ilkindən daha yaxşı repertuar qurmuşdu. Belə ki, teatrın 1938-ci il mövsüm repertuarına “Hacı Qara”, “1905-ci ildə”, “Həyat”, “Pəri-cadu”, “Günahsız müqəssirlər”, “Namus” və başqa bir sıra yeni pyeslər daxil edilmişdi.

Nuxa Dövlət Dram Teatrında “Həyat” pyesinin tamaşası böyük uğur qazandı. Tamaşanın quruluşunu və aktyor oyununu yüksək qiymətləndirən professor İlham Rəhimli yazır: *“1937-ci ildə Mirzə İbrahimovun kənd həyatından bəhs edən “Həyat” pyesi 1938-ci il martın 9-da Nuxa teatrında Həsən Əliyev tərəfindən səhnələşdirildi. “Həyat” tək-cə ideya-bədii dürüstlük, mövzuya müasir yanaşma deyil, həm də bədii kompozisiya dolğunluğu nümayiş etdirməklə diqqəti cəlb edib. Tamaşada maraqlı aktyorlar qrupu var idi”* [243, s. 284].

“1939-cu il üzrə Nuxa Dövlət Dram Teatrının aşağıdakı məzmunundan ibarət repertuar planı təsdiq edilmişdir: “Qohumlar” (Q.A.Quliyev), “Xalq oğlu” (S.Məmmədov), “Ər və arvad” (Ü. Hacıbəyov), “Toy” (Sabit Rəhman), “Od gəlini” (C. Cabbarlı), “Arşın mal alan” (Ü.Hacıbəyov), “Xasay” (A.Şaiq), “Həyat” (M.İbrahimov), “Evli ikən subay” (Zülfüqar Hacıbəyov)”[258, fond 345, siy 1, iş – 168, 252].

“SSRİ Xalq Komissarları Soveti yanında İncəsənət İşləri Komitəsinin xüsusi qeydiyyatı ilə 1939-cu ilin mart ayının 31-də Sabir adına Nuxa Dövlət Dramatik Teatrı kimi pasportlaşdırılmış, teatr Nuxanın Lenin küçəsində yerləşən 2 mərtəbəli,

1902-ci ildə inşa edilmiş klubda yerləşmişdir. Teatrın ərazisi 4275 m² olmuşdur”[258, f. 345, siy. 1, iş - 168, 252].

Nuxa Teatrının 1939-cu ildə səhnələşdirdiyi əsərlər sırasında Sabit Rəhmanın “Toy” komediyası mühüm yer tutur. Bu komediya teatrın səhnəsində xüsusi uğur qazanmışdır. Əsərin səhnə quruluşu rejissor Hacıbaba Səlimova tapşırılmış, müsbət obrazlardan olan Surxay obrazını Yusif Vəliyev oynamışdır.

1939-cu ildə Nuxa Dövlət Teatrı Ü.Hacıbəyovun əsərlərinə də repertuarında geniş yer vermişdir. Teatrın direksiyası 1939-cu ilin yanvar ayının 23-də teatrın baş rejissoru əvəzi Səlimova “Arşın mal alan” pyesinin tamaşası və əsərin aktyorlar arasında rol bölgüsü ilə bağlı xüsusi əmr vermişdir. Əmrdə rol bölgüsü aktyorlar arasında aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir: “*Məmmədkəbir Hacıoğlu (Əsgər), İsmayıl Vəliyev (Süleyman), Tamara Kərimova (Gülcöhrə), Tamara Həsənova (Asiya), Bilqeyis Ələsgərova (Telli-Manyay), M.Xalıqov (Soltan), Mustafayev (Vəli), Abdulla -yeva-Şabayeva (Cahan) yüksək səhnə mədəniyyəti nümayiş etdirərək tamaşaçıların rəğbətini qazanmışlar*”[257, f. 20, saxlama vahidi 1, siyahı 1].

Üzeyir Hacıbəyov dramaturgiyasının maraqlı nümunələrindən olan üçpərdəli musiqili “Ər-arvad” komediyası da 1939-cu ilin ən maraqlı tamaşalarından olmuşdur. Tamaşanın quruluşunu teatrın baş rejissoru Əsəd Cəfərov, bədii tərtibatını Ələsgər Bağirov, musiqi tərtibatını isə Məhərrəm İsmayılov vermişlər.

Bu illərdə tamaşaların quruluş, tərtibat və aktyor oyunlarına müsbət münasibətlə yanaşı, teatrın fəaliyyət coğrafiyasının məhdudluğu, Nuxanın bütün ərazisini, idarə və müəssisələrini əhatə etməməsi ilə bağlı tənqidi qeydlərə də dövrü mətbuat səhifələrində rast gəlinir. Məmmədiyyə Cabbarov “Toy hazırlanır” adlı məqaləsində bu münasibətlə yazır: “*Nuxa Dövlət Dram Teatrı İpək fabrikalarında çalışan fəhlələrə və rayonumuzun bütün kolxozçularına kultur-bədii xidmət etməyə borcludur. Əsl kolxoz həyatını göstərən “Həyat” pyesasını, daha sonra “Arşın mal alan”, “Xasay” və s. tamaşaları teatr ancaq şəhərin mərkəzində göstərməklə kifayətlənir. Halbuki, bu tamaşaları fabrikalara, kolxozlara da köçürmək lazımdır*”[78, s. 5]. Elə buna görə idi ki, Azərbaycan İncəsənət İdarəsi işçilərinin 15 dekabr 1940-cı il tarixli iclası Nuxa teatrının fəaliyyətində olan müvəffəqiyyətləri və nöqsanları üzə çıxartdı. Müşavirədə

çıxış edən yazıçı Mirzə İbrahimov Nuxa Teatrının fəaliyyətinə tənqidi yanaşaraq demişdir: *“Nuxa teatrında məsələnin mahiyyətini yoldaşlar kafı qədər başa düşməmişlər. Məsələn, biz Nuxa teatrından tələb etdikdə onlardan ilk dəfə repertuar üçün 19-20 əsərin adını almışıq. Sonradan 13 əsər oldu. Teatrda 13 pyesanın göstərilməsi özü onu göstərir ki, teatrın bədii hissələrinə fikir verilmir, direktor bu məsələnin əhəmiyyətini başa düşməyir və kafı qədər onun üzərində işləmir* [258, f. 345, siyahı 1, s.54]. Teatr direktorlarının və incəsənət rəhbərlərinin 5-6 mart tarixli iclasında Nuxa teatri kəskin tənqiddə məruz qalmışdır. İclasda teatrlarda maliyyə uçotunun vəziyyətindən danışan Rzayev demişdir: *“192 premyera üçün plan verilməsi, planın həyata keçirilməsində teatrlar müvəffəq olmuşlar. Ancaq bir neçə teatr bu sahədə çox ağır işləmişdir. Nuxa teatri birini də verməmişdir. Nuxa Dram Teatri 33 min tamaşaçı əhatə etməli idi, 34 min tamaşaçı əhatə etmişdir. Mədaxil planını 111% doldurmuşdur”*[258, f. 345, siyahı 1, s.129-130]. Məruzədə həmçinin Nuxa Teatrının direktorunun şəxsində teatr direktorlarının da fəaliyyətinə tənqidi yanaşılmışdır: *“Aktyor yaratmağa bədii rəhbərlər və direktorlar çox fikir verməlidir. Direktorlarımızda belə fikir formalaşmış ki, aktyor məsələsinə bədii rəhbər baxır. Bu cür deyil, direktor teatra birinci məsuldur, bədii rəhbər onun birinci və möhkəm köməkçisidir”*[258, f. 345, siyahı 1, s. 130-131]. Teatrın daxili nöqsanları müşavirənin 6 mart 1941-ci il tarixli iclasında da müzakirə obyektinə çevrilmişdi. Çıxış edən Məmmədov Nuxada dram əsərlərinin musiqi tərtibatına münasibət bildirərək demişdir: *“Bizim çox rayon teatrımız vardır ki, keyfiyyətsiz əsərlər verirlər. Məsələn, Mən Nuxa rayonunda “Beş manatlıq gəlin” pyesi haqqında danışmaq istəyirəm. Musiqisini Nuxada özlərindən düzəltmişlər. Musiqini dəyişdirmək keyfiyyətsiz və plansız iş görmək deməkdir. Bu barədə Nuxaya teleqramma vurduq ki, daha bu əsəri oynamasınlar”* [258, f. 345, siyahı 1, s. 256].

1941-ci ilin avqust ayından Nuxa Dövlət Dram Teatrına tanınmış aktyor Məmmədkəbir Hacıoğlu direktor təyin edildi. Səhnədə böyük yaradıcılıq yolu keçmiş bir insanın Nuxa Teatrına rəhbər təyin edilməsi işdə əsaslı dönüş yaratdı. Məmmədkəbir Hacıoğlunun Nuxa Dövlət Dram Teatrına direktor təyin olunduğu il həyatın ən ağır sınaq ili idi. 1941-ci ilin iyun ayının 22-də faşist Almaniyası SSRİ-

yə hücum etdi. 1941-1945-ci illər Nuxa Dövlət Dram Teatrının tarixinə humanizm və vətənpərvərlik əhvali-ruhiyyəsi ilə zəngin və gərgin yaradıcılıq dövrü kimi daxil oldu. Müharibə Nuxa teatrını yeni mövzularla, obrazlarla zənginləşdirdi. Bu illərdə teatr ideya cəhətdən, realizm və müasirlik mövqeyindən daha da yüksəldi.

40-cı illərin ikinci yarısında Nuxa Dövlət Dram Teatrını kütlələrə sevdirən və teatra axınını təmin edən səbəblərdən biri teatrın nəzdində xalq çalğı alətləri orkestrinin fəaliyyəti olmuşdur.

1948-ci ilin avqust ayında Nuxa Dövlət Dram Teatrının direktoru vəzifəsinə Məmmədiyyə Cabbarov (Süleymanlı) təyin olundu. Teatr ağır müharibə illərini arxada qoyub fəaliyyətini genişləndirdiyi bir vaxtda dövlət yardımından məhrum edilərək 1949-cu ildə işıqlarını söndürdü. Hələ 1948-ci ilin mart ayında İncəsənət İşləri Üzrə Respublika Komitəsinin göstərişi və teatrın direktorluğunun xüsusi əmri ilə 18 nəfər ixtisar yolu ilə işdən azad edildi. Teatrın bu acınacaqlı taleyi bir sıra istedadlı aktyor qrupunun da teatrdan uzaqlaşması ilə nəticələndi. Görkəmli aktyor Yusif Vəliyev Nuxa teatrı bağlandıqdan sonra səhnə taleyini əvvəlcə Rus Dram Teatrı, sonra isə Gənc Tamaşaçılar Teatrı ilə bağladı.

Nuxa Dövlət Teatrının bağlanması şəhərdə teatr həyatını tamamilə yox etmədi. 1959-cu ilin mart ayında Nuxa Xalq Teatrı yaradıldı. Əməkdar artist, istedadlı səhnə ustası Məmmədkəbir Hacıoğlu bu teatra rejissor təyin edildi. Xalq teatrı C.Cabbarlının “Solğun çiçəklər” tamaşası ilə fəaliyyətə başladı. Bu illərdə teatrın aktyor truppası sırasında Məmmədkəbir Hacıoğlu, Bilqeyis Ələsgərova kimi təcrübəli səhnə ustaları ilə yanaşı, Zahid Mustafayev, Yunis Məmmədov, Azərbaycan Mədəniyyət və İncəsənət İnstitutunun məzunu Nazim Bilalov və digər istedadlı gənclər də çalışırdı. Teatrın direktoru Məmmədkəbir Hacıoğlunun yorulmaz əməyi sayəsində ümumrespublika və yerli dramaturqların aktual mövzulu əsərləri müvəffəqiyyətlə tamaşaya qoyulurdu.

1959-1965-ci illər arasında Məmmədkəbir Hacıoğlunun rejissorluğu ilə teatrdə S.S.Axundovun “Məhəbbət nişanəsi”, Ə.Haqverdiyevin “Bəxtsiz cavan”, M.S.Ordubadinin “Beş manatlıq gəlin”, C.Cabbarlının “Aydın”, Ü. Hacıbəyovun “O olmasın, bu olsun”, “Əsli və Kərəm”, B.Vahabzadənin “Vəcdan”, yerli (şəkili)

dramaturq Lütfəli Həsənovla Hüseyn Rəsulovun birlikdə yazdıqları “Bağışla məni, əzizim”, A.Məmmədovun “Həmyerlilər” və s. başqa əsərlər müvəffəqiyyətlə tamaşaya qoyulmuşdur.

Xalq teatrının təcrübəli aktrisası Bilqeyis Ələsgərovanın sənət uğurları 1956-cı ildə dövlət tərəfindən yüksək qiymətləndirilərək, Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin Fərmanı ilə ona “Azərbaycan SSR əməkdar artisti” fəxri adı verilmiş və aktrisanın 20 illik səhnə fəaliyyəti yubileyi həmin ildə təntənəli şəkildə qeyd edilmişdir.

Nuxa Xalq Teatrı 50-60-cı illərdə də tez-tez qonşu rayonlarda qastrol səfərlərində olmuşdur. Teatrın aktyorları Kirovabad, Zaqatala, Qutqaşen, Balakən, Vartaşen, Ağdaş rayonlarında, Gürcüstanın Siqnaş, Laqodexi, Gürcüani rayonlarının əməkçiləri qarşısında bir neçə dəfə çıxış etmiş, tamaşalar hər yerdə böyük rəğbətlə qarşılanmışdır. Teatr əhaliyə mədəni xidmətin keyfiyyətinə görə dəfələrlə respublika baxışında iştirak edərək müvəffəqiyyət qazanmışdır.

Tədqiq olunan dövrdə Nuxa Xalq Teatrı təkcə Nuxada mədəni mühitin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamamış, həmçinin xeyriyyəçilik məqsədi daşmışdır. Həkim-yazıçı Lütfəli Həsənovun “Səhnəyə həsr olunmuş həyat” adlı yazısında qeyd olunur ki, “... *İyirminci illərin əvvəllərində Qutqaşen rayonunun Qum kəndində Hacıoğlunun təşəbbüsü ilə göstərilən üç tamaşadan yığılan pula Hacıoğlu paltar alıb, yetimlər evindəki on üç uşağa geyindirirmişdi*” [139, s.3].

Nuxa Xalq Teatrının rəhbərliyi öz işini paytaxtın nüfuzlu teatr truppaları ilə əlaqəli qurmuşdu. 1961-ci ilin iyun ayının 20-də Nuxa teatrsevərlərinin dəvəti ilə Məşədi Əzizbəyov adına Azərbaycan Dövlət Akademik Dram Teatrının Nuxaya qastrol səfəri bu fikrin təsdiqidir. Səfər zamanı Sabit Rəhmanın “Əliqulu evlənir” komediyasının tamaşası tamaşaçılara xoş əhvali-ruhiyyə bəxş etmişdi.

Araşdırdığımız illərdə Şəki teatrı Azərbaycan və dünya dramaturgiyasının gözəl nümunələrini səhnəyə gətirməklə səhnənin müasirlik və beynəlmiləl mövqeyini qüvvətləndirdi. Teatr sənət nəaliyyətlərini ildən-ilə artırdığı bir şəraitdə maliyyə çətinlikləri səbəbli 1967-ci ildə bağlandı.

70-ci illərdə Azərbaycan ədəbiyyatı, mədəniyyəti və incəsənətində güclü canlanma hiss olundu. Bu dövrün teatral məzmununu düzgün qiymətləndirən teatrşünas İncilab Kərimov yazır: *“Hələ 1950-ci illərin axırlarından milli teatrımızda hiss olunmağa başlayan yeniləşmə 1960-ci illərdə daha da dərinləşməyə başladı. 1970-ci illərdən Azərbaycan teatrı yaradıcılıq axtarışlarını daha da səylə davam etdirdi”*[157, s. 507-519].

1975-ci ilin aprel ayında Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti Şəkidə Dram Teatrı açmaq barədə qərar qəbul etdi. Şəkidə yenidən dövlət teatrının açılması teatr tədqiqatçıları tərəfindən yüksək qiymətləndirildi: *“...1975-ci ildə Şəkidə yenidən dövlət teatrının yaranması respublikamızın mədəni həyatında əlamətdar hadisə oldu. Bu, yalnız dövlət teatrlarının sayca artımında deyil, insanların daimi yüksələn bədii-estetik tələblərinin ödənilməsi baxımından da əhəmiyyətli oldu”*[157, 536-537].

1975-ci ildə Şəki teatrı yenidən 28 illik fasilədən sonra fəaliyyətə başladı. Həmin ildə Mirzə Əliyev adına Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət İnstitutunun aktyorluq fakültəsini bitirmiş Ərgüşad Rəhimov, Şahmir Qəribov, Mahirə Əmirova, Zəfər Murtuzov, Qurbanəli Fətəliyev SSRİ xalq artisti Adil İsgəndərovun kursundan, Hüseynağa Atakişiyev, İbrahim Əliyev, Gülşad Baxşiyeva, Svetlana Ağabəyova, Şükufə Yusifova, Ağalar Mehdiyev, Əlican Əzizov, Mirzə Ağayev SSRİ xalq artisti Mehdi Məmmədovun kursundan, Qəmə Məmmədova, Novruz Cəfərov, Vaqif Siyabov, Ağarəfi Rəhimov rejissor Fikrət Sultanovun kursundan Şəkiyə göndərildilər. Truppaya istedadlı teatr xadimi Vaqif Abbasov rəhbərlik edirdi. 1976-cı ildə fəaliyyətə başlayan Şəki teatrının yaranmasında yorulmaq bilmədən çalışan Vaqif Abbasov teatrın inkişafında əvəzsiz iş gördü. Şəhər rəhbərliyinin mədəni mühitin inkişafına diqqət və qayğısı nəticəsində teatrın maddi-texniki bazası yaxşılaşdırıldı və 1972-ci ildə inşa olunmuş bina 1975-ci ildə Şəki Dövlət Dram Teatrının binasına çevrildi. Teatra həmin ildə görkəmli dramaturq Sabit Rəhmanın adı verildi. Vaqif Abbasovun tələbkarlığı və mədəni yüksəlişə qayğısı nəticəsində aktyorların mənzil şəraiti yaxşılaşdırıldı və təzə tikilən binada onlara mənzil verildi. Vaqif Abbasov respublika Mədəniyyət Nazirliyi qarşısında aktyorların

dərəcələrinin artırılması məsələsi ilə çıxış edərək onların vəzifə və maaşlarının yüksəldilməsinə nail oldu.

Yeni yaranan teatra rəhbərliyi Nazim Bilalov həyata keçirirdi. 1975-ci ildə teatrın quruluşçu hissə müdiri Vaqif Kərimov, direktor müavini Fəxrəddin Qasimov, baş rəssam Qüdrət Məmmədov, rəssam Söhrab Ərəbov, quruluşçu rəssam Asim Məmmədov, rejissor köməkçisi Eldar Əliyev, musiqi hissə müdiri İsmayıl Əliyev, bədii hissə müdiri Baxşəli Axundov idi. Vaqif Abbasovun istedadlı, peşəkar aktyorlara qayğısı nəticəsində Şəki Dövlət Dram Teatrının aktyor heyəti Şəki Xalq Teatrından seçilmiş aktyorlar hesabına da zənginləşdirilmişdi. Rafiq Yunusov, Məmmədkəbir Hacıoğlu (Kərimov), Sovqat Səmədova, Aydın Əlibabayev, Nizami Cəlilov, Fərman Abdullayev, Xanlar Haşımzadə, Hikmət Nəbiyev, Vahab Allahverdiyev, İradə Əmirova kimi sənətçilər teatrın aktyor heyətinə xalq teatrından qatılmışdılar.

Vaqif Abbasovun təşəbbüsü ilə teatrın nəzdində aktyor studiyası yaradılmışdı. Teatr sahəsində bu yeni xüsusiyyəti və Vaqif Abbasovun əməyini yüksək qiymətləndirən teatrşünas İlham Rəhimli yazır: *“Aktyorluq qabiliyyəti və bacarığı olan gənclər müsabiqə yolu ilə bu studiyaya cəlb edilir, sınaqdan çıxarırlar. Onlara müntəzəm olaraq səhnə danışığında, səhnə hərəkətində, aktyor sənətində məşğələlər keçilir”*[141, s.67].

Vaqif Abbasovun səyi və peşəkarlığı sayəsində tamaşaya qoyulmuş bir sıra əsərlər, Anarın “Adamın adamı”, S.Rəhmanın “Nişanlı qız”, N.Xəzrinin “Əks-səda”, M.F.xundzadənin “Hacı Qara”, S.Qədirzadənin “Şirinbala bal yığır”, N. Həsənzadənin “İmzalar içində”, Şeksprin “Kral Lir” heyatın bir sıra problemlərini əks etdirərək yüksək səviyyəli tamaşalar kimi sevilmiş, yaddaşlara həkk olunmuşdur.

Görkəmli ədəbiyyatşünaslar, teatr xadimləri, sənətçilər Vaqif Abbasovun rejissor kimi Şəki teatrının inkişaf tarixindəki rolunu yüksək dəyərləndirmişlər. Professor İlham Rəhimli onun Şəkidəki xidmətini yüksək qiymətləndirərək qeyd edir ki, *“Şəki teatrı yaranması ilə bütün respublikaya səs saldı. Bu teatrda Vaqifin quruluşunda “Adamın adamı”(Anar), “Nişanlı qız”(Sabit Rəhman), “İmzalar içində”*

(Nəriman Həsənzadə) tamaşalarına baxdım. Onun bütün quruluşlarında səhnə dinamikası, canlı həyat vardır”[141, s. 68].

1977-ci ilin yanvar ayında Şəki Dövlət Dram Teatrı Bakıda qastrol səfərində oldu. Teatrın aktyor truppası Abbas Mirzə Şərifzadə adına Aktyorlar Evinin səhnəsində Anarın “Adamın adamı”, Sabit Rəhmanın “Nişanlı qız” komediyalarının, Nəbi Xəzrinin “Əks-səda” dramının tamaşalarını nümayiş etdirdi. Ədəbiyyatşünas Abbas Zamanov “Kommunist” qəzetində dərc etdirdiyi “Axtarış yollarında” adlı məqaləsində bu tamaşalara münasibətini aşağıdakı kimi bildirmişdir: *“Şəki teatrının ifasında gördüyümüz tamaşaların quruluşçu rejissorları (Vaqif Abbasov, Hüseynağa Atakişiyev) tamaşaya qoyduqları əsərləri səhnədə düzgün mənalandır- mışlar. Onlar tamaşaçını düşündürən və həyəcanlandıran tamaşalar yarada bilmişlər*”[322].

V.Şeksprin “Kral Lir” faciəsinin Şəki teatrında ilk tamaşası 1977-ci ilin iyun ayının 4-də olmuşdur. Tamaşada Kral Lir rolunu Rövşən Almuradov, Qonerilyanı – Gülşad Baxşiyeva, Reqananı – Qəmər Məmmədova, Kardeliyanı – Mahirə Əmirova oynamışlar. Tamaşa haqqında yazılmış rəylərdə G.Baxşiyevanın, M.Əmirovanın sənət ustalığı alqışlanmış, Kral Lir surətini yaradan R. Almuradov qoca, xəstə Kral Lirə yaraşmayan çevikliyi, tez-tez hərəkət etməsi, səhnənin gah bu üzündən, gah o üzündən monoloq deməsi ilə tamaşaçını çaşdırdığına görə tənqidi qarşılanmışdır. Tamaşanın mövqe və ideya istiqaməti, səhnə tərtibatı və işçi qrupu, rejissor heyəti ilə bağlı yazılardan birində göstərilir ki, *“Şəki teatrının Şekspir kimi sənət nəhənginin yaradıcılığına müraciət etməsi, bu kollektivin olduqca cəsarətli addımı idi və tamaşaçılar tərəfindən dərin rəğbətlə qarşılandı. Bu qiymətli sənət incisini tamaşaçılara təqdim etməkdən ötrü rejissorlar Vaqif Abbasov və Hüseynağa Atakişiyev bir ildən artıq əmək sərf etmişlər*”[116, s. 3].

Qısa müddət ərzində, 1976-1979 – cu illərdə Şəki Dövlət Dram Teatrında 50 – dən artıq tamaşa göstərilmişdir.

70-ci illərin sonlarında insanın cəmiyyət və ailə qarşısında mənəvi borcu məsələsi dövrün aktual probleminə çevrilmişdir. Bu problemin işlənməsi, sənətdə təzahür formaları ədəbiyyat və incəsənət adamlarını narahat edir, düşündürürdü.

1979-cu il Şəki Dövlət Dram Teatrı üçün uğurlu il olmuşdur. Teatrın baş rejissoru Hüseynağa Atakişiyevin “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetinin redaksiyasına verdiyi “Ötən ilin ədəbi nailiyyətləri və yeni ilin yaradıcılıq planları”na dair anket qeydlərində də bu uğurlar iftixar hissi ilə qeyd edilmişdir. 1979-cu ildə teatrın kollektivi II Ümumittifaq macar dramaturgiyası festivalında macar şairi və dramaturqu Şandor Petefinin “Pələng və Kaftar” əsərinin tamaşası ilə çıxış etmiş və festivalda qalib gələrək SSRİ və Macarıstan Xalq Respublikası Mədəniyyət Nazirliklərinin 5 diplomuna layiq görülmüşdür. Macar ədəbiyyatında tarixi dram janrının gözəl nümunəsi olan “Pələng və kaftar” əsərinə müəllifin öz vətəninə uzun illər qiymətsiz əsər kimi yanaşılmış, 30 yaşlı gənc rejissor Hüseynağa Atakişiyevin yüksək peşəkarlığı sayəsində bu əsər çoxsaylı tamaşaçılara çatdırılaraq aktual mövzu və ideyasına görə geniş tamaşaçı rəğbəti qazanmışdır. Əldə olunmuş uğurların nəticəsi olaraq Şəki Dövlət Dram Teatrının baş rejissoru Hüseynağa Atakişiyev Macarıstana dəvət olunmuş, macar teatrı sənəti ilə ətraflı tanış olmuşdur.

1979-cu ilin oktyabr ayında Şəki Dövlət Dram Teatrının bir qrup aktyoru Kubanın gənc kommunistləri qarşısında da “Pələng və Kaftar” tamaşası, eləcə də xüsusi konsert nömrələri ilə çıxış etmişlər. Şəkili aktyorların çıxışları kubalı teatrsevərlər və tamaşaçılar tərəfindən rəğbətlə qarşılanmış, kollektivə Kubanın xalq qəhrəmanı Ce Gevaranın həyat və mübarizəsini əks etdirən albom hədiyyə edilmişdir. 1979-cu il, “Beynəlxalq uşaq ili” ilə əlaqədar S.Mixalkovun “Bahalı oğlan” əsərinin tamaşasının səhnə taleyi də 1979-cu ilin teatr uğurları sırasına daxildir.

Sabit Rəhmanın “Yalan” və yerli dramaturq Məmmədiyyə Yusifzadənin “Artıq tamah” tamaşaları da ilin maraqlı səhnə əsərlərindən olmuşdur.

1979-cu ildə teatr öz tərkibini peşəkar rejissor dəst-xəttinə malik kadrlarla zənginləşdirmiş, Cahangir Novruzov və Ədalət Ziyadxanov kimi rejissorlar teatrda çalışmışlar.

“Azad cəmiyyət və azad insan” konsepsiyasını əldə əsas götürən istedadlı rejissor Cahangir Novruzov Braziliya yazıçısı Gilyermo Fiqeyronun yunan təmsilçisi Ezopun həyatını əks etdirən məşhur “Ezop” əsərini tamaşaya hazırlamışdır. Əsəri Azərbaycan dilinə Ələkbər Seyfi çevirmişdir. Rejissor Cahangir Novruzov tamaşada

Ezopun azadlıq ideyalarını əzilənlərin, məhkum siniflərin, istiqlalıyyə uğrunda vuruşanların amalı kimi verməyə çalışmışdır. Aktyor Ədalət Ziyadxanov Ezopun mənəvi zənginliyini və paklığını ön olana çəkmişdir.

Professor İ.Kərimov “Azərbaycan peşəkar teatrının tarixi və inkişaf mərhələləri” adlı kitabında Şəkiddə peşəkar teatrın 70-80-ci illər inkişaf mərhələsinədə yer vermişdir. Alim Şəki teatrının inkişaf dinamikasını səciyyələndirərək yazır: *“Tanınmış rejissor Hüseyinağa Atakişiyevin rəhbərlik etdiyi dövrdə S.Rəhman adına Şəki Dövlət Dram Teatrının hazırladığı bir sıra tamaşalar milli teatr mədəniyyətimizin inkişaf cığırında özünü göstərə bilmişdir”*[157, s.539].

XX əsrin 70-ci illərində S.Rəhman adına Şəki Dövlət Dram Teatrının fəaliyyətindəki yenilik və müasirlik duyğusu, teatrın respublikamızın mədəni həyatında oynadığı rol təkcə ayrı-ayrı teatr xadimlərinin resenziyalarında deyil, ali tribunaldan da eşidilirdi. Bu xüsusda Azərbaycan SSR Mədəniyyət Nazirinin müavini M. Ziyadov “Kommunist” qəzetində dərc etdirdiyi “Müasirlik duyğusu” adlı məqaləsində yazır: *“İndi Sabit Rəhman adına Şəki Dövlət Dram Teatrının sorağı uzaq ellərdən gəlir. Şəki teatrının son illər hazırladığı tamaşalar aktyor oyunu, tərtibatına, ən başlıcası rejissorluq işinə görə başqa teatrlardan seçilir”*[327].

1980-ci illərdə teatrın qastrol uğurları daha da artmış, yaradıcı kollektiv təkcə Şəkinin deyil, Bakı və Moskva tamaşaçılarının da qonağı olmuş, repertuarını klassik və müasir Azərbaycan, eləcə də dünya ədəbiyyatı nümunələri ilə zənginləşdirmişdir. 80-ci illərdə Şəkinin teatr həyatını, Şəkiddə və qastrol səfərlərində qazandığı uğurları səciyyələndirən Şəki şəhər Partiya Komitəsinin birinci katibi Sadıq Murtuzayev yazmışdır: *“Bakı tamaşaçıları S.Rəhman adına teatrın uğurlu çıxışlarının dəfələrlə şahidi olmuşlar. Böyük komediya ustasının “Yalan” pyesinin tamaşası elə bilirəm ki, bu dəfə də Bakı sənətsevərlərinin rəğbətini qazanacaqdır”* [202].

1981-ci ildə Şəki Dövlət Dram Teatrı yenidən Bakı tamaşaçılarının qonağı oldu. Bakı qastrol səfərinə qədər beşyaşlı teatr 35 tamaşa hazırlamış, Bakı teatrsevərlərinə 9 tamaşa gətirmişdir. Teatrşünas İncilab Kərimov Şəki teatrının Bakıya qastrol səfərinin yekunları ilə bağlı qeydlərində diqqətə çatdırmışdır ki, *“1981-ci ildə Şəki Dövlət Dram Teatrı Bakıya qastrola gəldi: öz repertuarında olan “Xırs quldurba-*

san” (M.F. Axundzadə), “Aşnalar” (S. Rəhman), “Arturo Uinin karyerası” (B.Brex), “Meteor” (F. Dürrenmatt), “Pələng və kaftar (Ş.Petefi), “Hərənin bir ulduzu” (Ə.Səmədov) və “Kəndimizin narları” (R. Əlizadə) adlı tamaşalarını göstərdi”[157, s.539].

Bakı səfərində teatrın ilk nümayiş etdirdiyi əsər S.Rəhmanın “Aşnalar” əsəri oldu. Əsərin səhnə uğurları haqında fikir bildirən teatrşünas Mahmud Allahverdiyev yazır: “1981-ci il sentyabr ayının 7-dən Şəki teatrının Bakıda müvəffəqiyyətlə göstərdiyi qastrol tamaşalarının müasirlik pafosu, onun böyük axtarışlar və nailiyyətlər yolunda olduğunu göstərdi. Bu teatr qastrol tamaşalarına S.Rəhmanın “Aşnalar” komediyası ilə başladı” [52, s. 55-56].

“Aşnalar” tamaşası haqqında ən maraqlı resenziyalardan birini A. Mansurzadə yazmışdır. Müəllifin qeydləri teatrın uğurlarını səciyyələndirən qiymətli fikirlərlə zəngindir: “Əminik ki, S.Rəhman adına Şəki Dövlət Dram Teatrı gələcək tamaşalarında da ənənəsinə sadıq qalacaq, bakılıları şən, duzlu, yumorlu çıxışları ilə sevindirəcəkdir”[188]. O dövrdə teatrın yaradıcılıq işinə bütövlükdə yanaşan teatrşünas İlham Rəhimli həm “Dramaturgiya və teatr” adlı əsərində, həm də “Kommunist” qəzetinin 23 sentyabr 1981-ci il tarixli sayında dərc etdirdiyi “Yaradıcılıq ehtirası və sənət ciddiliyi” adlı yazısında Şəki teatrının Bakı qastrolları haqqında müsbət fikirlər söyləmişdir: “Şəki teatrında repertuar əlvanlığı üslub istiqamətini, üslub istiqaməti isə ideya istiqamətini müəyyənləşdirir. Hüseynağa Atakişiyev bütövlükdə tamaşanın poetikasını axıradək gözləməyə çalışır”[244, s.123-128; 245; 246].

Göstərilən tamaşaların mövzu əhatəliliyi və ideya müasirliyi ilə bağlı teatrşünas və ədəbiyyatşünaslarımız maraqlı rəylər dərc etdirmişlər. Teatrşünas Məryəm Əlizadə “Faşizmin ifşası” adlı məqaləsində Şəki teatrının səhnə və aktyor oyununun realist ruhunu əks etdirərək yazır: “...Quruluşda aydın məqsəd, müasir ideya ahəngi, qəhrəmanların düzgün tapılmış davranış tərz, aktyorluq sənətinin nümayişi, güclü qroteksə meydan açan rejissor yozumu, həyatilik, gerçəklik duyğusu mövcuddur”[124].

Məlumdur ki, cəmiyyətin bütün dövrlərində ailə münasibətləri, onun mənəvi möhkəmliyi və saflığı mühüm sosial problem kimi hamını düşündürür, ailənin

formalaşması, onun mənəvi saflığı dövlətin siyasətinin əsas istiqamətinə çevrilir. Azərbaycan ədəbiyyatında ailə münasibətlərinə dair çoxsaylı əsərlərin yazılması da bununla bağlı olmuşdur. Şəki teatrının yaradıcı kollektivi bu mövzunu əsas götürərək şəkili şair, dramaturq Arif Abdullazadənin “Evlərin axşamları” pyesini tamaşaya qoymuşdur. Filoloq alim Sabir Əfəndiyev pyesin ideya istiqamətlərini və tamaşanın məzmununu aşağıdakı kimi ümumiləşdirmişdir: *“Yığcam və lakonik etnoqrafik tamaşa olan “Evlərin axşamları” pyesi gözəl ədəbi-bədii tədqiqat əsəridir. Burada müasir zamanımızda beş müxtəlif azərbaycanlı ailəsinin həyat tərzini, bu ailə üzvlərinin mənəviyyatını təsvir edilir”*[105, s.6]. Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun əməkdaşı Rauf Sadıqov tamaşada rejissor əməyini yüksək qiymətləndirərək yazır: *“Tamaşanın rejissoru müəllif incəliklərini daha qabarıq təqdim etmək üçün yaradıcılıq axtarışları aparmışdır. İkinci axşamda rejissorun “monoloqu” zamanı əlindəki elmi yazıların birdən-birə yerə tökülməsi, dördüncü axşamda şamlardan istifadə yolu ilə drammatizmi gücləndirməsi, nəhayət, son axşamda nail olduğu dinamika belə səmərəli yaradıcılıq axtarışlarının nəticəsidir”*[252].

Şəki teatrının Kirovabad (Gəncə) və Naxçıvan səfərləri də uğurla keçmişdir. Yaradıcı kollektivin ifasında naxçıvanlı sənətsevərlər S. Rəhmanın “Xoşbəxtlər”, N.Dumbadzenin “Ağ bayraqlar”, M.F.Axundzadənin “Sərgüzəşti vəzir-xani Lənkəran”, M.Bayçiyevin “Duel”, osetin dramaturqu G.Xutayevin “Mənim qayınanam və ya evlənmə əhvalatı” tamaşalarına baxmış, məzmunlu rejissor və rəssam yozumlarının, eləcə də səmimi aktyor oyunlarının şahidi olmuşlar.

1981-ci ildə Şəki teatrı repertuarında Şəkiddə yazıb-yaradan dramaturqların da əsərlərinə yer vermişdir. Şəkili dramaturq Məmməd Çələbiyevin (Şəkilinin) “Höküm” pyesi bu qəbildəndir. Əsərdə hadisələrin mərkəzində ali təhsilli hüquqşünas Orxan Talıbxanov durur.

1982-ci ildə teatrın repertuarı “Ömrün sorağında” (N.Hacıyev), “Dadaşbala əməliyyatı”(R.Əlizadə), “Sərgüzəşti vəzir-xani Lənkəran” (M.F.Axundzadə), “Knyaz” (H.Cavid), “Həyatın dibində” (M.Qorki) kimi əsərlərlə zəngin olmuş, böyük tamaşaçı rəğbəti qazanmışdır. Həmin ilin teatr mövsümündə Şəki teatrının kollektivi daha bir inamlı addım ataraq Hüseyn Cavidin “Knyaz” əsərini səhnələşdir-

mişdir. Tamaşanın aktyor çıxışları uğurlu olmuş, Knyaz (Muxtar İbadov), Axton (Novruz Cəfərov), Jasmen (Şahzadə Babayeva), Marqo (Mahirə Əliyeva) və Jarqo (İbrahim Əliyev) surətləri reallığı ilə tamaşaçıların yaddaşına yazılmışdır. Gənc bəstəkar Cavanşir Quliyevin musiqisi əsərə xüsusi dolğunluq gətirmişdir.

1983-cü ildə Şəki teatrı yenidən yerli dramaturqların yaradıcılığına müraciət edərək Məmməd Çələbiyevin (Şəkilinin) “Xatalı Qabil” pyesini repertuarına daxil etmişdir.

1984-cü ildə teatr mədəni həyatın tələblərini nəzərə alaraq qardaş Türkiyə yazıçılarının əsərlərinə də repertuarda yer vermişdir. Tanınmış türk satiriki Əziz Nesinin “Çox gülməli tarix” adlı hekayəsiniteatrın gənc aktyoru Fərman Abdullayev səhnələşdirmişdir. Əsərin əsas ideyasında olan sosial gərginlik və vətəndaş passivliyi, digər insanların şəxsi maraqları, əsərin aktual ideyası, tam mənası ilə tamaşaçıların diqqətinə çatdırılmışdır. Tamaşanın əsas baxıcıları tərəfindən kollektivin tək-cə təcrübəli aktyor heyəti deyil, həmçinin truppanın gənc iştirakçıları olan Xanlar Həşimzadə, Aydın Əlibalayev, Akif Hüseynov, Əjdər Lalayev və başqaları məharətli aktyor oyununa görə hərarətlə alqışlanmışdılar. Tamaşanın uğurundan ruhlanankollektiv, 1985-ci ilin əvvəlləri üçün Əziz Nesinin “Yox, sən qara deyilsən” adlı pyesini Türkiyədə nümayiş etdirməyi planlaşdırmışdı.

1984-cü ilin sentyabr ayının 10-da S.Rəhman adına Şəki Teatrının kollektivi özünün onuncu mövsümünə Şeksprin “Romeo və Cülyetta” faciəsi ilə başlamışdır. Həmin ildə teatrın geniş tamaşaçı kütləsinin mühakiməsinə verilmiş “Tapşırığa gedirəm” pyesi gənc nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsində mühüm rol oynayan əsər kimi böyük tamaşaçı rəğbəti qazanmışdır. Respublika mətbuatında bu tamaşa ilə bağlı çoxlu fikirlər yazılmış, peşəkar aktyor heyətinin ünvanına xoş sözlər deyilmişdir: *“Əsərin quruluşçu rejissoru H. Atakişiyev əsərdə Ə.Cəbrayilovun əmək və cəbhə həyatından götürülmüş epizodları üzvi şəkildə birləşdirərək xeyir və şər, vicdan və alçaqlıq, saflıq və naqislik, insana, vətənə, torpağa, əməyə məhəbbət kimi həyati problemlərin həllinə çalışmışdır”*[128].

1985-ci ildə Şəki teatrında xüsusi dəst-xətti olan Hüseynağa Atakişiyev Azərbaycan Dövlət Akademik Dram Teatrına, istedadlı teatrşünas Cahangir Novru-

zov isə Şəki teatrına baş rejissor təyin olunur. Professor İ.Kərimov haqlı olaraq 1983-2000-ci illəri müasirlik və müasir üslub anlayışları ətrafında mübahisələr dövrü adlandırır. Teatrda müasirlik və yenilik duyğusunu əsas götürən alim yazır: *“Bu illərdə (1983-2000-ci illər nəzərdə tutulur - K.A.) teatr sənətində müasirlik və müasir üslub anlayışları ətrafında mübahisələr hələ soyumamışdı. Yaddan çıxarırdılar ki, yaradıcılığın özü güclü müasirlik təbiətinə malik olmalıdır”*[157, s.542-543].

1984-cü ilin iyun ayında S.Rəhman adına Şəki Dövlət Dram Teatrının kollektivi ilk dəfə olaraq Moskva teatrsevərlərinin qonağı olmuşdur. “Moskovskaya pravda” qəzeti oxucularına bu böyük mədəni tədbir haqqında məlumat verərək yazırdı: *“Bu gün Moskva Dövlət Akademik Teatrında Sabit Rəhman adına Şəki Dövlət Dram Teatrı qastrol tamaşalarına başlayır”*[340]. Moskva konsertinin rejissoru, sənətşünas İ.Xanbudaqov da Şəki teatrının Moskva tamaşaçıları tərəfindən sevinclə qarşılanmasını göstərərək yazmışdır: *“ Sabit Rəhman adına Şəki Dövlət Dram Teatrının qastrol səfəri böyük müvəffəqiyyətlə başa çatdı. Şəkililər Moskvaya maraqlı və müxtəlif repertuar gətirmişdilər. Bunların sırasında K. Marlonun “Böyük Teymur” və F. Dyurremanın “Meteor” əsərləri ilk dəfə sovet səhnəsində nümayiş etdirildi”*[346]. Paytaxt tamaşaçıları Şəki teatrının səhnələşdirdiyi “Romeo və Cülyetta” (V.Şekspir) əsərini yüksək qiymətləndirdilər. Tamaşaçılar Aysad Məmmədovun (Romeo) və Zemfira Addullayevanın (Cülyetta) çıxışlarını hərarətli alqışlarla qarşılamışlar.

“Bakı” qəzetinin 1984-cü il 4 iyun tarixli sayının “Moskva tamaşaçıları ilə müsahibə” adlı baş məqaləsində moskvalı müəllim L.İ.Ersovanın aşağıdakı sözləri Şəki Teatrının Moskvadakı uğurlarından xəbər verir. O demişdir: *“Mən bütün qastrol tamaşalarına baxdım. Azərbaycan haqqında az oxumamışam. Ancaq kiçik dağ şəhəri olan Şəki teatrının tamaşaları məndə xalqın milli xarakterini aydın möhkəmləndirdi”*[344].

Rusiyanın məşhur teatr xadimləri Şəki teatrının sənət uğurlarını qiymətləndirərək yüksək fikirlər söyləmişlər. M.Qorki adına Moskva Bədaye Akademik Teatrının ustad sənətkarlarından olan V.Y.Larionov demişdir ki, *“Rejissorların tamaşaların kompozisiyasını qurmaq, diqqəti mühüm cəhətlərə yönəltmək bacarığı cəlbedicidir.*

Gənc aktyorlar çox yaxşı işləyirlər, onlar dünya dramaturgiyasındakı rolların öhdəsindən bacarıqla gəlirlər” [344].

Şəki artistlərinin Moskva qastrolu zamanı əldə etdiyi uğurları sovet tamaşaçıları ilə yanaşı, ADR və ABŞ səfirliklərinin əməkdaşları, Sovet İttifaqında olan qonaqlar da seyr etmişdilər. Qastrolun yekununda Şəki aktyorlarının Moskvanın Mərkəzi İncəsənət İşçiləri Evinin teatr ictimaiyyəti ilə görüşü keçirilmişdir.

Şəki teatrının işçi qrupu repertuar seçərkən uşaq tamaşaçılarının mənəvi aləminin zənginləşdirilməsini də hər daim əsas götürmüşdür. Bu baxımdan teatrın 1985-ci il repertuarında özünə yer alan Ələkbər Salahzadənin “Kölgədən qorxan” nağıl-pyesi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Əsərə tamaşa edərkən bəzi qəhrəmanlar nağıl dünyasından uşaqlara tanış olsalar da, personajların düşdüyü, başlarına gələn vəziyyətlər təzədir. Əsərdə qorxaqlığın insanı gülünc vəziyyətinə salması probleminə toxunulur. Əsərə rejissor Fərman Abdullayev quruluş vermişdir. Şəki teatrını səciyyələndirən, onu respublikanın digər teatrlarından fərqləndirən ən ümdə xüsusiyyət teatrın kollektivinin yenilikçi ruhu olmuşdur. Cəmiyyəti irəli aparan, mədəni mühiti formalaşdıran bu yenilikçi ruh və sənətə bağlılıq Şəki teatr kollektivini respublikada birincilər sırasına çıxarmış, ali kürsülərdən teatrın ünvanına xoş sözlər söylənmişdir.

Şəki teatrı nümunəvi fəaliyyəti ilə bağlı 1987-ci ildə qastrollarını Azərbaycan- dan kənarı keçirən iki teatrdan biri olmuşdur. S.Vurğun adına Azərbaycan Dövlət Rus Dram Teatrının kollektivi Litvanın paytaxtı Vilynədə, S.Rəhman adına Şəki Dövlət Dram Teatrının kollektivi isə Tatarıstan MSSR-in paytaxtı Kazanda səhnə sənətimizi təmsil etmişlər.

Şəki teatr kollektivinin Kazana olan 1987- ci ilin 26-30 iyun tarixli qastrol səfəri hər iki ölkənin, Azərbaycan və Tatarıstan MSSR-in mədəni həyatında müstəsna yer tutdu.

80-ci illərin sonlarında yenidənqurma siyasətinin abi-havası Şəki mədəni mühiti və həyatı üçün də xarakterik idi. 1987-ci ilin yanvarında Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsi- nin xüsusi plenumunda irəli sürülən yenidənqurma siyasəti ölkənin ideoloji həyatında mühüm dəyişiklik yaratdı. “Şəki fəhləsi” qəzetinə

müsaibəsində Şəki teatrının direktoru Nazim Bilalov: “Teatr və yenidənqurma. Yəqin ki, təzə mövsümdə yeniləşmənin abi-havası sizin teatrda da hiss ediləcəkdir? sualını cavablandıraraq demişdir: *“Buna şübhə ola bilməz. Artıq yeni qayda ilə işləməyə başlamışıq. Hazırda müasir teatr necə olmalıdır? sualı ətrafında canlı mübahisələr gedir”*[159, s.4]. Teatrın yeni mövsümü maraqlı səhnə əsərləri ilə müşayiət olunur. Rejissor və aktyor heyəti yeni mövsümdə tamaşaçılara C.Novruzun “İkiüzlü adam” komediyasını tamaşaya hazırlamışdır. Kollektivin gənc rejissoru Mərdan Feyzullayevin təqdim etdiyi Abdulla Şaiqin “Bir saatlıq xəlifəlik” pyesi tamaşaçılar tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdır.

80-ci illərin sonunda Şəki teatrının aktyor və rejissor qrupu qardaş Türkiyə ilə münasibətlərin yüksək mərhələsi ilə bağlı Əziz Nesinin yaradıcılığına yenidən müraciət etmiş, onun “Böyük gülüş içərisində faciə” adlı pyesini səhnələşdirmişdir. Bu tamaşa ilə bağlı rejissor Fərman Abdullayev “İpəkçi” qəzetinin müxbiri ilə müsaibəsində demişdir: *“Mənim türk yazıçısı Əziz Nesinin yaradıcılığına müraciət etməyimə səbəb Əziz Nesin satirasının kəskinliyi olmuşdur. Tamaşaya baxarkən gülürsən, lakin bu gülüşdə ürək ağrısı, göz yaşları var”*[300, s.3].

Təəssüf ki, 80-ci illərin sonlarında SSRİ-də başlayan sosial-iqtisadi, mədəni böhran və keçid dövrünün ağır çətinlikləri Şəki teatrına da zərbə vurdu. Teatra tamaşaçı gəlişi azaldı. Ciddi maliyyə əngəllikləri yarandı. Teatrın kollektivinin əksər üzvləri maliyyə çətinlikləri ucbatından səhnədən ayrıldılar. Cəmiyyətin mədəni həyatında böyük nüfuzu və rolu olan bu mədəniyyət ocağının sükutu Şəki sənətsevərlərinin və Şəki şəhər İcra Hakimiyyətinin rəhbərliyini narahat etdi. Teatrın fəaliyyətinin bərpa olunması üçün ciddi tədbirlər görüldü. Bu dövrdə Şəki teatrına idarəçilikdə zəngin təcrübəsi olan Nazim Bilalov rəhbərlik edirdi. Lakin teatrın istedadlı rejissora böyük ehtiyacı var idi. Mərdan Feyzullayev teatra baş rejissor təyin edildi. Beləliklə, teatr öz canlı həyatına qayıtdı. 1990-cı ildə cəmiyyətin bütün sahələrində süstlük, durğunluq baş verməsinə baxmayaraq, Şəki teatrının kollektivi fəaliyyətini günün tələbləri səviyyəsində qurmağa cəhd edərək əhaliyə mədəni xidmətini davam etdirdi. Sabit Rəhman adına Şəki Dövlət Dram Teatrının bədii sovetinin 1 sayılı iclas protokolunu vərəqlədikdə teatrın iş ahəngi və repertuarı ilə

tanış olmaq o qədər də çətin deyildir. Teatrın direktoru Nazim Bilalovun məlumatından aydın olur ki, kollektivin 1990-cı ilin mart, aprel, may aylarında respublikanın Balakən, Zaqatala, Qax, Vartaşen, Zərdab, Ucar rayonlarına, Gəncə və Sumqayıt şəhərlərinə, həmçinin həmin ilin iyun, iyul aylarında Tatarıstan Muxtar Respublikasına, Kazan şəhərinə də qastrol səfərləri planlaşdırılmışdır. Qastrol səfərində B.Vahabzadənin “Dar ağacı”, M.Bulqakovun “Master və Marqarita”, S.Rəhmanın “Əliqulu evlənir”, “Xoşbəxtlər”, R.Xəlilzadənin “Kələntər hərəkatı”, C. Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin məktəbi”, V. Səmədoğlunun “Yayda qar topu oyunu” və “Göyçək Fatma” tamaşalarının göstərilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Şəki teatrının kollektivi 90-cı illərin əvvəllərindən etibarən cəmiyyətdə baş verən siyasi yeniliklər, xalqın tarixi keçmişinə qayıdıqla bağlı repertuarında tarixi mövzulu əsərlərə daha çox yer verməyə başladı. Bu baxımdan kollektiv tarixçi alim və yazıçı M. İsmayılovun “Hacı Çələbi xan” əsərinin səhnələşdirilməsini planlaşdırdı. Həmçinin cəmiyyətdə olan siyasi durğunluqla səsleşən əsərlərin repertuara daxil edilməsi də kollektivin mübarizlik ruhundan xəbər verirdi.

Tamaşaya hazırlanan əsərlərin ideya aktuallığını əsas götürən kollektiv mövsümün əsas əsərlərindən biri kimi M.Süleymanlının “Dəyirman” əsərini götürmüşdür. Əsərlə tanışlıq göstərir ki, bu bədii nümunədə real həyat hadisələri, insan mənəviyyətinə mühitin təsiri inandırıcı həyat lövhələri ilə verilmişdir. Elə bu keyfiyyətlərinə görə vaxtilə sovet ədəbi-tənqidi tərəfindən müəllif böyük tənqiddə məruz qalmışdır. Əsəri rejissor Fərman Abdullayev tamaşaya hazırlamışdır. Tamaşada əsas rollarda teatrın tanınmış aktyorları olan Novruz Cəfərov, Xanlar Həşimzadə, Qənirə Məmmədova, Qəmər Məmmədova və başqaları çıxış etmişdilər.

Cəmiyyətdə siyasi və iqtisadi müstəqillik uğrunda mübarizənin kəskinləşdiyi bir zamanda Sabit Rəhman adına Şəki Dövlət Dram Teatrının kollektivi siyasi məzmunu daha kəsərli olan əsərləri səhnəyə gətirdi. 1992-ci ildə B. Vahabzadənin dramaturji yaradıcılığının nümunələrindən olan “Hara gedir bu dünya?” adlı səhnə əsəri teatr aləmində mühüm bir hadisəyə çevrildi. Teatrı Şəki səhnəsində seyr edən tamaşaçı İ.İsmayıl yazır: *“B.Vahabzadənin “Hara gedir bu dünya?” tamaşasına S.Rəhman adına Şəki Dövlət Dram Teatrının salonunda baxanlar müəllifin əsərdə qaldırdığı*

problemlərə, insan mənəviyyətinə, mühitin ağırlı cəhətlərinə etinasız qalmadılar”
[149, s. 3].

Məlumdur ki, Şəki gülüş diyarıdır. Gülüş isə hər bir acının, kədər in dərmanıdır. Tədqiq edilən illərdə respublikamızda, eləcə də Şək idə siyasi və iqtisadi vəziyyət nə qədər ağır olsa da, şək ililər həmişə təbəssümlü gəzməyi və tamaşa etməyi bacarırlar. Bu hal həmin ağır illərin teatr həyatında da özünü göstərmişdir. Bu baxımdan S. Rəhman adına Şəki Dövlət Dram Teatrının repertuarına dramaturq Salam Qədirzadənin “Gurultulu məhəbbət” komediyasının daxil edilməsi də təsadüfi olmamışdır. Bu maraqlı səhnə əsərinin quruluşunu Söhrab Ərəbov vermiş, əsəri tamaşaya Muxtar İbadov hazırlamışdır.

1992-ci ilin sonlarında Moskva Maloy Bronoy Dövlət Dram Teatrının rəhbərliyinin dəvəti ilə Şəki Dövlət Dram Teatrının kollektivi dördüncü dəfə olaraq Moskvada qastrol səfərində oldu. Səfərin ən mühüm əlamətdar xüsusiyyəti Moskvada Azərbaycanın müstəqil bir dövlət kimi təmsil olunması idi.

Şəki teatrının kollektivi qastrol repertuarına Azərbaycan dramaturqu Hüseyn Cavidin “İblis”, türk yazıçısı Əziz Nesinin “Yox, sən qara deyilsən” əsərlərini daxil etmişdi. Noyabrın 25-dən 29-dək davam edən qastrol səfərində “İblis” faciəsinin tamaşası üç, “Yox, sən qara deyilsən” əsərinin taşmaşası isə bir dəfə nümayiş etdirilərək paytaxt tamaşaçılarının rəğbətini qazanmışdır.

Moskva tamaşaları nəinki mədəni əhəmiyyət, həmçinin mənfur qonşularımız olan ermənilərin torpaqlarımıza təcavüzü ilə bağlı əsl həqiqətləri Moskva tamaşaçılarına çatdırmaq baxımından da böyük ictimai-siyasi əhəmiyyət daşımışdır. Bu münasibətlə Azərbaycan Teatr Xadimləri İttifaqı Şəki şöbəsinin sədri Əligüşad Rəhimov müsahibələrinin birində demişdir: *“Moskvada təkcə tamaşalar verməklə vəzifəmizi bitmiş hesab etmirik. Ayrı-ayrı siyasətçilər və mədəniyyət xadimləri ilə görüşlərimiz oldu. Onlar müstəqil Azərbaycan dövləti haqqında geniş məlumat əldə etdilər. Bir məsələ aydın hiss edilirdi ki, Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü artıq birmənalı qəbul olunur. Ermənistan təcavüzkardır”* [274, s. 2].

1994-1995-ci illərdə S.Rəhman adına Şəki Dövlət Dram Teatrının səhnələşdirəndiyi əsərlər sırasında Əziz Nesinin “Toros canavarı” və Mustay Kərimin “Ay tutulan

gecə” əsərləri mühüm yer tutmuşdur. Hər iki əsər rejissor Mirbala Səlimov tərəfindən səhnələşdirilmişdir. 1996-cı ildə onun rus dramaturgiyasına müraciət edərək Leonid Solovyovun və Vitkoviçin “Salam, Molla Nəsrəddin” əsərini səhnələşdirməsi geniş tamaşaçı rəğbəti qazanmışdır.

1997-ci ildə Şəki teatrı yeni mövsümə türk yazıçısı Nazim Hikmətin “Bayramın birinci günü” dramı ilə başlamışdır. Bu əsər Şəki teatrının türk dramaturgiyası səhifəsinə qiymətli əlavəsi idi. “Bayramın birinci günü” tamaşasının quruluşçu rejissoru Mirbala Səlimov, quruluşçu rəssam isə Söhrab Ərəbov idi. Bu əsərdə bir çox ciddi sosial-ictimai problemlər, pula hərislik, mənəvi eybəcərliklər, rəzalətlər bütün kəskinliyi ilə ortaya qoyulmuşdur. Türkiyənin çağdaş yaraları rejissor təqdimatında və ayrı-ayrı aktyorların ifasında çox təbii və inandırıcı şəkildə təqdim edilmişdir. Tamaşanın aparıcı siması olan Ferxundə xanım obrazını istedadlı aktrisa Qəmə Məmmədova ustalıqla yaratmışdır. Seyfulla Əfəndinin birinci arvaddan olan qızı Aytən və onun nişanlısı Firuz əyləncələrə uyan, yaşamağın dadını içki məclislərində, rəqslərdə görən gənclərdir. Teatrın istedadlı aktrisası Sevda İsmayilovanın yaratdığı Zəhra obrazı da tamaşaçılar tərəfindən səmimiyyətlə qəbul olunur. Gənc rejissor Mirbala Səlimovun sənət bioqrafiyasında bu əsər önəmli yer tutur.

Şəki teatrının tarixini vərəqləyəndə onun solmaz və şanlı səhifələrində türk xalqlarının, eləcə də dünya xalqlarının dramaturgiyasının bədii vüsətli, romantik pafoslu, dərin mündəricəli əsərləri diqqəti cəlb edir. Klassikliyi həmişə müasirliklə vəhdətdə götürən və daim yenilik axtarışlarında olan Şəki teatrının kollektivi 1998-ci ilin teatr mövsümündə özbək dramaturqu Şərəf Başbəyovun yaradıcılığına müraciət edərək onun “Dəmir qadın” əsərini ilk dəfə olaraq rejissor Mirbala Səlimovun təqdimatında repertuarına çıxartdı. Dramaturq baş qəhrəman Kuçqarın şəxsində mənəviyyəti puç olan insanların faciəsini ümumiləşdirmişdir. Əsərin tamaşaçıya təsir gücünü qiymətləndirən jurnalist Arif Qaffarov yazmışdır: *“Rejissorun və baş qəhrəmanın ustalığı orasındadır ki, onlar yaradıcı qrupla birgə cəmiyyətin səhnə arxasında qalan, görünməyən tərəfini, mənəvi şikəstliyini də tamaşaçıya göstərə bilirlər”* [159, s. 2].

Tamaşada Kuçqar obrazını aktyor Xanlar Həşimzadə “Dəmir qadın” – Əlamət obrazını aktrisa İnqa Şabanova, Şərafət obrazını Sima Şabanova, Kuçqarın arvaqı Qurpu rolunu Sevda Abdullayeva yaratmışlar. Peşəkar aktyor Əligüşad Rəhimovun Suvanı tamaşaya xoş ovqat gətirmişdir.

Şəki teatrının 2001-ci il uğurlarından biri yeni teatr studiyasının yaradılması olmuşdur. Studiyaya Şəki teatrının inkişafında xüsusi xidmətləri olmuş istedadlı rejissor Vaqif Abbasovun adı verilmişdir. Əməkdar artist Qəmə Məmmədova studiyaya rəhbərlik etmişdir. Studiyada 12 nəfər müntəzəm olaraq təcrübəli aktyorlardan aktyor sənəti, səhnə danışıqı və səhnə hərəkəti, Azərbaycan və dünya rəqsləri fənlərindən dərs almışlar. Teatrın nəzdində həmçinin kinostudiya yaradılmışdır. Rejissor Mirbala Səlimov “Sədaqət qurbanı” adlı film çəkmişdir ki, buradakı rolları əsasən şəkili aktyorlar və uşaqlar ifa etmişlər.

Sabit Rəhman adına Şəki Dövlət Dram Teatrının 2002-ci il repertuarı daha zəngin olmuşdur. Bu ildə teatrın repertuarına Eduardo De Filipponun “Ruhlar”, C.Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin məktəbi”, Əli Əmirlinin “Qabırğa” əsərləri də daxil edilmişdir. 2002-ci ilin fevral ayında teatrın yaradıcı kollektivi sənətsevərləri yazıçı-dramaturq Əli Əmirlinin “Qabırğa” komediyası ilə sevindirmişdir. Tamaşanın rejissoru Novruz Cəfərov, rəssamı Qüdrət Məmmədov olmuşlar. Tamaşada əsas rolları əməkdar artist Qəmə Məmmədova, Xanlar Həşimzadə, Brilyant İmaməliyeva, Əbülfəz Salahov, Akif Yusifov və başqaları ifa etmişlər.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra dünyanın bir çox ölkələri ilə hər sahədə əməkdaşlığını genişləndirmişdir. Məşhur İtalya dramaturqu Eduardo de Filipponun “Ruhlar” əsəri dövlət sifarişi əsasında tamaşaya hazırlanmış, əsəri rus dilindən Azərbaycan dilinə şair Vaqif Aslan tərcümə etmişdir. Tamaşanın quruluşçu rejissoru Mirbala Səlimov olmuş, əsas rolları əməkdar artist Qəmə Məmmədova, “Qızıl Dərviş” mükafatı laureatı Xanlar Həşimzadə, Əbülfəz Salahov, Qənirə Məmmədova və başqaları oynamışlar.

Şəki teatrı özünün 27-ci mövsümünü də rumın dramaturqu Mixail Sebastyanın “Adsız ulduz” və İspan ədibi Xose İçeqarayın “Mahir aradüzəldənlər” əsərləri ilə

açmışdır. Tamaşaların hər ikisi sənətsevərlər tərəfindən alqışlarla qarşılanmışdır. Yeni mövsümdə yaradıcı kollektiv teatrsevərlərə “Molla Nəsrəddin” və “Tamahkarlar”, həmçinin uşaqlar üçün yazılmış “Div oğlu div” nağıl-tamaşasını da təqdim etmişlər.

S.Rəhman adına Şəki Dövlət Dram Teatrının kollektivi 2002-ci ilin ikinci yarısında Rumıniyada qastrol səfərində olmuş və səfər zamanı rumın dramaturqu Mixail Sebastyanın “Adsız ulduz” əsərini rumın tamaşaçıları qarşısında nümayiş etdirmişdir.

2003-cü ildə teatrın uğurları aktual mövzulu əsərlərin tamaşaya hazırlanması hesabına daha da artmışdır. Mənəvi tərbiyə problemlərini həmişə əsas mövzu kimi götürən yaradıcı kollektiv repertuarını bu cür əsərlərlə zənginləşdirmişdir. 2003-cü ilin aprel günlərində polyak dramaturqu Slovomir Mrojekin tamaşaya qoyulmuş “Xoşbəxt hadisə” əsəri bu mövzuda olmuşdur. Əsərə quruluşu teatrın baş rejissoru Mirbala Səlimov vermişdir. Əsərdə iştirak edən personajların sayı beşdir. Ər, arvad, ata, körpə və gəlmə adam. Cəmi iki pərdədən ibarət olan bu əsərdə ideya ümumbəşəridir. Müəllif göstərmək istəmişdir ki, irsə varislik anarxiyanın köməyi ilə deyil, demokratiyanın qələbəsi ilə müşayiət edilməlidir.

2003-cü ilin noyabr ayının 27-də Şəki teatrının yaradıcı kollektivi Bakıda qastrol səfərində olmuşdur. Paytaxtda sonunucu dəfə 1992-ci ildə çıxış edən kollektiv bu dəfə italyan dramaturqu Eduardo de Flipponun “Ruhlar” əsəri ilə Gənc Tamaşaçıları Teatrının qonağı olmuşdur.

Paytaxt tamaşaçıları həmçinin Şəki aktyorlarının ifasında B.Vahabzadənin “Cəzasız günah” və Hidayətin “Məni qınamayın” əsərlərinin tamaşasını da böyük heyranlıqla izləmişlər.

2004-cü teatr ili də Şəki teatrının kollektivi üçün uğurlu tamaşalarla səciyyəvidir. İlin ən maraqlı tamaşalarından biri Norveç dramaturqu Henrix İbsenin “Oyuncaq ev” əsərinin tamaşası olmuşdur. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, 2003-2004-cü illərdə Şəki Teatrını digər əyalət teatrlarından fərqləndirən cəhət burada Mirbala Səlimovun şəxsində kino çəkilişinə olan maraq və bu istiqamətdə görülmüş işlərlə də bağlıdır.

Mirbala Səlimov 1985-ci ildə M.Əliyev adına Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət İnstitutunun kino və dram aktyorluğu şöbəsini, 1995-ci ildə Moskva Ali Teatr Məktəbinin teatr rejissorluğu şöbəsini və 2001-ci ildə Moskva Ali Ssenaristlər və Rejissorlar kursunun kino rejissorluğu şöbəsini fərqləndirmə diplomları ilə bitirmişdir. 2003-2004-cü illərdə AVANTI proqramı (İsveçrə) çərçivəsində kinorejissor K.Zanussidən (Polşa), kinodramaturq D.Benkedən (Almaniya) və 2006-2007-ci illərdə İFA-SC proqramı (İsveçrə) çərçivəsində kinodramaturq Kler Daunzdan (Böyük Britaniya) ustad dərsləri almışdır. 2001-ci ildə rejissor və ssenarist kimi “Debüt” studiyasında “Odlu qol-boyun” adlı qısametrajlı bədii film çəkmişdir. Bir çox beynəlxalq festival (Fransa, Macarıstan, Rusiya, Tacikistan və s.) və kinoforumların iştirakçısı olmuşdur.

Kinorejissor Mirbala Səlimov Moskvanın “Mir İskusstva” studiyası ilə yaradıcılıq əlaqələri saxlayır. 2003-cü ildən Azərbaycanın kino ictimaiyyəti onu “Odlu qol-boyun” filminin rejissoru kimi tanıyır. O, Rusiyada çəkilən “Xoşbəxt il” filmindəki operator işinə görə Moskva Beynəlxalq Kino Festivalında qızıl diploma layiq görülmüş, “Vəsiyyət” filmindəki əməyi isə gümüş mükafatla qiymətləndirilmişdir. “Mir İskusstva” M.Səlimovun sənətini yüksək qiymətləndirərək Sankt-Peterburqun memarlıq abidələrindən biri haqqında çəkilən filmdə operator işini məhz ona həvalə etmişdir. Gənc rejissora məşhur rus kinomatoqraflarının etimadı o dərəcədə yüksək olmuşdur ki, məşhur rus zadəganlarından olan Yusupov haqqında çəkilən silsilə filmlərin yaradıcı heyətinə daxil edilmişdir. Həmçinin 2004-cü ildə M.Səlimov “Avanti”- Cənubi Qafqaz kinomatoqrafiyasına dəstək proqramı çərçivəsində Tiblisidə keçirilən seminarlarda iştirak etmişdir.

2005-ci il Şəki teatrının kollektivi və teatrsevərləri üçün daha əlamətdar olmuşdur. Həmin ildə kollektiv Norveç dramaturqu Henrix İbsenin “Kuklalar evi”, Əhməd Cavadın “Hind qızı”, J.B.Molyerin “Jorj Danden və ya aldadılmış ər”, Əli Əmirlinin “Köhnə ev”, Haldun Tanerin “Günün adamı” tamaşalarını səhnələşdirmişdir.

2005-ci ilin aprel ayının 27-29-da Şəki teatrı iki tamaşa ilə (Slovomir Mrojekin “Xoşbəxt hadisə” və N.Vəzirovun “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük”) Bakı

şəhərində qastrol səfərində olmuşdur. Tamaşalar Gənc Tamaşaçılar Teatrının səhnəsində göstərilmişdir.

Aprelin 28-də səhnəyə çıxarılan S.Mrojekin “Xoşbəxt hadisə” əsərinin uğuru barədə mərkəzi dövrü nəşrlərdə çoxsaylı rəylər dərc edilmişdir. Şəki teatrının tamaşalarını ardıcıl olaraq izləyən professor Məryəm Əlizadə teatrın tamaşaları ilə bağlı silsilə məqalələrlə mətbuatda çıxış etmişdir. Alim “525-ci qəzet”in 29 noyabr 2006-cı il sayında “Yaxından, uzaqdan” sərlövhəli məqaləsində Şəkiddə teatrın zəngin ənənələrinin layiqincə davam etdirilməsini vurğulayır. Teatrşünas məqalədə Sabit Rəhman adına Şəki Dövlət Dram Teatrının tamaşaları ilə Qaliasqar Kamal adına Tatarıstan Dövlət Akademik Dram Teatrının tamaşalarını müqayisə edərək əyalət teatrının (Şəki teatrını nəzərdə tuturuq- K.A.) respublika səviyyəli teatrdan peşəkarlıq baxımından geridə qalmamasını, hətta bəzi məqamlarda onu ötüb keçməsinə qeyd edir: “...Sabit Rəhman adına Şəki Dövlət Dram Teatrı Slavomir Mrojekin “Xoşbəxt hadisə” ikihissəli tragi-fars janrında hazırlanmış tamaşasını sərgilədi. Xoşbəxtlikdən mənbu qostrol tamaşasını nəzərdən qaçırtmadım, izləyə bildim. Səhnə var olmaları öz dəqiqliyi ilə növbəti dəfə təməli V.Abbasov, Hüseyinağa Atakişiyev tərəfindən qoyulan “Şəki teatrı aktyor məktəbi”nin tükənməyən imkanlarını təsdiqlədi...” [122].

Teatrşünas alimin Şəkiyə gələrək Mirbala Səlimovun rejissorluğu ilə izlədiyi Ə.Haqverdiyevin “Pəri-cadu” pyesi haqqında fikirləri böyük maraq doğurur: “İblisin həmləsi tamaşanın hadisə xəttini təşkil edir. XXI əsrin birinci onilliyində bu məsələni ortaya qoymaq əslində gülməlidir, amma bu gülüş acı gülüşdür. İnsanın caduya, fala, şarlatanların məkrinə uyması gülməli olsa da, aktual dərdlərimizin siyahısında bu günə qədər qalmaqdadır” [123].

Tamaşanın mistik komediya janrı kimi götürülməsini rejissor məharətində axtaran professor İsrafil İsrailov yazır: “Elə ilk səhnələrdən, bəlli olur ki, rejissor müəllifə münasibətini ədəbi materialın estetik maddiləşməsi ilə deyil, onun gizli və sirli təbii ləyaqətlərini fərqli düynagörüşlə əyaniləşdirmək yolu ilə göstərməyə cəhd etmişdir” [154].

XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq ölkəmizdə mədəni irsin qorunub saxlanması, xalqımıza xas olan zəngin mədəniyyətin təbliğ olunmasına daim böyük diqqət və qayğı əsas prioritetə çevrildi. Ölkə rəhbərliyi tərəfindən bu sahədə təqdirəlayiq tədbirlər həyata keçirildi. Ölkə başçısı İlham Əliyevin regionlara ardıcıl səfərləri respublikada yeridilən mədəniyyət siyasətinin sırf milli intibaha xidmət etməsini təsdiqlədi. Klassik ədəbi irsin gənc nəslin mənəvi tərbiyəsindəki rolunu yüksək dəyərləndirən ölkə rəhbəri ölkədə ədəbi şəxsiyyətlərin və onların mənəvi irsinin gələcək nəsillərə daşıyıcılığını təmin edən ev muzeylərinin açılışını və bərpasını özünün mədəniyyət siyasətinin əsası hesab etmişdir. Bu baxımdan ölkə prezidentinin Şəkidə aparılan mədəni quruculuq sahəsində xidmətləri ölçüyəgəlməzdir.

“Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2011-ci il 25 noyabr tarixli Sərəncamına əsasən, S.Rəhman adına Şəki Dövlət Dram Teatrında əsaslı təmir işləri aparılmağa başlanmış, 3 yeni mədəniyyət və istirahət parkı salınmışdır”[286, s.40]. Həmin ildə Şəki Olimpiya İdman Kompleksi tamamilə yenidən quruldu və noyabr ayının 17-də dövlət başçısının iştirakı ilə istifadəyə verildi. Kompleksdə 800 nəfərlik böyük zal, 300 nəfərlik kiçik zal, 60 nəfərlik konfrans zalı, eləcə də tenniskortu, uzgüçülük hovuzu, futbol meydançası fəaliyyət göstərir.

Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, Şəki şəhər İcra Hakimiyyəti və Azərbaycan Teatr Xadimləri İttifaqının birgə təşkilatçılığı ilə “Azərbaycan teatri 2009-2019-cu illərdə” Dövlət Proqramı çərçivəsində Şəkidə sentyabrın 10-dan 19-dək I Şəki Beynəlxalq Teatr Festivalı keçirilmiş, on gün davam edən festivalda tanınmış mədəniyyət və incəsənət xadimləri, teatrsevərlər, şəhər ictimaiyyətinin nümayəndələri iştirak etmişlər.

“İki ildən bir keçirilməsi nəzərdə tutulan Beynəlxalq Teatr Festivalı Şəkinin mədəni həyatında mühüm bir hadisəyə, əsl teatr bayramına çevrildi. Festival zamanı göstərilən tamaşaları 6000 nəfərdən çox tamaşaçı izləmişdir”[287, s.13-15]. Festival çərçivəsində görkəmli gülüş ustası Lütfuli Abdullayevin 100 illik yubiley tədbiri keçirilmiş, adını daşıyan küçənin başlanğıcında görkəmli gülüş ustasının büstünün açılışı olmuşdur.

Məlumdur ki, 2015-ci ildə Türkmənistanın Marı şəhərində TÜRKSÖY mədəniyyət nazirləri Daimi Şurasının növbəti 33-cü toplantısında Şəki 2016-cı ildə “Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı” elan olunmuşdur. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, TÜRKSÖY və Şəki şəhər İcra Hakimiyyətinin birgə tədbirlər planı hazırlanmış, ilin loqotipi təsdiq edilmişdir. Aprelin 28-də Şəki şəhərindəki “Yuxarı Baş Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu”nun ərazisində, XVIII əsrə aid ölkə əhəmiyyətli tarixi abidə olan “Qala divarları”nın içərisində “Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı – Şəki 2016” ilinin təntənəli açılış mərasimi keçirilmişdir.

“Ölkə rəhbəri İlham Əliyevin mədəni siyasət xətti bütün sahələri əhatə etmiş, 2003-2013-cü illərdə Şəkidə 7700 şagird yerlik 23 məktəb, o cümlədən Heydər Əliyev Fondunun “Yeniləşən Azərbaycana yeni məktəb” layihəsi çərçivəsində 1060 şagird yerlik 5 məktəb binası tikilmiş, 3388 şagird yerlik 7 məktəb binası əsaslı təmir edilmişdir” [286,s.33; 40, s.20].

Tədqiqatımıza yekun vuraraq qeyd edə bilərik ki, respublikamızın ictimai-mədəni həyatında mühüm rol oynayan Azərbaycan teatrının hərtərəfli tədqiqinə bu gün ehtiyac böyükdür. Zəngin tarixi keçmişi olan Şəki teatrı da bu qəbildəndir. Şəkinin teatral həyatı ilə bağlı nəinki ümumi şəkildə, hətta qətiyyətlə demək olar ki, bu teatrın hər bir inkişaf dövrü, teatrın yetirdiyi ulduzlar haqqında ayrı-ayrılıqda genişhəcmli tədqiqat aparmaq mümkündür.

3.2. Ədəbi mühitin inkişafında region mətbuatının rolu

Mətbuatın həyatın aynası olması elmi-nəzəri fikirdə dəfələrlə vurğulanmış, cəmiyyətin sağlam təkamülü və mövcud çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün mətbuatın inkişafına və tədqiqinə həssaslıqla yanaşılmışdır. Ümumi kontekstdən milli mətbuatımız mütəmadi olaraq araşdırılmış, tarixi-nəzəri aspektləri ilə bağlı ədəbiyyatşünaslarımız maraqlı əsərlər yazmışlar. Milli ədəbiyyatşünaslığımızda mətbuatımızın zəngin inkişaf yolundan yazan İsa Həbibbəyli, Əziz Mirəhmədov, Nazim Axundov, Şirməmməd Hüseynov, Şıxəli Qurbanov, Şamil Qurbanov, İslam Ağayev, Alxan Məmmədov, Şamil Vəliyev, Akif Aşırlı kimi alimlərimiz olmuşlar.

Lakin ümumi müstəvidən mətbuatımızın inkişaf tarixinə baxış nə qədər dolğun olsa da, bu sahənin regional istiqamətdən öyrənilməsi o qədər də mükəmməl səciyyə daşmamışdır. Bu baxımdan tarixiliyi və milli-mədəni zənginliyi baxımından Azərbaycanın əsas ədəbiyyat və mədəniyyət beşiyi olan Şəkiddə mətbuat tarixinin araşdırılması olduqca aktual bir məsələ kimi özünü göstərmişdir.

“1920-ci il Aprel inqilabının qələbəsindən sonra, may ayının 7-də XI Qızıl Ordunun Qafqaz diviziyasının qüvvələri Nuxa-Zaqatala rayonuna daxil oldu. Bununla Azərbaycanın digər yerlərində olduğu kimi, Şəkiddə də Sovet hakimiyyəti bərqərar oldu. Şəhərdə İnkilab Komitəsi yaradıldı” [153, s. 117; 337, s.123]. *“Siyasiləşmənin aparıldığı belə bir qızğın dövrdə Azərbaycanda nəşr edilən fəhlə qəzetlərindən biri “Nuxa fəhləsi” qəzeti olmuşdur. Qəzet həftədə iki dəfə 900 nüsxə tirajla buraxılmış, səhifələrində istehsalat qabaqcıllarının əməyinin təbliğinə, şəhərin partiya, komsomol, həmkarlar təşkilatlarının fəaliyyətinə geniş yer verilmişdir* [345, s. 135]. *“1921-ci ilin oktyabr ayının 3-də nəşrə başlamış “Nuxa fəhləsi” qəzetinə ilk vaxtlar qəza İnkilab Komitəsinin üzvləri Abid Əfəndiyev və Qulam Axundov redaktorluq etmişlər. Qulam Axundovun qəzetdə 100-dən çox təbliğati yazısı dərc olunmuşdur”* [123, s.5]. Sözügedən qəzetin nəşrində Qulam Axundovun təşkilatçılıq və redaktorluq fəaliyyətini tədqiqatçı Ənvər Mete (Həmidov) də yüksək dəyərləndirmişdir. O yazır: *“İstedadlı publisist Q. Axundov Azərbaycanın ilk rayon qəzetlərindən biri, 1921-ci il oktyabrın 3-dən nəşr olunan “Nuxa fəhləsi” qəzetinin təşkilatçısı və ilk redaktoru olmuşdur”* [127, s.371] *“Azərbaycanın ilk bəstəkar qadını Şəfiqə xanım Axundova Qulam Axundovun qızı olmuşdur”* [291, s. 2].

Bu qəzetin (“Nuxa fəhləsi” qəzeti nəzərdə tutulur – K.A.) sələfləri 1917-ci ildə nəşr olunan “Qafqaz Kommunası”, “Əxbar”, “Gənc kommunist” qəzet vərəqələri olmuşdur. 1921-ci ilin oktyabr ayından sonrakı dövrlərdə bu vərəqələr əvəzinə “Nuxa işçisi”, “Nuxa fəhləsi”, “Lenin bayrağı”, sonra isə “Şəki fəhləsi” qəzeti buraxılmağa başlamışdır. Uzun illər “Şəki fəhləsi” qəzetinin redaksiyasına rəhbərlik etmiş Məhyəddin Abbasov “Qəzetimizin keçib gəldiyi yol” adlı məqaləsində bu qəzet-vərəqələrin nəşr tarixindən bəhs edərək yazır: *“1920-ci ilin 28 aprel axşamı Nuxa İnkilab Komitəsi Nuxada olan xüsusi sahibkarın mətbəəsini milliləşdirib İnkilab*

Komitəsinin ixtiyarına vermək haqqında əmr çıxartdı və “Qafqaz Kommunası” adlı vərəqə nəşr edilməyə başlandı. Qısa müddətdən sonra “Qafqaz Kommunası” adı “Gündəlik əxbar” adı ilə əvəz edildi” [1, s.6].

“Zəhmətkeş gənc” və “Gənc kommunist” mətbu orqanları haqqında şəkli jurnalist Sabir Əfəndiyevin qeydləri maraqlıdır. Araşdırıcı yazır: “1921-ci ilin sentyabrında Azərbaycan Kommunist Gənclər İttifaqı Nuxa Qəza Komitəsinin həftəlik orqanı olan “Zəhmətkeş gənc” qəzeti nəşr edilmişdir. Qəzet 1923-cü ilin oktyabr ayının 24-dən “Gənc kommunist” adı ilə çap edilmişdir. Ayda iki dəfə çap edilən bu qəzetin tirajı 1300 nüsxə olmuşdur. Qəzet Həmid Rüstəmbəylinin redaktorluğu ilə buraxılmışdır” [111,s.5].

Tədqiqatçının “Şəki mətbuatının tarixindən” adlı məqaləsində Nuxada nəşr olunan digər mətbu orqanların redaktorları, nəşr tempi, tirajı barədə maraqlı məlumatlar diqqəti cəlb edir: “... Nuxada (Şəkidə) ilk fəhlə qəzetinin redaktoru Tofiq Nürəddin olmuş, onun təşəbbüsü sayəsində rus Teleqraf Agentliyinin Azərbaycan şöbəsi tərəfindən 1920-ci ildə Nuxada “Qafqaz Kommunası” qəzeti nəşrə başlamışdır. Qəzet həftədə üç dəfə, bəzi hallarda dörd dəfə çıxmışdır. 1920-ci ilin 13 oktyabrınadək 58 nömrəsi çap edilmişdir” [111, s.4]. Tədqiqatçı A.A. Hüseynov Azərbaycanda Oktyabr inqilabının qələbəsindən sonra yaranan mətbəələr haqqındakı qeydlərində Nuxada fəaliyyət göstərən mətbəə haqqında da məlumat verərək yazır: “1920-ci ilin əvvəlində Nuxada (Şəkidə) kiçik mətbəə fəaliyyət göstərirdi” [342, s.26]. “Mətbəədə bizə hələlik məlum olan çap məhsullarından Rəşid bəy Əfəndiyevin “Saqqalın kəraməti”, 1918-ci ildə Rəcəb Əfəndizadənin “Türk qiraəti” dərslisi, 1919-cu ildə Abdullabəy Əfəndizadənin “Ya ölüm, ya Türkiyə”, yenə həmin ildə “Nuxa-Hürriyyəti Maarif” və s. kitabçaların adlarını çəkmək olar” [110, s. 20-21].

“1920-ci ilin iyulunda Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı Şurasının Nəşriyyat Şöbəsi həmin mətbəədə islahat aparmaq üçün Nuxaya xüsusi komissiya göndərmişdir” [342, s. 26].

“XX əsrin 20-ci illərində Nuxada Nuxa Qəza Komitəsinin ikiaylıq jurnalı olan “Xəbərlər” də nəşr edilmiş, jurnalın 1-ci nömrəsi 1924-cü ilin may-iyun ayında 130

nüsxə tirajla buraxılmışdır. Jurnalda Azərbaycan KP Nuxa Qəza Komitəsinin iclas protokolları, şöbələrinin protokol və hesabatları dərc edilmişdir” [343, s. 12].

1925-ci ildə müvəqqəti maliyyə çətinliyi səbəbli “Nuxa fəhləsi” qəzeti bağlanmalı olur. Bu zaman Nuxa fəhlələri öz qəzetlərinin nəşrini davam etdirmək üçün maliyyə yardımı edirlər. Qəzetin bağlanma təhlükəsi təkcə maliyyə çətinliyi ilə deyil, həm də mətbəə şrifflərinin (çap hürufatı) köhnə olması səbəbli olmuş, lakin Nuxavə ətraf kəndlərdə fəaliyyət göstərən ipək fabriklərinin fəhlələri maddi köməklik göstərərək qəzeti bağlanmağa qoymamışlar. Bu mədəni tənəzzülün qarşısının alınmasının şahidi olmuş “Nuxa fəhləsi” qəzetinin redaksiyasının katibi Ə. İmamzadə “Fəhlələrin öz qəzetlərinə köməyi” adlı məqaləsində yazır: “...*Bunun üçün Tiflisdəki hürufat tökən müəssisəyə sifariş vermək lazım idi. Hürufatı almaq üçün xam ipək verməli idik. Şəhərdəki fabriklərin fəhlələri öz hesablarına barama alıb, ondan iməciliklə ipək açdılar. Nuxa Qəza Partiya Komitəsinin xahiş məktubu ilə bizi Tiflisə şrift almağa göndərdilər. Zaqafqaziya Partiya Komitəsinin katibi Myasnikov məktubu oxuyub, Nuxa ipəkçilərinin təşəbbüsünü bəyəndi. Tiflisdən aldığımız təzə hürufat mətbəənin işlərini xeyli yüngülləşdirdi” [147, s.4].*

“Şəki fəhləsi” qəzetinə əlavə edilən “Mövhumatla mübarizə”, “Maarif və mədəniyyət yarpağı”, “Qızıl Qələm” adlı əlavələr Nuxanın mədəni həyatına əhəmiyyətli təsir göstərmiş, istedadlı qələm sahiblərinin yetişməsində böyük rol oynamışdır. Həmçinin 1957-ci ilin noyabr ayından “Nuxa fəhləsi” redaksiyası tərəfindən “Tikan” adlı satirik divar qəzeti buraxılmışdır. Qəzetin cəmi 4 nömrəsi tərtib edilmişdir. Qəzetin 4-cü nömrəsi “Daşbaşı iş axtarır” başlıqlı karikatura ilə verilmiş materialla başlayır.

Poeziyamızın iftixarı Səməd Vurğun 20-ci illərin sonlarında Nuxada müəllimlik kursunda oxuyarkən ilk şeirlərini “Nuxa fəhləsi”nin səhifələrində dərc etdirmişdir. Həmçinin Nuxada “Qızıl Qələmlər Cəmiyyəti”nin fəaliyyəti ilə bağlı dissertasiyanın birinci fəslinin müvafiq paraqrafının məzmunundan da göründüyü kimi, Sabit Rəhman və Əbdülzəl Dəmirçizadə də “Nuxa fəhləsi” qəzeti ilə daim yaradıcılıq əlaqəsi saxlamış, ilk hekayə və satirik şeirlərini qəzetin səhifələrində dərc etdirmişlər. Bununla bağlı XX əsrin 30-cu illərində şəkili satiriklərdən olmuş Osman

Cüməzadənin qəzetin səhifələrindəki qeydləri maraqlıdır. O yazır: “Ə.Dəmirçizadə, Sabit Rəhman və mən hələ məktəbdə oxuyarkən “Şəki fəhləsi” qəzetində satirik şeirlərimizi və felyetonlarımızı nəşr etdirərdik. Sabit “Şeyx Samit”, Əbdüləzzəl “Çalsaqal”, mən “Aciz” təxəllüsünü qəbul etmişdik” [87, s.6].

Azərbaycanın ilk publisist qadınlarından olan Gülarə Köylüqızı (sonralar o, “Şərq qadını” jurnalının redaktoru olmuşdur - K.A.), N. Əhmədova, B. Haşımzadə, Z.İmamverdiyeva mövhumata, cəhalətə qarşı qadın azadlığı uğrunda apardıqları mübarizədə qəzetdən tribuna kimi istifadə etmişlər.

Qəzetin nəşri ilə bağlı qeydləri oxuduqda görürük ki, “S.M.Kirov adına ADU - nun Jurnalistika kafedrasının keçmiş rəhbəri Həsən Şahgərdiyev və Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Zülfəli İbrahimov 1934-1936-cı illərdə “Nuxa işçisi” qəzetinin redaktorları olmuş, həmçinin S.M. Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin Jurnalistika fakültəsinin dekanı, dosent Şirməmməd Hüseynov 1944-cü ildə qəzetdə ədəbi işçi kimi fəaliyyət göstərmişdir” [290, s.12].

Şəkinin ədəbi həyatının izləri qəzetin səhifələrində qalmış, qəzet şair İsmayıl bəy Nakam, Hacıbaba Mehdizadə, Hüseyn Məhzun, Aşıq Molla Cümə haqqında oxucularına məlumat vermiş, onların yaradıcılığından söz açmışdır. Qəzetin səhifələrində yer almış “Səməd Vurğun Şəkidi”, “M.F.Axundovun vətəninə yubiley şənlikləri”, “Aşıq Molla Cümənin fotosəkli”, “A.Fadəyev və S.Vurğun Nuxada”, “Hacıbaba Mehdizadə”, “İsmayıl bəy Nakam” yazıları oxucular tərəfindən maraqla qarşılanmışdır. “Orta məktəbdə ədəbiyyat müəllimi işləmiş, sonralar istedadlı şair kimi məşhurlaşan Məmmədəmin Səlimov XIV əsrdə yazıb-yaratmış Azərbaycan şairi Xatiboğlunun ilk anadilli şeir nümunələrindən olan “Fərəhnamə” əsərini taparaq bu poema ilə bağlı qəzetin səhifələrində məqalələrlə çıxış etmişdir” [265, s.3; 290, s.9;].

“Şəki fəhləsi”nin Q. Laçınzadə, V. Mustafayev, X. Salamov, İ. Bilalov, M. Süleymanlı kimi veteran müxbirlərlə yanaşı, 200 nəfərdən çox fəhlə-kəndli müxbiri olmuşdur ki, onlar müvəffəqiyyətlərdən, qabaqcıl təcrübədən yazmış, sovet hədə-qorxusundan qorxmayaaraq nöqsanları cəsarətlə tənqid etmişlər.

1930-cu illərdə “Nuxa işçisi” qəzetində çalışan ictimai-siyasi xadimlərdən biri Müseyib Sadıqov olmuşdur. 1906-cı ildə fəhlə ailəsində anadan olan Müseyib

Sadıqov iki yaşında olarkən atasını itirmiş, həyatın əzab-əziyyətlərinə dözərək anasının himayəsində böyümüş, Şəkidə ibtidai və ikinci dərəcəli məktəbi bitirmişdir. Uşaq yaşlarında varlıların qoyun-quzularını otararaq çörək pulu qazanmış, 1926-1929-cu illərdə Nuxadakı ipək fabriklərindən birində fəhlə kimi əmək fəaliyyəti göstərmişdir. 1930-1937-ci illərdə “Şəki fəhləsi” qəzetinin redaksiyasında partiya şöbəsinin müdiri və bir müddət isə qəzetin redaktoru işləmişdir. 1937-1938-ci illərdə Nuxa Şəhər Soveti yanında İncəsənət İşləri İdarəsinin rayon müvəkkili vəzifəsində çalışmışdır. İpək fabrikində işləyərkən komsomol sıralarına daxil olmuş, az sonra komsomol komitə katibi və Azərbaycan Lenin Komsomolu Gənclər İttifaqının Mərkəzi Komitəsinin üzvü seçilmişdir. 1934-cü ildə Azərbaycan LKGİ MK-nın Nuxa şəhər Komitəsi katibini əvəz etmişdir.

Müseyib Sadıqov istedadlı publisist və şair kimi də tanınmış, 1927-ci ildən “Nuxa fəhləsi” qəzetinin səhifələrində, həmçinin digər dövrü mətbuatda bir sıra şeir və poemaları dərc olunmuş, 1934-cü ildə Azərbaycan Yazıçılar Birliyinə üzv qəbul edilmişdir. Cəmi 32 il ömür sürən bu istedadlı jurnalisti qırmızı terror Stalin ideyalarına qarşı çıxmaqda günahlandıraraq 1938-ci ildə güllələmişdir.

“Nuxa fəhləsi” qəzeti uğrunda çalışanlardan olmuş Məmmədsani Məmmədov 1905-ci ilin may ayının 9-da Ağdaşda dünyaya göz açmış, ilk ibtidai təhsilini 1913-1918-ci illərdə Ağdaşda almış, sonra isə 1918-1921-ci illərdə II dərəcəli məktəbdə oxumuşdur. Təhsilini daim təkmilləşdirmək qayğısına qalaraq 1922-1924-cü illərdə Bakı şəhərində Mərkəzi Sovet Partiya Məktəbində, 1924-1928-ci illərdə isə Tiflis şəhərində Zaqafqaziya Kommunist Universitetində oxumuşdur. 1920-ci ilin oktyabrından 1922-ci ilin sentyabr ayınadək Ağdaş Qəza Milis İdarəsində kargüzar kimi əmək fəaliyyətinə başlayan Məmmədsani Məmmədov 1922-1928-ci illərdə Nuxa Pedaqoji Məktəbində tarix müəllimi və direktor, 1928-ci ilin noyabrından 1935-ci ilin fevral ayınadək “Nuxa işçisi” qəzetinin redaktoru vəzifəsində çalışmışdır. Siyasi biliyi və ictimai fəallığı nəzərə alınan Məmmədsani Məmmədov 1935-1936-cı illərdə müxtəlif məsul vəzifələrdə - Azərbaycan KP Nuxa şəhər Partiya Komitəsində inspektor, Nuxa Lenin adına İpək Kombinatı nəzdindəki tədris-kurs kombinatının direktoru, 1937-1938-ci illərdə Sabir adına Nuxa Dövlət Dram Teatrının direktoru,

1939-1940-cı illərdə Nuxa Şəhər İcraiyyə Komitəsində katib, “Bakinskiy raboçiy” qəzetinin xüsusi müxbiri, 1941-ci ildə Azərbaycan Teleqraf Agentliyinin sahə müxbiri, İranda yerləşmiş Sovet Ordusunun 20-ci diviziyasında tərcüməçi, 1941-ci ilin oktyabr ayından 1942-ci ilin iyun ayınadək Sovet Ordusunun 392-ci atıcı diviziyasının 7-ci bölməsində ştab rəisi vəzifələrində çalışmışdır. Tədqiqatçı Ənvər Mete “O torpağın övladları”adlı əsərində Məmmədsani Məmmədovun xatirələrinə söykənərək “Nuxa fəhləsi” qəzetinin nəşr tarixi ilə bağlı maraqlı bir məlumatı diqqətimizə çatdırır. Əsərdən oxuyuruq: “...*Qəzeti olduqca çətin şəraitdə buraxırdıq. Cərgə ilə düzülmüş mürəttiblər xırda ərəb əlifbası şrifflərindən sətirlər, sütunlar və səhifələr hörürdülər. Böyük təkəri olan köhnə çap maşını isə elektrik enerjisi zəif olduğundan əl ilə hərəkətə gətirilirdi. Belə ağır işin öhdəsindən qocaman fəhlə Hacıbəy çox məharətlə gəlirdi. Öz peşəsini ürəkdən sevən baş mütərrib Şakir Əfəndiyev və mütərriblər Qədir Qaffarov, İbrahim Məmmədov, çapçı Cahangir Ağamirzəyev qəzeti vaxtında çıxarmaq üçün əllərindən gələni əsirgəmirdilər*” [127,s. 373-374].

Qəzetin 1930-cu illər buraxılışları Nuxada aşığı sənətinin inkişafının öyrənilməsi baxımından böyük maraq doğurur. Dissertasiyanın birinci fəslinin birinci paragrafında bu mövzudan geniş şəkildə danışıldığından, burada bu məsələdən bəhs etməyə ehtiyac duymuruq.

Mübariz jurnalist Məhyəddin Abbasov 1928-ci ildən “Nuxa fəhləsi” qəzeti redaksiyasında ədəbi işçi, daha sonra məsul katib vəzifəsində çalışmış, 1944-cü ildə şöbə müdiri vəzifəsinə təyin olunduqdan sonra isə qəzetin kütlələr arasında ideya-siyasi rolu yüksəlmişdir.

Məhyəddin Paşa oğlu Abbasov 1910-cu ildə Nuxa şəhərində fəhlə ailəsində anadan olmuşdur. Atası Paşa kişi ömrünün əsas hissəsini Nuxa (Şəki) İpək Kombinatında fəhlə işləmişdir. Kişik yaşlarından valideynlərini itirən balaca Məhyəddin gənc yaşlarından əmək fəaliyyətinə başlayaraq Nuxa İpək Kombinatının baramaaçan sexində fəhlə işləmişdir. 1927-ci ildə şəhər məktəbində orta təhsilini başa vurduqdan sonra M.Əzizbəyov adına Azərbaycan Neft-Kimya İnstitutuna daxil olmuş, maddi imkansızlıq ucbatından 10 manat artıq təqaüd verilməsi səbəbli bu ali

məktəbdə təhsilini yarımçıq qoyaraq yenidən müsabiqə yolu ilə V.İ.Lenin adına Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun (indiki ADPU) fizika fakültəsinə daxil olmuşdur. 1935-ci ildə institutu əla qiymətlərlə başa vuran M.Abbasov Şəkinin ayrı-ayrı məktəblərində, sonra isə Şəki Pedaqoji Texnikumunda müəllim kimi fəaliyyət göstərmişdir.

1939-cu ildə həqiqi hərbi xidmətə çağırılaraq tank qoşunlarında hərbi xidmət keçmiş, 1941-ci ildə alman faşizminə qarşı Böyük Vətən müharibəsinin başlanması ilə əlaqədar tank qoşunlarında bölmə komandiri olmuş, 1944-cü ildə aldığı ağır qəlpə yarasından sol qolunu itirmiş, müharibədən arxa cəbhəyə göndərilmişdir. 1945-ci ildə Məhyəddin Abbasovun “Nuxa fəhləsi” qəzetinə baş redaktor təyin edilməsi ilə qəzet cəmiyyətə yaradıcı insanların açıq baxışını ifadə edən yazıların verilməsi və xalqa çatdırılması ilə bağlı əsl tribunaya çevrilmişdir. Qəzetin redaksiyasının nəzdində fəaliyyət göstərən “Səbuhi” ədəbiyyat dərnəyi M.Abbasovun səyi və dəstəyi ilə fəaliyyətini daha da genişləndirmişdir. Məhyəddin Abbasovu 1960-cı ildən artıq bütün Azərbaycan tanıyırdı. Sovet qanunlarının tüğyan etdiyi, bolşevizmin “məzmunca sosialist” ideyalarının hökm sürdüyü bir vaxtda Məhyəddin Abbasov yüksək vətənpərvərlik nümayiş etdirərək xalq şairi B. Vahabzadənin Azərbaycan xalqını Rusiya və İran dövlətləri tərəfindən iki hissəyə parçalayan Gülüstan müqaviləsinin məzmununu əks etdirən “Gülüstan” poemasını qəzetin səhifələrinə çıxartmışdı. Cəsur jurnalistin bu millətsevərliyi ölkə rəhbəri Heydər Əliyevin diqqətindən yayınmamış, milli öndər onu 1971-ci ildə səmərəli fəaliyyətinə görə “Respublikanın Əməkdar Mədəniyyət işçisi” fəxri adına layiq görmüşdü. M.Abbasovun “Şəki fəhləsi” qəzetinin səhifələrində çoxlu sayda məqalə, oçerk, felyeton və məktubları “M. Paşaoğlu”, “Paşazadə”, “Görən”, “Mübariz” imzaları ilə dərc olunaraq yayılmışdır.

1920-ci illərdən “Nuxa fəhləsi” qəzetində müxbirlik fəaliyyəti göstərən və 40-cı illərdən 70-ci illərin əvvəllərində burda jurnalistlik fəaliyyəti göstərən məktəb yaradaraq neçə-neçə jurnalistin yetişməsində böyük rol oynayan Məhyəddin Abbasov qəzetin buraxılışlarında satirik hekayələr və felyetonlar nəşr etdirmişdir. Şəkinin sosial-ictimai həyatındakı çatışmazlıqlara və insanlarda sezdiyi qüsuurlara satirik

münasibət bildirərək onları öldürücü qülüşə məruz qoymuş, sağlam cəmiyyət uğrunda mübarizəyə satirik qələmi ilə töhfə vermişdir. Onun qəzetin səhifələrində “Paşazadə” imzası ilə çoxlu sayda satirik hekayələri və elmi-publisistik məzmunlu məqalələri yer almışdır. Jurnalistin publisistik qələmindən çıxan “*Qəzetimizin keçib gəldiyi yol*” [1], “*Gənc istedadların məktəbi*” [235], “*Böyük qayğı*” [236], “*Qiymətli tapıntı*” [2] kimi məqalə və oçerklərdə Şəkinin Oxud kəndində gedən məktəb quruculuğu məsələləri, Şəkiddə aşırıq ədəbiyyatına dair maraqlı məlumatlar, “Nuxa fəhləsi” qəzetinin inkişaf tarixi, gənc ədəbiyyatçılara diqqət və qayğı məsələləri əksini tapmışdır.

1971-ci ildə “Şəki fəhləsi” qəzetinin nəşrinin 50 illik yubileyi təntənəli şəkildə keçirilmiş, qəzetin cəmiyyətin mədəni həyatında oynadığı rol yüksək dəyərləndirilərək qeyd edilmişdir ki, “*50 ildə qəzetin 7820 nömrəsi çıxmış və 6200 nüsxə orta tirajla buraxılmışdır. Beləliklə, 50 ildə 49 milyon nüsxə qəzet hər ailəyə, hər əməkçiyə partiya sözünü çatdırmışdır. İndi qəzet 11000 nüsxə tirajla nəşr edilir*”[290, s. 15].

1962-ci ilin may ayının 8-dən 1965-ci ilin iyun ayının 30-dək “Nuxa fəhləsi” qəzeti “Lenin bayrağı” adı ilə nəşr edilmişdir. Bu qəzetin nəşri ilə “Nuxa fəhləsi” nəşrini dayandırmışdır. Bu nəşrlər arasında o fərq özünü göstərmişdir ki, əgər “Nuxa fəhləsi” Azərbaycan KP Nuxa şəhər Komitəsi və İcraiyyə Komitəsinin orqanı idisə (6 may 1962-ci il), “Lenin bayrağı” Azərbaycan KP MK-nın və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin qəzeti olmaqla, Nuxa məhəlli Kolxoz-Sovxoz İstehsalat İdarəsi yanında rayonlararası qəzet kimi nəşr edilmişdi. Həmçinin “Nuxa fəhləsi” həftədə 3 dəfə, “Lenin bayrağı” isə həftədə 4 dəfə çap edilmişdi. Ümumi cəhət ondan ibarət idi ki, hər iki qəzetin redaktoru Məhyəddin Abbasov olmuşdur. “Nuxa fəhləsi” qəzetinin əməkdaşları jurnalistik fəaliyyətlərini “Lenin bayrağı”nın redaksiyasında davam etdirmişdilər. Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 4 yanvar 1963-cü il tarixli fərmanı ilə Nuxa rayonunun ərazisi, Nuxa şəhəri istisna olmaqla, Vartaşen rayonuna birləşdirilmiş, iki ildən sonra isə Nuxa rayonu, köhnə əraziləri üzrə bərpa edilmişdir. Bu iki il müddətində “Lenin bayrağı” qəzetinin redaksiyası əvvəlki kimi yenə də Nuxa şəhərində yerləşmiş və qəzet Nuxa mətbəəsində çap olunmuşdur.

Sadəcə, “Lenin bayrağı” 175-ci sayından (17.03.1963) 457-ci sayınadək (17.01.1965) Vartaşen Kolxoz-Sovxoz İstehsalat İdarəsi Partiya Komitəsinin, Nuxa şəhər Partiya Komitəsinin, Vartaşen rayon və Nuxa şəhər Sovetləri İcraiyyə Komitələrinin orqanı olmuş, o dövrlərin rayon qəzetləri kimi həftədə cəmi 3 dəfə çıxmışdır. 30 iyun 1965-ci il tarixli 525-ci sayından sonra “Lenin bayrağı” qəzetinin nəşri dayandırılmış, 2 iyul 1965-ci il tarixdən “Nuxa fəhləsi” qəzeti yenidən nəşrə başlamışdır. Bundan sonra “Vartaşen kolxozçusu” qəzeti “Lenin bayrağı” adlandırılmış və Sovet dövrünün sonuna qədər həmin ad altında nəşr olunmuşdur.

“1964-cü ildə “Lenin bayrağı” qəzetinin həftədə 3 sayı – il ərzində isə 152 sayı (1963-cü il ərzində 162 sayı) çap olunmuşdur.

“Nuxa fəhləsi” qəzetinin 6277/53-cü sayı 6 may 1962-ci il tarixdə, 6802/1-ci sayı isə 6 may 1962-ci il tarixdə çap olunmuşdur. Deməli, 2 iyul 1965-ci il tarixdə “Nuxa fəhləsi”nin nəşri bərpa edilərkən, qəzetin çıxmadığı dövrlərdə Nuxada nəşr olunan “Lenin bayrağı” qəzetinin 525 sayı da “Nuxa fəhləsi” qəzetinin say hesabına əlavə edilmişdir” [66 c.2 s.411].

1974-cü ildə Məhyəddin Abbasov dünyasını dəyişdikdən sonra qəzetə redaktorluğu ayrı-ayrı illərdə Ənvər Mikayılzadə, Nizami Nəbiyev və Akif Salamov həyata keçirmişlər.

Respublikamızın ilk poliqrafiya müəssisələrindən olan Şəki mətbəəsi XX əsrin 70-80-ci illərində çiçəklənmə dövrünü keçirmiş, Əsabəli Ağamirzəyevin rəhbərlik etdiyi həmin mətbəədə mürəttib Ənvər İsmayılov, çapçılar Əkbər Həmidov, Şirəli İbrahimov, Əşrəf Rəsulov, linotipçilər Ağəli Mustafayev, Siracəddin Heydərov kimi öz işinin mükəmməl biliciləri çalışırdılar. Təcrübəli jurnalist Ənvər Mikayılzadənin redaktoru olduğu “Şəki fəhləsi” qəzeti həftədə 3 dəfə on min nüsxədən çox tirajla nəşr edilirdi.

Ənvər Mikayılzadə 13 yanvar 1933-cü ilin yanvar ayının 13-də Nuxada (indiki Şəki) anadan olmuş, Nuxa şəhər 4 №-li məktəbdə ibtidai və orta təhsil almışdır. 1953-cü ildə Nuxa Pedaqoji Texnikumunu əla qiymətlərlə başa vurduqdan sonra S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin Jurnalistika fakültəsində ali təhsil almışdır. Bakı Ali Partiya Məktəbində təhsil aldıqdan sonra Azərbaycan KP

Nuxa (Şəki) şəhər Partiya Komitəsində katib köməkçisi, təlimatçı, partiya komissiyasının sədri, “Lenin bayrağı”, “Şəki fəhləsi” qəzetinin şöbə müdiri vəzifəsində çalışmış, yüksək jurnalistik peşəkarlığı nəzərə alınaraq 1974-1979-cu illərdə “Şəki fəhləsi” qəzetinin redaktoru və Azərbaycan KP Şəki şəhər Partiya Komitəsi bürosunun üzvü olmuşdur. 1985-ci ildən Azərinformun, daha sonralar isə AzərTAcın bölgə müxbiri olmuş, həmçinin, Şəki Kənd Təsərrüfatı Texnikumunda direktor müavini vəzifəsində çalışmışdır. 1990-cı ildəAzərinformin 70 illik yubileyi münasibəti ilə “Azərbaycan SSR əməkdar jurnalisti” fəxri adına layiq görülmüşdür. Həyatının mühüm hissəsini Şəkiddə mətbuatın inkişafına həsr etmiş bu görkəmli jurnalist 2009-cu ilin oktyabr ayının 12-də Şəkiddə vəfat etmişdir .

Tanınmış ziyalılar Nizami Nəbiyev, Sabir Əfəndiyev, Salis Məmmədov, Əbdülhəmid Həmidov, İbrahim Paşayev, Rəhim Maqsudov, Suğra Mirzəyeva, Gülnar Zəkəryəyeva, korrektor Səyalı Məmmədova, foto-müxbir Telman Həmidli, makinaçı Firuzə Həmidova və digərlərinin çalışdığı “Şəki fəhləsi” qəzeti rayonun sosial iqtisadi, ədəbi-mədəni həyatının əsl güzgüsünə, bölgədə ən çox yayılan qəzetə çevrilmişdir.

1979-cu ildən “Şəki fəhləsi” qəzetinin redaktoru olmuş Nizami Nəbiyev nəinki Şəkiddə, bütün respublikada şöhrət qazanmış publisist-yazıçılardandır. O, 1932-ci ildə Nuxa (indiki Şəki) rayonunun Kiçik Dəhnə kəndində anadan olmuşdur. 1955-ci ildə S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin Jurnalistika fakültəsində ali təhsilini başa vurduqdan sonra təyinatla Ağdaşda çıxan “Pambıq uğrunda” rayon qəzetində işləmək üçün müxbir göndərilmiş, bir il bu mətbu orqanda işlədikdən sonra Şəkiyə qayıdaraq “Nuxa fəhləsi” qəzetində şöbə müdiri, məsul katib vəzifələrində çalışmış, 1979-cu ildə “Şəki fəhləsi” qəzetinə redaktor təyin edilmişdir. Qəzətdən tribuna kimi istifadə edən Nizami Nəbiyev bədii yaradıcılıq nümunələri olan hekayələrini qəzətdə dərc etdirmişdir. Qəzetin 1960-1980-ci illər saylarında Nizami Nəbiyevin çoxlu sayda elmi məzmunlu məqalələri və hekayələri dərc edilmişdir. Şəkinin mədəni həyatında Nizami Nəbiyevin rolu təkcə qəzetə rəhbərliyi ilə deyil, həmçinin Şəkinin teatral həyatına dair yazmış olduğu məqalələrdə də özünü göstərmişdir. Qəzetin 60-cı illər saylarında onun qələmindən çıxmış *“Bağışla məni,*

əzizim”[215], “*Baş həkim*”[218], “*Səhnəmizin ağsaqqalı*”[219], “*Məhsəti Gəncəvi*” [224], “*Çağlayan çeşmə kimi*”[220] adlı məqalələr şəhərin teatral həyatını və ədəbi mühitini öyrənmək üçün qiymətli mənbələrdir.

“Şəki fəhləsi” qəzetinin fəal müxbirlərindən və qəzetin redaksiyası nəzdində fəaliyyət göstərən ədəbi dərnəyin üzvlərindən biri Sabir Əfəndiyev olmuşdur.

“*Sabir Tahir oğlu Əfəndiyev 1933-ü ildə Qax rayonunun İlisu kəndində anadan olmuşdur. 1955-ci ildə S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin Jurnalistika fakültəsini bitirdikdən sonra Şəkiyə təyinat almış, “Şəki fəhləsi” qəzetində ədəbi işçi, şöbə müdiri vəzifələrində işləmişdir*”[127 s.375-376]. Şəkinin etnoqrafik həyatına dair iki kitab və Şəki lətifələrini toplayaraq nəşr etdirmişdir. Mütaliyəyə daim böyük maraq göstərən alim zəngin kitabxana təşkil etmiş, 200-dək qədim mis qablardan ibarət kolleksiya toplamışdır. Şəkinin ədəbi həyatında da yaxından iştirak etmiş Sabir Əfəndiyevin satirik məzmunlu şeir və felyetonları oxucular tərəfindən rəğbətlə qarşılanmış bu sətirlərin müəllifi tərəfindən satirik şeirləri təhlil edilərək 2020-ci ildə nəşr edilmiş “Şəki ədəbi mühitində Sabir satira ənənələri” adlı monoqrafiyada əks etdirilmişdir.

Sabir Əfəndiyev jurnalistik fəaliyyəti ilə bağlı publisistika ilə də geniş məşğul olmuş, yaradıcılığında sənədli povest janrına xüsusi yer vermişdir. Onun Azərbaycan oğullarının Fransa müqavimət hərəkatındakı iştirakını səhifələrində əks etdirən “Geriyyə yol yoxdur”, Pyotr Babayevin fəaliyyətindən bəhs edən “Şir mağarası” və erməni alimlərinin separatçı baxışlarından bəhs edən “Dərinamə” povesti şəxsi arxivinin maraqlı əsərlərindəndir. “Şəki fəhləsi” qəzetinin redaksiyasının nəzdində fəaliyyət göstərən “Səbuhi” ədəbi dərnəyinin fəal üzvlərindən olmuş Sabir Əfəndiyevin çoxlu sayda şeir, hekayə və felyetonları “Şəki fəhləsi” qəzetinin 1950-1970-ci illər buraxılışlarında özünə yer almışdır. Sabir Əfəndiyevin satirik şeir və felyetonları respublikanın məşhur satirik jurnalı olan “Kirpi”nin səhifələrinə də çıxarılmışdır. Jurnalın redaksiya heyəti onun “*Zəngbazov*” [108], “*Kinoda*” [109], “*Hüququmuz bir deyil*” [106], “*Nuxa Hacı Qaraları*” [107] və digər satirik şeir və felyetonlarını 1950- 1960-ci illərdə jurnalın səhifələrinə çıxarmışdır.

Sabir Əfəndiyev yaradıcılığında gənc nəslin əxlaqi tərbiyəsini əsas götürərək “Əxlaqnamə” adlı mənzum kəlamlar toplusunu qələmə almışdır. O, Şəkinin teatral həyatında da yaxından iştirak etmiş, repertuarın hazırlanmasına öz müdrik tövsiyələrini vermiş, dünyanın ekoloji problemlərinə həsr etdiyi “Dünya” əsəri səhnələşdirilmək məqsədilə repertuara salınmışdır. İslami dəyərlərin daşıyıcısı və təbliğatçısı olmuş Sabir Əfəndiyevin dini görüşlərinin poetik ifadəsi Məhəmməd peyğəmbər əleyhissələmə məhəbbətinin ifadəsi olan “Məhəmməd peyğəmbərin merac səfəri” əsərində öz bədii təcəssümünü tapmışdır.

1990-cı illərin əvvəllərində cəmiyyətdə baş vermiş durğunluq və keçid dövrünün yaratmış olduğu çətinliklər “Şəki fəhləsi” qəzetindən də yan keçməmiş, 1991-ci ildən qəzet fəaliyyətini dayandırmışdır. Sonrakı illərdə qəzet “Şəki” adlı ilə nəşr olunmuş və hazırda qəzetə əməkdar jurnalist Akif Salamov redaktorluq edir.

Akif Salamov 1950-ci ilin iyul ayının 24-də Nuxa (indiki Şəki) rayonunun Kiçik Dəhnə kəndində anadan olmuş, 1967-ci ildə Kiçik Dəhnə kənd orta məktəbində orta təhsilini, 1972-ci ildə isə S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki Bakı Dövlət Universiteti) Jurnalistika fakültəsində ali təhsilini əla qiymətlərlə başa vurmuşdur. Ali təhsilini başa vurduqdan sonra təyinatla 1972-ci ildən “Şəki fəhləsi” qəzetinin redaksiyasında jurnalistik fəaliyyətə başlamış, 1983-1986-cı illərdə Bakı Ali Partiya Məktəbində qiyabi təhsil almışdır. 1992-ci ildən bugünədək “Şəki” qəzetinin baş redaktorudur. Bölkə mətbuatının inkişafındakı xidmətləri nəzərə alınaraq Ümumittifaq Lenin Kommunist Gənclər İttifaqının Ulyana Qromova adına mükafata, “Qızıl Qələm” mükafatına layiq görülmüşdür. 2015-ci ildə onun jurnalistik fəaliyyəti yüksək qiymətləndirilərək “Azərbaycan Respublikasının əməkdar jurnalisti” fəxri adına layiq görülmüşdür.

Şəkinin mətbuat tarixində ideya-məfkurə istiqamətinə görə seçilən ikinci mətbuat orqanı “İpəkçi” qəzeti olmuşdur. Qəzetin ilk nömrəsi 1933-cü ilin mart ayının 13 - də iki səhifədən ibarət buraxılmışdır. Bu mətbu orqana ilk illərdə maarif xadimi Rəsul Rəsullu redaktorluq etmişdir.

Rəsul Rəsullu 1908-ci ilin sentyabr ayının 10-da Nuxa (indiki Şəki) şəhərində fəhlə ailəsində anadan olmuşdur. O, 1921-1924-cü illərdə Nuxada təhsilini tamamlamışdır.

dıqdan sonra 3 nömrəli ipək fabrikində fəhlə işləmiş, elmə bağlılığını görən fəhlələr onu Bakı Pedaqoji Texnikumunda oxumağa göndərmişdilər. 1927-ci ildə Pedaqoji Texnikumu başa vuran Rəsul Rəsullu Qax, Zaqatala və Nuxa rayonlarında müəllimlik etmişdir. Kəskin publisistik qələmə malik olan Rəsul Rəsullu 1925-ci ildən “Nuxa fəhləsi” qəzetinin fəal müxbirlərindən olmuş, 1925-1926-cı illərdə “Nuxa fəhləsi” qəzetində “R.R.” ədəbi imzası ilə məqalələri dərc olunmuşdur. Pedaqoji fəaliyyətə 1927-1929-cu illərdə Zaqatala qəzasının İlisu kəndində müəllim kimi başlayan Rəsul Rəsullu, 1929-1930-cu illərdə Zaqatala - Nuxa Mahalı Maarif Şöbəsinə inspektor vəzifəsində çalışmışdır. O, təsirli publisistik qələmə malik bir ziyalı kimi 1931-1936-cı illərdə Nuxadakı bir çox məktəb və texnikumda müəllimlik etməklə yanaşı, 1933-1934-cü illərdə həm “İpəkçi” qəzetinin, həm də Böyük Vətən müharibəsinin ilk iki ilində “Nuxa fəhləsi” qəzetinin redaktoru olmuşdur. “İpəkçi” qəzetinin 1933-1934-cü illərdə çap olunmuş nüsxələri vaxtilə Rəsul Rəsullunun şəxsi arxivində olmuş, vəfatından sonra, 1960-cı illərdə ailəsi tərəfindən “İpəkçi” qəzetinin redaktoru Salis Məmmədova təhvil verilmişdir.

1936-1940-cı illərdə Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda ali təhsil alan Rəsul Rəsullu 1940-1953-cü illərdə Nuxada İkiillik Müəllimlər İnstitutunun direktoru vəzifəsində çalışmışdır. 1945-ci ildə Rəsul Rəsullu “Süleyman Sani Axundovun yaradıcılığı” mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almışdır. Alimin Nizami Gəncəvinin 800 illiyinə həsr olunmuş “Ölməz sənətkar” monoqrafiyası və onlarca elmi məqaləsi Nizamişünaslığın və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının maraqlı nümunələri kimi diqqəti cəlb edir.

1953-1958-ci illərdə R. Rəsullu Həsən bəy Zərdabi adına Kirovabad Pedaqoji İnstitutun (Kirovabad – indiki Gəncə) Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasında dosent, 1958-1959-cu illərdə isə V. İ. Lenin adına Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasında dosent vəzifəsində çalışmışdır. Rəsul Rəsullu 1962-ci ildə 54 yaşında, Bakıda vəfat etmişdir.

“İpəkçi” qəzetinin nəşrə başlaması münasibətilə Nuxa Rayon Firqə Komitəsinin məsul katibi M. Məmmədovun təbrik məktubundakı fikirlər qəzetin ideya istiqamətindən xəbər verir: *“Nuxa Rayon Firqə Komitəsi yeni nəşrə başlayan “İpəkçi”*

qəzetəsinə öz qızğın təbrikini yetirməklə əmin olur ki, “İpəkçi” firqə baş xətti ətrafında birləşərək hər cür ziyankarlıqlara, pozuculuqlara qarşı mübarizədə bolşevik tənqidi yolu ilə hərəkət edəcək, ən yaxşı mübariz və kəskin silah olmağa çalışacaqdır” [224, s.1]. Qəzetin ilk nömrəsi 1000 tirajla buraxılmışdır.

1935-ci ildən qəzetin redaktoru Əli İsgəndərov olmuşdur. 1943-cü ildə məlum müharibə hadisələri ilə bağlı qəzetin nəşri dayandırılmış, 1958-ci ildə yenidən nəşr olunmağa başlanmışdır. 1958-1965-ci illərdə qəzetin redaktoru Məmmədiyyə Cabbarov, 1965-2009-cu illərdə isə Salis Məmmədov olmuşdur.

Qəzetə uzun illər redaktorluq etmiş Salis Məmmədsani oğlu Məmmədovun açıqfikirliliyi sayəsində qəzet nəinki Şəki ipəkçilərinin, həmçinin ədəbi qüvvələrinin də açıq tribunasına çevrilmişdir.

Salis Məmmədov 1932-ci ilin iyun ayının 1-də Nuxada (indiki Şəki) anadan olmuş, 1959-1965-ci illərdə S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin Jurnalistika fakültəsində qiyabi təhsil almışdır. Əmək fəaliyyətinə 1948-1951-ci illərdə Nuxa radio məlumatları redaksiyasında məlumatçı kimi başlamış, 1952-1962-ci illərdə “Nuxa fəhləsi” qəzeti redaksiyasında, 1962-1965-ci illərdə isə Nuxa rayonlararası “Lenin bayrağı” qəzetində ədəbi işçi, fotoqraf, şöbə müdiri vəzifələrində çalışmışdır. Yüksək jurnalistik qabiliyyəti və peşəkarlığı nəzərə alınaraq 1965-ci ilin aprel ayında Azərbaycan KP Nuxa şəhər Partiya Komitəsi bürosunun qərarı ilə “İpəkçi” qəzetinə redaktor təyin edilmiş, 2009-cu ilin yanvar ayına qədər – 44 il, həmin vəzifədə çalışmışdır.

Salis Məmmədovun jurnalistik fəaliyyəti və redaktoru olduğu “İpəkçi” qəzeti səhifələrində cəmiyyət həyatını obyektiv əks etdirdiyinə görə dövlət tərəfindən həmişə təqdir olunmuş, Azərbaycan xalqının milli iftixarı Heydər Əliyev “İpəkçi” qəzetinə və onun redaktoruna böyük hörmətlə yanaşmış, hələ Moskvada işləyərkən “İpəkçi”nin hər nömrəsini maraqla oxumuşdur. “İpəkçi” qəzeti 1990-cı illərin əvvəllərində respublikada iki qəzətdən biri kimi dahi Heydər Əliyevin haqq işi, milli müstəqilliyimizin qorunması və möhkəmləndirilməsi uğrunda apardığı mübarizəni müdafiə etmişdir. Ona görə də Heydər Əliyev 1993-cü ildə “İpəkçi” qəzetini 60 illik

yubileyi münasibətilə təbrik etmiş, onun respublikanın ictimai-siyasi və mədəni həyatında oynadığı rolu yüksək qiymətləndirmişdir.

Salis Məmmədov 1993-cü ildə “Şəkinin səsi” qəzetini təsis etmiş, 2009-cu ilədək həmin qəzetin baş redaktoru olmuşdur. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 oktyabr 1991-ci il tarixli, 394 nömrəli Fərmanı ilə ona “Azərbaycan Respublikasının əməkdar jurnalisti” fəxri adı, “Şərəf nişanı” ordeni, 2005-ci ildə isə “Tərəqqi” medalı verilmişdir.

Azərbaycan jurnalistikasının fəxri nümayəndələrindən olmuş Salis Məmmədov 2009-cu ilin yanvar ayının 29-da Şəkiddə vəfat etmişdir.

2001-ci ildə ciddi maliyyə çətinlikləri ilə üzləşən Şəki mətbəəsi fəaliyyətinidayandırarkən “Şəki fəhləsi” qəzetinin əməkdaşları fəaliyyətlərini müxtəlif sahələrdə davam etdirmişlər.

2002-ci ilin may ayında Türkiyənin “Çağ-Öyrətım” Şirkətinin Azərbaycan-Türkiyə Özəl Liseyləri arasında ilk dəfə olaraq Şəki Liseyində liseyin müdiri Yaşar Çakırın təsisçiliyi ilə “İşıqlı yol” adlı qəzet nəşr olunmağa başlamışdır. Qəzet “Şəki fəhləsi” qəzetində zəngin jurnalistik yol keçmiş Bəşarət Süleymanovun redaktorluğu ilə “Zaman” mətbəəsində rəngli, 8 səhifə, 2000 nüsxə tirajla nəşr olunmuşdur. 2002-2004-cü illərdə nəşr olunan bu qəzetin cəmi 5 nömrəsi çapdan çıxmışdır. Liseyin əməkdaşı, şair Mayis Səlimin qələmindən çıxmış və qəzetin birinci nömrəsində yer almış marşmilli ruhun gənc nəslə aşılmasında, gəncliyi mükəmməl təhsilə çağırışda, onların hərbi-vətənpərvərlik ruhunda yetişməsində olduqca əhəmiyyətlidir:

İşıqlı bir yolun yolçularıyıq,

Bu yolda səadət bizə yar olsun!

Oxuyaq, öyrənək, kamala çataq,

Qoy Vətən var olsun, millət var olsun![186, s.1].

Qəzetin ayrı-ayrı nömrələrinin səhifələrində dərc olunmuş “Gəncliyə qayğı gələcəyimizə qayğıdır”, “Rəhbərin Şəki səfəri”, “Şəki-Giresun qardaşlığı liseyimizdə əbədiləşdi”, “Bir millət, iki dövlət” adlı məqalələr və lisey şagirdlərinin və müəllimlərinin bədii yazıları onun publisistik -bədii dəyərini artırmışdır. Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin “Mən ÇAĞ Öyrətım işlətmələrini

bilirəm və fəaliyyətini bəyənirəm” ifadəsi ilə başlayan qəzətdə respublikanın təhsil naziri Misir Mərdanovun, ÇAĞ-ın prezidenti Ənvər Özərənin, “ÇAĞ” Şirkəti Azərbaycan - Türkiyə Özəl Liseyləri Baş İdarəsinin rəisi Məsud Atanın, millət vəkili Yaqub Mahmudovun, Şəki şəhər İcra Hakimiyyətinin başçısı Əşrəf Məmmədovun, liseyin əhatə etdiyi rayonların təhsil şöbələrinin rəhbərlərinin ürək sözləri liseyin rəhbəri Yaşar Çakırın mü sahibəsi və s. verilmişdir. 2000 nüsxə tirajla buraxılan “İşıqlı yol” Azərbaycanda və Türkiyədə oxuculara hədiyyə edilmiş və böyük maraqla qarşılanmışdır. Qəzet ilk sayından başlayaraq Azərbaycan-Türkiyə qardaşlığını, iki ölkənin təhsil sahəsində əməkdaşlığını işıqlandırmaqla yanaşı, Şəkidə təhsil sahəsindəki nailiyyətləri də yaymağı qarşısına məqsəd qoymuşdur. 2004-cü ildə qəzet nəşrini dayandırdıqdan sonra redaktor Bəşarət Süleymanov həmin ilin dekabrından təsisçi Baba Mirzəxanlı ilə birgə “Region-Şəki” qəzetində çalışmış, 2005-ci ilin yanvarında Şəkinin mətbuat ailəsinin digər üzvü olan “Şəki təhsili” qəzetini təsis etmişdir. İlk saylarında Şəki şəhər Təhsil Şöbəsinin çoxtirajlı bülleteni kimi buraxılan qəzet, 2006-cı ilin aprel ayının 14-də Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatdan keçərək aylıq müstəqil ictimai-siyasi qəzet kimi fəaliyyətə başlamışdır. Qəzet 4-6-8 səhifə həcmində, ayda 2 nömrədə bu gün də nəşr olunur. Bu mətbu orqan ulu öndər Heydər Əliyevin “Təhsil millətin gələcəyidir” kəlamını deviz seçərək təhsil sahəsinə sözün qüvvəsi ilə işıq salmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur. 2012-ci ildən Təhsil Şöbəsinin rəhbərliyini təşəbbüsü və Təhsil Şöbəsi Şurasının qərarına əsasən, “Şəki təhsili” qəzeti Şəki şəhər Təhsil Şöbəsinin mətbu orqanı kimi fəaliyyəti davam etdirməyə başladı. Təhsilin inkişafına, eləcə də mediaya göstərilən dövlət qayğısına əməli cavab verən “Şəki təhsili” qəzetinin məzmunu və poliqrafik keyfiyyəti daha da yaxşılaşdı, qəzetin 2012 və 2013-cü illərdə nəşr olunan tam rəngli xüsusi buraxılışları oxucular tərəfindən böyük maraqla qarşılandı. Şəki şəhər Təhsil Şöbəsi rəhbərliyinin qayğısı sayəsində “Şəki təhsili” qəzetinin nümunəvi fəaliyyəti üçün hər cür şərait yaradılmış, 2014-2015-ci tədris ilində Şəki şəhər Təhsil Şöbəsi yeni istifadəyə verilmiş inzibati binaya köçürülmüş, qəzetin normal fəaliyyəti üçün binadan qəzetin redaksiyası üçün xüsusi otaq ayrılmışdır. Nəinki təhsil, həmçinin şəhərin ədəbi həyatında da qəzetin rolu böyük olmuş, 2008-ci

İldən bu məqsədlə qəzetə “Ədəbiyyat və mədəniyyət” adlı xüsusi buraxılış əlavə edilmiş, Şəki ədəbi mühitinin tanınmış simalarından olan Vaqif Aslan, Ramiz Orsər, Şahid Məmmədkəri- mov, Bəhram Oxudlu, Ələsgər Davudoğlu, Qurtuluş Süleymanlı, Asim Həsənoğlu, Ruhəngiz Rəhimli, Namizəd Xalidoğlu, Abbas Əmbala və Ağa Ramazanın şeirləri oxucuların diqqətinə çatdırılmışdır. Ədəbiyyatın cəmiyyətin inkişafındakı rolunu yüksək dəyərləndirən jurnalist Bəşarət Süleymanov Azərbaycan poeziyasının qüdrətli nümayəndələri olmuş şəkili yazarlar Bəxtiyar Bahabzadənin və Arif Abdullazadənin də poetik örnəklərini əlavənin səhifələrinə çıxartmışdır. “Ədəbiyyat və mədəniyyət” buraxılışında ədəbi-mədəni mühitin öyrənilməsi baxımından diqqətçəkən məqamlar- dan biri Şəkinin mədəni həyatına, şəhərdə teatrın inkişaf məsələlərinə, klassik irsin öyrənilməsi və publisistika məsələlərinə dair də yazıların verilməsidir.

XXI əsrin əvəllərində Şəkiddə nəşr olunan dövrü nəşrlərdən biri “Region-Şəki” qəzetidir. Qəzet müstəqil regional qəzet kimi 2004-cü ilin dekabr ayının 3-dən Baba Mirzəxanlının redaktorluğu ilə buraxılmışdır. Bu mətbu orqan səhifələrində Şəki, Qax, Zaqatala, Balakən, Oğuz, Qəbələ və İsmayilli rayonlarının istimai-siyasi, sosial-iqtisadi və ədəbi-mədəni həyatını əks etdirir. Həftəlik qəzet olan “Region-Şəki” qəzeti az müddət ərzində bölgənin ictimai-siyasi mühiti, tarixi-mədəni həyatı ilə bağlı tədqiqat xarakterli materiallarla oxucuların ən çox üz tutduğu qəzetə çevrilmişdir. Xüsusilə, elm və sənət adamları bu qəzetə xüsusi maraq göstərirlər. Buna səbəb isə mütəmadi olaraq qəzetin səhifələrində ölkə və dünya tarixində mühüm rol oynayan tarixi şəxsiyyətlər, tarix və mədəniyyət abidələri, bölgənin ədəbi-mədəni mühitinin təbliğinə dair ədəbi nümunələrin verilməsi, tanınmış, məşhur təhsil ocaqları barədə silsilə məqalələrin qəzetdə əks olunmasıdır. Məhz bunun nəticəsidir ki, “Region-Şəki” qəzeti nəşrə başladığı ilk illərdən ünvanına çoxsaylı məktublar daxil olmuş, qəzetin sağlam və prinsiplial mövqeyi oxucular tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Qəzetin hər sayında baş redaktor Baba Mirzəxanlının sosial mövzularda yazdığı müxtəlif səpkili publisistik yazılar onu oxucuların sevimli qələm sahibinə çevirmişdir. Xüsusilə, onun cəmiyyətdəki çatışmazlıqlara qarşı disident mövqeyini ifadə edən “Kefli İsgəndərə məktub” başlığı ilə yazdığı məktublar

oxucuların daha çox, sevə-sevə oxuduqları yazılardandır. Qəzetin bölgə ədəbiyyatı və mədəniyyətinin təbliği sahəsində gördüyü işlər respublikanın nüfuzlu media qurumlarının diqqətini cəlb etmiş, baş redaktor Baba Mirzəxanlı müntəzəm olaraq media qurumlarının müxtəlif səpkili tədbirlərində iştirak etmişdir. 2010-cu və 2015-ci illərdə o, respublika media işçiləri ilə birgə Türkiyənin Ankara və İstanbul şəhərlərində olmuşdur. 2016-cı ilin iyul ayından etibarən qəzet əhatə dairəsini genişləndirdiyindən “Region mediasi” adı ilə nəşr olunur.

2005-ci ildə Şəki şəhər Bələdiyyəsi tərəfindən təsis edilmiş “Şəki bələdiyyəsi” qəzeti Şəkinin iqtisadi həyatı ilə yanaşı, ədəbi-mədəni həyatını da səhifələrində əks etdirir. Qəzet nəşrə başladığı ildə Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən 1458-ci nömrə ilə qeydə alınmış, qəzetə redaktorluğu istedadlı jurnalist Murad Nəbibəyli həyata keçirir. Ayda bir dəfə, 1000 tirajla 24-32 səhifədən ibarət olan qəzet Vaqif Aslanın, Ramiz Orsərin, Tural Adışirinin, Zaur İlhamoğlunun, Həbibullah Manaflının poetik nümunələrini və müxtəlif mövzulu publisistik yazılarını səhifələrinə çıxarır. Bu sətirlərin müəllifi də Şəkinin ədəbi-mədəni həyatına dair yazılarını mütəmadi olaraq qəzetin səhifələrinə dərc etdirir.

3.3. Publisistika

Publisistikanın məzmun və mahiyyətini səciyyələndirən professor Vüqar Əhməd doğru olaraq yazır: *“Publisistika sosial ədəbiyyat olaraq ədəbiyyatın ən aktiv sahəsi olduğu kimi, xalqın, ictimaiyyətin, cəmiyyətin, əhalinin bilmək istədiyini ona çatdıran bir ədəbi sahədir”*[314, s.3].

1900-2015-ci illərdə Şəkiddə ədəbi-mədəni və ictimai-siyasi təbliğatın kökündə mətbuatla birbaşa bağlı olan publisistika da dururdu. Həmin dövrdə publisistika mətbuatda üstünlük qazanaraq ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni fikir aləmini təsiri altına almışdı. Şəki yazarları istər yerli qəzetlərin, istərsə də mərkəzi dövrü mətbuatın səhifələrində müxtəlif məzmunlu məqalələrlə çıxış edirdilər və cəmiyyətə təsirdə publisistika onların əlində tutarlı vasitəyə çevrilmişdi. Tədqiq olunan illərdə Şəkiddə publisistika ideya və mövzu baxımdan zəngin idi və Şəkinin, bütövlükdə

Azərbaycanın ictimai-siyasi, sosial-mənəvi və ədəbi məsələləri ilə bağlı problemləri əhatə edirdi.

Araşdırılan zaman kəsiyində Şəkinin ədəbi-mədəni həyatında publisistikanın təmsilçiləri Mustafa bəy Əlibəyov, Nurpaşa Hümətov, Teymur Xəlilov, Sabir Əfəndiyev, Nizami Nəbiyev, Məhyəddin Abbasov, Vaqif Aslan, Şahid Məmmədkərimov, Ələşrəf Şayan və başqaları idilər. “Şəki fəhləsi” və “İpəkçi” qəzetləri əsas publisistik mətbu orqanları kimi aparıcı rola malik idi. “Şəki fəhləsi” qəzetinin səhifələrində ictimai-siyasi və bədii publisistikanın maraqlı nümunələri, ictimai-siyasi məqalələr, felyetonlar, sual-cavablar, xəbərlər və resenziyalar dərc edilirdi. “İpəkçi” qəzeti də bu məsələdə “Şəki fəhləsi”ndən geri qalmırdı. Hər iki qəzetin səhifələrində publisistikanın əsası olan məqalələr üstünlük təşkil edirdi. Bu məqalələr ədəbi, mədəni, tarixi, əxlaqi, mənəvi, həmçinin ictimai-siyasi məsələlərə həsr edilirdi.

“Şəki fəhləsi” və “İpəkçi” qəzetinin publisistik mübarizəsinin başında qəzetin redaktorları və müxbirləri olmuş Məhyəddin Abbasov, Nizami Nəbiyev, Teymur Xəlilov, Akif Salamov, Salis Məmmədov, Nurpaşa Hümətov, Tofiq Qaffarov, Sabir Əfəndiyev, Ələşrəf Şayan və başqaları dururdu.

XX əsrin əvvəllərində Şəkinin ədəbi-mədəni həyatında əhəmiyyətli rol oynayan publisistlərdən biri Mustafa bəy Əlibəyov idi. Vəkil kimi şöhrət tapmış Mustafa bəy XX əsrin əvvəllərində publisist - yazıçı, dramaturq (Ədibin dramaturgiyası barəsində dissertasiyanın III fəslinin “Dramaturgiya” paragrafında söz açılmışdır.) kimi dətənənə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə “Yaşıl Qələm” yazıçılar birliyinin fəal üzvlərindən olmuşdur. Onun publisistikasında Azərbaycan daxilində, xüsusilə Bakı və Bakıtrafi ərazilərdə baş vermiş iqtisadi məsələlər əksini tapmışdır ki, “Abşeron neft cəzirəsi” məqaləsi bu məqsədlə yazılmışdır. Bu maraqlı publisistik nümunəni ilk dəfə 2000-ci ildə ədəbiyyatşünas Xeyrulla Məmmədov elm aləminə məlum etmişdir. Məqalə quruluşca iki hissədə oxuculara təqdim edilir. “Füsrəti fəvtə vermək qorxusu” adlanan birinci hissədə müəllif zəmanəsinin insanların savadsızlığından, elmsizliyindən qorxaraq ehtiyatlanır ki, “hər bir qumu qızıl ilə bərabər olan” Abşeron torpağı müasirlərinin qədirsizliyindən əcnəbilərin əlinə keçə bilər. Belə də olur. Elmdən və iqtisadiyyatdan xəbərsiz olan müsəlmanlar nəfslərinə

sahib ola bilməyib nadanlıqları səbəbli neft mədənlərini əcnəbilərə satırlar. Bu məsələdən təəssüf hissi keçirən müəllif yazır: “*Əcəba! Bizim bəylərimiz ki, həmin yerləri əcnəbilərə satdılar, aya, özləri bir dövlətə dara oldularmı? Xeyr! Ancaq həmin qədim cəhalətlərində qalıb aldıkları az məbləği də həvayi-nəfəsə uymaqla bir az müddətdə gah aparıb genə əcnəbilər məmləkətində və gahi burada eyşü-işrətə sərf edib və etməkdədirlər*” [50, s.109]. Yaranmış olan acınacaqlı vəziyyət maarifsevər Mustafa bəyin qəlbini ağrıdır. Doğma vətəninə əcnəbilərə qul olmaq təhlükəsi müəllifi qoxudur. Ən dəhşətlisi isə əcnəbinin təhqirlərinə tuş gələnlərin ayılmaq, öz haqqını başa düşmək istəməməsidir. Müəllif məqalənin birinci hissəsinin sonunda ata-baba torpaqlarını əcnəbilərə satıb, kartof və kələmi onlardan satın alan bəylərə və mülkədarlara nifrət edir, onları: “*Həriflərdə nə baş qalar, nə çalma*” [50,s.111] ifadəsi ilə lənətləyir. Məqalənin ikinci hissəsi “*Şərakəti-hidayəti islamıyyə yaratmaq niyyəti və buna göstərilən üç cəhd*” adlanır. Mustafa bəyi düşündürən əsas sual budur ki, necə olur ki, əcnəbilər və qeyri-qonşu millətlər qərrib yerdə yüzdən artıq şirkət yarada bilir, biz yox?. Məqalədən gətirəcəyimiz faktlar düşündürücüdür. Publisist sanki “*Yersiz gəldi, yerli qaç*” ata deyiminin məzmununu oxucusuna çatdırır: “*Təxminən 25 min İran müsəlmanları Bakı mədənlərində ancaq hantballıq və fəhləlik və iyirmi mindən ziyadə Kazan müsəlmanları ancaq faytonçuluq, telefonçuluq və dərbanlıq və otuz minə kimi ləzgi müsəlmanları qaravulçuluq, qaradovoyçuluq, bədən mühafizəçilik, qalayçılıq, zərgərlik və çəkməçiliklə məşğuldur*” [50, s.111]. Görəsən, əcnəbilərin elədikləri işləri bizimkilər bacarmazmı? Bu cahillik və nadanlıqla bağlıdır? Müəllifin qənaətinə görə, əlbəttə, yox! Sonra müəllif qeydlərində Hacı Zeynalabdin Tağıyevin, Şəmsi Əsədullayevin, Ağamusa Nağıyev və Murtuza Muxtarovun adlarını çəkib onların var-dövlət sahibi olaraq hamıya kömək etdiklərini oxucusuna xatırladır. Deməli, inkişafın qarşısını alan cahillik və nadanlıqdır. Müasirlərinə xidmət etmək məqsədilə Mustafa bəy şirkət yaratmaq fikrinə düşür. Lakin yerli üləmələrin nadanlıığı səbəbindən müəllif torpaq ala bilmir. Məqalədə yazılır: “*...Suraxanı yerində desyatını üç min rublə qərarı ilə on desyatın yaxşı neft yeri satın almaq mümkün olduğunu bəyan etdinsə də cavab verdilər ki, “ biz müsəlmanların arasında öylə şərakətlər ola bilməz. Və biz zəhmətlə qazandığımız*

pulları aparıb suraxanılılara verə bilmərik “- deyib dağıldılar” [50, s.118]. Göründüyü kimi, müəllifin birinci cəhdi baş tutmur. Ancaq müəllifə səkkiz ay sonra məlum olur ki, onun almaq istədiyi torpaqlar Feyqelman inisiallı bir xariciyə satılıb və o, milyonlara sahib olub. Sonra Mustafa bəy “şəkarəti-islamiyyə” məramnaməsini hazırlayıb Bakıdakı üləmalara təqdim edib razılıq alsa da, sonda həmin üləmalar bir bəhanə ilə aradan çıxıb işi yarımçıq qoyurlar. Müəllifin ikinci cəhdi də boşa çıxır, üçüncü cəhdinə üləmaların cavabı oxucuda ikrah hissi oyadır: “*...Biz üləma tayfası bir prixodun ruhanisi olub camaətin ianəsi ilə məişətimizi bir növ keçiririk. ...Əgər biz zəhmətlər çəkib bir yerdən yüz manat tərtib verib bu şirkətdə bani və ya üzv olarsaq, yəqinən camaət bizə ruhanilik nəzərilə baxmayıb tacir adlandıracaqlar. Bizim dolanacağımız camaət ilə olduğu üçün böylə işlərə qarışa bilmirik*”[50, s.119]. Məqalədə müəllif ürək ağrısı ilə müsəlman üləmalarının milli qeyrətsizliyinə qarşı erməni milli təəssübkeşliyini qoyaraq yazır: “*...Qonşumuz ermənilərin böyük keşişləri, katalikosları onlar üçün çox işlər bəyan elədi. Lakin həman katalikosun dalında canları ilə və malları ilə duran erməni milləti var idi*”- deyib dağıldılar” [50, s.119-120]. Müsəlman üləmalarının nadanlıqdan və cahillikdən doğan etirafları müəllifi ruhdan salmır. O, millətin nə vaxtsa ayılacağına ümid edərək əlli bənddən ibarət bir məramnamə hazırlayır və Bakıda “Şərakəti-hidayəti-islamiyyə” neft cəmiyyətini təşkil edir.

XX əsrin 20-30-cu illərində “Nuxa işçisi” və “İpəkçi” qəzetləri ətrafına publisistik düşüncə sahiblərini, 200-ə yaxın fəhlə-kəndli müxbirini toplayır. Bu mətbu orqanların publisistik yöndən araşdırılması fundamental bir araşdırma mövzusu olduğundan, biz dissertasiyanın həcm tələblərini nəzərə alıb əsas məqamları vurğulamaq fikrindəyik.

“Şəki fəhləsi” qəzetinin fəaliyyətə başladığı ilk illərdən nəşrini dayandırdığı 1991-ci ilədək ayrı-ayrı zaman kəsiyində qəzetə redaktorluq və müxbirlik etmiş Məhyəddin Abbasov, Rəsul Rəsullu, Lütfəli Həsənov, Teymur Xəlilov, Nizami Nəbiyev, Sabir Əfəndiyev, Salis Məmmədov, Akif Salamovun və digərlərinin publisistik yazıları Şəkinin ictimai-siyasi, iqtisadi-mədəni həyatını müxtəlif yönərdən əks etdirmişdir. Biz atıq dissertasiyanın mənbuat tarixi məsələləri ilə bağlı

qeydlərimizdə bu publisistlərin fəaliyyəti haqqında məlumat verdiyimizdən bu bölümdə qeydlərin geniş şəkildə verilməsinə ehtiyac duymuruq.

Tədqiq edilən 1900-2015-ci illər dönmündə Şəki ədəbi-mədəni mühitində ərsəyə gəlmiş publisistik yazıları mövzu etibarilə aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilərik:

1. Publisistikada ədəbiyyat və sənət məsələlərinin əksi;
2. Publisistikada incəsənətin, teatr, kino, musiqi və digər sahələrin əksi;
3. Publisistikada iqtisadi məsələlərin əksi;
4. Publisistikada ədəbi portretlərin təcəssümü;
5. Publisistikada maarif-təhsil məsələlərinin əksi.

Publisistikada qeyd olunan mövzuların geniş əksi ədəbi mühitin tanınmış qələm sahibləri olan Nurpaşa Hümmətovun, Ələşrəf Məmmədovun, Nizami Nəbiyevin, Teymur Xəlilovun, Vaqif Aslanın, Şahid Məmmədkərimovun, Ramiz Orsərin, Qurbanəli Camalovun və başqalarının yaradıcılığında özünü biruzə vermişdi. XX əsrin 60-90-cı illərindən respublika və yerli dövrü mətbuatında qədəmlərini möhkəmləndirən publisistika, sonrakı illərdə, xüsusilə XXI əsrin əvvəllərində sürətlə inkişaf etmişdir.

1960-1980-ci illərdə “Şəki fəhləsi” qəzetində və respublika səviyyəli dövrü nəşrlərdə məqalələr dərc etdirən tanınmış publisistlərdən biri Nurpaşa Hümmətov olmuşdur. Onun publisistik yaradıcılığında təhsil, maarif məsələləri, ədəbi portretlərin yaradılması, ədəbiyyat və sənət məsələləri mühüm yer tutur. İstedadlı pedaqoq kimi Nurpaşa Hümmətovu həmişə şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətini inkişaf etdirmək, klassik və müasir ədəbiyyatı onlara sevdirmək düşündürmüşdür. Bu sahədə müəllimlərə kömək məqsədilə müntəzəm olaraq elmi xarakterli mühazirələr oxumaqla yanaşı, o, müxtəlif mətbuat orqanlarında məqalələr də dərc etdirmişdir. Tədqiqatın gedişatı təsdiqləyir ki, 1963-cü ildən 1970-ci illərin sonunadək yerli və respublika dövrü mətbuatının səhifələrində pedaqoji və elmi xarakterli “N. Hümmətov” imzalı onlarca məqalə dərc edilmişdir. Məsələn, “Lenin bayrağı” qəzetinin 1963-cü il 19-22 may buraxılışlarında *“Şagirdlərdə rəhbərlik nitqinin inkişaf etdirilməsi təcrübəsindən”* [142, s 293-300], “Lenin bayrağı” qəzetinin 1964-cü il 6 mart buraxılışında *“Estetik tərbiyə mühüm məsələdir”* [142,s.303-306], “Nuxa fəhləsi”

qəzetinin 1960-cı il 13 may buraxılışında *“İnşa yazılarda şagird yaradıcılığının inkişaf yolları”* [142, s. 268-270] , 1966-cı il 18 may buraxılışında *“Validəyn də cavabdehdir”* [142, s. 290-292], 30 noyabr buraxılışında *“Şagirdlərdə düzgün dünyagörüşün yaranmasında bədii ədəbiyyatın rolu”* [142, s.261-263], 1967-ci il 1 sentyabr buraxılışında *“Nitq mədəniyyəti”* [142, s.279-281], 25 yanvar buraxılışında *“Vacib məsələ”* [142, s.281-281], “Şəki fəhləsi” qəzetinin 1969-cu il 9 avqust buraxılışında *“Şeir zəhmətlə yaranır”* [142, s.306-308], 1970-ci il 20 oktyabr buraxılışında *“Çalışmaların faydalı növü”* [142, s.283-285], 1971-ci il 28 avqust buraxılışında *“Müəllim, valideyn, şagird”* [142, s.288-290], “Azərbaycan müəllimi” qəzetinin 1966-cı il 21 iyul buraxılışında *“Yaradıcı inşaların tərbiyəedici rolu”* [142, s.261-263], 1968-ci il 11 sentyabr buraxılışında *“Nitq inkişafında yaradıcı tapşırıqların rolu”* [142, s.275-279], 1974-cü il 15 mart buraxılışında *“İnşa yazılar və plan”* [142, s.271-275] və s. kimi onlarca məqalələri dərc edilmişdir.

Bədii publisistikanın maraqlı nümunələrini yaradan Nurpaşa Hümmətov bu sahədə ədəbiyyatın vacib problemlərindən danışaraq ədəbiyyat və sənət korifeylərinin həyat və yaradıcılığını publisistik əksətdirmə ilə diqqətə çatdırmışdır. Onun “M.F.Axundzadə və qadın azadlığı məsələsi”, “Böyük demokrat və maarifpərvər sənətkar”, “Qırılmaz dostluq telləri” adlı məqalələrində M. F. Axundzadənin, “Xalq yazıçısı” məqaləsində isə Mehdi Hüseynin sənətkar kimi şəxsiyyətindən və yaradıcılıq yolundan söz açılır.

Publisist “Qırılmaz dostluq telləri” adlı məqaləsində şagirdlərini və oxucularını Axundzadəşünaslığın maraqlı tərəflərindən olan Tiflis ədəbi mühitində M.F.Axundzadənin Georgi Eristavi, Odoyevski, A.A. Bestujev-Marlinski ilə dostluq tellərindən yazır. Məqalədə M.F. Axundzadəni oxucularına multikultural dəyərlərə malik bir insan kimi tanıdan müəllif yazır: *“Qardaşlıq, dostluq, həmrəylik çeşməsindən su içərkən Axundov millətini, həmvətənlərini düşünürdü. Bu ünsiyyət sərhədlər aşmışdı. Hind alimi Sahiblə məktublaşır... əslən kumık olan Xasay xan Usmiyəvə rəğbəti böyük idi”* [142, s.327]. Nurpaşa Hümmətov “Böyük demokrat və maarifpərvər sənətkar” məqaləsində oxuculara dahi sənətkarın məzmunlu ömür yolunun əsas məqamlarını xatırladaraq Tiflisdə çalışdığı illərdə onun formalaşmasında rol oynamış

amilləri istedadlı publisist qələmi ilə diqqətə çatdırır. M.F. Axundzadənin ədəbi-tənqidi görüşlərinin təsir dairəsini göstərərək yazır: *“Əvəzsiz istedadı olan M.F. Axundov Yaxın Şərq ölkələrində mütərəqqi baxışlı mütəfəkkirlərin, yazıçıların, inqilabçı-demokratların böyük bir dəstəsini tərbiyə edib yetişdirmişdir”* [142, s. 325].

Dahi M.F. Axundzadənin şəxsiyyətinə və sənətinə olan məhəbbətdən yaranan “M.F. Axundzadə və qadın azadlığı məsələsi”ndə müəllif Axundzadəşünaslığın ən aktual mövzusu qələmə alır. Həmişə azad görmək istədiyi Şərq qadınının çadra əsarətində olması M.F. Axundzadəni həmişə düşündürmüş, əsərlərində bir-birindən maraqlı qadın surətləri yaratmışdır. O, məqalədə mükəmməl ədəbiyyat mütəxəssisi kimi, M.F. Axundzadənin qadın azadlığı problemlərinin yer aldığı komediyalarının qadın qəhrəmanlarına münasibət bildirərək daha çox “Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli şah” və “Mürəfiə vəkillərinin hekayəsi” komediyalarına üz tutur. Müəllif qeyd edir ki, *“M.F. Axundzadə Şölə xanım, Nisə xanım, Pərzad, Sona xanım, Tükəz surətləri ilə dərin düşünən, haqsızlığa qarşı mübariz, ağıllı və fərasətli, etiraz səsinə qaldıran Azərbaycan qadınlarının obrazını yaratmışdır”* [142, s. 320].

Nurpaşa Hümmətovun publisistikasında ədəbi portret yaratmaq mövzusu da yer tutur. O, “Xalq yazıçısı” məqaləsini görkəmli nasir Mehdi Hüseynin 60 illik yubileyi münasibətilə qələmə almışdır. Mehdi Hüseynlə Nurpaşa Hümmətov Şəkiddə “Səbuhi” ədəbi məclisində görüşmüş, əsərlərini yazıçıya təqdim etmişdir. Tədqiqatın gedişatı təsdiqləyir ki, Mehdi Hüseyn xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə ilə dəfələrlə Şəkiddə olarkən Şəki yazarları ilə görüşüb onların yaradıcılıq yoluna istiqamət vermişdir. Məqalədə müəllifin əksətdirmələri həyatidir. N. Hümmətovun rəhbərlik etdiyi Oxud kənd orta məktəbində Mehdi Hüseynin yubileyi ilə bağlı izdiham var. Məktəbdə yazıçının yaradıcılıq gecəsi keçirilir. Ədibin yubiley münasibətilə məktəb şagirdlərinə yazdığı təşəkkür məktubu məqalənin maraqlı bədii detallarındandır.

N.Hümmətov yaradıcı müəllim idi. O, ədəbiyyat mütəxəssisi kimi, yaradıcılığını ədəbi normalar və qaydalar üzrə çilalayır, “Səbuhi”nin gənc üzvlərinin yaradıcılıq yoluna lazımi tövsiyələr verirdi. Bu xüsusdan onun “Səbuhi” ədəbi məclisinin balakənli üzvü Surağat Qurbani haqqında yazdığı “Surağat Qurbani” məqaləsi maraqlı publisistik qeydlərindəndir. Surağat Qurbaninin yaradıcılıq yoluna

münasibət bildirən Nurpaşa Hümmətov yazır: “ *Surağat Balakən rayonunun Katex kənd məktəbində müəllimdir. Öz peşəsini sevdiyi kimi, istedadlı bir şair kimi də oxucular qarşısında tez-tez çıxış edir. Qurbaninin şeirlərində Vətən, eşq və məhəbbət, qəhrəman sovet adamlarının fədakar əməyi ilhamla tərənnüm edilir*” [142, s.316]. “*Şeirlər, arzular və duyğular*” [142, s.327-330] adlı məqaləsində də Nurpaşa Hümmətov ədəbiyyat və sənət məsələlərindən söz açaraq “Şəki fəhləsi” qəzetinin redaksiyasına şeirlər, hekayələr göndərən gənc ədəbi qüvvələrin yaradıcılığını ədəbi meyarlar üzrə dəyərləndirərək tövsiyələrini vermişdir. “*Gözəl arzu yollarında*” [142, s.333-336] məqaləsində müəllif gənc şairlərin əsərlərinə münasibət bildirərkən bədii əsərin insan hisslərini, arzularını poetik dildə əks etdirən bir vasitə olmasını təsdiqləmişdir. Ədibin “Bizim Nabat müəllim”, “Böyük təəssürat”, “Əmək və sevinc”, “Şirin arzu, gözəl iş”, “Əmək və dilək”, “Əsgərin ailəsində ad günü” oçerklərində də publisistik üslubun tələbləri gözlənilmiş, müəllif insanın və cəmiyyətin inkişafına təsir edən mövzuları daha çox qələmə almışdır.

Tədqiq olunan illərdə ədəbi publisistikanın maraqlı nümunələri Tofiq Qaffarovun da qələminə məxsus idi. Onun publisistikasında ədəbiyyat və sənət, məktəb və tərbiyə, ədəbi portret, teatr və mədəniyyət, tarixi mövzular yer almış, bu istiqamətdə on yeddi məqalə yazmışdır. Publisistik görüşlərinin maraqlı nümunələrindən olan “Kəmalüddövlə məktubları”nda qadın azadlığı məsələsi” adlı məqaləsində M.F.Axundzadənin qadın qəhrəmanlarını təhlil edərək XIX əsrdə dini fanatizmin bir taun kimi yayılmasına qarşı çıxmışdır. Dahi filosofun bəşəri ideallarının müdafiəsində dayanan Tofiq Qaffarov yazır: “*M.F.Axundzadə illər boyu haqqı tapdanan müsəlman qadınının mənəvi əzablarını bütün acılığı ilə duymuş, qadın hüququnun xeyirxah, mübariz müdafiəçisi kimi çıxış etmişdir*” [158,s. 258]. Zəngin biliyə malik ədəbiyyat mütəxəssisi olmuş Tofiq Qaffarovun ədəbi məzmunlu məqalələri ideya bitkinliyinə və zəngin məzmununa malikdir. Məqalənin məzmunu sübut edir ki, publisist faktları seçmək və ümumiləşdirmək qabiliyyətinə malikdir. Onun “İctimai satiramızın banisi” adlı məqaləsində XIX əsrin satirik fikir daşıyıcılarından olmuş Qasım bəy Zakirin satirik yaradıcılığından söhbət açılır. Şairin tənqid hədəflərini dəqiq müəyyənləşdirən müəllif yazır: “*Şairin əsərlərində*

“Xudadan üz döndərən üləmalar”, xalqın ağzını zəhrimartək acılayan hacılar, *“yetimlərin obasını qavsayan mənsəb sahibləri”* tünd boyalarla ifşa edilir. Bu satiralar o qədər ciddilik kəsb edir ki, oxucuda gülüşdən çox acı nifrət hissi oyadır” [158, s.255]. Təkcə milli ədəbiyyatın deyil, həm də rus ədəbiyyatı nümayəndələrinin yaradıcılıq yolunun təbliği məqsədilə publisistik qeydlər aparan müəllif *“Poeziyamızın bayraqdarı”* və *“Azərbaycan xalqının böyük dostu”* adlı məqalələrində sovet poeziyasının yaradıcı- larından olan Mayakovskinin sənət dünyasından və Maksim Qorkinin Bakı səfərindən söz açır. O, publisistik məqalələrində Nizaminin (*“Böyük vətənpərvər”*) [158,s.286-289], Vaqifin (*“Gözəllik aşıqi”*) [158, s. 292-294], M.F.Axundzadənin (*“ Şərqi ən böyük filosofu”*) [158, s. 266-268], Səməd Vurğunun (*“Xalq şairi və İslam dini”*) [158, s. 264-266] ədəbi portretini yaratmışdır. Tofiq Qaffarovun publisistikasında Şəkinin teatr həyatı da yer almışdır. *“Toy”*, *“Master və Marqarita”*, *“Mənəvi saflıq uğrunda”* adlı məqalələri bu silsilədənndir. Müəllif S.Rəhman adına Şəki Dövlət Dram Teatrının səhnəsində izlədiyi tamaşalara ədəbi münasibət bildirərək onların mədəni mühitin inkişafındakı rolunu dəyərləndirmişdir. Müəllifin sənət dostu, yerli dramaturq Məmməd Çələbiyevin *“Xatalı Qabil”* əsərinin səhnə təcəssümünə dair yazdığı məqalə publisistikanın bütün tələblərinə uyğundur. Müəllif tamaşanın uğurunu rejissor və aktyor birliyində görərək yazır: *“Tamaşanın bütün komponentləri, rəssam işi (S. Ərəbov), musiqi parçalarından istifadə olunması, yaxşı aktyor ansamblına uyğun köklənib və güclü rejissor quruluşunda əsl ideyanın açılmasına çox kömək göstərir”* [158, s. 276].

XX əsrin 90-cı illərində cəmiyyətdə gedən ictimai-siyasi proseslər, mənfur qonşularımız olan ermənilərin torpaq iddialarına münasibət, Qarabağın əzəli və əbədi Azərbaycan torpaqları, türk yurdu olması həyatın hər üzünü müşahidə etməyi bacaran T.Qaffarovun publisistikasının əsas mövzularındandır. Onun *“Qarabağın əzəbli tarixi”* məqaləsi bu mövzuda qələmə alınmışdır.

Şimal-qərb bölgəsində ədəbi prosesin gedişinə rəhbərlik edən Vaqif Aslan tədqiq edilən dövrün istedadlı publisistlərindəndir. Publisistik üslub onun yaradıcılığının mühüm bir hissəsini təşkil edir. XX əsrin 70-ci illərindən bu günədək Azərbaycan poeziyası və dramaturgiyasında özünəməxsus dəst-xətti ilə yazıb-

yaradan Vaqif Aslan publisistik əsərlərinin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə görə ədəbi mühitdə öndə gedir. O, publisistik yaradıcılığa XX əsrin 90-cı illərindən başlamış, yeni tarixi müstəqillik şəraitində bu janrın rəngarəng formalarından istifadə edərək fikirlərini xalqa çatdırmışdır.

XX əsrin 80-ci illərindən başlayan milli müstəqillik uğrunda mübarizə, dil, ədəbiyyat məsələlərinin inkişafının gündəmə gətirilməsi bir publisist kimi Vaqif Aslanın bu istiqamətdə yaradıcılığına müsbət təsir göstərmiş, publisistik düşüncələrini ədəbi ictimaiyyətə çatdırmaq məqsədilə mətbuatdan mübarizə və təbliğat vasitəsi kimi istifadə etmişdir. XXI əsrin ilk onilliyində publisistik fəaliyyətini gücləndirən şair Şəkidə və Bakıda nəşr olunan “Şəki”, “Şəki bələdiyyəsi”, “525-ci qəzet”, “Ədalət”, “Yeni Azərbaycan”, “Ulduz”, “Elitar press”, “Elimiz, Günümüz”, “Elm və həyat”, “Kaspi”, “Ədəbiyyat qəzeti”, “Qoşa ulduz” kimi qəzet və jurnallarda həyatın və ədəbiyyatın aktual problemlərindən bəhs edən məqalələr dərc etdirir. Şairin peşəkar publisistik yolu jurnalist Murad Nəbibəyovun 2005-ci ildən Şəkidə nəşr etdirdiyi, Şəki Bələdiyyəsinin orqanı olan “Şəki bələdiyyəsi” qəzeti ilə əməkdaşlıqdan sonra daha da genişlənir. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şəki filialında elmi-pedaqoji fəaliyyət göstərən Vaqif Aslan Azərbaycan, türk xalqlarının dil və ədəbiyyatının vacib mövzularını qəzetin səhifələrinə çıxarır. Qəzet ideya istiqamətinə görə iqtisadi məzmun daşımaya baxmayaraq, mütərəqqi maarifçilik mövqeyi, qabaqcıl elmi, mədəniyyəti təbliğ etməsi ilə Vaqif Aslanın kəsərli qələmə malik publisist kimi yetişməsində müsbət rol oynayır. O, müstəqillik şəraitinin imkanlarından istifadə edərək publisistik düşüncələrinin arealını genişləndirmək məqsədilə respublikanın yuxarıda diqqətə çatdırılan nüfuzlu dövrü nəşrləri ilə yaradıcılıq əlaqələri qurur, yazılarını həmin mətbu orqanların səhifələrinə çıxarır. Respublikanın məşhur ədəbi orqanı olan “Ədəbiyyat qəzeti” şairin publisistik fikirlərini təbliğ edən tribunaya çevrilir. Tədqiqatın gedişi təsdiqləyir ki, 1993-cü ildən başlayan publisistik yol yüksələn xətlə 2015-ci ilədək inkişaf etmiş, diqqətə çatdıracağımız dövrü nəşrlərdə adları çəkilmiş publisistik yazıların dərc edilməsi ilə nəticələnmişdir. Belə ki, şairin publisistik irsinin yarpaqlarından olan “*Şəkinin tarixi yer adları və onların söz açımı*” adlı məqaləsi 1994-cü ildə nəşr edilmiş

“Azərbaycan folkloru” adlı topluda [310, c.4, s.11-52], “*Mifik alma*” məqaləsi “Dədə Qorqud” jurnalının 2003-cü il 4-cü sayında, “Yeni Azərbaycan” qəzetinin 2001-ci il 3 yanvar sayında “*Ruhlar və teatr ruhu*” məqaləsi, 2003-cü il 29 iyun, 6 və 13 iyul saylarında [310, c.4. 207-215] “*Görəsən, nə baş verib?*” adlı publisistik məktubu, “*Teatr və zaman*” adlı məqaləsi “Ulduz” jurnalının 2005-ci il tarixli 8-ci nömrəsində [310, c.4. s.439-449], “*Yer kürəsi: İnsana baxış və insanın insanı görmə bucağı*” rəy-məqaləsi Türkiyədə nəşr olunan “Menzil qəzetesi”nin 2008-2009-cu illərdə müxtəlif saylarında [310, c.4, s.290-301], “*Şəki ədəbi mühiti (XVIII –XX əsrlər üzrə qısa tarixi-ədəbi ekskurs)*” adlı məqaləsi “Elitar press” qəzetinin 2007-ci il buraxılışlarında, Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun “Xəbərləri”nin 2008-ci ilin 3-cü, 2009-cu ilin 3- 4-cü saylarında, 2010-cu ildə “Elimiz, Günümüz” qəzetinin oktyabr, noyabr, yanvar, fevral, mart, aprel saylarında, “Elm və həyat” jurnalının 2012-ci ilin 4-cü nömrəsində [310, c.4, s.81-146] , “*Yunus İmrənin XI qəbri*” adlı məqaləsi 2011-ci ildə “Elimiz, Günümüz” qəzetinin mart, aprel, iyun, iyul və avqust saylarında, həmçinin Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun “Xəbərləri”nin 2-3-cü saylarında, “*Heydər Əliyev: mənəviyyat, mənəvi dəyərlər, mənəvi tərbiyə*” adlı məqaləsi Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun “Xəbərləri” nin 2012-ci il sayında, “*Nurlu adam*” adlı məqaləsi “Ədalət” qəzetinin, 15 may 2013-cü ilin 15 may tarixli sayında, *Qan məsələsi (Asif Rüstəmli– 60)*” adlı məqaləsi “Kaspi” qəzetinin 2014-cü il 13 mart tarixli sayında [301, s. 288-296], “*Ömrün fəlsəfəsi (İsmayıl Ömərrov-60)*” adlı məqaləsi “525-ci qəzet”in 2014-cü il 18 fevral tarixli sayında, “*Hələ də susan daşlar...*” (*Fikrət Qoca şeirlərinin bəzi məqamları haqqında*) adlı məqaləsi “Ədəbiyyat qəzeti”nin 2015-ci il 23 may tarixli sayında, “Sarıbaş və sarıbaşlılar” kitabı ətrafında publisistik düşüncələri “Qoşa ulduz” jurnalının 2014-cü ildə nəşr olunmuş 60, 61, 62, 64-cü saylarında, “Şəki bələdiyyəsi” qəzetinin 2014-cü ilin aprel-may buraxılışında dərc edilmişdir. Vaqif Aslanın publisistik irsi qeyd etdiklərimizlə bitmir. Tədqiqatın həcm tələbləri ilə bağlı biz şairin publisistikasının nəşr tempini 2015-ci ilədək izləməyə çalışdıq. 2015-ci ildən sonrakı müddətdə şairin publisistikasının aktual səciyyəli nümunələri oxuculara 2021-ci ildə nəşr edilən

“*Zaman və ədəbiyyat dlemması qarşısında*” [301] adlı ədəbi-nəzəri və elmi-publisistik məqalələr toplusunda təqdim olunmuşdur.

Təqdim etdiyimiz publisistik nümunələrin adlarından görməmək mümkün deyil ki, Vaqif Aslanın publisistikası müasir mövzu problematikasını ilə diqqəti cəlb edir. Şair istedadlı bədii fikir sahibi, ədəbiyyatşünas olduğundan ədəbiyyat və sənət, ədəbiyyatın inkişaf tarixi və qanunauyğunluqları şairi bir publisist kimi düşündürdüyündən bu mövzulara daha çox yer verdiyi diqqəti çəkir. Həmçinin Vaqif Aslan tariximizi mükəmməl bildiyindən onun publisistikasında tariximizin səhifələrinə etimoloji baxımdan da işıq salınır. 2009-cu ildə 4 cildə nəşr olunmuş “Seçilmiş əsərləri”nin 4-cü cildində şairin müxtəlif illərdə qələmə aldığı məqalələri yer almışdır. Qiymətli düşüncə inciləri toplanmış kitabda məzmun xüsusiyyətlərinə görə müxtəliflik kəsb edən məqalələr, ayrı-ayrı kitablara yazılmış “ön söz”lər və rəylər diqqətə çatdırılır. Bu cildə müəllifin yuxarıda dövrü nəşr səhifələrində yer almış bəzi məqalələri toplum halında oxucuya təqdim edilir.

Maraqlı məzmunu malik olan “*Mifik alma*” məqaləsini şair tələbəsi Xəyalə İsayeva ilə birgə qələmə almış, almanın mifik xüsusiyyətlərinin ədəbi mətnlər üzrə mükəmməl təhlilini vermişdir. “*Alma ədəbiyyat və ədəbi gənclik, həyat ağacının meyvəsi, həyat, elçilik, dirilik, sonluluq simvolu kimi demək olar ki, bütün xalq ədəbiyyatı nümunələrində özünü göstərir*” [310, c.4, s. 207], – fikrini irəli sürən müəlliflər nağıllarımızdan (“*Məlikməmməd*”, “*Ceyran*”), mifoloji mətnlərdən, əfsanə və rəvayətlərdən, bayatılardan, dastanlardan (“*Qurbani*”, “*Abbas və Gülgəz*”, “*Miskin Abdal və Sənubər*”), Qurbani və M. Şəhriyar yaradıcılığından gətirdikləri maraqlı nümunələrlə sübut edirlər ki, “*həyat ağacını təmsil etdiyinə görədir ki, alma Azərbaycan mifik təfəkküründə və Azərbaycan məişətində ən geniş yerlərdən birini tutur*” [310, c.4, s. 212].

Doğulduğu məkanın tarixi yer adlarının öyrənilməsinə böyük maraq və sevgi ilə yanaşan Vaqif Aslan “Şəkinin tarixi yer adları və onların sözaçımı” məqaləsində tarixi biliyinin dərinliyini ortaya qoyur. Məqalədə publisist oxucunu təəccübləndirəcək dərəcədə “Şəki”, “Kiş”, “Maflar”, “Törə bulağı”, “Dodu” toponim və etnotoponimlərini elmi mənbələrlə müqayisəli şəkildə o qədər dəqiq diqqətə çatdırır ki, oxucu

V.Aslanın etimoloji görüşlərinə heyran qalmaya bilmir. Yazımızın həcmi nəzərə alıb, yalnız bir etnotoponimin məzmununu diqqətə çatdırırıq: “...Artıq məlumdur ki, Şəki etimoloji mənşəyinə görə, sak//sakka tayfalarının adı ilə bağlıdır... “Şah” sözü sak tayfalarının digər tayfalarla müqayisədə mövqeyinin üstünlüyünə parlaq misaldır. “Sağ”, “sağlam” sözləri də sak tayfalarının güclü olduğuna işarədir. “Sakka” və ya “saqqa” sözü bu gün Şəki dialektində işlənməkdədir” [310, c.4. s.13]. Şair “Azərbaycan - Norveç mifik düşüncə tərzini – müqayisə və paralellər” adlı məqaləsində maraqlı etimoloji fikirlərlə oxucunu təəccübləndirir. Genişhəcmli yazını şair ayrı-ayrı başlıqlarda diqqətə çatdırmış, “Edda - türk” təfəkküründəki paralelləri elmi məntiqin gücü ilə şərh etmişdir. ““Edda”da adlar” bölümündə Vaqif Aslan “Edda”da verilən “son” sözünün maraqlı etimologiyasını dilimizdəki “son”sözü ilə müqayisə edərək, maraqlı fikirlər irəli sürmüşdür: “... “Son” sözü “İsveç”, “Norveç”, island dillərində “oğul”, “övlad” mənalarında işlənir. Biz isə övladsız adama “sonsuz” deyirik. Deməli, Azərbaycan dilindəki “son”sözünün bir mənası da “övlad”, “oğul” və ya “qız” deməkdir....Sən demə Nikson – Nik oğlu, Cekson – Cek oğlu, Anderson – Ander oğlu, Solvarson – Solvar oğlu imiş!” ” [310,c.4. s. 513].

Yazının “Edda təfəkkür tərzini və biz” adlı bölümündə də Vaqif Aslan Azərbaycan təfəkkürünə yoldaşlıq edən məqamları diqqətimizə çatdırır: “ Edda”da “tüpürülmüş badyanı qorumaq” sözü andı, əhdi-peymanı, müqavilə sənədini qorumaq idi və o badya artıq qanuni sənəd hesab olunurdu. Biz isə yeri gələndə heç fərqi varmıdan deyirik: “Tüpürdüm – qurtardı, getdi”, “Tüpürmüşəm, yalamaram”, “Kişi tüpürdüyünü yalamaz” və s. [310, c.4, s. 525].

Publisistikasında daha çox poetik istedadına söykənərək ədəbi mövzulara yer verən Vaqif Aslan ictimai - siyasi publisistikasının da maraqlı mövzularını qələmə almışdır. Onun “Böyüklük”, “Məmur və dövlət: davamlı qarşıdurma” məqalələri bu mövzuda yazılmışdır. “Böyüklük” məqaləsini Vaqif Aslan ulu öndər Heydər Əliyevin xatirəsinə həsr etmişdir. Əsəri müəllif dahi Heydər Əliyevin 2002-ci ildə Şəki səfərinin təəssüratları ilə qələmə almışdır. Məqalənin əvvəlinci səhifələrində “böyüklüyü” tarixdə rol oynamış böyük hökmdarların fəaliyyəti nümunəsində sərgiləyərək Heydər Əliyevin böyüklüyünün məntiqi nəticəsini aşağıdakı kimi

vermişdir: “*Şəxsiyyətin, məqamın və rütbənin böyüklüyü vəhdət təşkil etdikdə xalq və rəhbər böyüklüyü, birliyi əmələ gəlir. Elə buna görə də Heydər Əliyevin Şəkiyə səfəri təkcə Şəki Olimpiya Kompleksinin açılışı ilə bitmədi. Bu tarixi görüşdən təkcə Kiş kəndi deyil, bütöv Şəki qazandı*” [310, c.4, s. 223]

Müəllifin bu fəsilə bağlı gəldiyi əsas nəticə və müddəalar Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi elmi məcmuələrdə [28, s. 21-25; 31, s. 116-123; 32, s. 173-176; 41, s. 17-21; 43, s. 99-100], həmçinin xarici ölkələrin beynəlxalq xülasələndirmə və indeksləmə sistemində daxil olan dövrü elmi nəşrdə [351, s. 449-463 (Scopus, Web of Science)], xarici elmi nəşrlərdə [328, s. 66-74; 330, s. 140-153; 331, s. 110-117], yerli [21, s. 168-171] və xarici beynəlxalq elmi konfrans materiallarında [329, s. 557-567; 333, s. 4-9] dərc olunmuşdur. Fəsilə bağlı materiallar həmçinin müəllifin “Şəki ədəbi-mədəni mühiti: 1900-2000-ci illər. I Kitab” (Bakı: 2015, 488 s) [11] adlı monoqrafiyasında da yer almışdır.

IV FƏSİL

SƏNƏTKARLIQ MƏSƏLƏLƏRİ: BƏDİİ DİL, TİPİKLƏŞDİRMƏ, FƏRDİLƏŞDİRMƏ, ÜMUMİLƏŞ DİRMƏ

XX əsrdə və XXI əsrin əvvəllərində Şəki ədəbi mühitində qələmə alınan əsərlər mövzu və ideyaca müxtəlif olduğu kimi, sənətkarlıq keyfiyyətləri baxımdan da biri - birindən fərqlənir. Ədəbi mühitin təmsilçiləri Yaqub Mahir, Nurpaşa Hümətov, Surağat Qurbani, Ələşraf Şayan, Qurtuluş Süleymanlı, Vaqif Aslan, Ramiz Orsər, Mayis Səlim, Əhməd Zəyzidli, Həbillah Kamil, Elçin Abdullayev, Ruhangiz Rəhimli və digərlərinin poetik örnəklərində Azərbaycan dilinin ifadə zənginliklərindən, məcazlar sistemindən bol-bol istifadə edilmişdir. Bədii söz sənətkarının sənətkarlıq qüdrətindən danışan prof. M.Qasımlı yazır: *“Poeziyada sənətkarın ustad səviyyəsi barədə təsəvvürü onun əsərlərindəki obrazlılığı yaradır. Yüksək məharətlə işlənmiş obraz sistemi, şeirin lirik vüsətinin, emosional xarakterinin və bədii nüfuzetməsinin özülüdür”* [163, s. 121]. Görkəmli alimin söz sərraflarından axtardığı sənətkarlıq ölçüləri tədqiq olunan dövrdə Şəki yazarlarının yaradıcılığında istənilən qədər verilmişdir.

4.1. Bədii təsvir və ifadə vasitələrinin fikrin ifadə imkanlarında rolu

Ədəbiyyatçınas Xalid Əlimirzəyev bədii yaradıcılıqda məcazlardan əhəmiyyətini qeyd edərək yazır ki, *“Bədii yaradıcılıqda məcazlardan istifadə yazıçıdan, sənətkardan yüksək professionallıq, obrazlı təfəkkür, sənətkarlıq, suzlərin üzərində səbrlə, təmkinlə icləmək, onlara yeni məzmun, məna zəmlər vermək, poetik təsvir və ifadə vasitələrindən yüksək səviyyədə faydalanmaq bacarıq tələb edir”* [120, s. 214].

Şeirlərində təşbeh, istiarə, metonomiya, mübaligə, təzad kimi bədii söz vasitələrini seçmək, ifadə tərzini məzmunu uyğun qurmaq, forma və məzmunun vəhdəti Şəki yazarlarının şairlik istedadının qüvvətli olduğunu göstərməkdədir. Yaradıcı qələm sahibləri sözə qənaətlə yanaşmağı bacaran, ondan yerli-yerində istifadə edərək məna dolğunluğu yaratmağa cəhd edən və tamamilə müvəffəq olan

ustad şairlər kimi özlərini təsdiq etmişlər. Azərbaycanın böyük mütəfəkkir sənətkarı M.F.Axundzadə şeirdə forma və məzmun vəhdətindən bəhs edərkən bu məsələləri unudanları şair hesab etmir, bu münasibətlə yazırdı: “...Əhli - fürsədən ancaq Firdövsü və Nizami və Cami və Sədi və Mollayi-Rumi və Hafiz şairdirlər. Şeir dərəcəsiindən əfzəl, bunlardan masəva şailərinin hərgiz şeir maddəsi yoxdur, ancaq sənətkardırlar ki, əlfas hifz edib şürufi - nəzmə müvafiq haman əlfazi riştəyi-nəzmə düzülər və hərgiz nəzmlərində bir təsir yoxdur” [47, c.2, s.101]. Görkəmli ədəbiyyat nəzəriyyəçisinin forma və məzmunla bağlı tələblərini yaradıcılıqlarında əsas götürən Şəki yazarları şeirlərində sözləri bacarıqla seçmiş, az sözlə dərin mənə ifadə etmiş, məzmunla formanın vəhdətinə çalışmışlar. Şəki ədəbi mühitinin istedadlı qələm sahibi Yaqub Mahir “Var” rədifli qəzəlinde şeirin gözəlliyindən, şeiriyyətin tələblərindən, şeirdə mükəmməl forma və məzmun vəhdətindən bəhs etmişdir:

*Heç də əfsanə deyil, sadəcə bir şeiriyyətin,
Məzmunu, bu bir yana, forması var, qayəsi var.*

*Tikanı yoxsa gülün, bol-bol ətir verməz o gül,
Şeiriyyət də belədir, gülüşü, kinayəsi var [315, s.140-141].*

Şəki yazarlarının şeirlərində obrazlılığın əsas təyinedicisi olan təşbehlər müxtəlif növlərdə özünü göstərir. Şairlərin daha çoxsadə təşbehlərdən istifadə etdiyi diqqəti çəkir. Belə təşbehlər yaradılarkən, adətən, bənzətmə əlamətləri atılır, ancaq bənzəyənle bənzədilən qalır. Şəki yazarları əsərlərində məcazın bu növündən bol-bol istifadə etmişlər: Məsələn, Yaqub Mahirin yaradıcılığında:

**Surəti güldən gözəl, sevimli yarım var mənim,
Ləbi qönçə, dili bal, teli siyahım var mənim [315,s.79].**

Vaqif Aslan yaradıcılığında:

*Eşqimə, sevgimə bais olan qız,
Səni mənim təki öyən oldumu?*

Qaşına aypara, gözünə ulduz,

Saçına sünbülüm, deyən oldumu?[307, c.1, s. 204].

Ədəbi mühitin qocaman şairi Yaqub Mahirin əsərləri sırasında təşbehin təşbehitəfsil növünə də rast gəlmək mümkündür. Təşbehin bu növündə bənzəyənə bənzədilən arasında müəyyən bir sədd mövcud olur. Bənzəyən bənzədiləndən öz üstün keyfiyyətlərinə görə seçilir:

Yanağın xam baldı, dodağın qaymaq,

Bir busə almaqla olarmı doymaq?

Çay dəmlə, məni də bir çağır qonaq,

O qaymaq balından, yar, xoşum gəlir [315, s.131].

Surağat Qurbaninin “Katex çay” şeirində “kimi” qoşmasının köməyi ilə müfəssəl təşbeh yaradılaraq gözəl deyimtərzi, tərənnüm qüdrəti baxımından, həmçinin poetik obrazlılıq və ifadə gözəlliyi ilə mükəmməl sənətkarlıq nümunəsi təsiri bağışlayır:

Bəzən nərildəyər qızmış şir kimi,

Bəzən qəzəblənər aç bəbir kimi,

Bəzən atdır, yüyən gəmirir kimi,

Bəzən quzu sayaq mələr, Katex çay! [180, s. 54].

Nümunə gətirdiyimiz misralarda verilmiş Katex çayın “qızmış şirə”, “ac bəbirə”, “yüyən gəmirən ata” bənzətmələri (təşbehləri) “Katex çayın nəğmə qoşması”, “mələməsi” metaforaları şeirdə obrazlılığı, ifadəliliyi qüvvətləndirmək məqsədilə işlədilən və misraların əvvəlində işlənərək poetik sintaksisin göstəricisi olan “**bəzən**” təkriri (anafora) müəllifin sənətkarlıq qüdrətini sübut edən amildir.

Şəki yazarlarının şeirlərində epitet silsiləsi də çoxluq təşkil edir. Ədəbiyyatşünas Rəhim Əliyev epiteti daxili məzmununa görə səciyyələndirərək yazır: “*Epitet sözün geniş elmi mənasında ədəbi söz, dünyanı işarə edən, təsvir edən söz deməkdir. Epitetin ən mühüm ümumi əlaməti onun obraz yaradan söz olmasıdır. Bu mənada, digər sözə qoşulan epitet həmişə yeni obraz yaradır*” [119, s. 230]. Şəki yazarlarının qoşma, gəraylı və qəzəllərində çoxlu sayda bədii təyinlərdən - epitetlərdən istifadə edildiyini görürük. Onlar məcaz yaradarkən yeri gəldikdə təsvir və ya tərənnüm predmetinin təyini kimi maraqlı epitetlərdən də istifadə etmişlər. Bu cür məcaz

sistemi ədəbi mühitin istedadlı qələm sahibi Əhməd Zəyzidlinin şeirlərində çox işlənmişdir:

*Ay qaşu kamanım, ay **ala gözlüm**,
Nə qədər yaraşır xal yanağına.
Ay üzü günəşim, ay **sirin sözlüm**,
Həyamı rəng verib **al yanağına?** [112, s. 61].*
yaxud , **Yaqub Mahirin şeirində**,
***Şipşirin püstə dili, incə beli qalsın hələ.**
Sinənin bənzəri qışda ağappaq qaradı.
Ağ üzün, qara gözün, şux baxışın qalsın hələ,
Öylə bil, ey afət, yanaqları al lalasan [315, s.80].*

Gətirilmiş nümunələrdə verilmiş “**ala göz**”, “**şirin söz**” (bədi təyin), “**al yanaq**”, “**şirin dil**”, “**incə bel**”, “**ağ üz**”, “**qara göz**”, “**şux baxış**” ifadələri fikri qüvvətləndirməyə xidmət edən epitetlərdir.

Klassik poetikanın məcaz sistemində mühüm yer tutan **istiarə (metafora)** də Şəki yazarlarının əsərlərinin obraz aləmində geniş yer tutur. İstiarədə (metaforada) yalnız bənzədilən olur. Bənzədilən vasitəsilə əşya və ya hadisə adı çəkilmədən təsəvvürə gətirilir. Bu zaman istiarə kimi istifadə olunan obrazlar orijinal bədi tutum nümayiş etdirə bilər. “Səbuhi” ədəbi məclisinin sıralarında qələm çalmış sənətkarlar məcazın bu növündən sənətkarlıqla istifadə etmişlər. İstedadlı şair Nurpaşa Hümmətovun baharın gəlməsini müjdələyən “Bənövşəni” adlı şeirində məşhur Qurbani ruhu duyulsa da, şairin məramı başqadır:

***Yamaclar bəzənir, çöllər al geyir,**
Başına döndüyüm, dər bənövşədən.
Mən gələn baharın ətrini duyduam,
Könlümü oxşayan hər bənövşədən [142, s.13].*

Şairin “Bahar sevinci” şeiri həm məzmun gözəlliyi, həm də sənətkarlıq ölçüləri baxımından diqqətçəkicidir. Vətəninə məhəbbətlə tərənnüm edən şair bədi təsvirin və

ifadənin təsir gücündən istifadə edərək şeirin mətn-struktur ölçülərini möhkəmləndirməklə mükəmməl ədəbiyyatşünas olduğunu təsdiqləmişdir:

***Gülür çəmən, gülür bağça, gülür bağ,
Mərd igidlər oylağıdır bu torpaq.
Vətən bizim, bahar bizim, bar bizim,
Daha xoşbəxt günlərimiz var bizim***[142, s.95].

Yamacların bəzənməsi, çöllərin al geyməsi, çəmən, gülün, bağcanın gülməsi **metaforik baxımdan** oxucuda xoş əhvali-ruhiyyə yaratmaqla yanaşı, nümunə gətirilmiş ikinci nümunənin birinci misrasında verilmiş **“gülür”** anaforası və üçüncü misrada **“bizim”** epiforaları misraları struktur baxımdan əlvanlaşdırır.

El şairi Yaqub Mahirin metafora yaradıcılığı daha oynaq və şuxdur. Müxtəlif janrlarda yazdığı əsərlərdə şair məcazları o qədər dəqiq və münasib şəkildə işlətməmişdir ki, heç bir izahat olmadan oxucu şairin ifadə tərzini ilə tanış ola bilər:

***Baxıb gülür göz də qaşa,
Bu da dərdi başdan-başa,
Toxunanda daş da daşa,
Dedim bəs mən daş da güldü*** [315, s.71].

***Dolan zaman novalçalar, dolçalar,
Sevincindən yaşıl otlar əl çalar.
Ağ çəhrayı açıb ərik alçalar,
Qoca bağban “oldu kefin saz”, - dedi*** [315, s.127].

Gətirilmiş nümunələrdə ***gözün qaşa gülməsi, daşın da gülmək ehtizarı, otların sevincindən əl çalması***adi informativ sözlər olmayıb, poetik məzmun kəsb etmiş, şair nəzəri tələbə görə, insana xas olan xüsusiyyətləri cansızların üzərinə köçürməklə poetik obrazlılığı qüvvətləndirmişdir.

Şekidə müasir ədəbi prosesin söz azmanı olan **Vaqif Aslan** “Eylədi” qəzəlini büsbütün istiarələr üzərində quraraq, şeirin ahəngdarlığını təmin etmişdir:

***Gül məni bülbül bilib, gözümə göz eylədi.
Gözlərinə döndüyüm dözmədi tez eylədi.***

Görməmiş deyiləm mən, sevincək oldum həməən,

Nərgizə çəkdim sığal, qərənfil söz eylədi.

Laləyə sarı döndüm qızardı qıpqırmızı

Bağrımı bağı yanmış bir az da köz eylədi[307, c.1, s. 240].

Bu bədii nümunə büsbütün obrazlılıq üzərində qurulmuşdur.

Ruhangiz Rəhimlidə:

Buluddan örpəyi, qardan yorğanı,

Yarpaqdan, çiçəkdən çətirli dağlar.

Çığırdan kəməri, şəfəqdən donu,

Yarpızı, yovşanı atirli dağlar [241, s. 87].

Bitkin metaforik səciyyə daşıyan dağların buluddan örpəyinin, qardan yorğanının olması, çığırdan kəmər bağlayıb, şəfəqdən don geyməsi R.Rəhimlinin dilin məcaz sistemindən istifadə bacarığını ortaya qoyur.

Azərbaycan dilinin bədii ifadə vasitələrinin mükəmməl araşdırıcısı olan professor Türkan Əfəndiyeva bədii dildə sözün rolunu dəyərləndirərək yazır: “*Bədii dil obrazlı dildir. Bədii dildə söz fikir ifadə etməklə kifayətlənmir, obyektiv varlığın obrazlı təsvirinə də xidmət edir*”[104,s.5]. Şəki yazarlarının əsərlərində ayrı-ayrı əşyalara, quşlara, heyvanlara müraciət yolu ilə onlara metaforik don geyindirilmişdir. Dilçiliyə dair yazılmış əsərlərdə və ədəbi-nəzəri fikirdə metaforanın müxtəlif yollarla əmələ gəlməsi vurğulanır. Türkan Əfəndiyevaya görə, “*Metaforanın ən geniş yayılmış formaları əşya və hadisələr arasında mümkün olan bənzəyiş əlaqələri nəticəsində yaranmışdır*” [104,s.16] ki, bunların sırasında “*daxili əlamətlərinə görə oxşarlıq nəticəsində əmələ gələn metaforalar*”[104, s.16] mühüm yer tutur. Məsələn, *caqqal, kərtənkələ, əjdaha, ilan, öküz, at, donuz, xoruz, fərə* və s. heyvan və quş adları insan üzərinə köçürüldükdə həmin sözlər metaforaya çevrilir. Şəki yazarlarının əsərlərində bu cür metaforik məqamlar çoxdur. Yaqub Mahirin “Bərəkallah” şeirində şair mənfi tipin yaramaz əməlləri üzündən drujinaçılardan qaçmasını ceyranla müqayisə edir:

“Drujinaçılar” istədi tutsun, tez əkildi,

Qaçmaqda çatmaz ona ceyran, bərəkallah [315, s.114].

yaxud, mənfi qəhrəmanın *qarğa və öküzlə* müqayisəsi şairin “A nadan” satirasında daha istehzalı şəkildə metaforikləşdirilir:

*Yeyib-içib yatırsan, dünya sənə nə vecinə,
Borda qda öküz kimi zorbalanırsan, a nadan.
Qarğatək qarılıdayıb, bülbülə vermirsən macal,
Min cürə fırıl daqla sən dolanırsan, a nadan* [316, s.88].

“Səbuhi”nin aparıcı üzvlərindən olmuş həkim-yazıçı Lütfəli Həsənov da müasiri olduğu rüşvətxor idarə müdirlərini müxtəlif situasiyalarda çaqqal, ayı və dovşanla müqayisə edərək metafora yaratmışdır:

*Daqqası xurmaydır,
Həm çaqqal, həm ayıdır,
Dovşanların tayıdır,
Amma özün sanır şir* [12, s.162].

Yuxarıda nümunə gətirdiyimiz metaforalarda bənzətməlik, müqayisəlilik xüsusiyyətinin də olduğunu görürük. Tədqiqatımızla tanış olan mütəxəssis oxucular fikrimizdə yanlışlığın olduğunu iddia edə, gətirdiyimiz nümunələrdə təşbehlilik əlamətinin çox olduğu qənaətinə gələ bilərlər. Bu xüsusiyyəti nəzərə alan görkəmli bədii dil araşdırıcısı Musa Adilov yazmışdır: “Metaforalar təşbehə nisbətən daha qüvvətli təsir yaradır. Burada maksimum yığcamlıq tələb olunur” [10,s.213].Gətirdiyimiz nümunələrdə təsvirçilik, qiymətvericilik şairlərin əsas məqsədi olduğundan, nümunələrdə əks etdirilmiş metaforalar asanlıqla müqayisə təsiri bağışlayır.

Şəki yazarlarının əsərlərində bədii təsvir vasitələri zəngindir və tədqiqatın həcmi nəzərə alaraq, konkret şəkildə məlumat verməklə kifayətlənirik.

Şəki ədəbi mühitinin təmsilçilərinin lirikasında bədii ifadə vasitələrinin zənginliyi onların əsərlərinin poetik obrazlılığını təşkil edir. “Bədii ədəbiyyatda poetik obrazlılığı yaradan məhz poetik fiqurlar və məcazlar sistemidir” [77, s.40] ki, Şəki yazarlarının yaradıcılığı bu sistemi tam əhatə edir.

Ədəbi mühitin söz sərraflarının əsərlərinin poetik strukturunda təkrir sisteminin özünəməxsus rolu vardır. Poetik örnəklərin bu istiqamətdən təhlili göstərir ki, onların

şeyrlərinin bədii nitq parçasında söz və ya ifadə təkriri aparıcı yer tutur. Bu təkrir sistemlərinin müştərəkliyi onların bədiiliyinə yüksək emosional təsir aşlamışdır. Bədii dildə səs təkrirlərinin əhəmiyyətini xüsusi qeyd edən nəzəriyyəçi alim Mikayıl Rəfili yazır: “Səs təkrarlarının öz-özlüyündə müstəqil bədii əhəmiyyəti yoxdur. Bunlar yalnız bədii ifadəni qüvvətləndirmək üçün ədəbi əsərin mətninə daxil edildiyi zaman məna və əhəmiyyət qazana bilər” [240, s.178].

Şəki ədəbi mühitinin təmsilçiləri yüksək qabiliyyətə malik söz sənətləri olduğundan, şeyrlərində poetik fonetikanın qaydalarından assonanslıq yaratmaq üçün istifadə edərək alliterativliyi təmin etmişlər. Nümunələrə diqqət edək:

Yaqub Mahirdə:

Daş atma, ay başı boş, daş toxunar daşa dəyər,

O daşın qəlpələri göz çıxarar, başa dəyər [315, s.71].

Beytdə “a” və “ə” sait səslərinin misralarda ahəngdarlığın yaranmasında oynadığı rol göz önündədir.

Yaxud, şair “Yol gedirəm” gəraylısında “ü”, “a” və “ə” saitlərini misraların heca bölümündə bir-birinə izlətməklə şeyrdə ifadəliliyi qüvvətləndirərək, assonanslığı təmin etmişdir:

Yol gedirəm gecələri,

Gündüzümə qata-qata,

Gah gedirəm qaça-qaça,

Gah gedirəm yata-yata [315, s. 46].

Əslində, nümunə gətirdiyimiz bənd ifadəlilik yaratmaq baxımdan bir sıra özəlliklərə malikdir. Misraların əvvəlində verilmiş “g” səsi poetik oynaqlılıq vasitəsi kimi götürülə bilər və digər tərəfdən, istedadlı şairin şeyrin ikinci, üçüncü və dördüncü misralarının sonunda müxtəlif mənalı eyni sözlərin təkrarından istifadə etməsi onun sənətkarlıq qüdrətindən xəbər verir.

Yaqub Mahirin poetikasında *dissonanslıq* hadisəsi müşahidə edilənmisralar da çoxdur:

Öylə bəd ruzigarla qarşılaşdın vallahi ki,

Yarı çılpaq, yarı ac, yetişdin yetkin yaşa sən [315, s.35].

Söz və ifadə təkriri Şəki ədəbi mühitinin təmsilçilərinin əsərlərində ən mühüm üslubu gedişlərdəndir. Onlar söz və ifadənin təkrarını şeir boyunca müxtəlif yerlərdə işlətməklə bədii ifadəliliyi gücləndirmişlər. Şəki yazarlarının əsərlərindən söz və ifadə təkrir məqamlarına dair nümunələrə nəzər yetirək:

1. **Proses araya söz daxil olmadan baş verir.**

a) **misranın əvvəlində (anafora)**

Vaqif Aslanın yaradıcılığında:

Sən - mənim bəxtimin açılan gülü.

Sən - mənim ömrümün yaz səhərisən.

Sən - mənim şeirim mənəbbət dili,

Sən – mənim şeirim nəğmələrisən [307, c.1, s.77].

Elçin Abdullayevin yaradıcılığında:

Baxışlar toqquşdu, odlu, alovlu,

Baxışlar sevgilə, eşqlə dolu.

Baxışlar sevgiyə deniş yol açar,

Baxışlar sevgiyə parlaq nur saçar... [8, s. 22].

Surağat Qurbaninin yaradıcılığında:

Şairlər bəşərin görən gözüdür,

Şairlər ellərin nəğməkarları.

Şairlərin sözü elin sözüdür,

Şairlər tarixin yadigarları [180, s. 268].

Yaqub Mahirin yaradıcılığında:

Qoy bəzilər kasıbı adi insan sanmasın,

Qoy bəzilər zərrəcə əhvalıma yanmasın,

Qoy bəzilər dərdimi anlamasın, qanmasın,

Mənim də Allahım var, Allah istəsin mənə [315, s.9].

b) misranın sonunda (epifora)

Nurpaşa Hümmətovun yaradıcılığında:

Hər bağın gülündən üzsəm doymaram,

Sinəyə yüz çiçək düzsəm doymaram,

*Səninlə nə qədər gəzsəm doymaram,
Gəl dəstə bağlayaq tər bənövşədən*[142, s.13].

Surağat Qurbaninin yaradıcılığında:

Ocağımsan, közün **mənəm, deyilmi?**

Gülər olsan gözün **mənəm, deyilmi?**

Nəğmələnsən, sözün **mənəm, deyilmi?**

Gülüm, məni sənsiz sanma heç zaman![180, s. 99].

b) Proses misra boyunu başdan-başa bürüyür.

Yaqub Mahirdə:

Daş qəlbini, ay qız, muma döndərən,

İlahimdi, ilahimdi, ilahim.

İçimdəki od-alovu söndürən,

İlahimdi, ilahimdi, ilahim [316, s.148].

Surağat Qurbanidə:

Ömrün boyu keşiyimdə dayanan,

Təkcə sənsən, təkcə sənsən, təkcə sən.

Ürəyimə nur saçaraq hey yanan,

Təkcə sənsən, təkcə sənsən, təkcə sən [180, s.124].

Nümunə gətirdiyimiz bəndlərdə misra boyundakı təkrirlər misralarda bir oynaqlıq yaratmaqla bərabər şənətkarların sevinc və kədər duyğularını da bildirir.

Klassik poeziyadan qaynaqlanıb gələn “Dedim, dedi” formantından istifadə edərək ötürücü təkririn işlənməsinin məzmunca orijinal nümunəsinə Şəki yazarlarından Ələşrəf Şayan, Vaqif Aslan və digər sənətkarların yaradıcılığında rast gəlmək mümkündür. Bu formantlı şeirində Vaqif Aslan formantın daha kamil nümunəsini yaradaraq ifadəliliyi qüvvətləndirir:

Dedim: - *Danış, quzu kəsim dilinə.*

Dedi: - *Kəs, kəs...qurbanvermə anıdır.*

Dedim: - *Xına qoymusanmı əlinə?*

Dedi: - *Yox, yox...Vaqif Aslan qanıdır* [304, s. 52].

“Səbuhi”nin qocaman üzvlərindən olmuş Ələşrəf Şayan formantın yeni məzmun calarını oxucuya aşağıdakı kimi çatdırmışdır:

Dedim: - *Bir qocalıq, bir də ki ölüm,*

İnsanın ömründə bunlar nahaqdır.

Dedi: - *Xalqı sevən, xalqa bağlanan,*

Dünyada əbədi yaşayacaqdır [118, s.37].

Ədəbi mühitin təmsilçilərinin şeirlərində canlı danışmaq dilinin bir sıra xüsusiyyətləri də diqqəti cəlb edir. Şəki yazarları dilin leksik qatında qədimliyinə görə birincilər sırasında yer almış antonimlərdən fikrin dərinləşdirilməsi və zənginləşdirilməsi məqsədilə istifadə edirlər. Məsələn, Yaqub Mahirin poeziyasında bu qrup sözlərin işlənməsi diqqətçəkicidir:

Qoca dünya, səndə mən gör necə üzlər gördüm.

*Bir yanda əliəyrilər, bir yanda **düzlər** gördüm*[316, s.84].

Şair Əhməd Zəyzidli də şeirlərinin bədii ifadəliliyini qüvvətləndirmək məqsədilə antonimlərə müraciət etmişdir:

*Zəmanə **ayridir** qardaş,*

***Düzlükdən** əlamət yoxdur.*

Haqq deyən sözlərdə heç,

Zərrəcə kəramət yoxdur [112, s. 172].

Şair Vaqif Aslan antonimlərin nizamını maraqlı poetik örnəklərindən olan “Dəyiş-düyüş” şeirində aşağıdakı kimi ipə-sapa düzür:

***Sevinc** verirəm sənə,*

***Kədarini** ver mənə.*

***Gülüş** verirəm sənə,*

***Qəhərini** ver mənə* [304, s. 19].

Şəkinin dərin poetik fikir sahiblərindən olan Qurbanəli Camalov “Kasıblıq” adlı şeirində kasıbın məhdudiyətlər aləmini “gesə-gündüz” antoniminin gücü ilə işıqlandıraraq şeirin bədii təsir gücünü artırmışdır:

Uşaqlar yanında qaradır üzün,

Kasıbsan, heç yerdə keçməyir sözün,

Qaranlıq zülmətdir gecən – gündüzün,

Səni hər an qoyar, naçar kasıblıq[16, s. 377; 80, s. 55; 82,s. 49].

Şəki yazarlarının müxtəlif janrlı əsərlərindən çoxlu sayda bu cür nümunələr göstərmək olar. Həmçinin tədqiqatın gedişində sənətkarların əsərlərində misraların mənə yükünü artıqmaq üçün xalq danışıq dilində olduğu kimi eyni sözü qoşa işlətməklə ifadənin təsir gücünü artırmaq, təsvir obyektini daha canlı və qabarıq vermək üsulundan istifadəni də görmək mümkündür: Məsələn, ağlaya-ağlaya, bağlaya-bağlaya, dağlaya-dağlaya, çağlaya-çağlaya təkrar sözlərini bir bədii nümunədə verməklə Yaqub Mahir yüksək sənətkarlıq nümayiş etdirmişdir. Şairin sənətkarlığı bundadır ki, o, müqəyyəd qoşa sözlərlə yanaşı, şeirlərində təkrar sözlərin orijinallığını da təmin etmiş, həmçinin bir şeir daxilində bir neçə formada, yaxud bir misra daxilində iki müxtəlif təkrar sözdən məzmunu dolğunlaşdırmaq məqsədilə istifadə etmişdir. Məsələn:

Uddun yarı, sarı torpaq,

Qaldımağlaya-ağlaya,

Göz yaşımı çeşmə sayaq,

Qoydun çağlaya-çağlaya[315, s.173-174].

Bu cür söz qrupu “Səbuhi”nin balakənli üzvü Surağat Qurbaninin yaradıcılığında da ipə-sapa düzülüşdür. Şairin “Baxa-baxa” gəraylısından nümunə kimi verdiyimiz bənd fikrimizin təsdiqidir:

Niyə qəsdən bilə-bilə,

Saldın məni dildən-dilə?!

Könül verib gülə-gülə,

Könül aldın baxa-baxa?! [180, s.75].

XX əsrin sonlarında əldə edilmiş siyasi müstəqillik sayəsində müstəqil ədəbiyyatşünaslıq və dilçilik elmimizin yaranması dilimizin lüğət tərkibinə rus və Avropa mənşəli yeni sözlərin daxil olmasına şərait yaratmışdır. “Səbuhi”nin üzvləri də əsərlərinin bədii dilini rus və Avropa mənşəli sözlərin hesabına zənginləşdirmişlər. Tədqiqatın gedişində bu cür sözlərin daha çox Yaqub Mahirin yaradıcılıq nümunələrində işlənməsinin şahidi oluruq: “*Mehdinin gül balası, Zeynəbin solisti xanım*”[317,

s.45], “Çox da ki, sənin atan sevgidən **defisitdi**, xanım” [317,s.4], “*Amma ki, xanımına yumyumşaq **norka** düşüb*” [317, s. 45], “*Binəva Mahirə də, ay qadası, **yarmarka** düşüb*” [317,s.45], “*Dünən dilənən **biznesmen** olub, aman Allah*” [317, s.45], “***Mobil telefon** aldı dayı*” [317, s. 45], “***Mafiya** hər şeyi vallahi çıxardıb qəhətə*” [317, s.80], “*İmkanlılara axar bulaqdı o **esemes***” [317,s.90] və s. misralarda verilmiş “**solist**”, “**defisit**”, “**norka**”, “**yarmarka**”, “**biznesmen**”, “**mafiya**”, “**esemes**” sözləri rus və Avropa mənşəli sözlər kimi diqqəti cəlb edir.

Ərəb-fars mənşəli sözlər də ədəbi mühitin təmsilçilərinin qəzəllərində diqqətçəkicidir və bu cür sözlər XX əsrin əvvəllərində Şəki ədəbi mühitini təmsil etmiş İsmayıl bəy Nakamın, Hacıbaba Mehdizadənin, Salman Mümtazın, Abdulla bəy Əfəndizadənin və XX əsrin ikinci yarısı, XXI əsrin əvvəllərində yazıb-yaratmış Yaqub Mahirin yaradıcılıq nümunələrində üstünlük təşkil etmişdir. Bu da səbəbsiz deyildir. Dissertasiyanın müvafiq fəslində qeyd etdiyimiz kimi, Hacıbaba Mehdizadə XIX əsrin məşhur qəzəlxanı Seyid Əzim Şirvanidən dərs almış, Yaqub Mahir isə XX əsrin görkəmli qəzəlxanı Əlağa Vahidlə dostluq əlaqələri saxlamışdır.

Hacıbaba Mehdizadənin qəzəllərində əruz vəzninin tələblərinə uyğun olaraq “sərvi- qamət”, “laleyi-əhmər”, “mücri-dil”, “mahi-münəvvər”, “taci-sər” kimi ərəb-fars izafət birləşmələri məharətlə işlənmişdir:

Nə gözəl qaməti var, **sərvi- sənubər**di gələn,

Aləmə şölə saçan **mahi-münəvvər**di gələn.

Al qumaş əlbəsəni geydi **gümüş gərdəninə**,

Vuruban ətri-gülab **zülfü-müəttər**di gələn [131, s. 5].

Yaqub Mahirin qəzəl yaradıcılığında da ərəb-fars sözlərindən istifadənin çoxluğu diqqətçəkicidir. Bu bir tərəfdən Əlağa Vahid yaradıcılığına məhəbbətdən, digər tərəfdən isə şairin klassik ədəbiyyata bağlılığından irəli gəlir. Şair qəzəllərini “**cövrü-cəfa**”, “**gülgün qədəh**”, “**xiridar**” və s. ərəb-fars izafət birləşmələri ilə bəzəyə də, onları qəzəllərində Azərbaycan şeirinin tələblərinə uyğun işlətmişdir. Nümunələrə diqqət edək:

Görəsən, neyləmişəm, nə günahın sahibiyəm,

*Sövyə etdin bu qədər sən **cövrü-cəfaya** məni* [316, s.77].

yaxud,

*Çəkəndə min şur ilə başa o gülgün qədəhi,
Gələr bu təşnə ləbim dada, düşəndən-düşənə [316, s.77].*

yaxud,

*Mahirəm, qiymətlidir, eşq əhlinə arzularım,
Dil bilən, qədr qanan, xiridarım olsa mənim[316, s. 78].*

Şəkili sənətkarların poeziyasında **təzad da** dilin bədii ifadə vasitəsi kimi geniş yer almışdır. Şairlər bu yolda antonimləri təzad yaratmaq üçün vasitə seçmişlər.

Yaqub Mahirin “Axtarıram” şeiri fikrin təzadlılıq dərəcəsinə görə diqqət çəkir:

*Gah şirinsən, gah acı, gah da kəm,
Həyat səndə nə yaxşıdı, nə pisdi?
Biri gülür, yüzü çəkir dərdü-qəm,
Həm soyuqsan, həm mötədil, həm isti [316, s.161].*

yaxud,

*Bir yanda şadlıq var, beş yanda matəm,
Dörd-beşi kefdədir, yüzü çəkir qəm,
Eh, biri-birinə qarışb aləm,
Karınsa könlündən koxalıq keçir [315, s.11].*

Yaşadığı zəmanədə həyatın biri üçün şirin, digəri üçün qəmli olması, birinin gülüb, yüzlərlə insanın kədər dənizində boğulması şairin diqqətindən yayınmamış, təqdim etdiyimiz bədii nümunədə geniş bir məzmun təzadlı şəkildə oxucuya çatdırılmışdır.

Şəki yazarlarının yaradıcılığında bədii sualın da ifadə vasitəsi kimi çox işləndiyini görürük. Bədii sual və nidalar poetik fiqur kimi şeirdə yüksək intonasiya, pafos yaradır, fikri vüsətli verməyə xidmət edir. Poeziyada geniş yayılmış bu poetik fiqurları şəkili söz xiridarları da şeir texnikalarına tətbiq etməklə şeir nümunələri yaratmışlar:

*Beş günlük qonağıq biz bu dünyada,
A gözəl, həmdəmin olum-olmayım?*

Oxşayır cəmalın o parlaq Aya,

Baxıb, ilhamımı alım-almayım? [315, s.173].

Yaqub Mahirin həyəcanına, bədii suallarına daha çox onun satirik qəhrəmanları məruz qalmışlar. Şair özünün “Cürəbəcürələr”inə aid etdiyi mənfi tiplərini nidaların və sualların ifadəlilik gücü ilə islah etməyə çalışmışdır. Məsələn, şair tənbel tələbələrini tənqid edərkən onları “Dur, ay bala!” həyəcanına məruz qoymuşdur:

İmtahan yaxınlaşır, yatma oyan, dur, ay bala!

Əlini kitablara, dəftərlərə vur, ay bala! [316, s.118].

Bədii sual və nidalar poetik fiqur kimi Şəki yazarlarının yaradıcılığında geniş yer almışdır. Pedaqoq-şair Nurpaşa Hümətovun “*Yaşa, yaşa, əziz anam, al günəşli Azərbaycan!*”[142, s.28], “*Hər fəslində bağlarında bitir lalə, gül, ey Vətən!*”[142, s. 8], “*Bir ananın balasıyıq, nə vaxtdək hicr oduna yana-yana qalasıyıq?*” [142, s.24], Vaqif Aslanın “*Nə səbəbdən, görəsən, bir-birinə yaddır adamlar?*” [304, s.125], “*Gecədən qaçan kişi, bol yerə öz başına oyunlar açan, kişi!*” [304, s.130], Əhməd Zəyidlinin “*Güllərindən üzüb ölsəm, nə dərdim!*” [112, s.54], “*Şimşək kimi çaxammıram, neyləyim?!*” [112, s.65], Ələşrəf Şayanın “*Dərya ortasında üz niyə deyir?*” [118, s.110], Surağat Qurbaninin “*Amandır yandırma, yandırma məni!*” [180, s.81], “*Daşdırmı ürəyin, a çatma qaşlım?!*” [180, s.82], “*Hər kim ki nə edir, bir de görüm, bəs sənə nə?*” [16,s.261], Qurbanəli Camalovun “*Yarada bilərsiz birçə canlıni? Bəs niyə tökürsüz nahaq qanını?*” [79, s.40], Ənvər Mirzəoğlunun “*O açar, o seyf hanı? Dərə xəlvət keyf hanı?*” [16, s.188.], “*Qayıb yazma jurnal!*” [16, s.195], Məmmədiyyə Süleymanlının “*Bu can mənimdir balam, işləmirəm, əl çəkin! Mən deyirəm, vəssalam, işləmirəm, əl çəkin!*” [16, s.198], Araz Səmədin “*Daşlaşdı, daşdı daş, niyə susur bu millət? Məəttələm, a qardaş, niyə susur bu millət?*”[16, s.417;], Tural Adışirininin “*Milləti məhv eləyib, xeyli zamandır kredit, İnanıb banka, götürmə sən, amandır kredit!*”[16, s.420] misralarında həyati reallıqlara müxtəlif qütblərdən bədii münasibət bildirilmişdir.

Məzmun xüsusiyyətlərindən məlumdur ki, aforizmlər həyatı yığcam, mənalı,dəqiq ifadə edən bədii vasitələrdir. Şəkili yazarların şeir dili bu cür hikmətlərlə də zəngindir. Bədii ifadəliliyin bu vasitəsindən el şairi Yaqub Mahirin şeirlərində çox

istifadə edilmişdir. Bu cür vasitələr şairin daha çox didaktik-tərbiyəvi şeirlərində özünə yer almışdır. Məsələn, şair “Pis olmaz” rədifli qoşmasımbüsbütün aforizmlər üzərində qurmuşdur:

*Danış incə-incə, gül incə-incə,
Bacar bu həyatda qalma gülüncə,
Yıxılan bir kəsə baxıb gülüncə,
Gül təki saralıb,solsan, pis olmaz*[315, s.164].

Bəndin məzmununda şair müdriklik nümayiş edərək qeybət etməməyi, öz halına yanmağı, insanlarla ünsiyyətdə mədəni olmağı, yıxılan kəslərə gülməməyi, nadürüst, dilbilməz, nadan adama nəsihətin təsir etmədiyini bədii sözün köməyi ilə oxucularına təlqin edir. Şeirlərində yer alan “*İnsana bəla bil ki, gəlir nəfsi üzündən*” [316,s.85], “*Aqili aparar, saxlayar zayı*”[316,s.115], “*Namərd olar düz-çörəyi itirən*” [316, s.99], “*İstəsən gələsən aləmdə kara, özünə bab olan bir gözəl ara*” [316,s.58] kimi aforistik məzmun daşıyan misralar şairin müdrikliyindən və fikir dünyasının dərinliyindən xəbər verir. Şairin xalq müdrikliyindən istifadə dərəcəsiindən və aforizmlər aləmindən bu sətirlərin müəllifinin 2020-ci ildə nəşr edilən “Yaqub Mahirin poetik irsi” adlı monoqrafiyasında geniş şəkildə bəhs edilmişdir.

Şəki yazarlarının sənət nümunələrində Azərbaycanca, onun təbiətinə vurğunluq da mühüm yer tutur. Şairlərin Vətənin təbiətinin tərənnümünə həsr olunmuş şeirlərində də yüksək bədii ifadəlilik vardır. Poeziyamızda peyzaj yaratmaq, sözlə təbiətin şəklini çəkmək poetik ənənə və milliliyin göstəricisidir. Vətəninə vəsf etməyən, onun təbiətinin füsunkar gözəlliyindən heyranlıqla danışmayan şair milli ola bilməz. XX əsrdə və XXI əsrin əvvəllərində Şəkidə yazıb-yaradan şairlər də sələfləri kimi xüsusi peyzaj yaratmaq ustalığına qadir olmuşlar ki, bu da onların Vətən təbiətinə olan məhəbbətindən irəli gəlmişdir. Onların yaratdıqları peyzajlar bir tərəfdən doğma vətənimizin əsrarəngiz gözəlliklərini oxucuya təlqin edirsə, digər tərəfdən ictimai hadisələrin, təbiət hadisələrinin və surətlərin hərtərəfli mənimsənilməsinə münbit şərait yaradır. El şairi Yaqub Mahirin təbiətə vurğunluğunu, yaz fəslinin gözəlliyini, baharın realist şair fırçası ilə çəkilmiş tablosunu “Bahar gəldi” şeirində görə bilərik:

*Söyüd gömgöy ləçəklədi,
Alça, giləs çiçəklədi,
Bağ-bağcanı göyçəklədi,
Bahar gəldi, bahar gəldi*[315, s. 4-5].

Ədəbi mühitin təmsilçilərindən olmuş Surağat Qurbaninin “Təbiətin keşiyində”, “Bahar gəlir”, “Baharın nəğməsi”, “Bahar, xoş gəldin”, “Bizim dağların, dağların”, “Bizim meşə, bizim meşə” və s. şeirlərində qüvvətli peyzaj yaradılmışdır. Dağların əzəməti, oradakı floranın müalicəvi əhəmiyyəti, dərman bitkiləri ilə bolluğu, yazda dağ selinin əhəmiyyəti, dağ qartallarının qıy vurmaı S.Qurbaninin “Bizim dağların, dağların” adlı şeirində oxucunun gözləri qarşısında rəssam dəqiqliyi ilə canlandırılır:

*Gülləri dərmanlısız olmaz,
Bizim dağların, dağların.
Zirvəsi dumanlısız olmaz,
Bizim dağların, dağların* [180, s.162].

Şəki ədəbi mühitinin təmsilçiləri şeirdə qafiyəyə poetik ünsür kimi əhəmiyyət vermişlər. Bildiyimiz kimi, “*Şeirdə tələffüzçə, səs tərkibi etibarlı ilə bir-birinə yaxın olan sözlərə qafiyə deyilir*” [200, s.41]. Qafiyə mısradə fikri tamamlayıb yekunlaşdırdığı kimi, ona bir ahəng, bir məlahət də gətirir. Orta əsr estetikasının görkəmli nümayəndəsi Bualo şeirdə məzmun və qafiyənin əlaqəsindən danışarkən yazır: “*Fikir qafiyənin hökmdarı, qafiyə isə fikrin müti quludur. Lakin qafiyə adlanan bu qula etinasız yanaşılıb, azacıq sərbəstlik versəniz, qul öz vəzifəsi əleyhinə üsyan qaldırır, itaətdən çıxar, ağılı isə onu tapılıb ələ keçirməsi uzun çəkər*” [76, s.21].

Şəki yazarlarının poetik irsində işlənmiş qafiyələr orijinallığı ilə dəseçilir. Ədəbiyyatşünaslıqda “*müxtəlif sözlərin, müxtəlif birləşmə və tənəsübdən yaranan, oxucu üçün gözlənilməz və yeni olan qafiyələr söz sənətində hünər və şairanə, qüvvətli hesab edilir*” [201, s.130].

Ədəbi mühitin aparıcı nümayəndəsi olmuş Yaqub Mahirin əsərlərində qafiyə quruluşu müxtəlif olduğu qədər də zəngindir. Belə ki, onun poeziyasında kök, əzəl, zəngin qafiyələr bol-bol özünü göstərir:

İdrakın, sönməyən çirağın olsun,

*Çalış ki, sənətə marağın olsun,
Yaxşılıq əlində yarağın olsun,
Pisliyi çaxmaqçün başa tələsmə [316, s.36].*

Şair “Tələsmə” qoşmasından nümunə gətirdiyimiz misralarda “**çırağın**”, “**marağın**”, “**yarağın**” **zəngin qafiyələri** ilə fikrin dolğunluğunu təmin edərək şeirin ifadəlilik yükünü artırmışdır. Nümunədə gördüyümüz qafiyə sisteminin zənginliyi şairin sənətkarlığının mükəmməlliyini təsdiqləyir. Xalq poeziyasının, heca vəzninin tələblərini gözəl bilən şair, qoşmalarında cinas qafiyələrdən də məharətlə istifadə etmişdir. Omonim sözləri olduğu kimi, yaxud fonetik dəyişməyə uğratmaqla yaradılmış cinasın işləndiyi aşağıdakı bəndlər diqqəti cəlb edir:

*Qadan alım, sən məni az qına, yar.
Aşiqini oxşatma azğına, yar.
Bundan ötrü məni qanmaz qınayar,
Qoy qınasın, neynək, məndə dözüm var [316, s.35].*

Məlumdur ki, hər bir yazıçının bədii ifadə üsullarından biri də mübaliğədir. Təsvir obyektini daha qabarıq, qəsdən öz əslindən böyük vermək üçün bu üsuldan istifadə edilir. Mübaliğə vasitəsilə təsvir daha real və qüvvətli alınır.

Yaqub Mahir həm satiralarında, həm də xalq şeiri üslubunda yazdığı qoşma və gəraylılarında qüvvətli mübaliğələr işlədərək şeirin təsir gücünü daha da artırmışdır:

*Xəbərsizəm, torpağından, daşından,
Fikr etdikcə ağrı qopub başımdan,
Göl yaranıb gözlərimin yaşından,
Dözəmmirəm, dostlarımdan küsmüşəm [316, s.65].*

Şəki ədəbi mühitində yazıb-yaradan yazarların əsərlərində bədii ifadə vasitəsi kimi inversiyadan da istifadəyə çox rast gəlinir. Yaqub Mahirin, Vaqif Aslanın, Surağat Qurbaninin yaradıcılıq nümunələrində bu poetik vasitə daha diqqətçəkici verilmişdir.

Vaqif Aslan yaradıcılığında:

Qorxmursanmı təntiyib qalarsan yarı yolda?

Görmürsənmi Ay, Ulduz dayanıb qaravulda?

Bilmirsənmi gecənin gedişində nizam var?

Səhərin gəlişində ilahi intizam var [304, s.130].

Surağat Qurbani yaradıcılığında:

Kəsiləcək əyri yolun,

Tutulacaq sağın, solun,

Hırnan gələn hədsiz pulun,

Bil sənə də qalmayacaq [180, s.209].

Yaqub Mahir yaradıcılığında:

Bürünəndə təninin tülə,

Bənzəyirsən qızılgülə,

Dönüb şeydə bir bülbülə,

Bağçanıza qonan mənəm [316, s.59].

Ümumiyyətlə, şəkili yazarların poetik irsi məcaz və ifadə gözəllikləri ilə zəngindir. İnanırıq ki, bədii yaradıcılığında yüksək sənətkarlıq nümayiş etdirən bu söz ustalarının əsərlərinin dili üzərində geniş tədqiqat işləri aparılacaqdır.

4.2. Tipikləşdirmə, fərdiləşdirmə və ümumiləşdirmə: epik, lirik-epik və dramaturji düşüncədə əksi

Nəzəri fikirdə bədii yaradıcılıqda tipikliyin əsas amil olması, sənətkarın yaradıcılığının varlığını müəyyənləşdirməsi öz təsdiqini tapmışdır. Müəyyənləşdirilmişdir ki, heç bir sənətkar tipikləşdirmə aparmadan hadisələri dolğun əks etdirmək, bitkin obrazlar yaratmaq iqtidarına malik ola bilməz. O sənətkar mükəmməl tip yaratmaq iqtidarına malikdir ki, o, gərək dərin və kəskin müşahidə və ünsiyyət qabiliyyətinə malik ola, müşahidə etdiyi qəhrəmanın ən ümdə fərqi keyfiyyətlərini sezə və onları cəmləyə bilə. Yalnız belə halda sənətkar kamil tip yarada bilər. Ədəbiyyatşünas Mir Cəlal Paşayev tipikliyin məzmun calarlarını müəyyən edərək qeyd edir ki, “*Ədəbi tip, bir hadisənin, bir insanın yox, yüzlərlə fakt, hadisə və insanın xarakter xüsusiyyətlərinin alınmış ümumiləşdirilməsinin nəticəsidir*” [201, s.30-31]. Şəki ədəbi mühitinin söz sərraflarından olmuş Məmməd Çələbiyevin

hekayələrində surətin fərdilik və tipiklik səciyyəsi həm dialoqlarda meydana çıxır, həm də başqa personaj tərəfindən verilir. Yazıçı istər mənfi, istərsə də müsbət qəhrəmanlarını danışdırarkən dilimizin zənginliklərindən, dialekt və şivə xüsusiyyətlərindən də bacarıqla istifadə edir, surətləri öz xarakterlərinə uyğun sözlərlə danışdırır, bununla da surətlərin fərdiləşdirilməsinə və tipikləşdirilməsinə nail olur. Akademik Muxtar İmanov doğru olaraq yazır ki, *“Dolğun xarakterlər yaratmaq istəyən yazıçı, sujet xəttini qəhrəmanla daha çox bağlamağa, əsərin kompozisiyasını personajların daxili-mənəvi meylləri çərçivəsində qurmağa səy göstərir”* [148, s. 11]. Ədibin *“Qını-Qını Muxtar”* hekayəsinin qəhrəmanı Muxtar öz fərdi xüsusiyyətləri və özünəməxsus danışq tərzilə oxucunun diqqətini üzərində saxlayır. Muxtarın fərdiliyini ifadə edən, onu başqalarından fərqləndirən əsas nitq elementi onun danışığında hər kəlməbaşı işlətdiyi *“dədəmsən”* ifadəsidir. Müəllif Muxtarın yaltaq simasını oxucusuna daha qabarıq təqdim etmək üçün *“dədəmsən”* müraciətindən istifadə edir : *“ – Dədəmsən, ey! Səndən yoxdu. Nahaq yerə adını Ərkək Murad çağırırlar ki? – deyə çirtiq vura-vura getdi”* [85, s. 45]. Ədibin bütün satirik hekayələrində mənfi surətlər öz fərdi keyfiyyətlərini nitqlərində biruzə verərək özlərini ifşa edirlər. Yazıçının *“Söküntü Qulu”, “Qazmax”, “Bəlalı merinos”, “Xərbalanın andı”* hekayələrində surətlərin fərdiləşdirilməsi mövqeyi, satirik gülüşün istiqaməti təxminən *“Qını-Qını Muxtar”*da olduğu kimidir. *“Bəlalı merinos”* hekayəsinin baş qəhrəmanı Ələmdarın tufeyli həyatını, nəfskarlığını, yalançılığını, mənəvi kasıblığını nitqinin kasıblığında oxucusuna diktə edən müəllif yazır: *“ – Sizin başınız çıxmaz qulluq işindən. Elə bilirsiniz ki, kənddir! Nə işimə qalib ki, bir idarədə illərlə küllənirəm, axırda başım ağrıyır, – deyə əda ilə cavab verər, şəhərdə işləməsinə böyük şücaət sanıb öyünərdi”* [85,s.29]. Məmməd Çələbiyev əsas fərdiləşdirmə detallarından olan portret yaratmaq məharətini də Ələmdar obrazına ustalıqla tətbiq edərək onun sözlə rəsmini çəkir: *“...Ələmdar qırx, qırx beş yaşlarında ortaboy, sarıbənz gözləri olan bir kişidir. Beli donqa, uzun burnunun ucu da sol tərəfə bir qədər əyridir* [85,s.28].

Ədəbi mühitin lirik şeir meydanında özünəməxsusluq qazanmış Yaqub Mahirin süjetli lirik-epik düşüncəsində tipikləşdirmə və fərdiləşdirmə elementləri daha çox

diqqəti cəlb edir. Şairin tiplərinin sayı-hesabı yoxdur. Oxucu burada cəmiyyətin, mühitinin meyvəsi olan müxtəlif mənfi xarakterə malik tip tapa bilər. Acıdillilər, kələkbazlar, modabazlar, ədabazlar, boşboğazlar, ikiüzlülər, yaltaq idarə müdirləri, kolxoz sədrləri şairin şatiralarının misralarına səpələnmiş tiplərdir. “Kişidir” adlı satirasında Yaqub Mahir qonşusu Niyazın mənfiliklərini gələcək nəsillərə tanıtmayı planlaşdıraraq şeirin misralarında onun sözlə portretini çəkmişdir. Şair Niyazın əlamət və keyfiyyətlərini əsəbi halda sadalayır: Niyaz başı daz, boydan uca, ağıldan dayaz, çənədən saz adamdır:

*Bizim qonşu dazbaş Niyaz,
Bir az ədabaz kişidir.
Boydan uzun, ağılı dayaz,
Çənədən lap saz kişidir [15, s.216].*

Müəllif bənddən - bəndə keçid etdikcə Niyazın fərdi mənfi xüsusiyyətlərinin bolluğunu oxucuya çatdırır. Niyazın şəxsiyyətini səciyyələndirən ən “gözəl” keyfiyyətlərdən biri də onun hiyləgərliyi, dil şirinliyi, fırladaqlarını həyata keçirə, kələk gələ bilməsi, bir sözlə, çaya baş vurarsa, sudan quru çıxmağı bacarmasıdır. Elə bu dil şirinliyinin, yolagətirmə, kələkqurma bacarığındandır ki, bu “dili şirin” kişi üç yerdən maaş alır:

*Niyaz çaya vurarsa baş,
Olmaz üst – başı heç də yaş.
Üçcə yerdən alır maaş,
Yaman kələkbaz kişidir [15, s. 217].*

Gətirdiyimiz nümunədən görüldüyü kimi, yazıçı hər ötəri hadisəni yox, müəyyən zümrəni təmsil edən insanlar üçün ən xarakterik hadisəni tipikləşdirmə süzgəcindən keçirmişdir.

Sovet cəmiyyətinin tərbiyə çərçivəsinə sığmayan təzahürləri satira güzgüsündə əks etdirib islah etməyə çalışan, gah satirik, gah da islahedici gülüşə məruz qoyan şair insanı cəmiyyətin ən ali əşrəfi kimi yüksək etik görüşlərə, keyfiyyətlərə sahib görmək istəmişdir. Lakin bunun mümkünsüzlüyünü gündəlik həyatında rast gəldiyi, müşahidə etdiyi insanların davranış normalarında görən Y. Mahir cəmiyyətdə tutduğu

mövqedən asılı olmayaraq mənəm-mənəmlik edən, təkəbbürlü, lovğa insanları gür satıra işığında miskinləşdirərək tənqid etmişdir. Bu cəhətdən “Özümü öyənəm mən” şeiri diqqətəlayiqdir:

*Məclisdə durub özümü hər dəm öyənəm mən,
Tapmazsan inan sən elə bir kəs, bəyənəm mən*[316 ,s.133].

Bu cür xarakterə malik olan insanların psixologiyasına dərindən baş vuran sənətkar mənfi obrazın dili ilə təsdiqləyir ki, bu cür insanlar özlərini aşkarda mələk kimi aparsalar da, daxildən xain və xəbisdirilər, hər daim insanı ilan kimi çalmağa hazırdırlar. Arada gəzmək, ev yıxmaq, insanların ünvanına qara yaxıb, şər atmaq onların peşəkarlıqları sırasında birincilərdəndir.

*Gəzsəm də mələktək aşkarda, nə fayda,
Gizlində səni çalmağa ilan – çayanam mən .
Ev yıxmağı sandım, gözəl əyləncə özümçün,
Adamlara yaxıb qara, böhtan deyənəm mən* [316 , s. 134].

Bu tip insanların mənfi “incəlikləri” sırasında yaltaqlıq, özündən yüksək vəzifəliyə itaətkarlıq genoloji xüsusiyyətlərdəndir. Öz “şefi”nə vəzifəsi üçün baş əyərək qatlanmaq onun kişilik qürurundan üstün olan hərəkətdir:

*İdarədə dörd qatlanıram müdiri görəntək,
Vəzifəm üçün “şef”imə çox baş əyənəm mən* [316, s.134].

Şair öz qəhrəmanını gəlinsayağı da zahirən sözlə bəzəməyi unutmur. Siqaret damağında bekar gəzən, şikarnı geyinib, qadın kimi alt-üstədən bəzənərək gəzmək mənfi tipin etirafları sırasında diqqətçəkicidir:

*Bekar gəzirəm küçədə papiros damağında,
Alt- üst bəzənirəm ki, desinlər – geyənəm mən* [316, s.134].

Nəfsinin milçəyi kimi litotalaşdırılan bu qarınqulunun şəxsiyyəti də çürükdür. Əyyaşlıq edərək, mənliyini ayaqlar altına atır, görənlərin dilində “piyan”, “alkaş” kimi damğalanır:

Milçək tək qonnam, harada bol şirə görsəm,

Qarınquluyam, ta gəbərincə yeyənəm mən.

Tapmışam öz mənliyimi mey şüşəsində,

Vallahi, kişi, “alkaş” am, hər gün piyanam mən [316, s.134].

Cəmiyyətdə faydasız əməklə məşğul olan, boydan uca, ağıldan qısa insanlar da Yaqub Mahirin “Cürəbəcürələr” aləminin satirik qurbanlarıdır. Dədə - babasının məşğuliyyətinə sadıq olan xoruz döyüşdürənlər, quşbazlar, qumar oynayanlar, asan qazancı xalqı aldatmaq vasitəsi sanan, tərəzini qapazla işlədən satıcılar, yarımçıq sənət daşıyıcıları şairin “Olur” rədifli satirik qəzəlinə qəhrəman seçilərək tənqid atəşinə tutulmuşlar.

Həmçinin tipi adlandırma yolu ilə şair tanıdığı, haqqında eşitdiyi, boyu iki metr olan Qulun quşbazlığına görə kəs kin şəkildə qamçılıyır. Xoşbəxtliyi xeyirsiz, lazımsız işlərdə deyil, cəmiyyətə xeyirli, faydalı işlərdə axtarır:

İki metrə boyu vardır, bu bizim zay Qulunun,

Gecə - gündüz fikri göydə uçan quşda olur [316 , s.100].

Qulunun boyunun ölçüsünü verməklə şair sanki “Çinar kimi uzanıb, qramca ağıl yox” folklor deyimini müdrikəsinə oxucuya xatırladır.

XX əsrin 90-cı illərinin yaratmış olduğu yeni bazar münasibətləri, qaydasız alverin baş alıb getməsi, təhsildən yayınaraq yeni alver dünyasının vətəndaşlığına olan cəhd kiçik yaşlı məktəblilərin arasında da geniş yayılmışdı. Şairin “cürəbəcürələr” siyahısında yer alan valideynlər belə asan qazanc yolunun hamarlığını və nəzarətsizliyi görüb öz övladlarını yüngül qazanca istiqamətləndirirdilər. Əlbəttə, bu mənzərə şəkili satiriklərin tiplər qalereyasını zənginləşdirməyə bilməzdi. Şəki ədəbi mühitinin qocaman satiriki Yaqub Mahirin tənqid oxundan bu tiplərin qurtarması mümkünsüz idi. Şairin Sabirsayağı yazdığı “Uşaq” müxəmməsində əsas mənfi obyekt övladını asan qazanc əldə etməyə sövq edən anadır:

A kişi, bir şirvan ver, saqqız alıb satsın, uşaq,

Əlinə maya salıb, qoy, qazanca çatsın, uşaq.

Gözlərin kor deyil ki, a cənnətdiyin nəvəsi,

Görmürsən səvimizin çıxıb lap döş qəfəsi,

*Məktəbə getmək üçün tamam soyuyub həvəsi,
Bazarda var – gəl edib mal alıb, mal satsın, uşaq,
Əlinə maya salıb, qoy kamına çatsın, uşaq [315 , s.188].*

Nadan ananın mədsədi oğlunu alver dünyasına cəlb etməklə onu firavan həyatın sahibi, evli-eşikli, maşınlı görməkdir:

*İstəyir ki, oğlumuz atsın fəqirlik daşını,
Olsun işıqlı evi, qarajı, minik maşını,
Sən canın işlət kişi, sən də gəl o daz başını,
Cəhd eylə, əllərini hər yana uzatsın, uşaq,
Əlinə maya salıb, qoy kamına çatsın, uşaq [315, s.100].*

Əsərin möhür bəndində daha ikrahədici məqsədlər tənqid hədəfinə çevrilib. Yeni cəmiyyət “şirinliksiz” öz funksiyalarını yerinə yetirə bilmir. Şirinliksiz, rüşvətsiz iş əldə etmək müşkülə çevrilib. Nəticədə pərakəndə alver dünyasının möhtəkiri müftə qazanc üçün qeyri - etik keyfiyyətlərə - yalançılığa, aldatma oyununa düşər olur:

*Gör bu hal – qəziyyəni, Mahir əmi, salma səsə,
Körpəmiz çünki düşüb təzəcə eşqə, həvəsə,
Vallah, iş tapılmayıb şirinlik verməyə kəsə,
Siqaret, saqqız satıb aləmi aldatsın, uşaq,
Qoy ələ mayə salıb, bol qazanca çatsın, uşaq [315, s.188].*

Şairin qələmində “cürəbcürə” tiplərdən olan savadsız, ixtisasını bilməyən, rüşvət yolu ilə ali təhsilə cəlb olunub, rüşvət yolu ilə vəzifə əldə edən kolxoz sədrləri, aqronomlar, ferma müdirləri, veterinar həkimlər kəskin tənqiddə məruz qalmışlar. Yaqub Mahirin kolxoz təsərrüfatında olan əyintilərə satirik harayının sədası respublikanın ən məşhur satirik orqanı olan “Kırpi”nin də qulağına çatmış, şairin bir sıra felyetonları jurnalın səhifələrinə çıxarılmışdır ki, “Fermada” felyetonu ifşanın əhatə dairəsinə görə birincilər sırasında olmuşdur.

Yaqub Mahirin “savadsız kadrlar” silsiləsindən olan ən maraqlı satirik əsərlərindən biri “Olmuşam” satirasıdır. Satira Sabir texnikası üzrə qəzəl janrında yazılmışdır. Baş qəhrəmanın şeirin giriş misralarındakı özündən razılıq hissləri onun tərcümeyi-halının səviyyəsinə işarədir:

Bərəkallah, dedilər, bös - böyük oğlan olmuşam,

Dil bilən, him - çim qanan, cana dəyəm, can olmuşam [315 , s.18].

Sonrakı beytdə şair mənfi tipin təhsil yollarının “parlaqlığını”, hansı vasitələrlə diplom almasını oxucuya çatdırır:

Pul töküüb, maya qoyub, diplom alaraq ASXI - dən,

Fermada mal - qaraya yalançı loğman olmuşam [315 , s.18].

“Diplomlu” qəhrəmanın həyat yollarındakı maneurlərini, 90-cı illərin əvvəllərində keçid dövrünün yaratdığı pərakəndəlik zamanı kolxozların dağılması prosesindən istifadə edərək qoyun-quzuya, yaylaqlara sahibi dövrən olmasını, bəy nəslindən olan fəxarətini, özünün müasir “xanlığını”, kənd-şəhərdə puluna görə məşhuri - cahanlığını şair poetik sözün gücü ilə realistcəsinə əks etdirmişdir. Əlbəttə, mənfi qəhrəman şairin tanıdığı, bildiyi, bığı yağlı tiplərdəndir:

Dağılanda kolxozlar, qoyunlardan çırpışdırıb,

Yaylaqlardan yer alıb, sahibi dövrən olmuşam.

Söz ola bilməz mənim əslimə, nəcabətimə,

Dədəm - babam bəy idi, mən sə bu gün xan olmuşam.

Bu boyda kənd, şəhərdə, mən yüz adamdan biriyəm,

Pula heç pul demirəm, lap yaman kalan olmuşam [315 , s.18].

Misraların məzmunundan görüldüyü kimi, öz dili ilə ifşaya məruz qalan mənfi tipin həyatda mənəviyyatdan başqa hər şeyi var. Xəsislik, ikiüzlülük, yaltaqlıq kimi mənfi etik keyfiyyətlər onun varlığına hakim kəsilmişdir:

Xəsisəm, yoxsullara qıymamışam beşcə qəpik,

İndi namaz qılıram, guya müsəlman olmuşam [315, s.18].

XX əsr Şəki ədəbi mühitinin qüdrətli satiriklərindən olmuş Ənvər Mirzəoğlunun “Stolumdan atdılar” satirasında da tipiklik və fərdilik xüsusiyyətləri daha qüvvətlidir. Müəllim - satirik monoloji dillə mənfi qəhrəmanını dindirərək iç üzünü açır. Qəhrəmanın çıxışından məlum olur ki, o, dövrünün “sayılıb - seçilən kişilərindəndir”. Müəllif onun vəzifə kreslosunu ələ keçirmək uğrunda apardığı mübarizədə “bacarıq” və “çevikliyini” müşahidə edib onu şirə bərabər tutur. Ancaq nədənsə, hansı tərəfdənsə, bu şirə qəhrəmanın zəif yeri varmış ki, tufan qoparıb, onun məğlub edilməzliyini dəf edib vəzifə stolundan götürüb atmış, yerinə özündən güclüsünü əyləşdirmişlər:

*Maşallah, diri ydim,
Beş kişinin biri ydim,
Kabinetin şiriydim,
Xəpdən alıb yatdılar.
Stolumdan atdılar [16, s. 69].*

Özünün rüşvət xəzinəsinin vasitələri olan, iri gövdəsinə bağlayaraq zorla sevə-sevə gəzdirdiyi, saniyəbaşı yoxladığı ağır seyf açarlarının, möhür-şampın əlindən alınması, xəlvət keçirdiyi keyf, eyş-işrət məclislərindən ayrı salınması müdiri dəli olmaq dərəcəsinə çatdırır və keyflə yelə verilmiş günlərin həsrəti ilə yaşayır:

*O açar, o seyf hani?
Dərə xəlvət... keyf hani?
Axırıma çatdılar,
Stolumdan atdılar [204, s. 4].*

Kreslo hərisinin itirdiyi nemətlər çoxdur. Vəzifə stoluna gələnədək itirdiyi mənəviyyatdan, yaltaqlıq, rəzillik libasından başqa, o, badə dostlarını, vəzifə kreslosunun yaratdığı fors-ədalarını, dövlət əməkhaqqından əlavə boşluğunu doldurmaq üçün saxladığı ehtiyat postlarının hamısını itirmişdir. Satirik qəhrəmanın itirilmişlərin səbəbkarını “demaqq”larda axtarması onun öz gözlərindəki tiri görməyib, başqasının gözlərindən qıl axtarmasından başqa bir iş deyil.

Bu silsiləyə daxil olan “Bir arıq üç yaz uşağa” adlı satirasında Ənvər Mirzəoğlunun mənfi qütbdən tipikləşdirdiyi məktəb direktorudur. Müəllif “bir arıq üç yaz uşağa” tələb və yalvarışları ilə məktəbin kiçik padşahı olan direktoru tənqid etmişdir. Şeirin birinci bəndindən oxucu birbaşa hiss edir ki, “məktəbdə şagird var, var” ideyası ilə yaşayıb, keyfiyyəti əsas götürməyib, yalnız say tüstüsünü düz, faizini yüz çıxarmağa çalışan məktəb direktoru təhsildən yayınan uşaq üçün qiymət yazmağı müəllimə hökm edir. Bəndin “Etmə nahaq naz uşağa” misrasının məzmunu daha ikrah doğurucudur. Şagirdinə bilik verməyə, onun bilik qazanması üçün həyatını şam kimi əritməyə hazır olan müəllimi şagirdə baş əydirməyə təhrik misranın məzmununda diqqəti çəkir. Əgər qiymət yazılmasa, şagird məktəbi tərk edərsə, şagird sayı azalarsa, tapşırığa əməl etməyən müəllimin dərslər yükü də yüz cür bəhanələrlə azala bilər:

Astara üz çıxmaq üçün,

Tüstüsü düz çıxmaq üçün,

Faizi yüz çıxmaq üçün.

Etmə əbəs naz, uşağa.

Bir arıq üç, yaz uşağa! [16, 191].

Kütbeyin direktorun kor düşüncəsinə görə, şagird məktəbi yad edib ayda bir dəfə dərslərə gəlibsə, bu fasiləli get-gəllər ilə bərabər tutulmalı, uşağa bərklik edilmədən qanuni hal kimi arıq üç yazılmalıdır:

Yad eləyibsə məktəbi,

Demək vardır az - çox təbi,

Bir il gəlib - gedib səbi,

Bərklik elə az uşağa.

Bir arıq üç, yaz uşağa! [16, s. 191-192].

Satiranın növbəti bəndində təcrübəli satirik məktəb direktorunun uşağına qiymət yazdırmaq üçün ona yalvaran valideynlə sözdələşməsi, müəllimə müəllimlik peşəsinin güzəşt peşəsi olduğunu xatırladaraq məktəb yollarını ayaqaltı etmək

istəməyən, dərsdən yayınan şagirdə ürəyiyananlıq edərək bir arıq üç yazılmasını tələb etməsi təəssüfdoğurucu haldır:

Etmə cavabçün çək - çevir,
Müəllimlik güzəşt sevir.
Bilmirsə başına çevir,
Hörmət et az - maz uşağa.
Bir arıq üç yaz uşağa! [16, s. 192].

“İstedadlar” içərisindən seçilib məktəbə direktor təyin edilən “istedadlı” direktorun təbirincə, uşaq adını yaza bilirsə, bu da kifayətdir ki, ona qiymət yazılsın. Ə. Mirzəoğlu “universal müəllim” olan direktoru şeirin dördüncü misrasında məcazi danışdırıb onu təlim- tərbiyə stoluna məqbul bilmir:

Nəyləyirsən ta zadını,
Keyfiyyəti, ya dadını,
Yaza bilir öz adını,
Calama nol - faz uşağa.
Bir arıq üç, yaz uşağa! [16, s. 192].

Ənvər Mirzəoğlunun “Qayıb yazma jurnalı” satirası da bu silsilənin maraqlı nümunələrindəndir. Yenə də gözləri bərəlməmiş, müəllimin üstünə üz bozardan satirik hədəf məktəb direktorudur. İntizamsızlıq edərək çoxlu dərs buraxan şagirdlərə haqlı qayıbın yazılması haqsız direktoru özündən çıxarıb. Yenə də biçarə, günahsız ola-ola günahlının qınağına məruz qalan müəllimdir. Satiranın birinci bəndindən oxucu məktəbin direktorunun məktəbi idarə etməsinin hansı vəziyyətdə olduğunu onun nitqinin “məzmunluluğundan” anlayır. Çoxbilmiş direktora görə, insanın gərək elmindən qabaq hilmi olsun ki, öz işlərini özünə sərf edən qaydada nizamlaya bilsin. Ona görə də müəllim işlərinin tarazlığını mil-milə qurmamalı, elmsiz şagirdin elmsizliyinə göz yumub, hilmini dəyərləndirməyi bacarmalıdır:

Gözləmə çox mil - milə,
İş yeriməz elm ilə.

Adam gərək hilm ilə,

Otur, dura, ay bala,

Qayib yazma jurnalə![16, s. 193-194; 205, s. 4].

Məktəbdə kontingentin olması, koridorlarda şagird, müəllim dənizinin görünməsi məktəb direktorunun könül xoşluğunun mənbəyidir. Şagirdin və müəllimin çoxluğu onu rüşvət küpəsini böyütməyə, tamah dişini itilətməyə vadar edən səbəbdir. Plan dolmasa, şagird kontingenti azalsa, avans, maaş da yoxa çıxa bilər. Ona görə də şagirdə dərəcə gəldi, gəlmədi saxta “üç”lərdən yazmaq müəllimin “müqəddəs” vəzifələrindən olmalı, jurnal qayıblə dolmamalıdır:

Kontingent olmaq üçün,

Plan şişib dolmaq üçün,

Avans – maaş almaq üçün,

Üçləri düz dal – dala.

Qayib yazma jurnalə![16, s. 194; 205, s. 4].

Şagirdin savadsız yazısına əl gəzdirmək, lazım olmayanı hər daim əl altında olan pozanla silmək, müəllifin təbirincə desək, “rəndələmək, mala çəkmək” “məktəb işini gözəl bildiyi üçün” özünə oxşarın imtahanından keçib məktəb kreslosunda əyləşən “savadlı” direktorun əmr üzərində köklənmiş tapşırıqlarında mühüm yer tutur:

Gözləmə çox mizanı,

Hazır saxla pozanı,

Cızmaqara yazanı,

Rəndələ, həm çək mala,

Qayib yazma jurnalə! [16, s. 195; 205, s. 4].

Ədəbi mühitin istedadlı qələm sahibi olmuş Nurpaşa Hümmətovun satirik şeirlərində fərdiləşdirmə və tipikləşdirmə detalları daha qüvvətlidir. Kənddə ömür sürməsi ilə əlaqədar onun kolxoz sistemində görüb duyduğu əyintilərin tənqidində “Sən məni tut, mən səni” satirası mühüm yer tutur. Müəllif fikirlərini kolxoz hesabdarının monoloqu üzərində quraraq kolxozu talamaqda, kolxozçuların halal

əməkhaqqını mənimsəməkdə mühasib-sədr birliyini satira atəşinə tutmuşdur. Hesabdarın etirafları müəllif müşahidələrinin realist parlaqlığının təcəssümüdür. Özünü kolxozun haqq-hesabının oğlu kimi öyən mənfi tip, hər hərəkətində sədrə bağlı olduğunu oxucuya çatdıraraq özünü biabır edir. Özünü hesab meydanında güclü hesab etsə də, ehtiyatı əldən verməyən bu soyğunçu gözüaçıq, haqqını tələb etməyi bacaran kolxozçulardan gileylidir. Buna görə də ağasına – sədrə də məsləhət bilir ki, bir-birinə qarşılıqlı hörmət şəraitində hərəkət edərək yaranan təhlükədə bir-birinə arxa, dayaq olmalıdırlar:

Hesabdaram, haqq – hesabın oğluyam,

Hər nə desən, sən sədrə bağliyam.

Qananlardan bir az qəlbi dağliyam

Seçməliyik idarəyə gələni,

Büdrəyəndə sən məni tut, mən səni [142, s. 187].

Ağasının etibarlı, sədaqətli qulu olan hesabdar, zərifliyini, tez qırılacağını hiss etdiyi üçün hər addımbaşı sədrə yaltaqlanır, onun möhür vuran əlinə, kolxoz hesabat iclaslarında həyasızcasına gur-gur guruldamasına, heç kəsə danışmağa imkan verməməsinə, yalanlardan doğrayıb-tökməsinə, haqlının üstünə çıxmırmasına, ömrünün hər ötən gününə, gecəsinə, gündüzünə qurban olduğunu mütiliklə bildirib, onu əlbir fəaliyyətə səsləyir:

Qurban olum möhür vuran əlinə,

Yığıncaqda od tökülən dilinə,

Sən dayaqsan ömrümün hər ilinə,

Biz ötürdük hər gündüzü, gecəni,

Bu qaydada sən məni tut, mən səni [142, s. 187].

Satirada bənddən-bəndə kolxoz quruluşundakı əyintilər bir-bir sərgilənir. Anbardar fərdi monoloji dilində sanki bu quruluşun eyiblərlə dolu hesabatını oxucularına verir. Onun üfunətli çıxışından məlum olur ki, kolxozun maliyyə ağası əməkhaqqının kəsilməsində kolxoz sədri ilə əlbir olmuş, namuslu kolxozçular hiylə toruna salınanda hiylə torunun ilmələrini onunla birlikdə vurmuş, şikayət yoluna

düşünləri onunla birlikdə susdurmuşdur. Hesabdarın əməllər dəftərində çatışmazlıqlar o qədərdir ki, dörd misra azlıq etdiyindən hamısını söyləməyə səbri çatmır : “Mat qalasan sadalasan ötəni” deməklə kifayətlənir:

*Bir süfrədə oturmuşuq, durmuşuq,
Bir fikirlə neçə kələk qurmuşuq,
Çoxlarını şikayətdə yormuşuq.
Mat qalarsan sadalasan ötəni,
Arzum budur, sən məni tut, mən səni [142, s. 187-188].*

Rüşvətə şirinlik adının verilməsi ədəbiyyatda köhnə zurnanın sədasıdır. Sədrlə birləşərək şirinliyə qərq olmasının elin ağzına düşüb, aldıqları, lakin ört-basdır edilərək qabardılmamış töhmətlərin üzə çıxarılsa onların ziyanına olacağından qorxan hesabdar, dar ayaqda bir-birinə arxa olmalarını kolxoz sədrinə tövsiyə edir:

*“ Şirinliyə ” ad veriblər rüşvəti,
Ürək sıxır adamların qeybəti.
Gəl gizlədək aldığımız töhməti,
Görsələr də evimizə girəni,
Bəd ayaqda sən məni tut, mən səni [142, s. 188].*

Nurpaşa Hümmətovun tipikləşdirmə səciyyəli maraqlı süjetli-lirik satirik şeirlərindən biri “Təftiş” adlanır. Məlumdur ki, kolxozların mövcud olduğu dövrdə təsərrüfat fəaliyyətini nizamlayan, işin ahənginə nəzarət edən Təftiş Komissiyası mövcud olmuşdur. Müəllifin gözlərinin qarşısında mövcud olan bu qurum və onun fəaliyyətində olan nöqsanlar müəllifi catirik tərizə əl atmağa məcbur etmişdir. Kolxoz sədrinin öz mənafeyi naminə atdığı hər bir addım istedadlı maarifçinin diqqətindən yayınmamış, onu özünün alovlu satira tonqalında yandırmağı qərara almışdır. Satira mənzumə təsiri bağışlayır. Kolxoz İdarə Heyətinin qərarı ilə kolxoza yeni təftiş seçilmişdir. Sədrin lax hesab etdiyi bu kişi lax çıxmamış, düzgün baxışı ilə sədrin sağ dişini laxlatmış, nöqsanların ört-basdır edilməsi arzularını gözündə qoymuşdur. Belə

ki, yeni vəzifə qazanmış kişi vəzifədə qol açıb hər yanı gəzsə də, fermanı, anbarları yoxlasa da, işləri baş-ayaq görərək işin əyrisini-düzünü seçə bilməmişdir.

Çox götür – qoy etdilər, dəyişildi köhnə iş.

Kolxoz üçün seçildi, indi yeni bir təftiş.

Vəzifədə qol açıb, kişi gəzdi hər yanı.

Yoxlamaq da istədi anbarları, fermanı.

Ancaq seçə bildi o, nə əyrini, nə düzü,

Gördü qayda - qanundan söz açmağa yox üz [142, s.200-201].

Vəziyyəti bu cür görən təftiş sədrin yanına yollanıb mövcud vəziyyəti, kolxozda ürəkaçan bir işin olmadığını, onun bu sahədən baş çıxarmayıb, yerinə başqa bir təftişin seçilməsi zərurətini söylədikdə sədrdən aldığı cavabgülməli olmuşdur. Təftişçinin sadəlöhlüyünə şaqqanaq çəkib gülən sədrin kolxozun işindən özünün baş çıxara bilməməsi, onu bu işləri ört-basdır etmək üçün onu təftiş seçdirməsi cavabı kolxozçuların acı tale yaşamasını, onların əmək günlərinin qaranlıq görüntülərini gələcək nəsillərə göstərilməsi faktı kimi müəllif qayəsidir:

Bir gün sədrin yanına gəldi halı pərişan,

Dedi:- Bu vəzifəni qanmağıma yox güman.

Tapın başqa bir adam, o, əsil təftiş olsun,

Bu sahədə kolxozda ürək açan iş olsun.

Danışığı eşidən sədr güldü ürəkdən,

Dedi:- Yaxşı seçirəm zərəri mən, xeyri mən.

Açıb tökə bilsəydim burda olub bitəni,

Onda təftiş eləmək istərdimmi mən səni? [142, s. 201].

Nurpaşa Hümmətovun tiplər qalereyası müxtəlif qrup cəmiyyət dağıdıcıları ilə doludur. Buradan oxucu istənilən zümrənin nümayəndəsini tapa bilər. Bunların sırasında olanlar daxili cizgiləri baxımdan da bir-birindən fərqlənirlər. İstedadlı satirik cəmiyyətə Sabiranə baxışın layiqli təmsilçisi kimi onları yerli-yerində təsnifləşdirə bilmişdir. “Yoxlayanı yoxlasalar” satirasında müəllif həddindən artıq

fırıldaqçı, mənfur niyyətini həyata keçirmək üçün ağlagəlməz manevrlər edib, sonra asanlıqla ovunu parçalayan bir təftişçi surəti yaratmışdır. Yəqin ki, bu hazırlıqlı kişi müəllifin tanıdığı cəmiyyət yırtıcılarından olmuş, onun satirik kamerasından yayına bilməmişdir. Məchul mağazaya gələn təftişçi mağaza müdirinə yön almamışdan əvvəl müəllimlərinin yolu ilə gedərək malı hansı qiymətə alması ilə bağlı alıcı ilə sorğu-sual aparır. Bundan sonra təftişçi alıcı quşək nəfisdə özünə tay olan mağaza müdirinin canına bit-birə kimi daraşır. Müştərinin cavabları ilə üst-üstə düşməyən malın faktura qiymətinin üzləşdirilməsindən sonra təftişçinin çiçəyini çırtıdan, mağaza müdirinin keyfinə soğan doğrayan uyğunsuzluq aktı tərtib edilərək imzalanır. Artıq rüşvətə gedən yol hamar vəziyyətdədir. Diqqət edək:

Bu nəzarətçinin ciddidir halı,

Çıxan alıcını yordu sualı:

-Nədir aldıqların?

-malın qiyməti?

Yazdı cavabları, artdı cürəti.

Söz – sözə calandı, akt imzalandı [142, s. 193].

Süjet mağaza müdirinin ziyanına, təftişçinin niyyətlərinin gerçəkləşməsinə doğru inkişaf edir. Vəziyyətin ağır olduğunu görən mağaza müdiri him-cimi işə salaraq təftişçiyə bildirir ki, özünün otağında ona deyiləsi sözü var. Təftişçinin gözləri sevinclə parlayır. Tələyə düşmüş ovunun çırıntıları, tələdən çıxmaq cəhdləri ona ləzzət verir. Əlbəttə, nə qədər ki, rüşvət var, ölümdən başqa nəyə desən çarə etmək mümkündür. Gizli razılıq əldə edilib, rüşvət məbləği təyin edildikdən sonra təftişçinin əliylə bağlanmış akt, müdirin əliylə cırılır:

Mağaza müdiri sakit dayandı.

Təftişə göz vurdu sözü var deyə,

Onu da apardı tez içəriyə.

Gizli razılığa gəlib bir anda,

Müdir özü oldu aktı cıran da [142, s.193].

Müəllif zamanı üçün aktual yoxlama əməliyyatı olan “akt yazıb cırma” əməliyyatını bu əhvalatla bitirməyib qəhrəmanı olan müfəttişin başqa mağazalarda, başqa ovları da ovladığına güzgü tutur.

Şəkili dramaturqların qələmində dil fərdiləşdirmə və tipikləşdirmə vasitəsi kimi əsas rol oynayır. Tipikləşdirmə yazıçı qüdrətini sərgiləyir. Bu sərgiləmədə ümumiləşmə rol oynadığı kimi, dil də mühüm rola malikdir. Məhz dilin vasitəsilə yazıçı tipə məxsus olan fərdi xüsusiyyətləri də canlandırır. Deməli, tipik və fərdi cəhətlərin vəhdəti olmasa, yetkin obraz yaratmaq mümkün deyil. Ədəbi mühitin tanınmış dramaturqlarından olmuş Məmməd Çələbiyevin yaradıcılığında fərdiləşdirmə və tipikləşdirmə elementləri qüvvətli verilmişdir. Dramaturqun “Dayaqsız adam” pyesini nəzərdən keçirək. Bir personajın müxtəlif vəziyyətlərindəki nitqionun surətindəki fərqliliyi aydın nəzərə çarpdırır. Dramaturq əsərin baş mənfi qəhrəmanı Mürşüdozun şəxsində zamanı üçün özbaşınalıq timsalı olan kolxoz sədrlərinin ümumiləşdirilmiş obrazını yaratmışdır. Mürşüdoz əsərdə öz fərdi keyfiyyətləri ilə oxucu və tamaşaçı nifrətindən uzaq qala bilmir. O, qorxaq, köhnəlik eşqi ilə yaşayan, yeniliyə qarşı çıxan bir tipdir. Zəmanəsi üçün yüzlərin keyfiyyətini üzərində cəmləşdirən bu tip əsərin əsas gülüş obyektidir. Müəllif onun idarəçilikdə yaratdığı özbaşınalıq işığında digər ümumiləşdirmə detalını seçə bilib. Belə ki, Lütfəli Həsənov pyesdə mühiti üçün xarakterik olan ara həkimi kimi bəlalı bir məsələyə də münasibət bildirir. Bu ümumiləşdirmə ara arvadı Məsmənin üzərində aparılır. Məsmə yaramaz hərəkətlərini həyata keçirməkdə Mürşüdoza arxalanır. Onun Mürşüdoza üz tutaraq: *“Səni min yaşayasan. Bircə gün bu kənddə olmasan aləm bir-birinə qarışar. Gedək, a kişi, arxamızda Mürşüdoz kimi dağ durur”* [11, s.150], – sözləri onun fərdiliyinə dəlalət edərək iç dünyasının eybəcərliklərini sərgiləyir.

Tipikləşdirmə, xarakterin fərdiləşdirilməsi zamanı da Lütfəli Həsənov dildə mövcud olan bir çox elementlərə müraciət etmişdir. Səhnə üçün yazdığı əsərlərdə fərdiləşdirmə və tipikləşdirmə zamanı surətlərin dilinə çox diqqət yetirən dramaturq, personajların dilində, onların fərdi həyat təcrübəsini, dünyagörüşünü və psixologiyasını əks etdirmişdir. Lütfəli Həsənovun pyeslərinin qəhrəmanları sözdən öz fərdi

keyfiyyətlərinə, savadlılıq dərəcəsinə, dünyagörüşünə və şəraitə uyğun istifadə edirlər. Yuxarıda sözügedən “Dayaqsız adam” pyesində mərkəzi surət olan Mürşüdox xarakterinin mənfi cəhətləri bütün dialoqlarda özünü göstərir. O, üz-üzə gəldiyi, söhbətləşdiyi insanlarla çox kobud, mədəni səviyyəsi aşağı olan bir insan kimi çıxış edir. Lütfəli Həsənov bu cür münasibətə tənqidi mövqedən baxır, lakin surətin daxili aləmini açmaq üçün zərurət və tələb əsasında bütün bədii imkanlardan istifadə edir. Ümumiyyətlə, Şəki ədəbi mühitində yazıb-yaradan sənətkarların hadisələrin tərənnüm, təsvir və göstərilməsində diqqətə çatdırdıqları fərdiləşdirmə, tipikləşdirmə və ümumiləşdirmə məsələləri əsərlərinin mətn - strukturunun möhkəmlənməsinə və oxunaqlı olmasına müsbət təsir göstərmişdir.

Bu fəsilə bağlı əldə edilən əsas nəticələr Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi [42, s.137-148] və xarici ölkələrin [335,s.153-162] elmi jurnallarında, həmçinin fəslin məzmununa dair materiallar müəllifin “XX əsr Şəki ədəbi-mədəni mühiti: 1900-2000-ci illər. I Kitab” (Bakı: “Elm və təhsil”, 2015, 488s.) [12], “Yaqub Mahirin poetik irsi” (Bakı: “Elm və təhsil”, 2020, 351 s.) [15] və “Şəki ədəbi mühitində Sabir satira ənənələri” (Bakı: “Elm və təhsil”, 2020, 448s.)[16] adlı monoqrafiyalarında yer almışdır.

NƏTİCƏ

Zəngin tarixi mənbələr, arxiv sənədləri, çoxsaylı tədqiqat əsərləri, ədəbi- bədii nümunələr və nəzəri məlumatlar “Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında Şəki ədəbi-mədəni mühitinin rolu: 1900-2015-ci illər” mövzusunun araşdırılması haqqında aşağıdakı nəticələrə gəlməyə əsas verir:

1. XX əsrin əvvəlləri və ikinci yarısı Şəkiddə aşığı sənətinin inkişafında əhəmiyyətli bir dövrü əhatə edir. Tədqiqatın gedişi təsdiqləyir ki, bu dövəndə nəinki Şəkinin, bütövlükdə Azərbaycanın folklor həyatında mühüm rol oynayan Molla Cümənin elmi tərcümeyi-halı yeni faktlar ortaya qoyulmaqla zənginləşdirilir və gətirilmiş elmi arqumentlərlə həmin dövrdə Şəkiddə aşığı yaradıcılığı üçün münbit mühitin mövcudluğu təsdiq edilir. Şəkinin ayrı-ayrı kəndlərində - Baş Layısqı kəndində Aşığı Hacıbala, Aşığı Əhməd, Aşığı Məmməd, Aşığı Sirac, Baş Göynükdə Aşığı İsmayıl, Aşığı Camal, Aşığı Əhmədiyyə, Aşığı Azad, Şində Aşığı Güləhməd, Biləcikdə Aşığı Musa, Cəfərabadda Aşığı Müğüm, Daşbulaqda Aşığı Şamil, Qışlaq ərazisində Aşığı Kərim, Doduda Aşığı Paşa, Şəki şəhərində Aşığı Sakitin yaradıcılığı - nın araşdırılması Şəkiddə aşığı mühiti ilə bağı təsəvvürləri genişləndirir. Həmçinin tədqiqatçı XX əsrin 30-cu illərinin sənədlərinə istinad edərək Şəkiddə aşığışünaslığın inkişaf səviyyəsini diqqətə çatdırır. Faktlarla sübut edilir ki, 1938-ci ildə Bakı şəhərində keçirilən Azərbaycan aşığıqlarının ikinci qurultayında şəkilli aşığıqlar da iştirak etmişlər. Aparılmış təhlilləri ümumiləşdirərək tədqiqatçı bu qənaətdədir ki, XX əsrdə, xüsusilə 60-cı illərədək Şəkiddə münbit aşığı mühiti mövcud olmuşdur.

XX əsrin 20-ci illərində Şəkinin ədəbi həyatında mühüm rol oynamış “Qızıl Qələmlər Cəmiyyəti”nin fəaliyyəti, Ələkbər Mahmudovun, cəmiyyətin katibi Heydər Əfəndiyevin, üzvləri Əbdüləzəl Dəmirçizadənin, Sabit Rəhmanın bədii yaradıcılığı haqqında verilmiş məlumatlar ədəbiyyat tariximiz üçün yenidir.

2. XX əsrin əvvəlləri və 20-50-ci illəri Azərbaycanın ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni həyatında olduğu kimi, onun qədim ədəbi-mədəni ənənələrə malik bölgələrindən biri olan Şəkinin ədəbi-mədəni və ictimai-siyasi həyatında da həlledici bir dövrü əhatə edir. Cümhuriyyət illərinin ədəbi-mədəni səciyyəsi dissertasiyada əsaslandırıcı faktlarla diqqətə çatdırılmış, İsmayıl bəy Nakam, Hacıbaba Qazi, Rəşid bəy

Əfəndiyev, Abdulla bəy Əfəndizadə, Rəcəb Əfəndiyev, Mustafa bəy Əlibəyov, Zahid Zeynallı, Sadıq Babayev və digər ədəbi düşüncə sahibləri Şəkinin ədəbi-mədəni, teatr həyatının formalaşmasında mühüm rol oynamışlar. Tədqiqatçı səciyyəsi verilən dövrün ədəbi nümunələrinin poetik strukturunu və məzmun xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirərək belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, XX əsrin əvvəllərində və 20-50-ci illərində Şəkiddə ədəbi inkişaf Azərbaycan ədəbiyyatının tərkib hissəsi kimi mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

3. Tədqiqat işində təhlili aparılmış ədəbi örnəklərin nəzəri-estetik əhəmiyyəti vurğulanmış, tədqiqatçı poeziya, nəsr və dramaturgiyada janr sistematikasını əsas götürərək dəyərləndirmə aparmış, gəldiyi əsas nəticə bundan ibarət olmuşdur ki, ədəbi-mədəni mühitdə poeziya aparıcı olmuş, şairlər əsasən xalq şeiri üslubunun aparıcı janrları olan qoşma və gəraylı janrlarından istifadə etmişlər. Ancaq bununla yanaşı dövrün Yaqub Mahir, Ənvər Mirzəoğlu, Şakir Xəyal, Nurpaşa Hümətov, Surağat Qurbani, Vaqif Aslan, Əhməd Zəyzidli, Bəhram Oxudlu, Tural Adışirin, Araz Səməd və digər sənətkarları klassik üsluba da müraciət edərək yaradıcılıqlarında qəzəl və müxəmməs janrlarından da istifadə etmişlər. Nəsr sahəsində yazıb-yaradan sənətkarlar əsasən oynaq janr olan hekayə janrına geniş şəkildə müraciət etmişlər. Bu janrın mükəmməl nümunələri Məmmədiyyə Süleymanlının, Lütfəli Həsənovun, Məmməd Çələbiyevin, Zaman Qarayevin, Sabir Əfəndiyevin, Tofiq Qaffarovun, Ələşrəf Şayanın, Nizami Nəbiyevin, Mayis Səlimin, Şahid Məmmədkərimovun və Hədiyyə Şəfəgülün yaradıcılığında özünü göstərmişdir. Lakin povest və roman janrı ədəbi mühitin geniş təcəssüm obyektinə çevrilə bilməmiş, bu janrın bir sıra nümunələrinə Məmməd Çələbiyev, Zaman Qarayev, Teymur Xəlilov, Yaşar Qəlbinur, Akif Salamovun yaradıcılığında rast gəlinmiş, mövzu üzrə təsnif edilərək dəyərləndirmə aparılmışdır.

4. Təhlillər göstərir ki, ədəbi mühitin təmsilçiləri cəmiyyətdə baş verən bütün hadisələrə münasibət bildirmiş, ədəbi mövzularmillilik və bəşərlik rakursundan çözülmüş, həmçinin cəmiyyətdə mövcud olan çatışmazlıqlara qarşı disident münasibət bildirilmişdir. Çatışmazlıqlara qarşı satirik münasibət Şəki ədəbi mühitinin istər yaşlı (Məmmədiyyə Süleymanlı, Yaqub Mahir, Nurpaşa Hümətov, Ənvər

Mirzəoğlu, Şakir Xəyal, Sabir Əfəndiyev, Ələşrəf Şayan, Valeh Qiyasi, Tofiq Qaffarov, Surağat Qurbani, Şahid Məmmədkərimov), istərsə də ortayaşlı və gənc nəslin təmsilçilərinin (Vaqif Aslan, Bəhram Oxudlu, Əhməd Zəyzidli, Həbillah Kamil, Ramiz Orsər, Qurbanəli Camalov, İsmayıl Valehoğlu, Araz Səməd və Tural Adışirin) yaradıcılığında özünə yer almışdır. Poeziyada əsasən Vətən, dil, məhəbbət, təbiət mövzuları aparıcı olmuş, poeziyaya yeni orijinal mövzular gətirilmiş, əxlaqi-didaktik və zamanın tələblərindən, xüsusilə müstəqillik illərində “Bütöv Vətən” çağırışlarından irəli gələn, erməni vandalizminə nifrəti ifadə edən “Qarabağ Azərbaycandır!” mövzusunə xüsusi yer verilmiş, bu mövzunun maraqlı örnəkləri dissertasiyanın “Poeziya” və “Nəsr” adlı paragraflarında yer almışdır. Tədqiqatçı satira yaradıcılarının janr xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmış, Şəki ədəbi mühitində M.Ə. Sabir satira ənənələrinin miqyasını, təsir dairəsini, xarakterik cəhətlərini göstərmiş, şəkili satiriklərin dövrün qüdrətli satirik orqanı olan “Kirpi” jurnalı ilə bağlılığının səviyyəsini aydınlaşdırmış, müstəqillik dövründə şəkili satiriklərin hədəflərini göstərmiş, onların əsərlərinin sənətkarlıq xüsusiyyətlərini təhlil etmişdir. Dissertasiyada əhatə olunan dövrdə cəmiyyətdəki ictimai eyiblərə qarşı mübarizə təkcə poeziyada deyil, nəsrə də təcəssüm olunmuş, Məhyəddin Abbasov, Məmmədiyyə Süleymanlı, Məmməd Çələbiyev, Zaman Qarayev, Lütfəli Həsənov, Nizami Nəbiyev, Teymur Xəlilov, Sabir Əfəndiyev, Ələşrəf Şayan, Tofiq Qaffarov hekayə və felyetonlarında cəmiyyətdə mövcud olan ictimai eyibləri qamçılamışlar. Tədqiqatçı əmindir ki, təqdim olunmuş dissertasiyada satirik poeziya, bu sahədə dahi M.Ə. Sabir yolunun davamçılığı, həmçinin satirik nəsrin Şəki ədəbi mühitində təşəkkül və inkişaf tarixi kompleks və mərhələli şəkildə izlənilmiş, hər mərhələni səciyyələndirən xüsusiyyətlər analitik təhlil yolu ilə aşkara çıxarılmış, bununla da XX əsrdə və XXI əsrin əvvəllərində milli ədəbiyyatımızda Şəki ədəbi mühitinin yeri və rolu müəyyən edilmişdir.

5. Aparılmış təhlillər sübut edir ki, Bakıda yaşayıb-yaratsalar da, ürəkləri daim Şəki ilə bağlı olan Sabit Rəhman, Bəxtiyar Vahabzadə, Mehdi Hüseyn, Hikmət Ziya kimi yazıçıların Şəkiddə ədəbi mühitin inkişafına göstərdikləri qayğı və diqqət, ədəbi məclisin iclaslarında iştirakları, mütəmadi olaraq əsərlərini “Nuxa fəhləsi” qəzetinin

səhifələrində dərc etdirmələri haqqında verilən maraqlı məlumatlar da ilk dəfə dissertasiyada araşdırılmışdır.

6. Dissertasiyada əldə edilmiş ən mühüm ədəbi-mədəni nəticələrdən biri Şəkidə teatrın yaranması və inkişaf mərhələləri ilə bağlıdır. Tədqiqatçı müstəqilliyimizin daha da möhkəmləndiyi bir şəraitdə respublikamızın mədəni həyatında mühüm rolə malik olan teatr mühitinin regional aspektdən öyrənilməsinə mədəniyyətşünaslıq elminin aktual problemlərindən biri kimi yanaşmışdır. Azərbaycan teatrı dünya teatr tarixinin səhifələrini bəzəyən bir inkişaf yolu keçmişdir. Azərbaycan teatrının səhnəsində yetişmiş görkəmli teatr ulduzlarının – aktyor və rejissorların səhnə fəaliyyətləri və ibrətamiz ömür yolları ilə bağlı teatr araşdırıcıları tərəfindən məqalələr yazılmış, namizədlik və doktorluq dissertasiyaları səviyyəsində tədqiqat işləri aparılmışdır. Əlbəttə, bu kiçik və irihəcmli araşdırmalarda Şəki teatrının aktyor və rejissorlarının səhnə həyatına da müəyyən qədər yer verilmişdir. Milli teatrımızın inkişaf salnaməsinin öyrənilməsində teatr tədqiqatçıları olan Cəfər Cəfərovun, İncilab Kərimovun, İlham Rəhimlinin, Mahmud Allahverdiyevin xidmətləri böyük olmuşdur. Tədqiqatçı Şəki teatrı ilə bağlı araşdırma apararkən nəinki respublika arxivinə, həmçinin etibarlı və əsaslı mənbə kimi teatrın uğur və geriləmələrinə dair maraqlı məlumatları səhifələrində bugünüməzə və gələcəyə daşıyan “Nuxa fəhləsi” (sonralar “Şəki fəhləsi”) və “İpəkçi” qəzetlərinin 1921-1993-cü illər buraxılışlarına, həmçinin respublika dövrü nəşrlərinə üz tutmuşdur. 144 illik bir tarixi inkişaf yolu keçmiş, nəinki Şəkinin, bütün bölgənin mədəni həyatında böyük rol oynamış, milli teatr sənətimizə Səməd Tağızadə, Yusif Vəliyev, Həsən Əliyev, İsmayıl Dağıstanlı, Məmmədkəbir Hacıoğlu, Bilqeyis Ələsgərova, Vaqif Abbasov, Əlövsət Sadıqov, Hüseynağa Atakişyev, Cahangir Novruzov, Mərdan Feyzullayev, Mirbala Səlimov kimi görkəmli aktyor və rejissorlar bəxş etmiş bu mədəniyyət məbədinin inkişaf tarixinin öyrənilməsi vacib mədəniyyət-şünaslıq problemi kimi tədqiqatçının qarşısında durmuşdur. Tədqiqatçı Şəki Teatrının inkişaf tarixinin öyrənilməsində əsas nəticələr kimi: teatrın inkişaf tarixinin mərhələli öyrənilməsini, dövrün ictimai-siyasi hadisələrinin ədəbi-mədəni inkişafa təsirinin müsbət və mənfi təzahürlərinin səbəblərini, teatrın repertuar məzmununun Azərbaycan dramaturgiyasının öyrənilmə-

si üçün də integrativlik baxımından stimül rolu oynayacağını, teatrın səhnəsinə çıxarılan dram əsərlərinin janr müxtəlifliyi və üslubi xüsusiyyətlərinin teatr tənqidində nəzəri məsələlərin təkmilləşməsinə imkan yaradacağını, teatrın qoynunda yetişdirdiyi tanınmış aktyor və rejissorların ömür və sənət yolunun ortaya qoyulması ilə bəzi hallarda səsləndirilən “bölgə sənəti qüdrətli sənətkar yetişdirə bilməz” dilemmasına son qoyacağını, teatrın fəaliyyət məzmununun təhlil edilməsi cəmiyyətdə vacib problem olan mənəvi tərbiyə məsələlərinin həllində hansı rola malik olmasını tam qənaət olaraq təsdiqləmək mövqeyindədir.

7. Mətbuatın inkişafına və tədqiqinə həmişə həssaslıqla yanaşılmış, Azərbaycan mətbuatının yaranması və inkişaf tarixi ilə bağlı maraqlı fikirlər səsləndirilmiş, tədqiqatlar aparılmışdır. Təqdim olunan dissertasiyada Azərbaycanın əsas ədəbiyyat və mədəniyyət beşiyi olan Şəki diyarında mətbuat tarixinin araşdırılması olduqca aktual bir məsələyə çevrilmiş, tədqiqat işi əhəmiyyətli nəticələrlə yekunlaşdırılmışdır. Şəkiddə 1917-ci ildən formalaşan mətbuat yolu 1921-ci ilin yayında Azərbaycanda nəşr edilən fəhlə qəzetlərindən biri, Azərbaycan Kommunist Partiyası Nuxa Qəzasının İcraiyyə və Həmkarlar İttifaqının orqanı olan “Nuxa işçisi” (sonralar “Şəki fəhləsi”) qəzeti ilə başlanmış, bu qəzetin sələfləri 1917-ci ildə nəşr olunan “Qafqaz Kommunası”, “Əxbar”, “Gənc kommunist” qəzet - vərəqələri olmuşdur. 1921-ci ilin oktyabr ayından bu vərəqələr əvəzinə, “Nuxa işçisi”, “Nuxa fəhləsi”, “Lenin bayrağı”, sonra isə “Şəki fəhləsi” və bu qəzetə əlavə edilən “Mövhumat ilə mübarizə”, “Maarif və mədəniyyət yarpağı”, “Qızıl Qələm” adlı əlavələr, “İpəkçi”, sonralar “Şəki”, “Şəkinin səsi”, “Region-Şəki”, “Şəki bələdiyyəsi”, “Şəki təhsili”, “Mədəniyyət qalası” kimi qəzetlər buraxılmağa başlanmış, bu mətbu orqanlar Şəkinin mədəni həyatına əhəmiyyətli təsir göstərmiş, gənc istedadlı qələm sahiblərinin yetişməsində böyük rol oynamışdır. Tədqiqatın gedişinin nəticəsi olaraq çap olunandövri nəşrlərə redaktorluq etmiş Qulam Məmmədli, Nurəddin Tofiq, Məhyəddin Abbasov, Həsən Şahgərdiyev, Zülfəli İbrahimov, Müseyib Sadıqov, Məmmədsani Məmmədov, Əbdülhəmid Həmidov, Rəsul Rəsullu, Məmmədiyyə Cabbarov, Nizami Nəbiyev, Salis Məmmədov, Akif Salamov, Aydın Məmmədov, Murad Nəbibəyov, Bəşarət Süleymanov və Baba Mirzəxanlının jurnalistik fəaliyyətlərinin öyrənilməsi Azərbay-

can jurnalistikasının və mətbuat tarixinin əhəmiyyətli əlavəsi kimi dəyərləndirilmək imkanı verir. Nəticə olaraq tədqiqatçı gətirdiyi elmi arqumentlərlə sübut edir ki, “Şəki fəhləsi” qəzetinin redaksiyasının nəzdində fəaliyyət göstərən “Səbuhi” ədəbi məclisinin sıralarında Məhyəddin Abbasov, Lütfəli Həsənov, Məmmədiyyə Süleymanlı, Yusif İsmayılov, Hüseyin Rəsulov, Zaman Qarayev, Yaqub Mahir, Ənvər Mirzəoğlu, Nurpaşa Hümətov, Məmməd Çələbiyev, Ələşrəf Şayan, Tofiq Qaffarov, Telman Həmidov, Şahid Məmmədkərimov, Rövzət, Qurtuluş Süleymanlı, Nizami Nəbiyev, Şərif İdrisov, Teymur Xəlilov, Elmir Şeyxzadə, Akif Salamov, Şəkidən kənarında yaşayıb məclislə daim bağlı olan Minayə Piriyyəva (Gəncə), Surağat Qurbani (Balakən), Məmmədiyyə Qarayev (Balakən), Oruc Qaşqaçaylı (Qax), Şakir Xəyal (Qəbələ) və başqa şairlər də yazıb-yaradaraq şeirlərini “Şəki fəhləsi” qəzetinin səhifələrində dərc etdirmişlər.

8. Tədqiqatın nəticələri o fikri də söyləməyə imkan verir ki, XX əsrdə və XXI əsrin əvvəllərində Şəkiddə yazıb-yaradan sənətkarlar ədəbiyyatın nəzəri problemlərini mükəmməl bilərək əsərlərinin mətn-strukturunu, obrazlılığını yüksək səviyyədə qurmuş, dil-üslub xüsusiyyətləri baxımından yüksək sənətkarlıq nümayiş etdirmişlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Abbasov, M. P. Qəzetimizin keçib gəldiyi yol // Nuxa fəhləsi. – 1946, 23 oktyabr. – s.4
2. Abbasov, M. P. Qiymətli tapıntı // Şəki fəhləsi . – 1967, 5 may. – s.4
3. Abdullayev, Ə. M. Maarif pərvanəsi / Ə. M. Abdullayev. – Bakı: Maarif, – 1982. – 94 s.
4. Abdullayev, Ə. M. Şəkinin XVIII – XIX əsr şairləri / Ə.M. Abdullayev. – Bakı, – 2020. – 160 s.
5. Abdullayev, C. Bu vətəndə doğulmuşam // Nuxa fəhləsi . – 1958, 27 aprel. – s.4.
6. Abdullayev, C. A Kür!// Nuxa fəhləsi . – 1958, 12 oktyabr. – s.4.
7. Abdullayev, C. Moskva // Nuxa fəhləsi . – 1957, 9 iyun. – s.3.
8. Abdullayev, E. S.Üşüdü qəlbimiz / E. Abdullayev. – Bakı: Elm və təhsil, – 2015. – 95 s
9. Abdulkərimova G. N. Mədinənin taleyi: Şeirlər və hekayələr / tərt.ed. K.F. Adışirinov / G. N. Abdulkərimova. – Bakı: Turxan, – 2022. – 184 s.
10. Adilov, M.İ. Klassik ədəbiyyatda dil və üslub / M.İ.Adilov. – Bakı: Maarif, – 1991. - 234 s
11. Adışirinov, K.F. İsmayıl bəy Nakam: həyatı və bədii yaradıcılığı / K.F. Adışirinov. – Bakı: Nurlan, – 2006. – 171 s.
12. Adışirinov, K.F. XX əsr Şəki ədəbi-mədəni mühiti: I Kitab / K.F. Adışirinov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2015. – 488 s.
13. Adışirinov, K.F. Qədim türk-oğuz yurdu Oxud / K.F. Adışirinov. – Bakı: Nurlan, – 2006. – 232 s.
14. Adışirinov, K. F. Göynük mahalı: siyasi, coğrafi, mədəni tarixi və folkloru/ K.F.Adışirinov . – Bakı: Elm və təhsil, – 2019. – 352 s.
15. Adışirinov, K.F. Yaqub Mahirin poetik irsi / K.F. Adışirinov . – Bakı: Elm və təhsil, – 2020. – 352 s.
16. Adışirinov, K.F. Şəki ədəbi mühitində Sabir satira ənənələri / K.F. Adışirinov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2020. – 448 s

17. Adışirinov, K.F. Surağat Qurbaninin folklor görüşləri // Azərbaycan folkloru və milli-mədəni müxtəliflik. Beynəlxalq Elmi-Praktik Konfransın materialları.– Zaqatala : – 19-20 may, – 2016. – s.60-63
18. Adışirinov, K.F. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti illərində Şəkidə ədəbi-mədəni mühit // Bakı Dövlət Universiteti. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti -100. Beynəlxalq Elmi Konfransın tezisləri. – Bakı: – 21-23 may, – 2018, – s.114-115.
19. Adışirinov, K.F. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti illərində Şəkidə ədəbi-mədəni mühit // Bakı Dövlət Universiteti. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti -100. Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları,– Bakı: – 21-23 may. – 2018, – s.356-364.
20. Adışirinov, K.F. Cümhuriyyət illərində Şəkidə ədəbi mühitin formalaşmasında Mustafa bəy Əlibəyovun, Abdulla bəy Əfəndizadənin və Salman Mümtazın yeri və rolu// Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Şərqdə ilk müstəqil türk dövləti idi. Respublika Elmi Konfransının materialları, – Gəncə : 29 - 30 oktyabr, – 2018, – s.107-114.
21. Adışirinov, K.F. “Şəki fəhləsi” qəzeti “Səbuhi” ədəbi məclisinin üzvlərinin əsas tribunası kimi və qəzetin nəşr tarixinə bir nəzər // AMEA – nın Elm Tarixi İnstitutu. “Elm tarixi və elmsünaslıq: fənlərarası inteqrasiya” mövzusunda keçirilən Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, – Bakı:- 29-30 oktyabr, – 2018, – s. 168-171.
22. Adışirinov, K.F. Molla Cümənin ömür yoluna yeni baxış və Şəki folklor mühitində aşığı sənəti ənənələri (1901 – 1940-cı illər) /AMEA – nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu və Folklor İnstitutu. Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş “Folklor və dövlətçilik” mövzusunda keçirilən III Respublika Elmi Konfransının materialları, – Bakı: – 13 noyabr, – 2018, – s.208 – 222
23. Adışirinov, K.F. Hüseyn Caviddən dərs alan şəkili sənətkar // Hüseyn Cavid əbədiyyəti (Hüseyn Cavid – 136). Respublika Elmi Konfransının materialları, – Bakı: - 24 oktyabr, – 2018,– s. 55-59.

24. Adışirinov, K.F. Molla Cümənin ömür yoluna yeni baxış və Şəki folklor mühitində aşığı sənəti ənənələri (1901-1940-cı illər) // – Bakı: İpək yolu, Azərbaycan Universiteti, – 2018. № 3, – s.73-82.
25. Adışirinov, K. F. XX əsrin 50-90-cı illərində “Səbuhi” ədəbi məclisinin üzvlərinin yaradıcılığında məhəbbət lirikası // – Bakı: Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, Bakı Dövlət Universiteti, – 2018. № 3(107), – s. 275-281.
26. Adışirinov, K.F. “Səbuhi” ədəbi məclisinin üzvlərinin lirik yaradıcılığında mənəvi-əxlaqi motivlər // – Bakı: Humanitar elmlərin aktual problemləri. Bakı Slavyan Universiteti, – 2018. № 4, – s.140-148.
27. Adışirinov, K. F. XX əsrin 50-90-cı illərində Şəki ədəbi mühitində Sabir satira ənənələri (“Səbuhi” ədəbi məclisinin üzvlərinin yaradıcılığı əsasında) // – Lənkəran: Lənkəran Dövlət Universiteti. Humanitar elmlər bölməsi, – 2018. №1, – s.13-20.
28. Adışirinov, K.F. XX əsrin əvvəllərində Şəki teatrının ədəbi-mədəni mühitin inkişafına təsiri// – Sumqayıt: Sumqayıt Dövlət Universiteti. Sosial və humanitar elmlər bölməsi, – 2018, Cild 14. № 3, – s. 21-25.
29. Adışirinov, K.F. XX əsrin II yarısında Şəkiddə aşığı sənəti ənənələri // – Bakı: Filologiya məsələləri, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, – 2018. № 9, – s. 248-259
30. Adışirinov, K.F. XX əsrin 60-70-ci illərində “Səbuhi” ədəbi məclisinin üzvlərinin yaradıcılığında təmsil janrı // – Bakı: Bakı Slavyan Universitetinin Elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası, – 2018. № 2, – s. 254-259.31.
31. Adışirinov, K.F. Şəkinin ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni həyatında “Şəki fəhləsi” qəzetinin rolu (1921-1991-ci illər) // – Naxçıvan: Naxçıvan Universiteti. Elmi əsərlər. (iqtisadiyyat, filologiya, tarix, coğrafiya, pedaqogika və psixologiya, riyaziyyat), – 2018. № 4 (11), – s. 116-123.
32. Adışirinov, K. F. Böyük Vətən müharibəsi illərində Şəkiddə ədəbi-mədəni mühit// – Bakı: Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, Bakı Dövlət Universiteti, – 2019. №1(109), – s. 173-176.

33. Adışirinov, K.F. XX əsrin 80-90-cı illərində Şəki şairlərinin yaradıcılığında ictimai-siyasi motivlər// – Bakı: Odlar Yurdu Universitetinin Elmi və Pedaqoji Xəbərləri, –2019. № 51, – s. 278-285.
34. Adışirinov, K.F. Zəkəriyyə Əlizadənin folklor görüşlərində milli-mənəvi dəyərlər // –Naxçıvan: AMEA Naxçıvan Bölməsi.İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu. Axtarışlar, – 2019, cild 9. № 1, – s. 62-67.
35. Adışirinov, K.F. Ələşrəf Şayanın lirik və epik yaradıcılığı // – Bakı: Bakı Qızlar Universiteti. Elmi əsərlər, – 2019 (39), Cild 10. № 3, – s. 41-50.
36. Adışirinov, K. F. “Səbuhî” ədəbi məclisinin kənar rayonlardan olan üzvləri // – Gəncə: Gəncə Dövlət Universiteti. Elmi əsərlər. Fundamental, humanitar və təbiət elmləri seriyası, – 2019. № 2, – s . 285-290.
37. Adışirinov, K.F. XX əsrin əvvəllərində Şəkiddə ədəbi-mədəni mühit // – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti. Elmi Xəbərlər, – 2019. № 1, – s.45-54.
38. Adışirinov, K.F. XX əsrin 30-90-cı illərində Şəki ədəbi mühitində satirik - realist nəsr // – Bakı: AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı , – 2019. № 1, – s.185-191.
39. Adışirinov, K.F. Surağat Qurbaninin folklor görüşləri // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Folklor İnstitutu. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, – 2019. № 1(54), – s. 51-56.
40. Adışirinov, K. F. XX əsrin 80-90-cı illərində Şəki ədəbi mühitində ictimai-siyasi lirikada vətənpərvərlik və Qarabağ mövzusu // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Filologiya və sənətşünaslıq, – 2019. № 2, – s. 87-90.
41. Adışirinov, K.F. İlham Əliyevin mədəniyyət və ədəbiyyat siyasətində Şəki: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası // – Bakı: Filologiya və sənətşünaslıq, – 2020. № 1, – s.17- 21.
42. Adışirinov, K.F. Yaqub Mahirin əsərlərində bədii təsvir və ifadə vasitələrinin işlənməsi // – Bakı: İpək yolu, Azərbaycan Universitetinin Elmi jurnalı. – 2021. № 1, – s.137-148.

43. Adışirinov, K.F. XX əsrin 50-90-cı illərində Şəki teatrının Şəkinin ədəb-mədəni mühitinə təsiri// – Bakı: Qərbi Kaspi Universitetinin Elmi Xəbərləri, İctimai və texniki elmlər seriyası – 2021. №1, – s. 99-109.
44. Adışirinov, K.F. Lütfəli Həsənovun dramaturgiyası və nəsrini // – Bakı: Qərbi Kaspi Universitetinin Elmi Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası. – 2021. № 2, – s. 100-112.
45. Adışirinov, K.F. Mustafa bəy Əlibəyovun hüquqi görüşləri bədii yaradıcılığında // Azərbaycan Respublikası Dövlət Təhlükəsizliyi Xidmətinin Heydər Əliyev adına Akademiyası. “Azərbaycan Respublikasının süverenliyinin, müstəqilliyinin və ərazi bütövlüyünün Konstitusiyaya əsasları” adlı Respublika Elmi-Praktik Konfransının materialları, – 5 noyabr, – 2021. – Bakı: AR DTX-nin Heydər Əliyev adına Akademiyasının nəşriyyatı, – 2022. – 1030 s (səh 587-598).
46. Adışirinov, K. F. Şəki ədəbi mühitində M.Ə.Sabir yolunun layiqli davamçısı – Yaqub Mahir // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun Elmi əsərləri . – 2021. № 2, – s. 18-26.
47. Axundzadə, M.F. Əsərləri: [3 cildə] / M.F. Axundzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 2. – 2005. – 374 s.
48. Axundov, B. K. Mübariz maarifçi // Nuxa fəhləsi . – 1960, 10 aprel. – s.3.
49. Ağalar, M. Şirvan aşığı yaradıcılığı: təşəkkülü və inkişaf tarixindən / Mirzə Ağalar. – Bakı: Elm, – 2007. – 298 s.
50. Ağasibəyli, F. Vəkil Mustafa bəy Əlibəyov: “ O, bizə şərəfdir, biz ona övlad”/ F. Ağasibəyli. – Bakı: “ Xaqan” nəşriyyatı, – 2001. – 177 s.
51. Ağamirov, A. Sənət dünyasında bir qocaman dağ idi // Xalq qəzeti . – 1997, 29 mart.
52. Allahverdiyev, M. Q. Axtarış yollarında // – Bakı: “Qobustan” incəsənət toplusu. –1983, № 1, – s. 55-56.
53. Aslan Kənan. Fəxri vətəndaş, görkəmli aktyor haqqında gecikmiş yazı // Mədəniyyət . – 1992, 4 iyun.
54. Aslanov, M. S. Şəkililərin sevimlisi // Şəki fəhləsi. – 1975, 26 iyun. – s.4.

55. Aynur Təmkin. İtirilmiş səadət: Hekayələr və şeirlər / tərt.ed. K.F. Adışirinov / Təmkin Aynur. – Bakı: Elm və təhsil, – 2017. – 108 s.
56. Aşıq İsmayıl. Baş əy, ana torpağa: Şeirlər / Aşıq İsmayıl. –Bakı: Ünsiyyət, - 2008. –96 s
57. Aşıq Sirac. Gözləyən var yollarımı... (şeirlər) / Aşıq Sirac. – Gəncə, – 2003. – 359 s.
58. Aşıq Sakit. Demə ömür bu imiş: şeirlər / Aşıq Sakit . – Bakı: Elm və təhsil, – 2012. – 284 s
59. Aşıq Piri. Kolxoz // Nuxa işçisi. – 1938, 26 aprel. – s.4
60. Aşıq Müğüm. Yaşasın // Nuxa işçisi. – 1938, 26 aprel. – s.4
61. Azərbaycan tarixi : 1900-1920-ci illər: [7cilddə] . – Bakı : Elm, – c.5, – 2008. – 693 s.
62. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: [6 cilddə]. – Bakı: Elm, –c.1. – 2004. – 760 s.
63. Azərbaycan Dövlət Türk Akademik Teatrının zəhmət kollektivi Şəkiddə // Şəki fəhləsi . – 1927, 28 iyun. – s.4.
64. Azərbaycan qəzəlləri: Qəzəllər toplusu / Bakı: Azərənəşr, – 1991. – 623 s.
65. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası: [2cilddə] . – Bakı: Lider, – c.1. – 2004. – 471 s.
66. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: [10 cilddə] . – Bakı, – c.2. – 1978. – 411 s.
67. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: [10 cilddə] . – Bakı, –c.7. – 1983. – 624 s.
68. Azərbaycan folkloru antologiyası: [IV kitab] Şəki folkloru. – Bakı: “Səda” nəşriyyatı, –c.1.–2009. – 490 s.
69. Azərbaycan folkloru antologiyası: [VI kitab] Şəki folkloru. –Bakı: Nurlan, – c. 2. – 2002. – 493s
70. Azərbaycan folkloru antologiyası: [XVIII kitab] Şəki folkloru. – Bakı: Nurlan, – c.3. – 2009. – 532 s
71. Babayev, S.“Danışsın”, “ Güllənir”, “ Bizdədir”, “ Duyğularım”// Nuxa işçisi. –1938, 24 avqust. – s.4
72. Babayev, S. Əzizim // Nuxa fəhləsi. – 1940, 8 mart. – s.4

73. Bayramoğlu, A. Şamaxıda maarif və maarifçilik (XIX əsrin ortalarından mart 1918-ci ilə qədərki ədəbi mühit). – Bakı: Maarif, – 1997.
74. Bilgi // M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, DM- 1569, inventar – 1808; 1809, Nuxa, – 1924, № 1-2
75. Bu gün Nuxa Dövlət Dram Teatrında // Nuxa işçisi. – 1937, 20 oktyabr. – s.4
76. Bualo, N. Poeziya sənəti / N. Bualo.– Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. –112 s.
77. Cabbarov, X. M. Sənətkar, söz, üslub / X. M. Cabbarov. – Bakı: Azərənəşr, –1993. – 197 s.
78. Cabbarov, M. S. “Toy” hazırlanır// Nuxa fəhləsi. – 1939, 4 iyul. – s.4
79. Camalov, Q. Ə. Sənsiz deyiləm: Şeirlər, məqalələr, səhnəciklər. Tərt.edəni və “ön söz”ün müəllifi K.F.Adişirinov / Q. Ə. Camalov . – Bakı: Elm və təhsil, – 2020. – 104 s.
80. Camalov, Q. Ə. Əllərini mənə ver: Şeirlər/ Q. Ə.Camalov. – Şəki, 2007. – 56 s.
81. Camalov,Q.Ə. Sevgi olsaydı: Şeirlər / Q. Ə. Camalov. – Mingəçevir: “Mingəçevir Poliqrafiya Müəssisəsi” MMS, – 2018. – 152 s.
82. Çələbiyev, M. M. Bir yay günü: povest / M. M. Çələbiyev . – Bakı: Yazıçı, – 1987. – 288s.
83. Çələbiyev, M. M. Zoğal ağacları: povest / M. M. Çələbiyev. – Bakı: Mütərcim, – 1998. – 180 s.
84. Çələbiyev, M. M. Təmkin: (povest) / M. M. Çələbiyev.– Bakı: Yazıçı, –1983. –131 s.
85. Çələbiyev, M. M. İnsan ləyaqəti: Hekayələr / M.M. Çələbiyev . – Bakı: Elm və təhsil, – 2017. – 287 s.
86. Cəfərov, C. H. Azərbaycan Dram Teatrı (1873-1941) / C. H. Cəfərov. – Bakı: Azərənəşr,–1960. – 416 s
87. Cüməzadə, O. Felyetonların təsiri böyük idi // Şəki fəhləsi.– 1971, 7dekabr. – s.3
88. Dağıstanlı, İ. Y. Cəfər Cabbarlı və teatr / İ. Y. Dağıstanlı.– Bakı: Azərənəşr, – 1960. – 80 s.

89. Dəmirçizadə, Ə. M. Sonya: poema // Şəki fəhləsi, – 1933, 18-22-26-28-30 iyul, 6-21 avqust; 29 oktyabr. – s.4.
90. Dəmirçizadə, Ə. M. Hərb elan olunarsa: şeir // Nuxa fəhləsi, – 1935, 18 fevral.– s.4.
91. Dəmirçizadə, Ə. M. Əfşan: hekayə // – Allahsız, – 1932. № 4, – s.18-19.
92. Dəmirçizadə, Ə.M. Cavab: oçerk// – Şərq qadını, – 1931. № 4-5, – s.20 – 21.
93. Dəmirçizadə, Ə. M. Dədə Qorqud (xalq yaradıcılığı eposu). Libretto (musiqisi: Q.Salahov və C.Cahangirovundur. Bakı: Azərbaycan SSR XKS Yanında İncəsənət İşləri İdarəsi. M.Maqomayev ad. Azərbaycan Dövlət Filarmoniyası Qızıl Ordunun 25-ci ildönümünə həsr olunmuş Azərbaycan musiqi və mahnı rəqsləri konserti, –1943.
94. Dəmirçizadə, Ə. M. Qaraca Çoban (dörd pərdəli mənzum pyes) / Ə. Dəmirçizadə. – Bakı, –1942 . – 40 s.
95. Ədəbiyyat dərnəyində // Nuxa fəhləsi. –1957, 8 mart. – s.3.
96. Ədəbiyyat dərnəyində // Nuxa fəhləsi. –1957, 24 may. – s.3.
97. Ədəbiyyat dərnəyində // Nuxa fəhləsi. – 1957, 2 avqust. – s.3.
98. Ədəbiyyat dərnəyində // Nuxa fəhləsi. – 1958, 18 aprel. – s.3.
99. Ədəbiyyat dərnəyində // Nuxa fəhləsi. –1959, 29 may. – s.3.
100. Ədəbiyyat dərnəyində // Nuxa fəhləsi. –1960, 4 mart. – s.3.
101. Əfəndiyev, R. İ. Dram əsərləri / top. və tərt. ed. Ə. M. Abdullayev / R. İ. Əfəndiyev. – Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, – 1961. – 167 s.
102. Əfəndizadə, A. İ. Son türk əlifbası / A. İ. Əfəndizadə. – Bakı: Elm və təhsil, – 2018. – 144 s.
103. Əfəndizadə, A.İ. Hər ürəkdə səbt olubdur: Ya ölüm, ya Türkiyə / A. İ. Əfəndizadə. – Bakı: Mütərcim, – 2005. – 40 s.
104. Əfəndiyeva, T. Ə. Azərbaycan dilinin bədii ifadə vasitələri / T. Ə. Əfəndiyeva. – Bakı: Elm, – 1973. – 75 s.
105. Əfəndiyev S.T. “Evlərin axşamları” Şəki səhnəsində // Şəki fəhləsi. – 1981, 4 avqust. – s. 4.

106. Əfəndiyev, S. T. Hüququmuz bir deyil // – Bakı: Kirpi, –1962. № 19. – s. 7
107. Əfəndiyev, S. T. Nuxa Hacı Qaraları // – Bakı: Kirpi, – 1962. № 13. – s. 4
108. Əfəndiyev, S. T. Zəngbazov // –Bakı: Kirpi, –1956. № 3. – s. 5.
109. Əfəndiyev, S. T. Kinoda: satirik şeir// – Bakı: Kirpi, –1957. № 7. – s. 3
110. Əfəndiyev, S.T. Şəki Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyəti illərində (1918-1920-ci illər) / S.T. Əfəndiyev . – Şəki, 2003. – 32 s.
111. Əfəndiyev, S.T. Şəki mətbuatının tarixindən // Şəki fəhləsi, – 1973, 22 mart. – s.5.
112. Əhməd Zəyzidli. Nədir yaşamaq? / tərt. ed. K.F.Adişirinov / Zəyzidli Əhməd . – Bakı: Elm və təhsil, – 2016. – 238 s.
113. Əhmədov, H.M. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. I cild / H.M. Əhmədov. – Bakı: Təhsil-ABU . c.1. – 2006. – 454 s.
114. Əhmədov, H. M, Əfəndiyev, S. T. 150 yaşlı Şəki məktəbi / H. M. Əhmədov, S. T. Əfəndiyev. – Bakı: Maarif, – 1982. – 94s.
115. Əhmədov, B. B. Sabit Rəhman: həyatı, mühiti, yaradıcılığı / B. B. Əhmədov . – Bakı: Elm və təhsil, –2010. – 296 s.
116. Əhmədov, Abusət: “Kral Lir” Şəki səhnəsində // İpəkçi. – 1977, 16 iyun. – s.3.
117. Əhmədova, S. Qarabağ ədəbi-mədəni mühiti (XIX əsrin II yarısı XX əsrin əvvəlləri) / S. Əhmədova. – Bakı: Ecoprin, –2020. – 220 s.
118. Ələşrəf, Şayan. Çəhrayı eynəkdən baxma həyata: şeirlər, hekayələr və məqalələr / tərt.ed.K.F. Adişirinov / Şayan Ələşrəf. – Bakı: Elm və təhsil, – 2016. – 242 s.
119. Əliyev, R. N. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi / R. N. Əliyev. – Bakı: Mütərcim, – 2008. – 360 s.
120. Əlimirzəyev, X. Ə. Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları (Tədris vəsaiti) / X.Ə. Əlimirzəyev. – Bakı: Elm və təhsil, – 2011. – 416 s.
121. Əlişanoğlu, T. XX əsr Azərbaycan nəsrinin poetikası / T. Əlişanoğlu. – Bakı: Elm, – 2006. – 312 s.

122. Əlizadə, M. Ə. Yaxından, uzaqdan (İki teatr hadisəsinin müqayisəli resenziya cəhdi) // “525-ci qəzet”. – 2006, 29 noyabr .
123. Əlizadə, M. Ə. Milçək hörümçəyi yeyir // “525-ci qəzet”. – 2009, 2 sentyabr.
124. Əlizadə, M. Ə. Faşizmin ifşası // “Bakı” qəzeti. – 1981, 15 sentyabr.
125. Əmbala, A. B. Həsətim:şeyrlər / A. Əmbala. –Bakı: “TƏ-HPM”, –2000.–64 s.
126. Əmbala, A.B. Üzünü sıxma köksümə: şeyrlər / A. Əmbala. –Bakı: “Ağrıdağ” nəşriyyatı, – 2005. – 86 s.
127. Ənvər Mete.O torpağın övladları/ Mete Ənvər. – Bakı: Nurlan, – 2006. – 608 s.
128. Əzizova, V. “Tapşırığa gedirəm” // Sovet kəndi. – 1985, 1 iyun.
129. Fərzəli, Ə. Ə. Salam, Layısqı dağları / Ə. Ə. Fərzəli. – Bakı: Ozan, – 2011. – 186 s
130. Füzuli, M. Əsərləri: [6 cilddə] /M. Füzuli.-Bakı: Şərq-Qərb, – c.1.– 2005. – 400 s.
131. Hacıbaba, Qazi // Nuxa fəhləsi, – 1957, 17 iyun. – s. 5.
132. Hacıyev, A. M. Tiflis ədəbi mühiti / A. M. Hacıyev. – Bakı: Yazıçı, – 1980. – 183 s.
133. Həbibbəyli, İ.Ə. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri (təkmilləşdirilmiş ikinci nəşri) / İ.Ə.Həbibbəyli. – Naxçıvan: Əcəmi, – 2009. – s. 9-10.
134. Həbibbəyli, İ.Ə. Ədəbi şəxsiyyət və zaman: [10 cilddə] / İ.Ə.Həbibbəyli. – Bakı: Elm və təhsil, – c. 2. – 2017. – 1068 s.
135. Həbillah, Kamil. Nə yaxşı ki / Həbillah Kamil . – Bakı: Şur, – 2008. – 191 s.
136. Həmidli, T. A. Seçilmiş əsərləri / T. A. Həmidli . – Mingəçevir: Mingəçevir Poliqrafiya Müəssisəsi, – c.2. – 2007. – 226 s.
137. Həsənov, L. Ə. Qardaş torpağında // - Bakı: Azərbaycan, – 1956. № 6.–s. 32-45.
138. Həsənov, L. Ə. Baş həkim // Nuxa fəhləsi. – 1966, 16 yanvar. – s.3.
139. Həsənov, L.Ə. Səhnəyə həsr olunmuş həyat // Şəki fəhləsi. – 1969. 1 avqust. – s.3.

140. Həsənov, R. R. Şəkidə erməni təxribatları: XIX əsrin əvvəllərindən XX əsrin birinci yarısınaqədər / R. R. Həsənov . – Bakı: Elm və təhsil, –2021. – 220 s.
141. Hüseynova, Z., Maarif T. Yandı ki, yansın / Z. Hüseynova, T. Maarif. – Bakı: Araz, –2001. – 112 s.
142. Hümətov, N. U. Tanrıdan diləyim: şeirlər, poemalar, oçerk və məqalələr / tərt.ed.K.F. Adışirinov / N. U. Hümətov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2016. – 360 s.
143. Hüseynov, A. M. Müxtəlifliyin birliyi / A. M. Hüseynov. – Bakı: Yazıçı, – 1983. – 214 s.
144. Hüseynov, A. M. Nəsr və zaman / A. M. Hüseynov. – Bakı: Yazıçı, – 1980. – 208 s.
145. Hüseynov, Ş. A. Torpağa və millətə sahib çıxan “Hürriyyəti-Maarif Cəmiyyəti” // “Günay”, – 2004, 21 avqust. – s.4.
146. Hüseynzadə, A. Şeirdə həyatın nəfəsi duyulmalıdır // İnşaatçı. – 1986, 10 aprel.
147. İmamzadə, Ə. Fəhlələrin öz qəzetlərinə köməyi // Şəki fəhləsi. – 1971, 7 dekabr, s. 4.
148. İmanov, M. Müasir Azərbaycan nəsrində psixologizm (60-70-ci illər) / M. İmanov . – Bakı , – 2021. – 168s.
149. İsmayıl, İ. Hara gedir bu dünya? // Şəki fəhləsi. – 1992, 4 fevral. – s.3.
150. İsmayılov, H. Ə. Çağdaş türkün poetik dünyası (Vaqif Aslanın “Qanımdan rəng alan gül” kitabına ön söz). – Bakı: Nurlan, – 2002. – 294 s.
151. İsmayılova, A. Azərbaycan SSR və Bolqarıstan Xalq Respublikasının teatr əlaqələri // - Bakı: “Qobustan” incəsənət toplusu, – 1983. №. 4. –s. 57- 61.
152. İsmayılova, Y.N. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları və müasir Azərbaycan ədəbiyyatı: / filologiya üzrə elmlər doktoru dis. avtoreferatı. / – Bakı, 2013. – 60 s.
153. İsmayılov, M. Ə. Şəki: tarixi oçerk / M. Ə. İsmayılov. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1982. – 151 s.
154. İsrailov, İ. R. Teatr klassikanı sevir // Mədəniyyət. – 2009, s. – 17-19.

155. XX əsr Azərbaycan yazıçıları: ensiklopedik məlumat kitabı.(təkmilləşdirilmiş üçüncü nəşri) – Bakı: “Nurlar” Nəşriyyat Poliqrafiya Mərkəzi, – 2004. – 984 s.
156. Kazımov, T. İsmayıl Osmanlı / T. Kazımov . – Bakı: Azərnəşr, – 1974. – 75 s.
157. Kərimov, İ. S. Azərbaycan peşəkar teatrının tarixi və inkişaf mərhələləri / İ. S. Kərimov. – Bakı: Maarif, – 2002. – 576 s.
158. Köçərli, F. Azərbaycan ədəbiyyatı. II cildə / F. Köçərli. – Bakı : – c.2. – Şərq - Qərb, – 2005. – 464 s.
159. Qaffarov, T. M. Gözümün işığı, dilimin sözü: şeirlər, məqalələr/ tərt. ed. K. F. Adışirinov / T. Qaffarov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2016. – 361 s.
160. Qarayev, Y. V. Prototip - şəkilidir, yaxud nəfəsdə zümzümə, tələffüzdə rəqs-Şəki şivəsi / Azərbaycan folklor antologiyası [IV kitab] / Şəki folkloru. – Bakı: “Səda” nəşriyyatı, - 2009. - 490 s.
161. Qarayev, N. XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri / N. Qarayev. – Bakı: Nurlan, – 2010. – 326 s.
162. Qarayev, M. Yadigar ev // Nuxa fəhləsi. – 1961, 23 iyul. – s. 4.
163. Qasımlı M.P. Şah İsmayıl Xətəinin poeziyası / M. P. Qasımlı . – Bakı: Elm, – 2002. – 175 s.
164. Qaşqay, M. Ə. Heydər Əfəndiyevin elmi, elmi-təşkilati və pedaqoji fəaliyyəti haqqında / Heydər Əfəndiyev haqqında xatirələr / M.Ə. Qaşqay. – Bakı: Elm, – 2008. – 308 s.
165. Qədirov, Ə.N. XIX əsr Ordubad ədəbi mühiti : / filologiya elmləri doktoru dis. avtoreferatı. / Bakı, 2006. – 45 s.
166. Qətran Təbrizi : Divan / Təbrizi Qətran. – Bakı, – 1967. – 440 s.
167. Qızıl Qələm Ədəbi Cəmiyyətinin Şəki şöbəsi // M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, DM-527, inventar – 534, Bakı, 1927. № 4
168. Qiyasbəyli, M. N. Rəcəb Əfəndiyev / M. N. Qiyasbəyli. – Bakı: Çarşıoğlu, – 2001.– 260s.
169. Qiyasi, Muxtar. Hörüklər: şeir // Nuxa fəhləsi. – 1960, 17 may. – s.3.
170. Qiyasi, Muxtar. Nuxanın dağları // Nuxa fəhləsi. – 1959, 18 yanvar. – s.3.
171. Qiyasi, Muxtar. Gözəl şeir// Nuxa fəhləsi. – 1958, 12 oktyabr. – s. 4.

172. Qiyasi, Muxtar. Qızılgül: şeir // Nuxa fəhləsi. – 1960, 14 fevral. – s.3.
173. Qiyasi, Valeh. A daxma: Şeir // Nuxa fəhləsi. – 1959, 18 yanvar. – s.4.
174. Qiyasi, Valeh. Durma kişi: satira // Nuxa fəhləsi. – 1959, 31 may. – s.4.
175. Qiyasi, Valeh. Ana ürəyi: şeir // Nuxa fəhləsi. – 1960, 14 fevral. – s.4.
176. Qiyasi, Valeh. Ümidimiz son bahara var hələ: felyeton // Nuxa fəhləsi. – 1959, 29 mart. – s.4.
177. Qiyasi, Valeh. İran şahına: Satira // Nuxa fəhləsi. – 1959, 14 iyun. – 4.
178. Qoca Xalid. Bu su Dəhnədən gəlir.../ Qoca Xalid . – Bakı: Şirvanəşr, – 2000. – 98 s.
179. Quliyeva, M.H. Klassik Şərq poetikası / M. H. Quliyeva. – Bakı: Yazıçı, – 1991.– 128 s.
180. Qurbani, S. R. Balakən nəğməsi (Şeirlər) / tərt.ed. K.F. Adışirinov / S. R. Qurbani. – Bakı: Elm və təhsil, – 2019. – 360 s.
181. Ləman Vaqifqızı. Şəki folklor mühiti / Ləman Vaqifqızı. – Bakı: Elm və təhsil,– 2012. – 248 s.
182. Maarif, mədəniyyət işlərini gücləndirək // Şəki fəhləsi. – 1925, 28 noyabr. – s.4.
183. Mayis, Səlim. Dəniz ömrü: şeirlər /Mayis Səlim. – Mingəçevir: “Mingəçevir Poliqrafiya Müəssisəsi” MMC, – 2005. – 125 s.
184. Mayis, Səlim. Mən haradan biləydim?/ Mayis Səlim . – Mingəçevir: “Mingəçevir Poliqrafiya Müəssisəsi” MMC, – 1998. – 156 s.
185. Mayis, Səlim. Qayıdaq o illərə. (şeirlər) / Mayis Səlim. – Bakı: Elm və təhsil, – 2013. –184s.
186. Mayis, Səlim. Şəki Azərbaycan – Türkiyə Özəl Liseyinin Marşı // İşıqlı yol, – 2002, may. – s.1.
187. Manaflı, H. Ş. Öyünc və güvənc qaynağı / H. Ş.Manaflı. – Bakı: Nurlan, – 2007. – 224s.
188. Mansurzadə, A. Aşnaların aqibəti // “Bakı” qəzeti. – 1981,8 sentyabr.
189. Məhərrəmov, Z. H. İrəvan ədəbi mühiti : (1800-1920-ci illər) : / Filologiya üzrə elmlər doktoru dis. avtoreferatı. / – Bakı, 2017. – 52 s.

190. Mənsimova, Z. İ. Zaqatala aşığı mühiti / Z.İ. Mənsimova. – Bakı: Elm və təhsil, – 2014. –216 s.
191. Məmmədova, N. H. Müstəqillik illərində Lənkəran ədəbi mühiti: / Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı./ Bakı, 2022. – 32 s.
192. Məmmədov, C. A. Sənətkar gözü, nəsrin sözü / C.A. Məmmədov. – Bakı: Yazıçı, – 1990. – 192 s.
193. Məmmədov, M. Ə. Teatr düşüncələri: Teatr. Teatr və dramaturq. Teatr və aktyor / M. Ə. Məmmədov. – Bakı: Işıq, – 1977. – 231 s.
194. Məmmədkərimov, Ş.M. Məhəbbətlər arasında: şeirlər və hekayələr / Ş. M. Məmmədkərimov. – Mingəçevir: “Mingəçevir Poliqrafiya Müəssisəsi”, – 2006. – 148 s.
195. Məmmədkərimov, Ş.M. Arxadan gələn səs // Ədəbiyyat və incəsənət. – 2013, 24 may.
196. Məmmədli, E. H. Təcnis sənətkarlığı / E. H. Məmmədli. – Bakı: Nafta-press, – 1998. – 161 s.
197. Məmmədli, İ. M. XX əsr Kəlbəcər ədəbi mühiti. / İ. M. Məmmədli. – Bakı: Elm, – 2010. – 180 s.
198. Məmmədli, Q. M. Salman Mümtaz // Şəki fəhləsi. – 1974, 4 iyul. – s.4.
199. Məmmədli, Ş. B. Azərbaycan ədəbiyyatının Borçalı qolu / Ş. B. Məmmədli. – Tbilisi: Kolori, – 2003. – 363 s.
200. Mikayılov, Ş. A. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi: Dərs vəsaiti / Ş. A. Mikayılov. – Bakı: Maarif, – 1986. – 188 s.
201. Mir Cəlal, Xəlilov P.İ. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları: Ali məktəblər ucun dərslik / Mir Cəlal, P.İ. Xəlilov. – Bakı: Maarif, – 1988. – 279 s.
202. Murtuzayev, S. N. Həmişə müasir // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1980, 28 may.
203. Musayev Ş.Ş. Mirzə Fətəli Axundzadə: Mühiti, müasirləri ilə əlaqələri və yeni tipli ədəbiyyat yaradıcılığı : / filologiya üzrə elmlər doktoru dis. avtoreferatı. / Bakı, 2021. – 61 s.
204. Mustafayev, Ə. M. Dağlar, Stolundan atdılar : şeir və satira // Şəki fəhləsi. – 1973, 11 avqust. – s.4.

205. Mustafayev, Ə. M. Qayıb yazma jurnalı: satira // Şəki fəhləsi. – 1973, 6 yanvar. – s.4.
206. Mustafayev, Ə. M. Var: satira // Şəki fəhləsi. – 1976, 18 noyabr. – s.4.
207. Mürşüdoğa, U. B. Rəşid bəy Əfəndizadə və folklor / U.B. Mürşüdoğa. – Bakı: Kooperasiya, – 2004 . – 104 s.
208. Mütəllibov, T. M. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin poetikası / T.M. Mütəllibov. – Bakı: Yazıçı, – 1988. – 324 s.
209. Molla Nəsrəddin: (1906-1931)/ VIII cilddə. – Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, – c.2, – 2002. – 720 s.
210. Molla Nəsrəddin: (1906-1931) / VIII cilddə. – Bakı: “Çinar-çap” nəşriyyatı, c.8, – 2002. – 696 s.
211. Molla Nəsrəddin: (1906-1931) / VIII cilddə. – “Çinar – çap” nəşriyyatı, – c.7, - 2002. – 720 s.
212. “Molla Nəsrəddin” Şəki haqqında // Şəki fəhləsi. – 1967, 4 iyun. – s. 3.
213. Molla Cümə: Əsərləri / Molla Cümə. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. – 648 s.
214. Molla Cümə: İsmi Pünhan / Molla Cümə. – Bakı: Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi, – 2016. – 226 s.
215. Nemanzadə, Ö. F. Xatirələrim / Ö.F. Nemanzadə. – Bakı: Gənclik, – 1985. – 128 s.
216. Nəbiyev, N. K. Bağışla məni, əzizim: teatr - məqalə // Nuxa fəhləsi. – 1961, 11 avqust. – s. 3.
217. Nəbiyev, N. K. Səhnə ulduzu: məqalə // Şəki fəhləsi. – 1965, 15 avqust. – s. 4.
218. Nəbiyev, N. K. “Baş həkim”: teatr- məqalə // Şəki fəhləsi. – 1966, 8 aprel. – s.4.
219. Nəbiyev, N. K. Səhnəmizin ağsaqqalı // Şəki fəhləsi. – 1966, 15 aprel. – s.4.
220. Nəbiyev, N. K. Çağlayan çeşmə kimi: məqalə // Nuxa fəhləsi. – 1961, 13 dekabr. – s.4.
221. Nəcəfov, N. H. Salman Mümtazın ədəbi və elmi fəaliyyəti / N.H. Nəcəfov. – Bakı: Maarif, – 1987. – 99 s.
222. Nəsir. Nuxa teatrı // Gənc işçi. – 1933, 28 dekabr. – s.2.

223. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun / Gəncəvi Nizami. – Bakı: “Lider” nəşriyyatı, – 2004. – 288 s.
224. Nuxa Rayon Firqə Komitəsinin təbriki // İpəkçi. – 1933, 13 mart. – s. 1.
225. Nuxa Dövlət Dram Teatrosu açılışa hazırdır//Nuxa işçisi. – 1937, 11 fevral. – s.3.
226. Nuxa teatrosunun yaşamağa haqqı vardır // Yeni yol. – 1933, 6 sentyabr. – s.2.
227. Nuxa Hürriyyəti Maarif // Nuxa: Mədəniyyət, – 1919. – 12 s.
228. Nuxa işçisi. – 1938, 10-12-13 yanvar. – s.2.
229. Nuxa işçisi. – 1938, 10 mart. – s.2.
230. Nuxa işçisi .–1938, 2 oktyabr. – s.2.
231. Nuxa yazıçıları komsomolun 20 illiyinə // Nuxa işçisi. – 1938, 26 avqust. – s.3.
232. “Ölülər” // Şəki fəhləsi.– 1928, 9 aprel. – s.2.
233. Orucəli, H. Gənc Nuxa yazıçıları // Nuxa işçisi. – 1938, 4-6 sentyabr. – s.3.
234. Paşayev, S.P. Azərbaycan folkloru və aşiq yaradıcılığı / (Dərs vəsaiti) /S. P. Paşayev. – Bakı: ADU, – 1989. – 88 s.
235. Paşazadə, M. P.Gənc istedadların məktəbi: məqalə // Nuxa fəhləsi. – 1946, 25 oktyabr. – s.4.
236. Paşazadə, M.P. Böyük qayğı : oçerk // Nuxa fəhləsi. – 1948, 31 dekabr. – s. 3.
237. Piriyeva, M. Xəzərin qoynunda: şeir // Nuxa fəhləsi. –1961, 26 noyabr. – s.4.
238. Piriyeva, M. “Bahar küləyi”, “Yarpaqlar”, “Körpə”: şeirlər // Nuxa fəhləsi. – 1962, 1 aprel. – s.4.
239. Ramiz Orsər. Bu vətəndə / Orsər Ramiz. – Bakı: Apostrof, – 2013. – 199 s.
240. Rəflili, M. H. Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş: Pedaqoji institutların tələbələri üçün tədris vəsaiti / M. H. Rəfili. –Bakı, – 1958.–275 s.
241. Rəhimova, R. Dalğalar qoynunda: şeirlər və hekayələr / R. Rəhimova. – Bakı: Öndər, – 2007. – 256 s.
242. Rəhimli, İ.Ə. Azərbaycan teatrı tarixi: dərslik / İ. Ə.Rəhimli. –Bakı: Çarşıoğlu, – 2005. – 446 s.
243. Rəhimli, İ. Ə. Şəki teatrı / İ. Ə. Rəhimli . – Bakı: “Qanun” nəşriyyatı, – 2016. – 384 s.

244. Rəhimli, İ. Ə. Dramaturgiya və teatr / İ. Ə. Rəhimli.– Bakı: Gənclik, – 1988. – 235 s.
245. Rəhimli, İ. Ə. Şəki teatrı qonağımızdır // Kommunist. – 1977, 25 yanvar.
246. Rəhimli, İ. Ə. Yaradıcılıq ehtirası və sənət ciddiliyi // Kommunist.– 1981, 23 sentyabr.
247. Poetik məclislər / toplayan və tərtib edəni. N.Qarayev / Bakı: Yazıçı, – 1987. - 526 s.
248. Rüstəmli, A. H. Bayraməli Abbaszadə: mühiti və mücadiləsi / A. H. Rüstəmli. – Bakı: Ozan, – 2014. – 224 s.;
249. Rüstəmli, A. H. Cəfər Cabbarlı: həyatı və mühiti / A. H. Rüstəmli. – Bakı: Elm, – 2009. – 426 s.
250. Rüstəmli, A. H. Səmimi hisslər, saf duyğular poeziyası // 525-çi qəzet. – 2000, 7 sentyabr.
251. Rüstəmli, A. H. Sözüün közü və düzü // 525-çi qəzet . – 2013, 5 sentyabr.
252. Sadıqov, R. Evlərin axşamları // Kommunist . – Bakı, 1981, 23 avqust.
253. Sayılov, Q. Ə. Müasir Şirvan aşığı (1950-1980-ci illər) : / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / - Bakı, 2008. - 150 s.
254. Salamov, Ə. D. Bənövşə ətri: hekayələr / Ə. D.Salamov. –Bakı, – 2013. – 257 s.
255. Salman, Mümtaz: Aşıqlar haqqında qeydlər // M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, F-24, saxlama vahidi 88.
256. Salman Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları / Salman Mümtaz . – Bakı: Avrasiya press, – 2006. – 440 s.
257. Salman Mümtaz adına Azərbaycan Respublikasının Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi,Fond № 20, siyahı № 1, saxlama vahidi – 1, 3.
258. Salman Mümtaz adına Azərbaycan Respublikasının Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi,Fond № 345, siyahı №1, iş – 168, 252.
259. Salman Mümtaz adına Azərbaycan Respublikasının Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi,Fond № 35, siyahı № 1. saxlama vahidi –168.

260. Saraclı, M. O. Naxçıvan ədəbi mühitindən / M. O. Saraclı . – Bakı: Elm və təhsil, –2007. – 80 s.
261. Seyidov, F.Ə. Qori seminariyası və onun məzunları // F.Ə. Seyidov. –Bakı: Maarif, –1988. –298 s.
262. Səhnəmizdə ilk türk qadını // Yeni yol. – 1924, 10 aprel. – s.3.
263. Səfərov, S . O, teatrdan ayrılmayıb // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1972, 15 iyul
264. Səfiyev, A. M. Sabit Rəhman. (Dramaturqun komediya yaradıcılığı) / A. M. Səfiyev. –Bakı: Yazıçı, – 1987. – 197 s.
265. Səlimov, M. “Fərəhnamə” qədim sənət abidəsidir // Şəki fəhləsi. –1971, 2-7-9 sentyabr. – s.3.
266. Sona Xəyal. Məştağa ədəbi mühiti və Mir Cəlal / Sona Xəyal. – Bakı: Nurlan, –2007. – 79 s.
267. Söz, söz, Söz: Almanax: birinci buraxılış – Şəki, – 2006. – 288s.
268. Sultanlı, Ə. A. Rəşid bəy Əfəndiyevin dramaturgiyası : – Bakı: Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Xəbərləri, C.2, – 1961. – s. 46-49
269. Süleymanlı, M. S. Yarımçıq Həmid: felyeton. // – Bakı: Kirpi, – 1956. №6, – s. 5.
270. Süleymanlı, M. S. Nuxa aşıqlarının konferensiyası // Nuxa işçisi. – 1938, 10 mart. – s.2.
271. Süleymanlı, Q. M. Şəkim mənim / Q. M. Süleymanlı. – Bakı, “Avropa” nəşriyyatı, – 2007. – 184 s.
272. Süleymanlı, Q. M. İnsan ol / Q. M. Süleymanlı. Bakı: “Avropa” nəşriyyatı, – 2004. – 120 s.
273. Süleymanlı, Q. M. Günəşli dünyam : şeirlər / Q. M. Süleymanlı. - Bakı, - 2003. - 120 s.
274. Süleymanov, B. Teatrın Moskva qastrolu // Şəki. – 1992, 19 dekabr. – s.2.
275. Şakir Xəyal. Salam, ay Bahar // Şəki fəhləsi. – 1968, 23 aprel . – s.4.
276. Şakir Xəyal. Evlənim, evlənməyim?: satirik şeir // Şəki fəhləsi. – 1969, 18 yanvar. – s.4.

277. Şərifli, K.K. Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə / K.K. Şərifli.–Bakı: Nurlan, – 2002. – 170 s.
278. Şərifli,K.K. Alim, pedaqoq və kitabşünas / K.K. Şərifli. –Bakı: Nurlan, – 2007. – 256 s.
279. Şəki fəhləsi.– 1927, 21 iyun. – s. 3.
280. Şəki fəhləsi. – 1928, 23 aprel. – s. 3.
281. Şəki . – 1993, 27 yanvar. – s. 3.
282. Şəki “Molla Nəsrəddin” səhifələrində // Şəki fəhləsi. – 1966, 4 noyabr. – s.4.
283. Şəkiddə məhəllə adları, soylar və ləqəblər (I kitab)/ tərt.ed. Z. Mabudoğlu, S. Bəharəddinqızı .– Bakı: “Nafta-Press” nəşriyyatı, – 2004. – 347 s.
284. Şəkiddə məhəllə adları, soylar və ləqəblər (II kitab)/ tərt.ed. Z. Mabudoğlu, U. Bəşirqızı, K. F. Adışirinov. – Bakı: “Nafta-Press” nəşriyyatı, – 2009. – 605 s.
285. Şəki Regional Elmi Mərkəzi 30 ildə. – Bakı: “İsmayıl” Nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsi, – 2005. – 180 s.
286. Şəki şəhər İcra Hakimiyyəti başçısının 2013-cü ildə Şəkinin sosial-iqtisadi inkişafının yekunları və qarşıda duran vəzifələrə dair hesabatı, Şəki, – 2013. – s.24
287. Şəki 2003-2013: hədəflər, inkişaf, nəticələr. – Bakı, – 2013. – 165 s.
288. Şəki folklor örnəkləri: 1-ci kitab. – Bakı: Nurlan, – 2014. – 414 s.
289. Şəkiddən gələn səslər. Ensiklopedik toplu. I kitab/ Top. tərt. ed. Ramiz Orsər. – Bakı: Elm və təhsil, – 2018.– 856 s.
290. “Şəki fəhləsi” : 50. 1921-1971/ – Bakı: Kommunist. – 1971. – 31 s.
291. Şəki qəzeti və qəzetçiləri // Şəkinin səsi, – 2006, 13 fevral. – s.2.
292. Şükürlü, Y .H. Çəhrayı gödəkcə / Y.H. Şükürlü . – Bakı: “Tural” NPM, – 2004. – 232s.
293. Şükürlü, Y.H. Yetti: elmi-fantastik povest / Y.H. Şükürlü. – Bakı: “Chapline” Nəşriyyat - Poliqrifiya Mərkəzi, – 2021. – 310 s.
294. Tahirzadə, Ə. Ş. Salman Mümtaz (Tərcümeyi-hal oçerki) / Ə. Ş. Tahirzadə. – Bakı: “ Kür” nəşriyyatı, – 2002. – 18 s.

295. Tahirzadə, Ə. Ş. Şəkinin tarixi qaynaqlarda / Ə. Ş. Tahirzadə. – Bakı: , –2005. – 256 s.
296. Tağıyev Ə. Azərbaycanca məktəb tarixi: XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri. – Bakı: Maarif, – 1993. – 113 s.
297. Tağıyev. R. H. Mənalı həyat // Şəki fəhləsi. –1974, 30 noyabr. – s. 5.
298. Talışlı, M. H. XIX əsr Lənkəran ədəbi mühiti: / filologiya elmləri namizədi dis. avtoreferatı. / Bakı, 1977. – 31 s.
299. Tiflis aktyorlarının qastrovolu // Şəki fəhləsi. – 1926, 11 iyun. – s.2
300. Umarov, M. “Böyük gülüş içərisində faciə” // Şəki. – 1981, 3 may.– s.3
301. Vaqif Aslan. Zaman və ədəbiyyat dlemması qarşısında: Ədəbi-nəzəri, elmi-publisistik məqalələr toplusu / Vaqif Aslan. – Bakı: Mütərcim, –2021. – 424 s.
302. Vaqif Aslan. Hüseyn xan Müştəq / Vaqif Aslan. – Bakı: Elm, – 2021. – 124 s.
303. Vaqif Aslan. Ruhlarla söhbət: Poema və şeirlər / Vaqif Aslan. – Bakı: Ozan, – 1997. – 148 s.
304. Vaqif Aslan. Qanımdan rəng alan gül: Lirik şeirlər və dram əsərləri /Vaqif Aslan . – Bakı: Səda, – 2003. – 260s.
305. Vaqif Aslan. Oğuz elinə salam / Vaqif Aslan. – Bakı: Mütərcim, – 2000. – 148s.
306. Vaqif Aslan, Məmmədova G. Kiş kəndi və onun məbədi / Vaqif Aslan, G. Məmmədova. – Bakı: Çarşıoğlu, – 2003. – 32s.
307. Vaqif Aslan. Seçilmiş əsərləri: Şeirlər: [IV cilddə] / Vaqif Aslan. – Bakı: “Uni Print” nəşriyyatı, – c.1, –2009. –718 s.
308. Vaqif Aslan. Seçilmiş əsərləri: Poemaları və dram əsərləri : [IV cilddə] / Vaqif Aslan . – Bakı: “Təhsil” NPM, – c.2. – 2009. – 350 s.
309. Vaqif Aslan. Seçilmiş əsərləri: Tərcümələr :[IV cilddə] / Vaqif Aslan . – Bakı: “Təhsil” NPM, – c. 3. – 2009. – 539 s.
310. Vaqif Aslan. Seçilmiş əsərləri: Məqalələr : [IV cilddə] /Vaqif Aslan. – Bakı: “Təhsil” NPM,– c.4. – 2010. – 539 s.
311. Vəliyev, V. Ə. Azərbaycan folkloru / V. Ə. Vəliyev . – Bakı: Maarif, – 1985. – 351 s.

312. Vəliyev, T.T.1912-1915-ci illərdə Nuxa fəhlələrinin tətil mübarizəsi// – Bakı: Azərbaycan SSR EA Xəbərləri.İctimai elmlər bölməsi,– 1965. №1, – s. 27-30.
313. Vurğun, S. Seçilmiş əsərləri: [5-cilddə] / S. Vurğun . – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 2. – 2005. – 248 s.
314. Vüqar Əhməd. Salatın Əhmədlinin bədii publisistikası / Vüqar Əhməd. – Bakı: Gənclik, – 2019. – 172 s.
315. Yaqub, Mahir. Mahirnamə / Yaqub Mahir. – “Mingəçevir Poliqrafiya Müəssisəsi” , – 2004. – 200s.
316. Yaqub, Mahir. Şəkililər: şeirlər və satıralar / Yaqub Mahir. – Bakı: Qafqaz, – 1998. – 140 s.
317. Yaqub, Mahir. Şəki gözəli: şeirlər / Yaqub Mahir. – Bakı, – 2013. – 120 s.
318. Yaqublu, N . Q. Ağrılı ömürlər / N. Q. Yaqublu. – Bakı: Yazıçı, – 1990. – 269 s.
319. Yusifli. V. Ə. Sənət məbədimiz // 525-ci qəzet. – 2009, 16 dekabr.
320. Yusifbəyli, T. İnqilabdan əvvəlki Şəkiddə teatr həyatı // Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, Ədəbiyyat, dil və incəsənət, – 1989. №1, – s 95.
321. Yüksək keyfiyyətli vəmütəşəkkil tamaşa uğrunda //Yeni yol.– 1934, 15yanvar. – s. 2
322. Zamanov A. F. Axtarış yollarında // Kommunist. – 1977, 30 yanvar.
323. Zeynallı. Z. İspaniya: poema // Nuxa işçisi” . – 1938, 16-17-18 iyun.
324. Zeynallı. Z. Könül arzusu: şeir // Nuxa işçisi. – 1938, 18 sentyabr. – s. 3.
325. Zeynallı.Z.Yaz gələr, yonca bitər: (bəhri-təvil)//–Bakı: Kirpi,– 1968. № 5, – s . 6.
326. Zeynallı. Z. Başqa zamandır!: (bəhri-təvil)//– Bakı: Kirpi, – 1960. № 17, – s. 6.
327. Ziyadov, M. Müasirlik duyğusu // Kommunist. – 1981, 18 sentyabr.

Rus dilində

328. Адиширинов, К.Ф. История издания и литературно-культурное содержание газеты «Шекинский рабочий»// –Махачкала: Вестник

- Дагестанского государственного университета. Серия 2. Гуманитарные науки, – 2018. Том. 33. Вып. 4, –с.66-74.
329. Адиширинов, К.Ф. Издание история и ашугского искусства на страницах газеты «Шекинский рабочий»// Scientific Publishing Center: Proceedings of the I International Scientific and Practical Conference “Science, education, innovation: Tropical issues and modern aspects . – Tallinn, Estonia: – 16-18 Desember. – № 2 (38). – 2020. – p.557-567.
330. Адиширинов, К.Ф. Влияния Шекинского театра на формировании литературно-культурной среды города Шеки в Азербайджане в 70-90-х годов XX века // –Белгород: «Наука. Искусство. Культура». Научный рецензируемый журнал Белгородский государственный институт искусств и культура.– Выпуск 1 (29) . – 2021. – с. 140-153.
331. Адиширинов, К. Ф. Из истории развития театрального искусства в городе Шеки во второй половине XIX начале XX века // – Кемерово: Вестник Кемеровского государственного университета культуры и искусств, – 2021. № 54, – с.110-117.
332. Адиширинов, К. Ф. Литературная критика XX века о Накама : объективная и ошибочная // –Алматы: Вестник Казахский национальный педагогический университет имени Абая. Серия «Филологические науки», – 2021. №1(75), – с. 177-182.
333. Адиширинов, К. Ф. Развитие народного театра в городе Шеки в 50–60-е годы XX века // Научный форум: Филология, искусствоведение и культурология: LI международная научно - практическая конференция. – Москва, Российская Федерация: – 12 августа. – 2021. № 8 (51). – с.4 – 9.
334. Адиширинов, К. Ф. Литературно-культурная среда в городе Шеки в начале XX века // –Бишкек: Вестник Кыргызского государственного университета имени И. Арабаева, –2021. №2, –с. 7-16.
335. Адиширинов, К. Ф. Лингвистические аспекты поэзии Ягуба Махира // –Душанбе: Вестник Таджикского национального университета. Серия филологических наук , –2021. № 3 , –с. 153-162.

336. Адиширинов К. Ф. Фольклорные взгляды Якуба Махира // - Москва: Институт современных гуманитарных исследований: *Studia Humanitatis: Международный электронный научный журнал*, – 2022. № 3.
337. Активные борцы за Советскую власть в Азербайджане / –Баку: Азернешр, – 1957. – 411 с
338. Багиров, А.М. Московская азербайджанская литературная среда // Москва, «Художественная литература», – 2017. – 336 с.
339. Бакинский рабочий.– 1939, 14 июнь. – с.6.
340. В первые в Москве //Московская правда. – 1984, 1 июня. – с.8.
341. Города России в 1910 г, – с. 960-961.
342. Гусейнов, А.А. Печать рождения Октябрем (Становление и развитие партийно-советской печати Азербайджане а годы социалистического строительства) / А.А. Гусейнов. – Баку: Азернешр, – 1981.– 227 с.
343. Гусейнов, А.А. Партийные журналы Азербайджана: 1920-1973 гг. Справочник / А.А. Гусейнов.– Баку: Азернешр, – 1973. – 43 с
344. Диалог с Московским зрителем // Баку. – 1984, 4 июля.
345. Таирова, А.Э. История города Шеки: 1920 июнь – 1941 гг / А. Э. Таирова. – Баку, – 2014. – 226 с.
346. Ханбудагов, И. Шекинцы в Москве // Московская правда. – 1984, 11 июня.
347. Шекинский филиал ГААР, ф 13, оп.1.д.194.
348. Памятная книга Елизаветпольской губернии на 1914 г. / Под ред. И.П.Бабенко.- Тифлись, – 1914.– 381 с.
349. Кавказский календарь на 1858 г. стр. 484.
350. Юбилейный сезон Шекинского театра // Вышка. – Баку, 1984, 11 августа

İngilis dilində

351. Adishirinov, K.F.Nukha`s Theatrical Life in the 30s-40s of the 20th Century (Challenges, Progress, Problems)// –Санкт - Петербург: Вестник Санкт-

Петербургского университета. Серия искусствоведение, – 2022. Том 12. вып.3, – с. 449-463 .

352. Adishirinov, K.F. The establishng of the golden pencil society, activities and members // Scientific Publishing Center : for participation in the VIII International Scientific and Practical Conference: Implementation to modern society. Manshester, Grean Britain: – 26-28 Desember. – № 3 (39). – 2020. – p. 916-922.